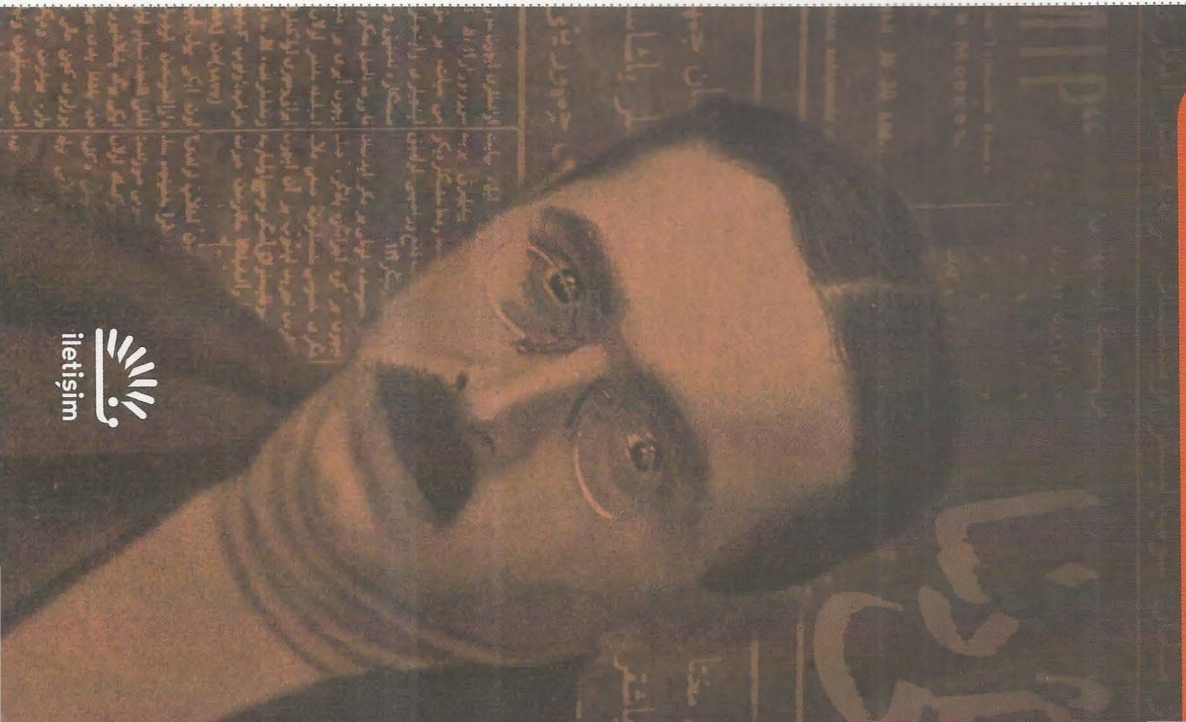
Ahmet Kardam **MUSTAFA SUPHİ**

"Dönebilseydi, belki gene aynı akıbete uğrardı ama ardında halka dayalı radikal bir muhalefet geleneği bırakarak... Suphi'nin kaybıyla Türkiye... muhalefet yelpazesini genişletme imkânını kaybetti."

iletişim

Ahmet Kardam

MUSTAFA SUPHİ

Karanlıktan Aydınlığa

AHMET KARDAM • **Mustafa Suphi**

İletişim Yayınları 2939 • Biyografi Dizisi 35
ISBN-13: 978-975-05-2993-1
© 2020 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2020, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Mustafa Suphi, *Sowjet-Russland und Völker der Welt*, Verlag der Kommunistischen Internationale, Petrograd 1918, s. 31.
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 45030
Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AHMET KARDAM

Karanlıktan Aydınlığa
Mustafa Suphi

iletişim

AHMET KARDAM 1945'te İstanbul'da doğdu. Orta öğrenimini Tarsus Amerikan Koleji'nde tamamladıktan sonra, 1969'da ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Ekonomi Bölümü'nden mezun oldu ve aynı bölümde asistanlık yaptı. 12 Mart 1971 askeri müdahalesi sonrasında siyasi sığınmacı olarak Hollanda'ya gitti, gıyabında 10 yıla mahkûm oldu. 1974 genel affıyla Türkiye'ye döndü. Çevirmenlik, redaktörlük, yayıncılık ve *Politika* gazetesinde genel yayın yönetmeni yardımcılığı yaptı. 12 Eylül 1980 darbesinin ardından Federal Almanya'ya gitti. Yayıncılık faaliyetlerinden ötürü gıyabında 7,5 yıla mahkûm oldu. Batı Berlin'de yayımlanan *Türkiye Postası* gazetesinde genel yayın yönetmeni ve köşe yazarı olarak çalıştı. Türkiye Komünist Partisi ile onun yerine kurulan Türkiye Birleşik Komünist Partisi'nde Merkez Komitesi üyeliği yaptı. Türk Ceza Yasası'nın 141. ve 142. maddelerinin kaldırılması mücadelesi çerçevesinde, Kutlu ve Sargın'ın ardından, 1989 yılında, Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi üyesi sıfatıyla Türkiye'ye döndü. Nisan 1991'e kadar tutuklu kaldı. 1993-1998 yılları arasında Veri Araştırma Şirketi'nin Ankara bürosu müdürü ve bilgi işlem merkezi sorumlusu olarak çalıştı. Türkiye'deki siyasi parti seçmenlerinin nitelikleri, kimlikleri ve eğilimlerini konu alan dört siyasi araştırmanın tasarımında, bulgularının değerlendirilmesinde ve raporlaştırılmasında görev yaptı. 1998-2007 arasında BZD Yayınları'nda çevirmen ve yazar olarak çalıştı. Çevirileri ve makaleleri dışında yazdığı kitaplar: *CHP Nedir Ne Değildir* (1976), *Türkiye'de Siyasi Kutuplaşmalar ve Seçmen Davranışları* (Sezgin Tüzün'le birlikte, 1998), *Eğrisi Doğrusu* (Ayşe Bilge Dicleli ile birlikte, 2005), *Mevlâna: Hamdım Piştim Yandım* (2007), *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyan Yılları* (2011), *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Sürgün Yılları* (2013).

kardamahmet@yahoo.com

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ *7*

BİRİNCİ BÖLÜM
1915 Öncesinin Mustafa Suphi'si *15*

İKİNCİ BÖLÜM
Müslüman Komünistler'le Kader Birliği *41*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Doğu Sorunu *85*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Batı'ya Açılan Pencere ve "Tek Ülkede Sosyalizm" *135*

BEŞİNCİ BÖLÜM
Türkiye Sosyalist Federatif Cumhuriyeti *233*

ALTINCI BÖLÜM
Türkiye'ye Dönüş Hazırlıkları ve Sorunları *271*

YEDİNCİ BÖLÜM
Ölüm Yolculuğu *361*

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Suphi'nin Ardından... ..... *383*

KAYNAKÇA *397*
İSİM DİZİNİ *404*

Önsöz

Bu kitabın yazılış öyküsü 18 yıl öncesine, 2002 yılına kadar uzanır. Türkiye Komünist Partisi ile Türkiye İşçi Partisi'nin ve bu iki partinin birleşmesiyle kurulan Türkiye Birleşik Komünist Partisi'nin belgelerini toplamak, korumak, kullanıma açmak ve yayımlamak amacıyla kurmuş olduğumuz Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV), o yılın Haziran ayında, Bakû'de Mustafa Suphi'yle birlikte çalışmış, Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş kongresinde Merkez Komitesi üyeliğine seçilmiş Süleyman Nuri'nin anılarını yayımlamıştı.[1] O tarih itibariyle Türkiye Komünist Partisi'nin Komünist Enternasyonal arşivindeki belgelerini alabilmiş ama henüz incelenebilir hale getirememiştik. O bakımdan, 1920'de Mustafa Suphi'nin kurduğu Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş sürecine ve 28/29 Ocak 1921'de Karadeniz'deki katliamla noktalanan "Türkiye'ye dönüş süreci"ne ilişkin dolaysız tanıklığı içeren bu anılar özellikle önemliydi. Bu sayede Mustafa Suphi'yi ilk kez hayalleriyle, hayal kırıklıklarıyla, yaşadığı sorunlarla, güçlü ve zayıf yönleriyle, kısacası bir insan olarak tanıyabileceğim bazı ipuçlarına dokunabildiğimi hissetmiştim. Ama beni en çok etkileyen, düşündüren ve elinizdeki bu kitabı yazmamla sonuçlanan araştırmalara iten şey Süleyman Nuri'nin, Türkiye'ye dönüş kararın-

1 Süleyman Nuri, 2002.

dan vazgeçmesi konusundaki ısrarlar karşısında Mustafa Suphi'nin söylediğini iddia ettiği şu kısacık cümlesi oldu:[2]

"Siyasi hava Kafkaslar'da kalmaya müsait değil."

Mustafa Suphi'nin gerçekten böyle bir söz söyleyip söylemediği, söylediyse bile bununla tam olarak neyi kastettiği belli değildi, ama bunun bir önemi de yoktu. Altı sözcükten ibaret bu cümle bana, Mustafa Suphi'nin Bolşevik Partisi yönetimiyle ilişkisi konusunda hiçbir şey bilmediğimizi, hiçbir araştırmacının konunun bu yönünü ele almadığını, TKP yönetimleri açısından ise böyle bir sorunun kendisinin bile bir tabu sayılageldiğini düşündürttü. Oysa bu cümlecik Suphi ile Bolşevik Partisi yönetimi arasındaki ilişkinin sorunlu yönlerinin olabileceğini ima ediyordu. Bolşevik Partisi yönetimiyle ilişkileri araştırılmadıkça, Mustafa Suphi konusunda yapılmış ve yapılacak bütün çalışmaların en iyi ihtimalle eksik, daha büyük ihtimalle yanlış sonuçlara varmaları kaçınılmazdı.

1973'teki "Atılım"la Türkiye'de hızla örgütlenmeye başlayan Türkiye Komünist Partisi yönetici ve üyeleri Mustafa Suphi hakkında ne biliyorlardı? Suphi kimdi, savunduğu politik görüşler nelerdi, Türkiye için nasıl bir devrim öngörüyordu, Türkiye'ye dönüş kararının kısa ve uzun vadeli politik hedefleri nelerdi? Karadeniz katliamı karşısında Bolşevik Partisi ile Komünist Enternasyonal'in içine gömüldükleri derin suskunluğun nedeni neydi? Benim kuşağımın parti yöneticileri de içinde, Türkiye Komünist Partisi yönetimlerinin bu ve benzeri sorulara verebildiği herhangi bir yanıtları yoktu. Yapabildiğimiz, her yılın 28/29 Ocak'ında birtakım basmakalıp tarihsel açıklamalar eşliğindeki "şanlı tarihimiz" edebiyatıyla Suphi'yi ve 15 yoldaşını anmak ve bu vahşi katliamı örgütleyenleri lanetlemekten ibaret kalıyordu. 1992 yılında TÜSTAV'ı kurmuş olmamız bu acınası tarih bilinci yoksunluğumuzu ne kadar affettirir, bilemiyorum.

2002 yılı itibarıyla Mustafa Suphi konulu, üçü Mete Tunçay'a,[3] biri de Yavuz Aslan'a[4] ait dört ciddi çalışma vardı. Ko-

2 Aynı yerde, s. 360.

3 Tunçay, 2000a, Tunçay, 2000b ve Tunçay, 1995.

4 Aslan, 1997.

nuya ilişkin tarihyazımı için vazgeçilmez değerde, büyük emek ürünü bir belge hazinesi oluşturan bu dört çalışmaya, 2004'ten itibaren TÜSTAV'ın Komünist Enternasyonal arşivindeki TKP'ye ait belgeleri yayımlamaya başlamasıyla yenileri eklenmeye başladı. Böylece bir yandan bu belge hazinesi zenginleşirken bir yandan da bu belgelere dayalı değerlendirme ve yorumlar çoğalmaya başladı. Ne var ki bu durum Mustafa Suphi'nin bilinmeyen yönlerini aydınlatmaya yetmiyordu. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi, gün ışığına çıkartılan belge sayısı ne kadar çoğalırsa çoğalsın, bunlar tarihsel bağlamları içine yerleştirilip yorumlanmadıkça kendi başlarına hiçbir şey anlatmıyorlar, bir tarihyazımı oluşturmuyorlardı. İkincisi, Mustafa Suphi hakkındaki yorumlarda, onları gün ışığına çıkartanlar tarafından bile dikkatlice okunup incelenmeyen bu belgelerden yapılan bağlantılarından kopartılmış alıntılar yazarın peşin yargılarının kanıtları olarak kullanılmaya çalışılıyordu.[5]

Başlangıçta, söz konusu belgeler ve Suphi konusunda yapılmış yorumlar üzerinde zaman buldukça sadece kişisel merakımı gidermek amacıyla yaptığım okumaları 2016'dan itibaren sistematik bir çalışma haline getirmeye başladım. O tarih itibarıyla, yaklaşık son 50 yılda gün ışığına çıkartılabilmiş belgelere dayandırıldığı iddiasıyla veya öyle bir izlenim yaratılarak yapılan yorumlarda çizilen Mustafa Suphi portresinin ana hatları özetle şöyleydi:

1915 öncesinin Mustafa Suphi'si "milliyetçi" ve "Türkçü"ydü ve ölünceye kadar da "Türk Milliyetçisi" olarak kalmıştı.[6] Hatta, bazı yorumculara göre, "Turancı"ydı.[7] "Üstelik işçi sınıfı mücadelesine, grevlere ve sosyalizme karşı"ydı.[8] 1918-1920 arasındaki üç yıllık mücadelesi sırasında "herhangi bir fikri eser bırakmamış"tı, "çoğu *Yeni Dünya*'da yayımlanmış makaleleri de yalnız propagandif nitelikte" yazılardı.[9] Bu dönemde

5 Bunun tipik örneklerinden biri için bkz. Cilasun, 2008.

6 Tunçay, 2000a, s. 99/n 167, Tunçay, 2000b, s. 356 ve Tunçay, 2005, s. 36.

7 İlhan, 1987 ve Cilasun, 2008, s. 20.

8 İleri, 2005, s. 94.

9 Tunçay, 2000a, s. 154/n 221.

daha çok Komünist Enternasyonal politikasına tamamen paralel taktik düşünceleriyle, bir hareket adamı sıfatıyla tanınmaktaydı.[10] Mustafa Kemal Suphi'yi Ankara'ya kendi kurduğu resmî Türkiye Komünist Fırkası'na katılmaları ve o parti dışında faaliyet gösterilmemesi koşuluyla davet etmiş ve Mustafa Suphi bu şartı kabul ederek Türkiye'ye dönmüştü.[11] Mustafa Suphi Ankara'ya Mustafa Kemal'le işbirliği yapmak üzere geliyordu.[12] Suphi "Ankara'yı ikna etmeyi siyasetinin merkezine koymuştu, hatta öz örgütlenmesini onun icazetine bağlamıştı."[13] Mustafa Suphi burjuvaziyi muhatap almış, Mustafa Kemal'e güvenmişti.[14]

Mustafa Suphi hakkında yıllar boyunca gün ışığına çıkartılmış yüzlerce sayfalık belgelere dayalı "tarihyazımı" sadece bu birkaç satırdan ibaret olmakla kalmıyor, bu belgelerin hiçbirinde bu yorumları destekleyecek herhangi bir veri de bulunmuyordu. Bu iddiaların ve çoğunlukla çok sayıda belgenin tam metin basımlarının da yer aldığı bu çalışmalarda, Mustafa Suphi'nin 1915 öncesi Türkçülüğünün herhangi bir analizine, Rusya'daki Müslüman Komünistler'le ilişkilerine, bu ilişkilerin Bolşevik Partisi yönetimiyle kendisi arasındaki ilişkilerde neden olduğu gerginliklere, Bolşevik Partisi yönetiminin Birinci Dünya Savaşı'nın mağlubu Almanya'nın militarist çevreleriyle kurduğu ittifakta Enver Paşa'ya biçilen role, bu rolün Mustafa Suphi ile Bolşevik Partisi arasındaki ilişkiler üzerindeki etkilerine, Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönüşünün gerekçelerine ve politik hedeflerine, Bolşevik Partisi ile Komünist Enternasyonal yönetimlerinin Karadeniz katliamı karşısındaki suskunluklarının nedenlerine dair değerlendirmelere rastlamak mümkün olmuyordu. Oysa özellikle *Yeni Dünya* gazetesinde yayımlanan haberlerde ve Mustafa Suphi'nin genellikle politik tutum açıklamaları niteliğindeki makalelerinde, adına layık bir

10 Aynı yerde, s. 102-103.
11 Tunçay, 1991, s. 17.
12 Tunçay, 2000b, s. 356.
13 Cilasun, 2008, s. 84.
14 Akal, 2013, s. 532.

tarihyazımı için araştırılması gereken bütün konuların ipuçları mevcuttu. Bu ipuçlarını görebilmek için o makale ve haberleri sonuna kadar dikkatlice okumak yeterliydi. Benim yaptığım bu oldu. Mustafa Suphi'ye ilişkin her bir belgenin Rusya'daki iç savaşın aşamalarına, Bolşevik Partisi yönetiminin Doğu politikasına ve Batı dünyasına pencere açma çabalarına denk düşen tarihsel bağlamları içine oturtulmasıyla oluşan tabloyu yorumlamaya çalıştım. Bu tabloda, bugüne kadar varlığından hemen hiç haberdar olmadığımız çok sayıda ilginç sahnelere ek olarak, çizilmeye çalışılan "Suphi portresi" konusunda ortaya çıkan gerçekler de özetle şunlar oldu:

Paris'teki öğrencilik yıllarından Sinop'tan kaçıp Rusya'ya gidişine kadar Mustafa Suphi'nin görüşlerinde doğal olarak değişimler olmuş ama savunduğu Türkçülüğün İttihat ve Terakki ideologlarının savunduğu Turancı milliyetçilikle hiçbir zaman herhangi bir ilişkisi olmamıştır. Onun milliyetçiliği Tatar cedidciliğinden etkilenen, Osmanlı topraklarında yaşayan diğer bütün milletlere de eşit haklar tanıyan, federal bir devlet yapısına dayalı "mikro" veya "demokratik" bir milliyetçilikti.

1917 Ekim Devrimi'yle esir yaşamının sona ermesiyle, Cedid hareketinin içinden çıkmış Mollanur Vahidov ve Sultan Galiyev'in liderliğindeki Müslüman Komünistler'le kader birliği yapan Mustafa Suphi, Bolşevik Partisi yönetiminin Ekim Devrimi'nin ayakta kalabilmesini sadece Batı Avrupa işçi sınıfının gerçekleştireceği devrimlere bağlayıp Doğu halklarının devrimci potansiyellerine gereken önemi vermemesini, somut bir Doğu politikasına sahip olmayışını eleştiriyordu. Ayrıca, gene Müslüman Komünistler'le birlikte, Bolşevik Partisi yönetimini, Doğu'nun Müslüman halklarına ulusların kaderlerini tayin hakkı konusunda vermiş olduğu sözler tutulmadığı için eleştiriyordu. Doğu sorunu konusunda takındığı bu eleştirel pozisyon onun Bolşevik Partisi yönetimiyle ilişkilerindeki birinci kırılma noktasını oluşturuyordu. İkinci kırılma noktası, Bolşevik Partisi yönetiminin Enver Paşa liderliğindeki İttihatçı şeflerle kurduğu ittifaktı. Üçüncü kırılma noktasını ise, Merkez Komitesi'ne bağlı Kafkas Bürosu'nun TKP içindeki muhalefeti

kışkırtıp cesaretlendirici tutumu oluşturuyordu. Bolşevik Partisi yönetimiyle ilişkilerindeki bu üç kırılma noktasının Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye yönelik politikalarını Bolşevik Partisi yönetiminin politikalarıyla uyumlaştırılmasında sorunlar yaşamasına neden olduğu anlaşılıyor.

Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönüş kararının amacı, Türkiye Komünist Partisi'nin başlamış olan bağımsızlık mücadelesine aktif katılımını sağlamak ve partiyi bu mücadele içinde örgütleyerek güçlendirmek ve savaş sonrasında kurulacak rejimin biçiminin belirlenmesinde söz sahibi olacak güce ulaştırmaktı. Bu hedefe ancak yasal çalışmayla varılabilirdi. Mustafa Kemal'e yazılan mektubun amacı Türkiye'ye dönüş ve yasal çalışma konusunda izin istemek değil, kendisini bu konuda haberdar ederek konuya ilişkin tavrını öğrenebilmekti. Bağımsızlık mücadelesini kararlılıkla sürdürdükçe Ankara hükümeti desteklenecek, savaş sonrasında yeni rejim konusu gündeme geldiğinde tepeden inme oligarşik bir yönetim biçimi kurulmasına karşı çıkılacak, bağımsızlık mücadelesine katılmış bütün güçlerin ittifakına ve halkın aktif katılımına dayalı, henüz sosyalist olmayan ama sosyalizme evrilme imkânını barındıran, yerel meclislere (şuralara/sovyetlere) dayalı demokratik bir cumhuriyet için mücadele edilecekti. Mustafa Suphi'ye göre, Türkiye'de burjuva demokratik bir devrim aşaması söz konusu olamazdı, çünkü bunu gerçekleştirecek bir burjuvazi mevcut değildi. Bağımsızlık mücadelesine önderlik eden Kuva-yı Milliye'nin, sürece müdahale edilmeyecek olursa, savaş sonrasında İtilaf Devletleri'yle uzlaşmaya çalışacağı kesindi.

Böyle bir programla yapılacak Türkiye'ye dönüş hamlesinin güvencesi Mustafa Kemal değil, Bolşevik Partisi'nin ve Sovyet Rusya'nın desteğiydi. Bolşevik Partisi yönetimiyle yaşanan sorunlara rağmen Mustafa Suphi, Komünist Enternasyonal'in Bolşevik Partisi'ni de bağlayan 1920 Temmuz'undaki ikinci kongresinin kararlarına ve Bolşevik Partisi yönetiminin ne olursa olsun Türkiye Komünist Partisi'ni Kuva-yı Milliye karşısında yalnız bırakmayacağına güveniyordu. Ne var ki, Türkiye'ye dönüş sürecinin yaşandığı Ekim-Aralık 1920 döne-

mi aynı zamanda, Batı proletaryasından beklenen Dünya Devrimi'nden umudun kesildiği, Bolşevik Partisi yönetiminin öncelikle İngiltere ile kuracağı ticari ve diplomatik ilişkiler üzerinden iç savaşın yarattığı ekonomik ve sosyal yıkımın yaralarını sarma politikasını hayata geçirmeyi bir ölüm kalım meselesi haline getirdiği dönem olur. Bu çakışma nedeniyle Türkiye'ye dönmekte olan Mustafa Suphi ve yoldaşları yalnız bırakıldıkları gibi Karadeniz katliamı karşısında tam bir suskunluğa gömülen Bolşevik Partisi yönetimi ve Sovyet Devleti, hiçbir gerekçeyle mazur gösterilemeyecek bu tutumu haklı çıkarabilmek için Mustafa Suphi'yi "maceracılık"la suçlar ve Komünist Enternasyonal yönetimi de Türkiye Komünist Partisi'nin 1920 Eylül'ündeki kuruluş kongresini geçersiz sayar. Böylece, Mustafa Suphi "zamansız ve hazırlıksız, dolayısıyla yanlış bir Türkiye'ye dönüş macerasının acı ama kaçınılmaz kurbanı" haline getirilerek tarihten ve Türkiyeli komünistlerin belleğinden silinmeye çalışılır. Bu karalama ve karartma çabasının etkilerinin günümüze kadar uzandığı görülüyor.

Dileğim, Mustafa Suphi üzerindeki karanlığın dağıtılmasına katkı amacıyla yaptığım bu çalışmanın, konuyu daha derinlemesine inceleyecek, benim vardığım sonuçları zenginleştirip eksikliklerimi tamamlayacak ve, eğer varsa, yanlışlarımı düzeltecek ve Türkiye Komünist Partisi'nin daha sonraki yıllarına ilişkin tarihyazımına girişecek araştırmacılar için bir başlangıç noktası oluşturabilmesidir.

* * *

Elinizdeki bu çalışmayı yapabildiysem, bunu öncelikle Türkiye Komünist Partisi arşivlerini toplayan ve sistematik olarak günümüz Türkçesiyle yayımlayan TÜSTAV'a, paha biçilmez emeklerini bu konuya adayanlara borçluyum.

En büyük teşekkürüm, dört yıllık çalışmam boyunca incelediğim her belgeye ilişkin değerlendirmelerimi kimi zaman saatler boyu dinleyip benimle tartışan, fikirsel katkı ve müdahaleleriyle beni cesaretlendiren değerli dostum ve yoldaşım *Nabi Yağcı*'ya.

Yalçın Murgul'a kitabın ilk taslağını okuyarak yaptığı değerlendirmeler, eleştiriler ve yararlanmamı sağladığı arşiv belgeleri ve kaynaklar için...

Erden Akbulut'a ve *Emel Akal*'a yararlanmamı sağladıkları arşiv belgeleri ve kaynak önerileri için...

Bülent Erdem ve *Hamit Erdem*'e yararlanmamı sağladıkları kaynaklar için...

Larisa ve *Osman Aray*'a Rusça arşiv belgelerinden yaptıkları çeviriler için...

Dr. Oktay Özel'e, Tarih Vakfı'nın Ankara Tartışmaları'nın birinde çalışmamın ön bulgularını aralarında akademisyenlerin de yer aldığı bir izleyici kitlesine sunma imkânı vererek kendimi sınamamı sağladığı için...

Ufuk Saka'ya yaptığım dil ve yazım hatalarını düzeltme gibi can sıkıcı bir işi üstlenmekle verdiği destek için...

teşekkür ediyorum. Bütün bu değerli katkılara rağmen çalışmamın hâlâ içerebileceği bütün eksiklik ve hataların sorumluluğu sadece bana aittir.

AHMET KARDAM
Foça, Mayıs 2020

1915 Öncesinin Mustafa Suphi'si

> Bundan hemen on sene evvel bizler: hükümetçi veya köylü sosyalistler, minimalist milletçiler, federalistler devrimci açılımlara zemin ve yol arıyorduk.
>
> – M. Suphi (1920)

Mustafa Suphi'nin Uralsk esir kampına gönderildiği tarih olan 1915 öncesindeki görüşlerinin ve politik tercihlerinin incelenmesi sadece ilginçliği bakımından değil, özellikle Rusya'daki Müslüman Komünistler'le (Sultan Galiyev'le) yaptığı kader birliğinin nedenlerinin anlaşılması bakımından da önemlidir.

Y. N. Rozaliyev, 1965 Ocak ayında yayımlanan "Mustafa Suphi" başlıklı makalesinde,[1] Suphi'nin Fransa'daki öğrencilik yıllarından itibaren sosyalizmi benimsediğini, İkinci Enternasyonal'in Uluslararası Sosyalist Bürosu ile ilişki kurduğunu, ünlü Fransız sosyalist politikacısı Jean Jaurès'yle sık sık görüştüğünü ileri sürüyordu. Bunun kanıtı olarak Mustafa Suphi'nin 1919 Mart'ında toplanan Komünist Enternasyonal'in kuruluş kongresinde yaptığı konuşmada, özellikle kendisini kastederek sarf ettiği, "Jaurès'nin dostları O'nun başlattığı davadan, yürüdüğü yoldan dönmemişlerdir," cümlesini aktarıyor-

1 Rozaliyev, 1965.

du. Oysa Mete Tunçay, 1960'lı yılların sonlarında, M. Suphi'nin 1911'den sonra yayımlanmış, sosyalist olmak bir yana, "Türkçü/Milliyetçi" olduğunu gösteren yazılarını gün ışığına çıkarttı. Artık kesinlikle biliyoruz ki, Suphi 1915 öncesinde sosyalist değildi, ama kimi araştırmacıların iddia ettikleri gibi[2] sosyalizme karşı da değildi. 2 Mayıs 1912 tarihli *Hak* gazetesinde yayımlanan "Sosyalizm Cereyanları" başlıklı makalesinde sosyalizme ilişkin olarak o tarihteki görüşlerini ifade etmektedir. O tarihte İngiltere'de patlak vermiş yaygın grevler ("siyah grevler") konusunda, sadece İngiltere'de değil, yeni ve eski kıtaların her tarafında, çalışanlar ile sermayedarlar arasındaki ilişkilerde yaşanan gerginlikten hareketle, özetle ve mealen şöyle diyordu:[3]

> Son yüzyıllardaki gelişmelerin sonucu olan büyük sanayiden, sermaye ve emek arasındaki ilişkilerden, iş-bırakmalar, siyah grevler ortaya çıktıysa, bu ne yazık ki ezelden beri devam eden ihtiyaç ve yoksulluğun ve sefaletin farklı bir görünümünden başka bir şey değildir. (...) Büyük ve müthiş sanayi tesisleri ve buralarda çalışan sanatkâr orduları günümüz toplumuna başka bir mekaniklik kazandırdı. (...) Ve bu mekaniklikten istifade edenler kadar mağduru olanlar da vardır. Bu nedenle, bir toplumsal sorun hâsıl olmuş ve mevcuttur. Ancak bununla, kısa bir süre sonra tam anlamıyla sosyalist bir hükümetin kurulacağına hükmetmek doğru bir şey olmaz. Sosyal ortamda şekillenen toplumsal sorunlar sosyalizm kadar sosyoloji tarafından da takip ve tetkik olunmaktadır. (...) Esasen "grev" sosyalizmin olduğu kadar sosyal iktisadın da meşru konusudur. İşte bu bakımdan, (...) toplum şeklini her ne biçimde olursa olsun değiştirme ve gelecekteki şeklini ancak onu yıktıktan sonra tayin etme iddiasında olan sosyalizm gibi hayalî bir toplumsal sisteme taraftar olmaktan ise mevcut ve varlığı kabul edilen "toplumsal kötülükler"in tedavi çaresini aramak akla

2 Örneğin Rasih Nuri İleri, M. Suphi'nin yazılarından hareketle, onun 1915 öncesinde "işçi sınıfı mücadelesine, grevlere ve sosyalizme karşı olduğu" sonucuna varmaktadır (İleri, 2005, s. 94).

3 Tunçay, 2000b, s. 258-260.

daha yatkındır. (...) Sosyalizm toplumun huzurunu bozmaya yol açan bir hareket olduğu gerekçesiyle sadece hükümetçe incelenip derinlemesine araştırılması gereken bir konu olmayıp, aslında etrafıyla ve çareleriyle düşünülmesi gereken "toplumsal kötülükler"le ilgili önemli bir meseledir. Sosyalizme "Manchester Mektebi"nin sadık savunucuları gibi düşmanca bir tutum takınmak, buhranı bir kat daha şiddetlendirir. Mevcut iktisadi meseleleri toplumsal bakış açısından ele almamak, o meselelere kötülük etmektir. Gümümüzün toplumsal kötülükleri şekil değiştirmekle beraber eski devirlerdeki özlerini muhafaza ediyorlar. "İnsanlığın sefaleti"nin mümkün olduğu kadar hakiki ve fiili hal çareleri nelerdir? Kişilerin bireysellik ve toplumsallığı ne haldedir? Bunlardan hangisi tedaviye muhtaçtır? Toplumu oluşturan zümreleri ayrı ayrı tetkik etmek ve ihtiyaca göre deva buldukça uygulamak "toplumsal kötülükleri" bertaraf etmenin tek çaresidir. İşte bu ihtiyacı tayin edecek olan "sosyoloji" ve "sosyal iktisat"tır.

Kısacası Suphi, o tarihte işçi hareketlerinin ve taraftarı olmadığı sosyalist düşüncelerin kapitalizmin yarattığı toplumsal sorunların ürünü olduğunu kabul etmekte, bunları polisiye önlemlerle bastırmaya çalışmanın toplumsal sorunların hal çaresi olamayacağını, çarenin o sorunları sosyolojinin yöntemleriyle tespit edip sosyal iktisadın araçlarıyla çözmek gerektiğini savunmaktaydı.

Suphi'nin 1915 öncesinde sosyalist olmadığını kanıtlayan belgelerle eş zamanlı olarak, onun 1914'te Sinop'tan Sivastopol'e (Rusya) kaçarken kafasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "beynelmilel farmasonluğu"na karşı, bir "Türk ve İslâm farmasonluğu oluşturma" niyetinde olduğunu, ayrıca, aynı yıl, muhtemelen tutuklanıp Sinop'a sürgün edilmezden kısa bir süre önce, "Türklüğün İstikametleri" başlıklı bir makalesi bulunduğunu ve "Meşrutiyet döneminde kurulmuş ilk açık milliyetçi (Türkçü) Fırka" olan[4] Milli Meşrutiyet Fırkası'nın yayın organı *İfham* gazetesinin sorumlu yazı işleri müdürlüğünü yaptığı-

4 Tunaya, 1988, s. 351.

nı kanıtlayan yayınlar da yapıldı. Mustafa Suphi'nin o dönemde Marksist/sosyalist olmadığını ispat etmeye odaklanan araştırmacıların, onun "Türkçülüğü"nü keşfeder keşfetmez bu kadarıyla yetinip bu "Türkçülüğün" nasıl bir şey olduğuyla, Ziya Gökalp ve benzerlerinin "Türkçülüğü"nden bir farklılık gösterip göstermediğiyle, Marksist değil ama farklı bir sosyalizm, örneğin bir tür "köylü sosyalizmi" veya "halkçı sosyalizm" anlayışına sahip olup olmadığıyla ilgilenmeye hiç gerek duymadıkları anlaşılıyor. Oysa Suphi, Türkiye'ye dönüş girişiminden beş ay kadar önce, *Yeni Dünya* gazetesinin 8 Temmuz 1920 tarihli sayısındaki "Tarihi Vazife" başlıklı yazısında, 1915 öncesinde savunduğu "Türkçülüğün/Milliyetçiliğin" niteliğini şöyle açıklıyordu:[5]

> Bundan hemen on sene evvel bizler; hükümetçi veya köylü sosyalistler, minimalist (asgari) milletçiler, federalistler, hulâsa Türk gençliğinin mutasallıf (şarlatan), şoven İttihat ve Terakki siyasetine karşı ayaklanan kısmı, bir taraftan memleketi ve rençper halkı felâketten felâkete sürükleyecek muharebelere nihayet vermeye çalışırken, diğer taraftan Anadolu'ya hayat verecek medeni, inkılâbi inkişaflara (devrimci açılımlara) zemin ve yol arıyorduk. Bu inkişaf, bizim fikrimizce, dahilde Makedonyalıların, Arnavutların, Arapların, Kürtlerin, Ermenilerin vb. medeniyet, muhtariyet ve hatta istiklâllerine istidatları derecesinde (yetenekleri ölçüsünde) yol vererek hür milletlerin hür ittihadı halinde "millî tesanüt"ler ("milli dayanışma") vücut bulacaksa, hariçten de Alman ve İngiliz emperyalizminden ziyade beynelmilel amele hareketine istinad ile (dayanarak) kuvvet alabilecekti.

---

5 Mustafa Suphi, 2004d, s. 74. Mete Tunçay *Mustafa Suphi ve Yoldaşları* adlı kitapta M. Suphi'nin burada alıntıladığımız "Tarihi Vazife" başlıklı makalesinin yanı sıra Komintern'in İkinci Kongresi'nden beklentilerini ("İkinci Kongre") ve Türkiye'ye dönüş arifesinde TKP'nin Ankara hükümeti konusundaki görüşlerini ve partinin asgari programını açıkladığı ("Büyük Millet Meclisi hükümeti ve Komünist Fırkası") yazılarının tümünü bir kalemde, herhangi bir fikir içermeyen, "yalnız propagandif nitelikte" makaleler olarak niteleyebilmektedir. (Tunçay, 2000a, s. 154/n 221).

Sadece bu satırlar bile Mustafa Suphi'nin "Türkçülüğünün/Milliyetçiliğinin" İttihat ve Terakki'nin "Turancı Türkçülüğü"nden farklı olduğunu görmek, bu anlayışın kökenlerini ve "sosyalist/komünist Suphi"nin politik tercihleri üzerindeki etkilerinin olup olmadığını araştırmak gerektiği sonucuna varmak için yeterlidir.

Tatar Cedidciliği ve Suphi'nin minimalist Türkçülüğü

Bir belgeye göre 1882, bir başka belgeye göre ise 1879 yılında Giresun'da doğan Mustafa Suphi,[6] babası Ali Rıza Bey'in görevi nedeniyle 1886'da önce Kudüs'e, ardından 1893'te Şam'a gitmesi nedeniyle ilk eğitimini oralarda tamamlıyor. Orta eğitimini ise gene babasının tayin olduğu Erzurum'da tamamlayıp 1900'de pekiyi dereceyle mezun oluyor. Aynı yıl İstanbul'da Hukuk Mektebi'ne kaydını yaptırıyor. Bir yandan üniversite eğitimini yaparken bir yandan da Bâbıâli Evrak Odası'nda çalışıyor. Mayıs 1906'da Hukuk Mektebi'nden pekiyi dereceyle mezun oluyor. Kısa bir süreliğine babasının mutasarrıfı olduğu Hakkâri'de kalıyor. 1907'de devletteki görevinden istifa edip üniversite eğitimine devam etmek üzere Paris'e gidiyor.[7]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ordu içindeki taraftarlarının, Abdülhamid'i "Hürriyeti İlân" etmek ve Anayasa'yı tekrar yürürlüğe koymak zorunda bıraktıran "II. Meşrutiyet Devrimi" gerçekleştiğinde Mustafa Suphi Paris'te öğrencidir. Adı "Meş-

6 Mustafa Suphi'nin doğum tarihi konusunun hâlâ kesinliğe kavuşturulamadığı anlaşılıyor. Şubat 1901'de Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nde memuriyete başlarken doldurulan hâl tercümesine göre doğum tarihi 4 Ağustos 1882'dir (Birinci, 2018, s. 211). İstanbul'da 1907 yılında yapılan kayıt yenilenmesi sırasında M. Suphi'nin kendi ifadesine göre ise, Makrikôy (Bakırkôy) Nüfus Memurluğu kayıtlarına geçen doğum tarihi 1879'dur. 1911'de M. Suphi'nin nüfus kütüğüne ilişkin bir itirazı incelemek üzere yapılan araştırma sonucunda, eğitim aşamaları dikkate alınarak, doğru doğum tarihinin bu ikincisi olduğu sonucuna varılmıştır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi, 19/29 – bu belgeden yararlanabilmeyi Sayın Yalçın Murgul'a borçluyum).

7 Birinci, 2018, s. 212-217.

rutiyet" ve "Hürriyet"le bütünleşmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti 1911 yılına kadar Abdülhamid rejiminin muhalifi bütün kesimleri içinde barındıran büyük bir koalisyondur. İttihat ve Terakki Cemiyeti, hem II. Meşrutiyet döneminin, hem mütareke döneminin ve hem de daha sonrasının (diyelim 1960'a kadar) tüm siyasi parti ve akımlarını doğuran ana kaynağı, Osmanlı'nın son on yılının ve Cumhuriyet Türkiye'sinin siyaset evreninin Büyük Patlaması'dır (*Big Bang*). Bu cemiyet, Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında öyle büyük bir prestije sahiptir ki, "Hürriyet Kahramanı, Devletin Ruhu, Mukaddes Cemiyeti" sayılır. "İttihatçı olmak bir vatan borcu, karşı çıkmak ihanet olarak" görülür.[8] Mustafa Suphi de, daha 1908 Devrimi öncesinde, yandaşı olduğu İttihat ve Terakki'ye üye olur.[9]

Suphi, Haziran 1910'da Siyasal Bilgiler Mektebi'nden (L'Ecole Libre des Sciences Politiques) mezun olur ve aynı yıl İstanbul'a döner. Bitirme tezi "Türkiye'de İtibari Zirâi Teşkilatı'nın Durumu ve Geleceği" başlığını taşımaktadır. Suphi'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımın Avrupa sermayesinin kontrolüne girmesine karşı çıktığı bu tezindeki görüşlerini Paul Dumont, şöyle özetler:[10]

> Türk ekonomisi için tarımın sahip olduğu öneme ve köylülük dâhilinde şahsi teşebbüsün teşvik edilmesinin gerekliliğine vurgu yapmaktaydı. (...) Bir yandan da Avrupa sermayesinin Türkiye'deki kırsal bölgelere sızmasını eleştiriyordu. Suphi açısından Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım sahasının yabancı güçlerin kontrolüne girmesi acilen karşı çıkılması gereken bir meseleydi. Tarım kredilerinin öncelikli amacı da köylülerin toparlanmasını sağlayıp rekabet edebilecek çiftlikler kurmalarını mümkün kılmaktı.

Mustafa Suphi İstanbul'a döndüğünde İttihat ve Terakki'nin siyaset alanı üzerindeki tekeli artık kırılmıştır. Meclis içinde

8 Tunaya, 1988, s. 24.

9 O tarihte kendisi de Paris'te olan Şefik Hüsnü, Mustafa Suphi'yi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önce yandaşı ve daha sonra ise üyesi olmaya teşvik edenin kendisi olduğunu iddia eder (Aziz, 2009, s. 28 ve 31).

10 Dumont, 1977.

ve dışında başka partiler kurulmaya ve Cemiyet'in içinde farklı siyasi eğilimler derinleşmeye başlamıştır. Çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nu soyut bir "Osmanlı" kimliği etrafında bir arada tutmanın imkânsızlığı da iyice fark edilir hale gelmektedir. 1911 yılının sonbaharı, hem Osmanlı'nın hem de İttihat ve Terakki'nin kaderi bakımından önemli gelişmelere sahne olur. 28 Eylül 1911 günü İtalya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ederek Trablusgarb'a saldırır. Savaşın başladığı koşullarda, Ekim 1911 başında, İttihat ve Terakki'nin 4. Kongresi Selânik'te toplanır. Bu kongre, Cemiyet'in, Osmanlı'nın çok çalkantılı bir döneminde yapılan ve ilk kez hararetli tartışmalara sahne olan kongresidir. Bir yandan İttihat ve Terakki kontrolündeki kabineye muhalefet yükselmektedir. Diğer yandan Trablusgarb savaşında durum parlak değildir. Ayrıca kendi içinde de hizip çatışmaları vardır. Arap, Arnavut, Balkanlı, Ermeni, Rum mebuslar gruplaşmakta, çoğunluk muhalefet cephesinde yer almaktadır. İttihat ve Terakki'den istifalar artan şekilde devam etmektedir.

Mustafa Suphi bu kongrenin delegeleri arasındadır.[11] Onun bu kongrede nasıl bir tutum takındığına ilişkin herhangi bir bilgi, bildiğim kadarıyla, yoktur. Bununla birlikte, bu kongreden hemen sonra, 1911 yılı sonlarında veya en geç Ocak 1912'deki "sopalı seçimler"den sonra, İttihat ve Terakki'den koparak, Kasım 1911 sonunda yayın hayatına başlayan *Türk Yurdu* dergisiyle ve dört ay sonra, Mart 1912'de kurulan Türk Ocağı çevresiyle yakınlaştığını biliyoruz. Suphi'nin bu çevre içinde yer alan Yusuf Akçura, Ahmet Agayef, Sadri Maksudi gibi Rusya'daki Müslüman Tatarlar arasında doğmuş Cedid (yenilenme) hareketinden gelen aydınlarla ilişkiye geçmeden önce, muhtemelen Kasım 1911 yazında, Durkheimcı bir sosyolog olarak bilinen Célestin Bouglé'ın *İlm-i İçtimaî Nedir?* adlı yapıtının kendisi tarafından yapılan çevirisine, "İfade 1911" başlığıyla yazdığı önsöze kısaca göz atmakta yarar var.

Suphi, Bouglé'ın bu yapıtını çevirmekteki amacının, Fransa'nın Saint Paul gibi küçücük bir Ortaçağ kasabasının, toplumsal sorunlarını kavramakta sosyoloji biliminin yöntem-

11 Akal, 2007, s. 138-39, 163/n 4.

lerinin nasıl kullanıldığını göstererek, aynı yöntemlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda hızla derinleşmekte olan "ulusal sorunlar"ın tespitinde ve çözüm yollarının bulunmasında da kullanılabileceğine işaret etmek olduğunu belirtir. Söylediği özetle ve mealen şudur:[12]

> Osmanlı İmparatorluğu gibi bu kadar geniş bir ülkede yaşayan Sırp, Bulgar, Rum, Arnavut, Türk, Ermeni, Kürt, Arap, vb. gibi toplulukları ihmal edilmişlikten ve bin türlü dertten kurtarıp mevcut asra uygun bir hayata kavuşturmak basit bir mesele değildir. Bir Türk meselesi, bir Arap meselesi, bir Ermeni meselesi var mı, yok mu diye tartışmak anlamsızdır. Bu topluluklar vardır ve onların kolektif koşullarının ve topluluk olarak ihtiyaçlarının incelenmesi gerekir. Bu toplulukların yaşadığı yerlerde kullanacakları yolların bile nasıl açılacağı onların genel etnografik ve toplumsal koşullarına göre belirlenmelidir. Bouglé'ın küçük bir yerleşim yerini nasıl analiz ettiğini gösteren bu eserini işte bu noktaların anlaşılması, toplumsal sorunların nasıl ele alınması gerektiğinin anlaşılması için tercüme ettim.

1911 sonlarında İttihat ve Terakki'ye muhalefet etmeye başlayan Suphi'nin "Türk sorunu" başta olmak üzere çok uluslu imparatorluğun kapsadığı tüm ulusların sorunlarına olan bu ilgisinin *Türk Yurdu* dergisi ve Türk Ocağı çevresindeki, özellikle Tatar Cedidciliğinden (yenilenmeciliğinden) gelen aydınlarla yakınlaşmasının temelini oluşturduğu anlaşılıyor.

İttihat ve Terakki 1911 yılından itibaren, başlangıçtaki resmî "Osmanlıcılık" ideolojisini ve politikasını terk edip milliyetçiliğe/Türkçülüğe kaymaya başlar. Bu ideolojinin ve politikaların "pişirildiği" mutfak, 1912 yılıyla birlikte, bu dergi ve dernek olur. Bağrında değişik eğilimleri barındıran bu Türkçülerin hepsinin şu noktalarda fikir birliği içinde oldukları anlaşılıyor: İmparatorluk tebaası içinde yer alan Hıristiyan milletler arasında, özellikle Balkanlar'da, ayrılıkçı bir milliyetçilik hızla yükselirken Türkler, "Osmanlı bayrağı altında şuursuz bir hayat" sürdürmektedirler. Türkler, önce Osmanlı İmparatorlu-

12 Mustafa Suphi, 1974, s. 2-4.

ğu'nda millî bir bilince sahip olmalıdırlar. İmparatorluğun içindeki Hıristiyan topluluklarını "millet" yapan ne varsa, bunların Türklere de kazandırılması gerekmektedir. Türkler, kökü geçmişte olan ama geleceğe doğru yürürken yitirdikleri kültürlerini ve dillerini bulmalıdırlar.

Fakat bu ortak noktanın ötesinde görüş farklılıkları da vardı. Bunlardan biri ve egemen olanı, 1910-1918 sürecinde biçimlenen, İttihat ve Terakki tarafından benimsenen Ziya Gökalp milliyetçiliği ve Türkçülüğüydü. Buna göre, anayurdu "Turan" olan Türkçülük, elden çıkması mukadder olan Rumeli ve Arap vilayetlerinin kopmasıyla "Türklerin anayurduna" doğru, Hazar ötelerine kadar uzanacaktı. Turan böyle doğacaktı.[13] Esas mesele, çok uluslu Osmanlı topraklarında, özellikle Balkanlar'da yükselen milliyetçiliğe tepki olarak "devleti kurtarmak", "kurtarılacak devletle bir Türk milleti yaratarak"; baskı, asimilasyon ve toplum mühendisliği yoluyla, Türk unsurunun Osmanlı topraklarında yaşayan diğer milliyetler üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlamak, ardından konfederal bir Turan imparatorluğuna uzanmaktı. Genellikle, "Milliyetçilik/Türkçülük" konusu ele alınırken *Türk Yurdu* dergisi ve Türk Ocağı çevresinde geliştirilen tek ideolojinin ve politik hattın Ziya Gökalp'le özdeşleşen bu anlayış olduğu varsayılır ki, doğru değildir. Bunun dışında bir de Tatar Cedidciliğinden mülhem, Mustafa Suphi'nin deyimiyle "Minimalist Milliyetçilik/Türkçülük", ya da Yusuf Akçura'nın deyimiyle, "Demokratik Milliyetçilik"[14] vardı. Ne var ki, fikir ve siyaset dünyasına Ziya Gökalp'inki gibi damga vuramadığı için bu ikinci tür Türkçülük genellikle (ve bu arada Suphi konusunu araştıranlarca da) fark edilmemiş, edildiyse bile görmezden gelinmiştir.

Burada bir parantez açıp Mustafa Suphi'nin hem 1915 öncesinde hem de sonrasındaki görüşlerini ve politik tercihlerini derinden etkilemiş olan Tatar Cedidciliği üzerinde kısaca durmaya çalışalım.[15]

---

13 Tunaya, 2000, s. 279, 285, 386-387.

14 Georgeon, 1999, s. 173-174.

15 Tatar Cedidciliği üzerine daha ayrıntılı bir okuma için şu iki yapıta bakılabilir: Rorlich, 2000 ve Devletşin, 1981.

1552'de Rus ordularının istila ve tahribatına uğrayan ve 300 yıl boyunca maruz kaldıkları asimilasyon politikalarına rağmen kimliklerini korumayı başaran Müslüman Kazan (Volga/Idil) Tatarları arasında, 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında bir reform (yenilenme) hareketi başlar. Bu reform hareketinin ayırt edici özelliği Batı hayranlığının ve öykünmeciliğinin ürünü olmayıp ulemanın bağrından çıkan bir hareket olması, medreselerin dışında değil, içinde gelişmesiydi.[16]

Bu reformcu din adamları, İslâm'ın dogmalardan kurtarılması gerektiğini savunuyorlardı. Bunun için İslâm baştaki saflığına geri dönmeliydi. Kelâm ve ayetin gözü kapalı uygulanması doğru değildi. İçtihat kapısı sadece din âlimlerine değil, her Müslümana açık olmalıydı. Kur'an'ın kendisi ve hadisler de yaratıcı yorumlara açık olmalıydı. Medreseler yenilenmeli, skolastik felsefe üzerine yazılmış kitaplardan temizlenmeliydi. İslâm'a körü körüne bağlılık yanlıştı; dinî kitaplar Tatarcaya tercüme edilmeliydi.

İslâm'ın içinden başlayan bu reform hareketinin Tatar toplumunu dönüştürücü önemli sonuçları oldu. Reformcu Müslüman aydınların bu fikirleri etrafında Kazan ve Orenburg medreselerinde modern bilimler İslâmiyet'le kaynaştırılarak öğretiliyor ve İslâm uygarlığının aydınlanma çağındaki "bir nevi darülfünun" görevini yürüten ve dönemin bütün bilimlerinin öğretildiği o büyük medrese geleneği canlandırılmaya çalışılıyordu. İslâm'ın sadece bir din olarak değil, dinî temel üzerinde ruhani olanla dünyevi olanı birleştiren bir kültür haline gelmesinde bu yenilenme hareketi önemli bir rol oynuyordu. Eğitim laikleşiyordu. Dinî dogmaların tartışmaya açılmasıyla kadının İslâm'daki yerinin ne olup olmadığı, tesettür ve çarşaf konusu ve buna bağlı olarak evlilik kurumu ve kadın haklarıyla ilgili konular tartışılır hale geliyordu. Dinî eserlerin Tatarcaya çevrilmesi Tatar edebî dilini geliştiriyordu. İslâmî bir kimlikten yi-

16 Reform hareketinin temellerini atan belli başlı Müslüman aydınlar: Abdünnasır Kursavî (1776-1813), Şihabeddin Mercanî (1818-1889), Kayyum Nasırî (1825-1902), Rızaeddin bin Fahreddin (1858-1936), Musa Carullah Bigi (1875-1949). (Rorlich, 2000, s. 107-140.)

ne İslâmî ama aynı zamanda milli bir Tatar kimliği öne çıkmaya başlıyordu. Bütün bunların toplam sonucu olarak "gelenek" ile "laiklik" arasında makul bir ortak yaşam (sembiyoz) oluşuyor, Tatar toplumunun kendine özgü seküler karakteri biçimleniyordu.[17]

1905 devrimiyle birlikte aktif politikaya giren Tatar aydınları, bu Cedid (yenilenme) dalgası içinde yetişmişlerdi, onun ürünüydüler. Benningsen ve Quelquejay, 1905 devrimi sırasındaki Tatar toplumunun profilini şöyle resmederler:[18]

> Orenburg, Kazan, Astragan gibi büyük Tatar merkezlerinde, ulusal dilde gazeteler ve dergiler yayınlanmaktadır. Yeni bir Tatar edebiyatı ve Tatar tiyatrosu doğmakta, yeni bir laik okul geleneksel arkaik din okulları olan "Medrese" ve "Mekteplerin" yerine geçmektedir. Edebiyat ve eleştiri alanında genç yazarlar göze çarpmaktadır. Tatar kadını okula, topluma ve tiyatroya girebilmiştir. Kadının kurtuluşu büyük bir devrimci rol oynamıştır. Bu dönemde tüm toplumsal ve siyasal çalışmalar Tatar ulusal uyanışı sloganı çevresinde yürütülüyordu.

Tatarların Cedidci aydınları ve politikacıları ile II. Meşrutiyet (1908-1918) ve sonrası Osmanlı aydınları ve politikacıları arasındaki temel farklılık çarpıcıdır. Bu farklılık birincilerin kurtarılacak bir devletleri olmamasından, ikincilerin ise temel meselesinin "devleti kurtarmak" olmasından kaynaklanıyordu.

Müslüman Tatar aydınları "millet-i hâkime" değillerdi. Birkaç yüzyıldır Hıristiyan Rus boyunduruğu altında ezilmiş ve halen de ezilmekte olan, devlet yönetmek diye bir sorunu bulunmayan bir azınlıktılar. Sorunları Rus asimilasyonuna karşı direnmek, kimliklerini ve dinlerini korumak, toplumsal, kültürel ve ekonomik olarak gelişmelerinin önündeki engelleri kaldırmaktı. Onlarınki Ruslarla eşit haklı bir konuma gelebilme mücadelesiydi.

Osmanlı aydınları da Müslümandı ama onlar "millet-i hâkime" durumundaydılar. Çok uluslu bir imparatorluğun bö-

17 Rorlich, 2000, s. 141.

18 Benningsen ve Quelquejay, 2005, s. 241-242.

lünmeden, parçalanmadan yönetilmesi gibi bir sorunları vardı. Kendilerinden her bakımdan ileri olan Batı karşısında "kurtarılması gereken bir devletleri" bulunuyordu. Onların mücadelesi Tatarlarınki gibi bir hak mücadelesi değil, imparatorluk sınırları içinde yaşayan diğer uluslar üzerindeki üstünlüklerini, ayrıcalıklarını koruma mücadelesiydi.

Tatar Cedidciliği için açtığımız parantezi kapatıp, kaldığımız yerden devam edelim...

Mustafa Suphi'nin *Türk Yurdu* ve Türk Ocağı çevresinde ilişki kurup yakınlık duyduğu Yusuf Akçura gibi 1907 sonrasının Stolypin gericiliği döneminde İstanbul'a sığınan Tatar aydınları Türk ulusal uyanışında bir katalizör rolü oynamakla kalmayıp siyasi yaşama kendi özgün düşüncelerini de taşıdılar.

Tatar Cedidciliğinin etkilediği bu çevre, aralarında Mustafa Suphi de olmak üzere, 5 Temmuz 1912 günü Milli Meşrutiyet Fırkası'nı kurdular. Bu parti, imparatorluğun belli başlı bütün halkları arasında yükselen ulusal uyanış ve hareketler karşısında "millet-i hâkime" içinde sayılan Türklerin de benzer bir ulusal uyanış yaşaması gerektiğini savunuyor olması ve Müslüman Türklerin çıkarlarını savunmayı esas alıyor olması bakımından "Türkçü" bir partiydi. Savunduğu Türkçülük, Osmanlı Devleti'nin olduğu gibi korunması veya genişletilmesi endişesi taşımayan, tersine "ayrışmaktan" korkmayan, içeriği o döneme göre ilerici sayılabilecek bir toplumsal ve kültürel program üzerine oturtulmuş bir Türkçülüktü. Parti programının en önemli özelliklerini dört madde halinde özetlemek mümkün:[19]

- Müslüman Türklerin çıkarlarını savunmayı esas alıyor ama bütün diğer milliyetlerden olanlara ve gayr-i Müslimlere de aynı hakları tanıyordu.
- Diğer milletlere (Rumlara, Arnavutlara, Ermenilere, vb.) geniş bir idari özerklik verilmesini savunuyordu.
- İlk ve ortaokulların ve öğretmen okullarının yönetimlerinin vilayet meclislerine bırakılmasını; ilkokul ve ortaokul-

19 Milli Meşrutiyet Fırkası'nın programının tam metni için bkz. Tunaya, 1988, s. 355-356.

larda eğitimin o vilayet halkının çoğunluğunun diliyle yapılmasını öngörüyordu.
- Partinin dış siyasette barışçı bir politika izleyeceğini taahhüt ediyordu.

Mustafa Suphi, yedi yıl sonra, Şubat 1919'da, *Yeni Dünya* gazetesinin Moskova'da yayımlanan son sayısında (10 Şubat 1919, No: 12), "Lebib" takma adıyla kaleme aldığı "Türkiye'de Federalizm Yahut Taksim Politikası" başlıklı haber-yorum yazısında, bu partinin programı ve ilkeleri konusunda hiçbir araştırmacının dikkatini çekmemiş ek açıklamalarda bulunur:[20]

> Türkiye'de federasyalı (federatif) hükümet esasında açıkça ortaya atılan "Millî Meşrutiyetçiler" aynı zamanda çiftçi sosyalistlerin programlarını da kabul ederek, Osmanlı İmparatorluğu'nu teşkil eden her memleket, üstünde yaşayan milletin ve toprak umumiyetle onu işleyen çiftçinin şiarlarıyla kendilerini gösteriyorlar. Bu şiarlar icabınca, Osmanlı İmparatorluğu Asya'da Arabistan, Anadolu'da bizzat Türkiye, Rumeli'de ise Makedonya ve Arnavutluk kısımlarına ayrılıyor;[21] bundan başka da, Ermeni, Kürt, Lâz... vb. halklarına da muhtariyetler verilmek lâzım geliyordu.

Suphi'nin bu haber-yorum yazısından, Milli Meşrutiyet Fırkası'nın programının bugüne kadar üzerinde hiç durulmamış iki yönü olduğunu öğreniyoruz:

Birincisi, Fırka'nın o tarihteki Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl bir federatif yapı ve ona bağlı özerk bölgeler tasarladığıdır. Buna göre, imparatorluğun Rumeli topraklarında biri "Makedonya" ötekisi "Arnavutluk" olmak üzere iki federatif bölge, bunun dışında biri Anadolu'da "Türkiye", ötekisi Asya topraklarında "Arabistan" olmak üzere iki federatif bölge daha kurulması öngörülmektedir. Suphi bunlardan başka, "Ermeni, Kürt,

20 Tunçay, 1995, s. 177-178.

21 M. Suphi'nin sözünü ettiği o tarihte (1912) Arnavutluk, Makedonya ve Batı Trakya henüz Osmanlı İmparatorluğu'na bağlıydı.

Lâz, vb. halklarına da muhtariyetler verilmek lâzım geliyordu," demektedir.

İkincisi, bu federatif yapıda gerçekleştirilmesi tasarlanan toprak reformudur. Her federasyon, orada yaşayan millete ait sayılacak ve toprak da "genellikle" onu işleyen çiftçiye (köylüye) ait olacaktır. Suphi ayrıca, programın toprak reformu konusundaki bu görüşünün spekülasyoncu İngiliz, Fransız ve Alman sermayesinin, yabancı bankaların ve bunların İttihat ve Terakki Fırkası içindeki komisyoncularının çıkarlarına dokunduğu için Milli Meşrutiyet Fırkası'nın yoğun saldırılara hedef olduğunu da kaydeder.[22]

Mustafa Suphi'nin "Türklük" ve "Türkçülük" konusundaki görüşlerini en ayrıntılı olarak kaleme aldığı "Türklüğün İstikametleri" başlıklı yazısı, Sinop'a sürgün edildikten sonra, 1914 yılında *Nevsâl-i Millî* adıyla İstanbul'da çıkan bir yıllıkta yayımlanmıştır.[23] Bu yazıyı önemli yapan bir başka yönü, kurulmasını savunduğu "Türkiye Eyaleti"nin Türklere ayrılmasını öngördüğü bölümünün sınırlarını çiziyor olmasıdır. Suphi'nin Türkçülük konusunda kendi görüşlerini açıkladığı bu uzun yazısına hiçbir araştırmada yer verilmemesi, onun "Türkçülüğünün" bir kez keşfedilmesiyle yetinilip, bunun nasıl bir "Türkçülük" olduğuyla hiçbir araştırmacının ilgilenmediğinin en çarpıcı göstergesidir.

Suphi "Türklüğü" tanımlarken, onun "ruhun derinliklerinde gizli bir his, bir benlik, Rumluktan, Acemlikten hariç, Osmanlılıktan başka, Müslümanlıktan önce bir benlik" olduğunu söyler; "öyle bir benlik ki, onu ilk gün gördüğü toprağa, ilk

---

22 Suphi'nin bu yazısının diğer bir ilginç noktası Prens Sabahaddin'in "teşebbüs-ü şahsî" (kişisel girişimcilik) ve "adem-i merkeziyet" (yerinden yönetim) yanlısı programı konusundaki görüşlerini de açıklıyor olmasıdır. Suphi'nin o tarihlerde böyle bir programa karşı olmadığı anlaşılıyor. Ama Prens Sabahaddin, "Osmanlı Padişahının yeğeni olduğu için, bir Sultanzade olduğu için, Fransız sosyoloğu Le Play'i temel alan fikirlerini ve bu fikirlere dayanan politikasını açık ve anlaşılabilir bir hareket haline getirememiş, federasyon esasına dayalı bir siyasi parti kurmaya cesaret edememiş; bu nedenle İttihat ve Terakki'ye karşı çeşitli girişimlerine yeterli destek sağlayamayarak başarısız kalmıştır."

23 Mustafa Suphi, 1968, s. 162-174.

türkü söylediği ocağa", yani "Turan"a kadar sürükleyip götürmektedir. Bu tanımın hemen ardından şunu da vurgular: "Ancak Türklük, Türk olmayana düşmanlık, Osmanlılığa yabancılık, Müslümanlığa uzaklık değildir."

Suphi'ye göre "Türklük, Yahudilikten sonra en çok yok oluşa (izmihlale) uğramış bir millettir!" Burada başka bir ulus (millet) tarafından "ezilmişlikten", "baskı altına alınmışlıktan" değil, "yok oluş"tan veya "dağılmışlık"tan söz ediyor olması dikkat çekicidir. Türklük, Asya'da yer yer hem yoğunluk hem de büyüklük olarak mevcut olsa bile, bunların Türklükleri "milli" değil, sadece "ırkî"dir; dil birlikleri yoktur, sancakları başka başkadır. Suphi, Osmanlılıktaki Türklüğün milli kimliğe sahip olamayışını, "tam anlamıyla somut bir varlığa sahip olamayışını" Osmanlının fetihçiliğine, "o azametli zaferler içinde en elim bozgunlara uğramış" olmasına bağlamaktadır. Bir milletin direği o milletin birliğidir. Bu birlik bazen geleneklerdir, bazen hissiyattır, bazen edebiyattır... Oysa Osmanlı Türklerinde bütün bunlar Türklüğün hesabından çok, "çok milletli İslâm ve çok milletli Osmanlı hesabına yazmıştır." Türkler gelenek, hissiyat ve edebiyat olarak Rumlara, Acemlere, Araplara verdiklerinden çok daha fazlasını onlardan almışlardır.

Suphi'ye göre, Osmanlının bu fetihçi politikası ve yönetim tarzı imparatorluk topraklarında yaşayan uluslar (halklar) arasında eşitsizliklere ve çatışmalara neden olmaktadır. Devletin bekası için ikide bir Kürdistan'a, Ermenistan'a veya Arabistan'a düzenlenen askerî seferler Türk milletinin de ihtiyacı olan rahat ve huzuru yok etmektedir. Fetihçilik nedeniyle, sadece dış siyasete önem verilmekte, iç siyaset ihmal edilmektedir. İç siyasetin de halkın cehalet ve taassubuyla oynayarak başarılabileceği sanılmaktadır ki, bu da çok tehlikelidir. Devletin sınırlarını ve bağımsızlığını dışa karşı savunmaya yoğunlaşıp, içeride her türlü çatışmaya ve farklı halklar arasında düşmanlık ve nefrete neden olmak, milli birliği zayıflatan şeylerdir. Meşrutiyette (anayasal rejimlerde) demokrasinin meşruiyeti, demokrasi ilkelerinin teokratik ilkeler kadar üstün tutulmasına dayanır. Anayasal rejimde gereksiz yere zora başvurmak ve hele anaya-

sayı "milli fıtratın" kaldırabileceğinin ötesinde dayatmak hepten zararlıdır.

Suphi, kurulmasını öngördüğü Federal Osmanlı Devleti içinde ayrı bir "Türk bölgesi"nin oluşturulmasının zorunlu olduğunu savunur. "Sadece ruhî ve hayalî değil, bir millet yaratma gibi hayatın her türlü gerekleriyle ilgili, maddî ve hakikî bir iş karşısında bulunuyoruz," dedikten sonra, "bu işin" Osmanlı topraklarındaki diğer milletleri hedef alan "olumsuz çarelerle" değil, "Türkler arasında Türklük için çalışmakla yapılabileceğini" vurgular. "Nasıl ki Arapların talep ettiği yerinden yönetim (adem-i merkeziyet) Araplık için merkeziyetten başka bir şey olamazsa, Türklerin de Anadolu'da isteyeceği yerinden yönetim, Türklük için merkeziyettir." Toprağın (belli bir bölgeye sahip olmanın) milli birlik için önemini hatırlatan Suphi, "Türkiye Federal Bölgesi"nin sınırları ve yönetim merkezi için şöyle der:[24]

> Trabzon yöresinin doğusundan, İskenderun körfezine kadar çekilen bir hayalî hattın solunda kalan Küçük Asya veya Anadolu denilen coğrafya o dağlarıyla, o vadileriyle, o nehirleriyle ne bereketli bir aile ve bir millet ocağıdır. Hele nüfusumuz... Aynı din, aynı lisan ve hemen aynı ırk ile buralarda yoğunlaşmıştır ve hâkimdir. Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanan sahillerimizde, mavi bir oya gibi ince noktalar ve düğümlerle işlenmiş Rum yerleşkeleri var. İç kısımlarda da şuraya buraya serpilmiş az miktarda diğer unsurlar da eksik değildir. Fakat milli ve medeni yükselişimizle birlikte ana dilleri Türkçe olmayan bu unsurların varlığı Türk birliği karşısında hissedilmez hale gelecektir.

Anlaşıldığı kadarıyla, Trabzon'dan İskenderun körfezine kadar çekilecek bu "hayalî hat"tın doğusunda Lâzistan, Ermenistan, Kürdistan gibi federal veya özerk bölgeler yer alacaktır.

Diğer ulus ve halkları zorla Türkleştirerek ve direnenleri de tehcir, kırım gibi yollarla yok ederek çok uluslu Osmanlıyı tektürdenleştirmeyi ve Turan'a doğru yayılmayı hayal eden "Dev-

24 Aynı yerde, s. 170-171.

letçi milliyetçilik"ten kökten farklı böyle bir projeyi savunan 1915 öncesinin Mustafa Suphi'sini, "İttihat ve Terakki istibdadına karşı girişilen genel özgürlük savaşının bir parçası olarak hareket etmekten daha ileriye gidememiş" bir fikir ve siyaset adamı olarak tanımlamak,[25] herhalde doğru olmaz.

Sömürgecilik ve Doğu sorunu

Mustafa Suphi'nin 18 Haziran 1913'te Sinop'a sürgün edilmezden önceki yazıları kapsamında üzerinde mutlaka durulması gereken bir yapıtı da 1912'de yayımlanan *Vazife-i Temdîn* (*Uygarlaştırma Görevi*) başlıklı broşürüdür.[26] İtalya'nın 1911 sonbaharında Trablusgarb'a başlattığı saldırıyla başlayan savaşın nedenini ve öne sürülen gerekçelerini ele alan bu broşür iki bakımdan önemlidir. Birincisi, Suphi'nin 1918 Mart'ından itibaren Müslüman Komünistler'le (Sultan Galiyev'le) yapacağı kader birliğinin düşünsel temellerine ve Bolşevik Partisi ile Komünist Enternasyonal'in "Doğu sorunu" konusundaki politikalarına karşı takınacağı eleştirel tutumun nedenine ışık tutması bakımından önemlidir. İkinci olarak, bazı araştırmacıların Suphi'nin yazılarını değerlendirmekte gösterdikleri özensizliğin "ideolojik" nedenini bu vesileyle görmemizi sağladığı için de önemlidir.

Suphi bu broşürüne, İtalya'nın Osmanlı hükümetine verdiği, Tablusgarb'ı işgal etme niyetini gerekçelendirdiği 28 Eylül 1911 tarihli notasını ele alarak başlıyor. İtalya bu notasında, komşusu olduğu Trablusgarb ve Bingazi'yi, içinde bulundukları terk edilmişlik halinden kurtarmanın ve gelişmiş uygarlığı buralara da getirmenin, İtalya'nın "uygarlaştırma görevi" olduğunu belirtmektedir. Suphi'ye göre bu gerekçe, Avrupa'da sanayi devrimiyle ortaya çıkan "teknik medeniyet"in ürünü olan sömürgecilik politikasını "uygarlaştırma görevi" gibi ulvi bir amaçla haklı gösterme çabasıdır. Diğer Avrupa devletleri gibi İtalya da bu sömürgecilik politikasını, "dünyanın bü-

25 Tunçay, 2000a, s. 99.

26 Mustafa Suphi, 1975, s. 87-101.

yük bir kısmını işgal eden vahşi ve barbar aşiret ve kabilelerin sonu gelmeyen savaşlar içinde yaşam sürdüğü, sanayiden mahrum, toprağın bahşettiği zenginliklerden habersiz, ilkel halklarına bir terbiye, bir adalet fikri verdiği, onlara sermayeyi kullanma şeklini öğrettiği, işbölümü yarattığı, bayındırlaştırdığı", kısacası "uygarlaştırdığı" savıyla haklı göstermeye kalkışmaktadır. Bu sava göre, "dünyanın her türlü doğal zenginliklerine sahip büyük bir kısmını, ehil olmayanların elinde bırakmak anlaşılabilir bir şey değildir. O nedenle, oralara müdahale ederek onları vesayetleri altına almaları meşru olduğu kadar bir insanlık görevidir de."

Suphi, Avrupa uygarlığının cebir ve şiddete başvurarak geri toplumların içine dalmasının bu "gerekçesi"nin Avrupa üniversitelerinde bir felsefe haline getirildiğine işaret ederek şöyle der: "Felsefe denildi mi, en kaba ve maddî şeyler incelik kazanır; en adi ve doğal hadiseler en önemli kanunlara temel teşkil eder." Oysa yüce bir insanlık görevi olarak gösterilmeye çalışılan bu sömürgecilik, "facialar yaratan olaylara ve kadim halkların günden güne çöküşlerine" neden olmaktadır. Ama bu sonuç da Darwincilikten güç alarak ortaya atılmış bir alt kanun icat edilerek meşrulaştırılmıştır: "Bugünkü durumlarından daha yüksek bir terbiye kabiliyetinde olmayanlar çökmeye mahkûmdurlar." Oysa Amerikan yerlilerinin ve Afrikalı siyahilerin daha yüksek bir terbiyeye yetenekli olmadıklarının herhangi bir kanıtı var mıdır? Bu yeteneği inkâr etmek insan neslinin onurunu ayaklar altına almaktır. Mesele şudur ki, bir yerli halkı bir İngiliz gibi terbiyeye kalkışılmamalıdır.

Mustafa Suphi bu analizini şöyle noktalar:

> Amerikalı olsun, Afrikalı olsun, ilkel kavimleri bugün Avrupa medeniyetiyle terbiyeye kalkışmak doğru bir şey olamaz. Evrene hâkim bir tedrici ilerleme kanununun varlığı inkâr edilmemelidir. Avrupa âdet ve kurumlarının bu ilkel çevrelere taşınmasıyla esasen var olan göreli bir düzeni ihlal etmek, ilerlemeyi bir kat daha geciktirir. İlkel kavimlerin hürmet ettikleri unsurlar ve kurumlar vardır. Bunlara saygı göstermek gerekir ki,

> bu gibi kavimler arasında düzeni temin edecek başka fikirler henüz ortaya çıkmış değildir. Yerli halkları mesela bir Fransız Medenî Yasası'yla hemen idareye kalkışmak ne büyük bir hatadır! (...) Yerli halklar, bizim kutsallarımıza ve inançlarımıza ilişmeyiniz, diyorlar; bizi esir gibi kullanmayınız, biz de malımıza sahip olabilelim, diyorlar. (...) Yüce ve medeni Avrupalılar sadece kendilerinden daha aşağı oldukları için çeşitli ülkelerin evladı milyonlarca insan soyu mahkûmu çökertiyorlar; halbuki mahvolan yine Avrupalılardır. Kaybeden, Avrupalılar da dâhil, tüm insanlıktır.

Bu satırları yazdığı 1912 sonbaharında Mustafa Suphi'nin Marx'ın yapıtlarından, Sosyalist Enternasyonal içindeki tartışmalardan ne kadar haberdar olduğunu bilmiyoruz. Lenin henüz ünlü *Emperyalizm*'ini yazmamıştır. Rudolf Hilferding'in 1910'da yayımlanmış *Finans Kapital*'ini okumadığı herhalde kesindir. Ama bu satırların yazarı Mustafa Suphi fiilen, Marx ve Engels'in 1848 tarihli *Komünist Manifesto*'sunda yer alan;

> Burjuvazi, bütün üretim araçlarındaki hızlı iyileşmeyle, son derece kolaylaşmış haberleşme araçlarıyla, bütün ulusları, hatta en barbar olanları bile, uygarlığın içine çekiyor

hükmüne[27] ve Karl Marx'ın 1853 tarihli "Hindistan'da İngiliz Yönetimi" başlıklı makalesinde yer alan;

> İşlediği suçlar ne olursa olsun, İngiltere [bilinçsizce de olsa] Hindistan'da sosyal bir devrim gerçekleştirmektedir

tezine[28] katılmamaktadır. Tersine, bu türden geri halkların ileri kapitalist devletler tarafından ister nesnel ister öznel olsun, her türlü "uygarlaştırıcı" girişimlerinin olumlu sayılabilecek hiçbir yönü olmadığı düşüncesindedir. *Vazife-i Temdîn*'in en dikkat çekici yönü, Mustafa Suphi'nin "sömürgecilik" ve "Doğu sorunu" konusundaki temel yaklaşımını ortaya koyuyor olmasıdır. Mustafa Suphi, daha o tarihte, "sömürgecilik" sorununa

27 Marx ve Engels, 1969, s. 16.

28 Marx, 1853a.

"Batı merkezli" bir gözle bakmamakta, Doğu dünyasının kapitalizmin beşiği Batı'dan çok farklı bir toplumsal yapı olduğunu, Doğu'nun Avrupa kapitalizminin geçtiği yoldan ilerlemesinin mümkün olmadığını bir şekilde görüyor olmasıdır. Suphi'nin dikkat odağında, uygarlaşmak için onun açtığı yoldan geçilmesi "zorunlu" olan "Batı" değil, kendi uygarlaşma yolunu bulması gereken "Doğu" vardır.

Suphi'nin kaleme aldığı diğer çalışmalarının çoğunun başına geldiği gibi *Vazife-i Temdîn* başlıklı bu çalışmasının da araştırmacılar tarafından ya hiç dikkate alınmadığı ya da üstünkörü okunduğu anlaşılıyor. Örneğin Mete Tunçay'ın Suphi'nin bu çalışmasına ilişkin değerlendirmesi şundan ibarettir:[29]

> (...) solcu bilinçten uzak bir anti-emperyalist tutumla sömürge sorununa yaklaşması dikkat çekicidir. (...) *Vazife-i Temdin,* Osmanlı toprak bütünlüğünün zedelenmesinden doğan vatanseverce bir üzüntünün liberal ekonomi-politik terimleriyle ifadesi olarak görülmektedir.

Mustafa Suphi'nin 1914 öncesi yazdıklarının, içinde sadece Marksist terminoloji olup olmadığına bakılarak okunması ve öyle değerlendirilmesi biçimindeki bu yaklaşımın daha sonraki araştırmacılara da hâkim olması, Suphi'nin 1914 öncesi gerçek politik kimliğinin üstünün örtülmesine katkıda bulunması bakımından talihsizliktir. Suphi'nin yazılarını bu yöntemle yargılayan araştırmacıların bir örneği de Paul Dumont'tur. Dumont, Suphi'nin *Vazife-Temdîn* başlıklı kitapçığını örnek göstererek şu yargıya varıyor:[30]

> Hayat hikâyesini kaleme alan kimi insanların, Suphi'nin Paris'te kaldığı dönemde Fransız sosyalistlerden etkilendiğini iddia etmesine karşın ilgili dönemde yayınlanmış yazılarında sosyalizm izine rastlamak mümkün değil. 1914'teki İtalya-Türkiye savaşı Suphi'de yoğun sömürgecilik karşıtı hisler uyandırsa da büyük güçlerin sömürgeciliğine ve sömürücü-

29 Tunçay, 2000a, s. 142/n 166.

30 Dumont, 1977.

lüğüne değindiği, "burjuva ideolojiler"e yönelik atıflarla dolu bildirisinde Enternasyonal'in geliştirdiği tezler görmezden gelinmektedir.

Dumont da tıpkı Mete Tunçay gibi *Vazife-i Temdîn*'de Marksist terminoloji arayışındadır; en azından Sosyalist Enternasyonal'in geliştirdiği tezlere atıfta bulunmasını beklemektedir.

Mustafa Suphi'nin daha Paris'teki öğrencilik yıllarından beri Marksist/sosyalist olduğu efsanesinin asılsızlığını ispat etmeye odaklanan araştırmacıların sadece bununla yetinip, 1915 öncesi görüşlerinin Sovyet Rusya'sındaki politik görüş ve tutumlarını nasıl etkilediği ile hiç ilgilenmemiş olmaları talihsizliktir.

Sinop'tan Uralsk esir kampına

Ekim 1912 ortalarında Trablusgarb'ın İtalya'ya bırakılmasıyla o savaş biter ve hemen ardından Balkan Savaşı başlar. İttihat ve Terakki'nin artık içinde olmadığı kabine, seçimleri yenileme imkânı da bulamayarak meclisi fesheder. Buna tepki olarak İttihat ve Terakki, 23 Ocak 1913 günü düzenlediği, "Bâbıâli Baskını" olarak bilinen darbeyle iktidarı ele geçirip Mahmut Şevket Paşa'yı sadrazamlığa getirir. Bu darbeden beş ay kadar sonra, 11 Haziran 1913 günü, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa bir suikastla öldürülür. İttihat ve Terakki'nin buna yanıtı "çok partili rejime" son vermek, bütün muhalefeti bastırmak, kendi diktatörlüğü olan tek parti rejimine geçmek olur. O tarihten itibaren imparatorluğun her yanında İttihat ve Terakki dışında bütün parti ve derneklerin faaliyetlerine son verilir. Bu tek parti rejimi 1918 sonbaharında, Birinci Dünya Savaşı bitip Mütareke Dönemi başlayıncaya kadar, beş yıl sürecektir.

Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden bir hafta kadar sonra, 18 Haziran 1913 tarihli *Tanin* gazetesinin verdiği habere göre, aralarında Mustafa Suphi ve Milli Meşrutiyet Fırkası Başkanı Ahmet Ferit'in de bulunduğu, muhalefetin her kanadından 200 kadar kişi topluca Sinop'a sürülürler.[31] Sinop'taki Rus

31 Tunaya, 1988, s. 347-350.

Konsolos Yardımcısının 7 Temmuz 1913 tarihli raporuna göre, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa suikastıyla ilgili oldukları şüphesiyle Sinop'a sürülen muhaliflerin sayısı 600'ü bulmuştur.[32]

Sinop sürgünleri, her akşam yoklama için karakola uğramak şartıyla kentte dolaşabiliyorlar, halkla temas kurabiliyorlardı. Mustafa Suphi'yle birlikte Sinop'ta sürgün bulunan Ahmet Bedevi Kur'an'ın Sinop'tan Sivastopol'a kaçış serüvenleri hakkında anlattıkları özetle şöyledir:[33] Mustafa Suphi güvendiği beş sürgün arkadaşıyla görüşerek onları İttihat ve Terakki iktidarını devirmek amaçlı, güçlü bir örgüt oluşturma konusunda ikna eder. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uluslararası farmasonluğuna karşı "milli bir farmasonluk" kurmaya çalışılacaktır. Bunun için Sinop'tan Sivastopol'a kaçacaklar, bu amaç doğrultusunda yayın çıkarılacak, temaslar kurulacaktı. Kaçtıktan sonraki işbölümü gereğince, Mustafa Suphi Kafkasya'ya gidip bir gazete çıkaracak, Ahmet Bedevi Kuran Paris'e, Nevres ve Salih beyler Mısır'a gidecekler, İsmet Lütfi (Bombacı) Kırım'da kalacaktı. Beş arkadaş Sinop'ta sürgün bulunan ama bu plana dâhil olmayan dokuz kişiyle birlikte, Türkiye ile Rusya arasında kaçakçılık yapan bir tekneyle anlaşırlar.[34]

24 Mayıs 1914 gecesi Sinop'tan kaçan 14 kişi, 29 Mayıs'ta Balaklava'ya (Yalta) çıkarlar ve oradan yaya olarak Sivastopol'a geçerler. Polisin göz hapsinde, *Kazan* gazetesinin binasına yerleştirilirler.[35] Suphi ve arkadaşlarının Sinop'tan kaçıp Sivastopol'a gelmeleri, *Kırım Habercisi,* Petersbug'da yayımlanan *Reç (Söz)* ve *Petersburg Kuryesi*, Kazan'da yayımlanan *Kazan* gibi gazetelerde önemle haberleştirilir. Suphi, Bahçesaray'da (Kırım) *Tercüman* gazetesini çıkartan ünlü Cedidci Tatar aydını, Yusuf Akçura'nın kız kardeşiyle evli İsmail Gaspıralı'yı ziyaret eder. Yu-

32 Subayev, 1992, s. 10.

33 Kur'an, 1989, s. 21 ve Kur'an, 1950, s. 711-713, 747.

34 Sinop'tan kaçan 14 kişinin tam listesi şöyledir: Mustafa Suphi, Ahmet Bedevi Kuran, Erkan-ı Harp Kolağası Manavoğlu Nevres, Mülâzım Bombacı İsmet Lütfi, Köprü Müfettişi Salih Efendi, Serdarzâde Sıtkı, Boşnak Sıtkı ve kardeşi Sabahattin, Gazinocu Raşit Mehmet, Kürt Sait Bey, Selânikli Ahmet Usta ve arkadaşı Hakkı Efendi, Münir Bey, Servet Bey (Birinci, 2002, s. 18-19).

35 Subayev, 1992, s. 10.

suf Akçura kanalıyla birbirlerini gıyaben tanımaktadırlar. Bu vesileyle *Tercüman* gazetesi Suphi'yle geniş bir röportaj yapar.[36]

Daha Sinop'tayken kararlaştırıldığı gibi Suphi, 23 Temmuz 1914 günü Bakû'ye gelir.[37] Burada *İkbal* gazetesini çıkarmakta olan Mehmed Emin Rezulzade'yi ziyaret eder. Rezulzade, Rusya'daki 1905 sonrası Stoliypin gericiliğinden kaçarak önce İran'a geçmiş, sonra İstanbul'a gelmiş, 1912'de Türk Ocağı çevresinde bulunmuş ve muhtemelen Suphi'yle o vesileyle tanışmış ünlü bir Türk aydınıdır.[38] Rezulzade, Suphi'nin bu ziyaretinin hemen ardından gazetesinde kendisiyle yapılmış bir röportaj yayımladığı gibi *İkbal* gazetesinin sayfalarını da ona açar. Mustafa Suphi'nin Bakû'de kaldığı yaklaşık bir ay boyunca bu gazetede makaleleri yayımlanır. Bu bir aylık süre içinde gene Bakû'de çıkmakta olan *Basiret* gazetesinde de en az bir makalesi yayımlanır. "Bütün bu olgular Suphi'nin Rusya'daki Müslüman Türk-Tatar çevreleri tarafından hemen benimsendiğinin, bu çevrelerde son derece prestijli bir konuma sahip olduğunun göstergesidir."[39]

Suphi'nin Bakû'ye gelişinden bir ay kadar önce Avusturya-Macaristan Prensi Ferdinand, Sırbistan'da suikasta uğrayarak öldürülmüş ve Avrupa bir dünya savaşının eşiğinde durmaktadır. Geldiğinin ilk günü *İkbal* gazetesinin kendisiyle yaptığı röportajda patlamak üzere olan savaşa Türkiye'nin katılmaması gerektiğini savunuyor, sorumlu yazı işleri müdürlüğünü yaptığı *İfham* gazetesinin Balkan Savaşı'na bile karşı çıkmış olduğunu anımsatıyor ve İttihat ve Terakki hükümetinin Türkiye'ye karşı bir saldırı olmadıkça savaşa katılacağını sanmadığını söylüyordu.

Suphi'nin *İkbal* gazetesindeki ilk makalesi 27 Temmuz 1914 günü "Türkiye'nin Menfaati ve Selameti" başlığıyla yayımlanır. Dünya Savaşı'nın çıkacağı artık kesinleşmiş ve Türkiye'de de hükümet seferberlik ilan etmiştir. Bu seferberliğin ardında yatan niyet nedir? Avrupa Savaşı'na girmeye mi hazırlanıl-

36 Aynı yerde.

37 Aslan, 1997, s. 15.

38 Akal, 2007, s. 140.

39 Aynı yerde.

maktadır, yoksa askıda kalan Yunan meselesi mi halledilmek istenmektedir? Bu soruları ele alan Suphi özetle şu görüşleri savunur:[40]

> Yunan meselesi ile ilgili olarak Türkiye'nin yapacağı bir şey yoktur. Adaları kurtarmak amacıyla Türkiye'nin ata toprağı Küçük Asya'yı (Anadolu'yu) bırakıp da askerini Bulgaristan üzerinden Yunanistan'a sokması kadar akılsız ve ihtiyatsız bir hareket olamaz. Bu işi denizden yapmak ise hazırlık olmadığı için hiç düşünülemez. Yunanistan fırsattan yararlanarak zaten fiilen elinde olan adalara resmen el koymayı düşünebilir. Böyle bir şeyi ise Türkiye şimdilik görmezden ve duymazdan gelmelidir. İlan edilen seferberliğin Avrupa Savaşı'na katılma niyetiyle yapıldığı meselesine gelince, Balkan Savaşı'ndan daha yeni çıkılmıştır. Balkanlar'da savaşan gençler ana ocaklarına yeni kavuştular. İki yıldan beri ancak yeni sürülmeye başlanmış tarlalar yeşermeye henüz başladı. Türkiye'nin menfaati ve selameti tarihin bugüne kadar kaydetmediği bir felaketi yaşatacak olan bu savaşa katılmamaktadır. Buna bir mecburiyeti de yoktur, tarafsız kalmalıdır.

Suphi, İttihat ve Terakki hükümetinin savaşa katılmak gibi bir çılgınlığa kalkışmayacağı konusunda hâlâ umutludur: "Seferberlik ilanının Hollanda, Danimarka, İsveç gibi barışsever küçük hükümetler tarafından bile girişilen bir ihtiyat tedbiri olduğu açıktır."

Suphi'nin bu makalesinin yayımlandığı günün ertesi, 28 Temmuz 1914 günü, Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a savaş ilan etmesiyle Birinci Dünya Savaşı başlamış olur ve Türkiye'den İttihat ve Terakki hükümeti içinde bazılarının Türkiye'yi savaşa sokmaya niyetlendiklerine dair haberler gelmeye başlar. Alman yanlısı bazı gazeteler de açıktan açığa Rusya'ya savaş ilan edilmesini savunmaktadırlar. Suphi 14 Ağustos 1914 tarihli makalesinde "Türkiye Devleti'nde bütün ipler Enver Paşa'nın elindedir" diye yazar.[41]

40 Aslan, 1997, s. 16-18 ve Subayev, 1992, s. 11.

41 Aslan, 1997, s. 21.

Bu makalesinin yayımlandığı tarihin muhtemelen bir gün öncesinde veya sonrasında Suphi, herhalde Sinop'ta alınmış kararlara uygun olarak, Bakû'deki Osmanlı konsolosuna giderek "İstanbul lehçesiyle bir gazete çıkarmasına yardımcı olunmasını ve kendisinden ders almaları konusunda Bakü'deki varlıklı kimselere tavsiyede bulunmasını" rica etmiştir. Bunu, konsolosun 21 Ağustos 1914 tarihiyle Hariciye Nezareti'ne gönderdiği ve ne yapması gerektiğine dair talimat beklediğini bildiren yazısından öğreniyoruz.[42] Konsolos, Suphi'nin bu ricasını, "mevcut koşullar nedeniyle gazete çıkarmasının mümkün olmadığını ve Bakü'deki Müslümanların, Türkiye devleti tarafından suçlanmış bir kimseden ders almayacaklarını" söyleyerek reddeder. Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazıda ayrıca, Suphi'nin geldiğinden beri izlenmekte olduğunu, son derecede maddi sıkıntı içinde olup çok düşük bir ücret karşılığında *İkbal* gazetesinde yazı yazdığını, son makalesinde hükümet aleyhine ifadeler kullandığını, o nedenle yazılarının *İkbal* gazetesinde bir daha yayımlanmaması için girişimde bulunulduğunu bildirir.

Mustafa Suphi, muhtemelen 1914'ün Ağustos ayı sonlarında Bakü'den ayrılarak Batum'a gider. Subayev'in verdiği bilgilere göre, Suphi'nin Batum'a gitme nedeni, o tarihlerde Batum'a getirilmiş olan çok sayıda Türk esiriyle ilgilenebilmektir. Türkiye, henüz Rusya'ya savaş ilan etmemiş olduğu halde, Almanya'nın müttefiki olarak Kafkaslar'da Rusya'ya karşı savaşıyordu ve esir düşenler Batum'a getirilmişti. Fakat Batum'a gelişinden kısa bir süre sonra, yetkili makamların emriyle kentteki bütün Türk uyruklular gözaltına alınırlar ve Suphi 22 Ekim 1914 günü, 975 savaş esiriyle birlikte Kaluga'ya gönderilir. O tarihte Kaluga'da iki binden fazla Türk vardır. Savaş esirleri Moskova-Kiev demiryolu hattının yeniden yapımında, çiftliklerde ve benzeri işlerde çalıştırılır. Mustafa Suphi'ye kentte gözetim altında bulunan biri olarak yaşama ve çalışma imkânı sağlanır. Kiraladığı bir odada kalır ve Fransızca dersi vererek geçinir. Bir

42 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi, 2266/5. Bu belgeden ve transkripsiyonundan yararlanabilmeyi Yalçın Murgul'a borçluyum.

yıl kadar Kaluga'da bu şartlar altında yaşayan Mustafa Suphi, Eylül 1915 ortalarında, Kaluga'daki 741 savaş esiriyle birlikte Uralsk esir kampına gönderilir.[43]

Yaklaşık 1,5 yıl önce Sinop'tan kaçarken yapılan planların hayata geçirilme imkânı artık hiç kalmamıştır.

43 Subayev, 1992, s. 11.

Müslüman Komünistler'le Kader Birliği

> Bizim bugün tuttuğumuz yoldan daha dün Rusya'da yaşayan Tatarlar yürümeye başlamışlardı.
>
> – M. Suphi (Temmuz 1918)

Eylül 1915 ortalarında Kazan'ın 600 kilometre kadar güneyinde yer alan Uralsk esir kampına gönderilmesi Suphi'nin geriye kalan son beş buçuk yıllık ömrünün dönüm noktası olur. Bu kampta 1917 Ekim Sosyalist Devrimi'ne kadar geçirdiği yaklaşık iki yıl, onu sosyalist/komünist yapar. Uralsk'da onu sosyalizmi/komünizmi benimsemeye iten koşulların neler olduğu, iki yıllık esaret süresinde Rusya'daki hangi devrimci yapılarla temas kurduğu, herhangi bir siyasi partiye üye olup olmadığı şu ya da bu oranda araştırmacılarca ele alınmaya çalışılmış ama bu sorulara varsayımlara dayalı fikir yürütmeler dışında kesin yanıtlar bulunamamıştır. N. A. Subayev, Suphi'nin Uralsk esir kampındayken "Ural Bolşevikleriyle temas kurduğunu" ve "1915 yılı içinde Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi saflarına katıldığını" iddia etse de,[1] Suphi'nin Uralsk'a geldikten hemen sonra, üç buçuk ay içinde, o tarihte orada herhangi bir örgüte sahip oldukları çok kuşkulu olan Ural Bolşevikleriy-

1 Subayev, 1992, s. 11.

le hemen temas kurup onların partisine katıldığına ihtimal vermek imkânsızdır. A. Benningsen ise, Suphi'nin "1917'den itibaren Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) üyesi olduğunu" iddia etmekte ama buna herhangi bir kanıt göstermemektedir.[2] Emel Akal, 1917 öncesinde Urallar gibi sanayi merkezi olmayan yerlerde Bolşeviklerin değil, Sosyalist Devrimcilerin (Es-Er'lerin) örgütlü olduklarından hareketle Suphi'nin onlardan etkilenmiş hatta onlar tarafından örgütlenmiş olabileceği sonucuna varmaktadır.[3] Onun bu mantık yürütmesine başka bazı araştırmacıların da katıldığı görülüyor.[4]

Mustafa Suphi'nin kendisi bu konuda fazla ayrıntıya girmemiştir. Türkiye Komünist Partisi'nin Eylül 1920'de Bakû'de toplanan kuruluş kongresine sunduğu raporda Uralsk esir kampındaki yaşamına ve sosyalist düşünceleri nasıl içselleştirdiğine ilişkin söyledikleri özetle ve mealen şundan ibarettir:[5]

> Teşkilatın esasını anlamak için 1915 senesine kadar gitmek gerekir. 1915 senesinde Ural civarındaki demiryolu inşaatında 1500'ü aşkın Türk esiri vardı. Bunların arasına düşmüş olan siyasî sığınmacılar veya Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla esir düşen bazı yoldaşlar amelelerle beraber taş taşımaya mecbur olmuşlardı. Bunlar arasında bulunan bazı devrimci öğretmen, yazar gençlerin, amelelerle beraber taş taşıyıp çalışarak kapitalizmin ve savaştan doğan gaddarlığın ağırlıklarını bizzat kendi hayatlarında hissetmeleriyle, öteden beri tanış oldukları sosyalizm fikri belleklerinde canlanmış ve Türk ameleleriyle Rus ameleleri arasında dostluklar kurulmasına aracılık etmişlerdir. 1917 Şubat (Mart) ayında başlayan devrimle birlikte Rusya Çarlığı ve Dünya Savaşı aleyhine propaganda ve ajitasyon çalışmaları yapan arkadaşlarımızın getirdikleri gazeteler, broşürler barakaların karanlık köşelerinde okunuyor, esir amele yoldaşlarımız tarafından büyük dikkatle izleniyordu.

2 Benningsen, 1987, s. 65/n 16.

3 Akal, 2007, s. 142.

4 Örneğin bkz. Erdem, 2010, s. 60-61 ve Tunçay, 2005, s. 39.

5 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 74, 75.

Suphi bu sözleriyle, kolayca anlaşılabileceği gibi esas olarak kendisini anlatmaktadır. Onun bu anlatımından, sosyalizmi benimsemesinin nedeninin esir kampındaki koşulların belleğinin bir köşesinde duran "sosyalizm" fikrini canlandırması olduğunu anlıyoruz. "Canlanan sosyalizm fikri" ifadesiyle Paris'teki öğrencilik yıllarında izleyip etkilendiği Jean Jaurès'ye atıfta bulunmaktadır. Bunun dışında, Suphi'nin bu anlatımından "sosyalist çevrelerle" ilişkisinin Rusya'daki Şubat (Mart) 1917 devrimiyle başladığını öğrenmekle birlikte, bunların kimler olduğuna dair bir ipucu yakalayamıyoruz. Oysa araştırmacılar, 1917 Şubat (Mart) Devrimi'yle birlikte Kazan merkezli Tatar Cedidciliğinde yaşanan ayrışma soncunda ortaya çıkan Müslüman Sosyalist Komitesi ile bu komitenin 1918 yılı başında kurulan Merkezi Müslüman Komiserliği (MUSKOM) ile bağını incelemiş olsalardı, 1917 Mart'ından itibaren Uralsk esir kampındaki Mustafa Suphi'yle ilişki kuran örgütün bu komite olduğunu görebilirlerdi.

Ben, Mustafa Suphi'nin 1915 öncesindeki fikirleriyle 1917 Ekim Devrimi sonrasındaki sosyalist/komünist fikirleri arasındaki bağlantıları incelemeyi bir sonraki bölüme bırakarak, bu bölümde sadece onun, 1917 Şubat (Mart) devriminden 1919'un martına kadar, Rusya'daki Müslüman Komünistler'le yaptığı örgütsel kader birliğinin mahiyetini açıklamaya çalışacağım.

Tatar Cedidciliğinde ayrışma ve Müslüman Sosyalist Komitesi

Bir önceki bölümde sözünü ettiğimiz Tatar Cedidciliği Rusya'daki 1905 Devrimi'yle birlikte Müslüman Tatar aydınlarını siyasi faaliyete yönlendirmiş ve bu hareket kısa zamanda, bir yanda sosyalist eğilimler, öte yanda milliyetçilik olmak üzere kendi içinde farklılaşmaya başlamıştı. 1907'deki Stolypin gericiliği Tatar Cedidcilerin siyasi çalışmalarına ağır bir darbe indirmiş, çok sayıda Tatar aydının Türkiye'ye, Avrupa'ya ve Ortadoğu'ya göç etmesine neden olmuştu. Bu geri çekilmeye paralel olarak hareketin Duma'daki temsil gücü, siyasi etkisi ve

toplumsal dayanakları zayıflamıştı. 23 Şubat (8 Mart) 1917'deki[6] "Şubat Devrimi"nin yarattığı yeni umutlarla, Rusya'nın dört bir yanındaki Müslümanların hareketlenmesine paralel olarak, Tatarların Cedid hareketi de bütün farklı eğilimleriyle birlikte tekrar canlanır. Müslümanların, asırlar boyu süren Rus esaretinden kurtulma sevincine, kendi kaderlerini kendi ellerine alma amaçlı, kendiliğinden doğan bir hareket eşlik eder. Müslümanların yaşadığı hemen her bölgede ulusal ve sosyal-politik meselelerin tartışıldığı toplantılar, konferanslar ve kongreler yapılmaya başlar, bu toplantılarda çeşitli adlar altında milli teşkilatlar kurulur.[7] Tartışılan ana mesele Müslüman halkların kendi kaderlerini kendi ellerine alma biçimidir. Bu konuda başlıca iki görüş vardır. Bunlardan biri, üniter parlamenter bir Rusya devletinde Müslümanların milli ve kültürel özerklik elde etmesi; diğeri bölgesel topraklı özerklikler temelinde federatif bir Rusya'dır. Bu yerel milli kuruluşlar 1 (14) Mayıs'ta, Bütün Rusya Birinci Müslüman Kongresi'nde bir araya gelerek Rusya Müslümanlarının faaliyetini yönetmek ve koordine etmek amacıyla bütün yerellerin temsilcilerinden oluşan bir "Milli Şura" kurarlar.

7 (20) Mart 1917'de, İdil-Ural bölgesinin merkezi durumundaki Kazan'da da Müslüman Komitesi'nin kuruluş toplantısı yapılır. Bu komite Mayıs ayında yapılan Birinci Müslüman Kongresi'yle kurulan Milli Şura'nın yerel şubesi haline gelir. Müslüman Komitesi'nin bu kuruluş toplantısında ciddi bir kırılma yaşanır. Kazan'da yerel yol ve köprü inşaat dairesinde çalışmakta olan, sosyalist olmakla birlikte, ne Bolşevik ne de Es-Er partisinin üyesi olan ama sosyalist görüşleri doğrultusunda aktif çalışan Mollanur Vahidov,[8] bu toplantıda bir konuşma ya-

6 Rusya Miladi takvime (Gregoryen takvime) 1918'de geçmiştir. 1917'ye ait tarihler eski takvim tarihleridir, Miladi takvime tekabül eden tarihler parantez içinde verilmiştir.

7 Devletşin, 1981, s. 79.

8 Emel Akal, Mollanur Vahidov'un "eski bir Es-Er" olduğunu iddia ederken herhangi bir kaynağa atıfta bulunmamaktadır (Akal, 2007, s. 141). Ben bu iddiayı doğrulayan herhangi bir bulguya rastlamadım. Sovyet Tataristan'ı üzerine kapsamlı bir çalışması bulunan Tamurbek Devletşin, Vahidov'un Aralık

par. Şubat Devrimi'nde Çarlığın devrilmesiyle kurulan Geçici Hükümet'in savaşı sürdürmesini destekleyenleri, Müslümanlar arasında emekçi sınıfların varlığını inkâr edenleri protesto eden, bu görüşleri savunanların içinde olduğu "Müslüman Komitesi" adlı bir örgütün devrime hizmet etmeyeceğini ve bu komiteden ayrıldığını ilan eder:[9]

> Burada çok kişi konuştu, fakat tümü de aynı teraneyi tekrarladı: "Müslüman işçi, Müslüman fakir ve Müslüman zengin diye bir şey yoktur, herkes eşittir!" Peki, bu doğru mu? Alafuzof, Krestovnikov devlet fabrikalarında kamburu çıkasıya çalışan binlerce Müslüman işçiyi nereye koyacaksınız? İşçiler kanlarını niçin döktüler? Kapitalistlerin ve mollaların iktidarı altında kalmak, onların köleleri olmak için mi? İşçiler, Çarlığın kelepçelerini çıkarıp yerine sizin kelepçelerinizi giymek için mi mücadele etti? Hayır! İşçiler kendilerine yeni özgür bir yaşam kuracaklar. Burada söz alıp konuşan baylar, bizim sizinle yollarımız ayrıdır!

Bu ses, İdil-Ural bölgesi Tatar emekçileri ve aydınları arasında büyük yankı uyandırır. Nisan 1917'de, M. Vahidov'un başkanlığında Kazan merkezli "Müslüman Sosyalist Komitesi"nin kurulmasıyla Tatar Cedidciliği, sosyalist devrimi savunanlar ile devrime karşı çıkanlar olarak ayrışır.

Tam bir ay sonra, 7 (20) Nisan 1917'de, Kazan'da, Mollanur Vahidov'un başkanlığında Müslüman Sosyalist Komitesi kurulur. Böylece, 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Bolşevik Partisi'nin hem içindeki hem paralelindeki "Müslüman Komünistler" örgütlenmesinin temelleri, Kazan merkezli bu komitenin kurulmasıyla atılmış olur. Bu örgütlenme Bolşeviklerden Sol Sosyalist Devrimcilere (Sol Es-Er'ler), partisiz aydınlara, işçilere, köylülere kadar geniş bir yelpazeyi temsil ediyordu. Örgüte üye olabilmenin temel koşulu, katılacak kişinin Geçici Hükümet'i desteklememesi ve sömürüsüz bir toplumun inşa edilme-

1917 öncesinde herhangi bir siyasi partiye üye olmadığını, Bolşevik Partisi'ne Aralık ayında üye olduğunu belirtmektedir (Devletşin, 1981, s. 219).

9 Çanışev ve Malikov, 2006, s. 179.

sini savunmasıydı. Amaç, İdil-Ural bölgesinde devrim düşmanı güçler karşısındaki bütün güçleri bir araya getirmekti. Komite'nin Haziran 1917'de Mollanur Vahidov tarafından açıklanan programı, altı madde halinde şöyle özetleniyordu:[10]

- İktidarın işçi, köylü ve asker delegeleri sovyetlerine devredilmesi.
- Toprağın hemen köylülere verilmesi.
- Devlet Duması'nın ve Devlet Birliği'nin dağıtılması.
- Çar hükümetlerinin İtilaf Devletleri'yle imzaladığı bütün gizli antlaşmaların yayımlanması ve bunların geçersiz sayılarak özgür Rusya için bir anlamları olmadığının ilan edilmesi.
- Savaşın hemen durdurulması.
- Fabrikaların en kısa sürede gerçek sahipleri olan işçilere devredilmesi.

Bu program Bolşeviklerin ve Sol Es-Er'lerin programıyla büyük ölçüde örtüşüyordu. Ama Müslüman Sosyalist Komitesi'nin ayırt edici kimliği, özelliği bu talepler değil, "ulusal sorun" konusundaki talepleriydi. Komite birçok sosyal sorunda Bolşevik ve Sol Es-Er'lerden yana olmakla birlikte, Tatar halkının ve diğer Müslüman halkların Rus egemenliğinden kurtulmalarını, kendi kaderlerinin kendilerince belirlenmesini, coğrafi sınırları belirlenmiş topraklı ulusal özerkliğe sahip olmalarını ve federal bir devlet sistemini savunuyordu. Komite, bu ve benzeri ulusal hak taleplerine karşı olumsuz tutum takınan Bolşeviklerden kesin olarak farklılaşıyordu.[11] Kısacası, Müslüman Sosyalist Komitesi, Müslüman Tatar emekçilerinin ve aydınlarının, ulusal hakların sosyalist bir devrimle kazanılabileceğini savunan demokratik kitle örgütüydü.

10 Aynı yerde, s. 180.

11 Devletşin, 1981, s. 201. Bolşeviklerle Komite arasında "ulusal sorun" konusunda daha o tarihte ortaya çıkan bu farklılık 1918 Kasım'ındaki Tüm Rusya Birinci Müslüman Komünistleri Kongresi'nde ciddi bir kırılmaya yol açacak ve çatlak zamanla derinleşerek 1928-1929'da neredeyse tüm Müslüman Komünist kadroların, Stalin tarafından "temizlenmesiyle" sonuçlanacaktı.

Komite 15 (28) Haziran 1917'de *Kızıl Bayrak* gazetesini çıkarmaya başlar.[12] Düzenlediği barış mitingleri, konferanslar, eğitim çalışmaları yanında, geniş bir dağıtım ağına sahip bu gazete, İdil-Ural bölgesinin dört bir yanına ulaşıyordu. Vahidov, Komite'nin 1917'nin bahar ve yaz ayları boyunca yaptığı çalışmaları şöyle özetliyordu:[13]

> Müslüman işçi kulübü, işçi tiyatrosu, sosyal bilim kursları. (...) İşte işçilerin boş vakitlerinde iyilik, güzellik ve sosyalizm ideolojileriyle bilinçlendikleri merkezler bunlardı. Haziran ayında *Kızıl Bayrak* gazetesi çıkarılmaya başlandı. O günler [Kazan'da] Menşeviklerin iktidarda olduğu günlerdi. Buna rağmen, Sosyalist Müslümanlar *Kızıl Bayrak*'ın ilk sayısında şu şiarı yükseltmişlerdi: "Bütün İktidar Sovyetler'e!" (...) Sosyalist-Müslümanlar, işçileri Sovyet iktidarı için mücadeleye çağırmaktaydı. Menşevikler, mitinglerde "Bolşevik" ve "Lenin" sözcüklerini ağzına alanları döverken, Müslüman işçi mitinglerinde şu sloganlar duyuluyordu: "Yaşasın uluslararası proletaryanın lideri Lenin!"

Temmuz ayında Müslüman Sosyalist Komitesi'ne Rusya'daki Müslüman Komünistler'in tarihine damgasını vuracak önemli bir isim katılır: Sultan Galiyev. Şubat Devrimi sırasında Bakû'de gazetecilik yapmakta olan Sultan Galiyev, Mayıs 1917 ortasında Moskova'da toplanan Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'ne katılır, ardından Bütün Rusya Merkez Millî Şurası'nda çalışır ve Temmuz'da Kazan'a gelip Müslüman Sosyalist Komitesi'ne üye olur ve Komite'nin sekreterlik görevini üstlenir.[14] O tarihte henüz hiçbir partiye üye değildir ama Bolşeviklere sempati duymaktadır. Vahidov'la birlikte kararlaştırdıkları üzere, Müslüman Sosyalist Komitesi'nin yerel örgütleri içinde Bolşevik fraksiyonlar kurmaya, "Müslümanların sol sosyalistlerini" kazanmaya, onları "Tatar milliyetçilerinden koparmaya" çalışacaklardır.[15]

12 Çanışev ve Adi Malikov, 2006, s. 180.
13 Mollanur Vahidov, 2006a, s. 110.
14 Devletşin, 1981, s. 220.
15 Kakınç, 2003, s. 69.

Sultan Galiyev, Bolşevik Partisi'ne Ekim 1917 Devrimi'nden sonra, Kasım veya Aralık ayında katılıp Tatarlar arasından Komünist Partisi'ne ilk girenlerden biri olacaktır.[16]

O tarihlerde Uralsk esir kampında bulunan Mustafa Suphi, "Rusya Çarlığı ve Dünya Savaşı aleyhine propaganda ve ajitasyon çalışmaları yapan arkadaşlarımızın getirdikleri gazeteler, broşürler" derken kastettiği kişiler bu Komite'nin üyeleri ve gazete de *Kızıl Bayrak* olsa gerektir. Nitekim N. A. Subayev de *Kızıl Bayrak*'ın özellikle Kazan'la sıkı bağları olan Uralsk'a kadar ulaştığını ve Suphi'nin Müslüman Sosyalist Komitesi'nin faaliyetlerinden o sayede haberdar olduğunu yazmaktadır.[17]

Bu veriler ışığında, Uralsk esir kampındaki Suphi'nin Bolşevik mi, yoksa Es-Er mi olduğu üzerine tahminlerde bulunmanın pek bir anlamı olduğu söylenemez. Tatar Cedid hareketini daha Türkiye'deyken tanıyan, görüşlerini paylaşan ve benzer görüşleri Osmanlı Türkleri için savunan, esir kampındaki koşulların etkisiyle sosyalizme/komünizme yakınlaşan Suphi'nin, kendisini Cedid hareketi içinden çıkmış Tatarların kurduklarını Müslüman Sosyalist Komitesi'ne yakın hissetmesinden daha doğal ne olabilir ki? İzlediği *Kızıl Bayrak* gazetesinden Mollanur Vahidov ile Sultan Galiyev'i de gıyaben tanımaktadır; bu iki liderle ve genel olarak Müslüman Komünistler'le kader birliği yapmaya daha o tarihte karar vermiş olabilir. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra serbest kalınca gittiği Moskova'da çaldığı ilk kapının, Vahidov'un başkanlığındaki Merkezi Müslüman Komitesi (MUSKOM) olması bir rastlantı olamaz. Sosyalist Tatar Cedidcilerinin, milliyetçi Müslüman Komite'den ayrılarak Müslüman Sosyalist Komitesi'ni kurmalarının, Cedid hareketi içinde bir yarılma yarattığına yukarıda değinilmişti. Suphi'nin, hemen olmasa bile daha sonra mutlaka haberdar olduğu bu bölünme karşısında milliyetçi Müslümanların değil de sosyalist Müslümanların yanında yer alması doğal olarak, Yusuf Akçura,

16 Devletşin, 1981, s. 220.

17 Subayev, 2006, s. 322. Subayev *Kızıl Yıldız*'dan başka bir de *Çulpan* (*Çoban Yıldızı*) adlı bir gazeteden söz etmekteyse de, o tarihte ne Müslüman Sosyalist Komitesi'nin ne de bir başka örgütün çıkardığı bu adlı bir yayın organının varlığını tespit edemedim.

Ahmet Agayev gibi Türkiye'deki milliyetçi Tatar Cedidcilerinden fikirsel olarak kopması anlamına gelmektedir.

Merkez Müslüman Komiserliği (MUSKOM) ve Mustafa Suphi

25 Ekim (7 Kasım) 1917 günü Petrograd Sovyeti Askerî Devrim Komitesi'nin yönetimindeki askerler, Kışlık Saray'ı ele geçirerek iktidardaki geçici hükümeti devirirler – Ekim Devrimi. Aynı gün, Tüm Rusya Sovyetleri'nin İkinci Kongresi 649 delegenin katılımıyla toplanır. Bunların 390'ı Bolşevik, 100 kadarı Sol Es-Er, 60 kadarı Sağ Es-Er, 86'sı Menşevik, 13'ü de diğer çeşitli grupların delegeleridir. Savaşa son verecek barış sorununun gündeme alınması üzerine Menşevikler, Sağ Es-Er'ler ve Bunducular, Kongre'nin meşruiyetini reddederek toplantıyı terk ederler. Kongre'de Barış ve Toprak konulu iki kararname kabul edilir ve 15 üyeli Halk Komiserleri Sovyeti/Konseyi (Sovyet hükümeti) seçilir. Bu hükümet, Bolşevikler ile Sol Es-Er'lerin koalisyonudur.[18] Halk Komiserleri Sovyeti'nin/Konseyi'nin başkanı Lenin, Milliyetler Halk Komiseri de Stalin'dir.

Rusya'nın kuzeyinde başlayan devrim, daha ilk gününden ülkenin dört yanına yayılmaya başlar. Ne var ki, yayıldıkça, Şubat Devrimi sonrası kurulmuş olan "Milli Meclis"lerin ve bölgesel "Hükümetler"in direnç ve isyanlarıyla, hatta savaş ilanlarıyla karşılaşır. Aynı durum Müslümanların yoğunluklu olduğu doğu bölgelerinde de yaşanır. 2 Aralık'ta Volga Tatarları ile Sibiryalı Müslümanların, İdil-Ural Özerk Devleti kurma kararı almaları, 18 Aralık'ta Kazakistan'da özerk bir hükümet kurulması, 20 Aralık'ta Zeki Velidi'nin, Başkır Devleti kurarak Sovyet hükümetine açıkça savaş ilan etmiş olan Orenburg Kazakları'nın saflarına katılması bunun örnekleridir. Ekim Devrimi'ne cephe alan bütün bu girişimlerin ardında "Milli Şura", "Milli İrade", "Harbî Şura" ve "Millet Meclisi" gibi milliyetçi Müslüman örgütler vardır. Böylece, Rusya'nın Müslüman halklarının

18 Bu koalisyon, Sol Es-Er'lerin Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasına karşı çıkmasıyla, Temmuz 1918'de bozulacaktır.

Ekim Devrimi'nden yana kazanılması için acilen harekete geçilmesi en ivedi sorunlardan biri olur.

Sovyet hükümeti, 2 (15) Kasım 1917'de Lenin ile Stalin'in imzalarıyla "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi"ni yayımlar.[19] Bildirge'de, Çarlık döneminde Rusya halklarının birbirlerine karşı kışkırtılmasına dayalı toplu kıyım, planlı katliam ve halkları köleleştirme politikasına kesinlikle son verilip, "bundan böyle Rusya halklarının gönüllü ve sahici birliğini sağlayacak bir politika uygulanacağı" belirtildikten sonra, bu amaca ulaşmak için hükümetin çalışmalarını üzerine oturtmaya karar verdiği ilkeler sıralanır:

- Rusya halklarının eşitliği ve egemenliği.
- Rusya halklarının, ayrılma ve bağımsız devlet kurma da dahil olmak üzere, kendi kaderlerini özgürce tayin etme hakları.
- Her türlü ulusal ve ulusal-dinsel ayrıcalıkların ve mağduriyetlerin kaldırılması.
- Rusya sınırları içinde meskûn ulusal azınlıkların ve etnik grupların kendilerini özgürce geliştirmeleri.

Bir ay sonra, 3 (16) Aralık 1917'de, Halk Komiserleri Sovyeti adına, gene Lenin ile Stalin'in imzalarıyla, "Rusya'nın ve Doğu'nun Tüm Müslüman Emekçilerine" başlıklı bir çağrı yayımlanır. Bu çağrının Rusya Müslümanlarına seslenen paragrafı şöyledir:[20]

> Ey Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibirya ve Türkistan Kırgızları ve Sartları, Çeçenler ve Dağ Kazakları! Ey; Çarlar ve Rusya'nın zalimleri tarafından camileri, ibadethaneleri tahrip edilmiş, inanç ve âdetleri ayaklar altına alınmışlar! Bundan böyle inanç ve âdetleriniz, ulusal ve kültürel kurumlarınız özgür ve dokunulmaz olacaktır! Ulusal yaşamınızı özgürce ve engelsizce kurunuz. Bu sizin hakkınızdır. Bundan böyle

19 Council of People's Commissars 1917b.

20 Council of People's Commissars 1917a.

tıpkı Rusya'nın diğer bütün halkları için olduğu gibi sizin haklarınız da devrimin İşçi Asker ve Köylü Vekilleri Konseylerinin teminatı altında olacaktır!

Bu devrime ve onun yetkilendirdiği Hükümet'e destek olunuz!

Sovyet hükümetinin, ulusların kaderlerini tayin hakkını (UKTH) kayıtsız şartsız taahhüt eden bu kararlarının Rusya'nın parçalanmasına yol açacağı endişesiyle eleştirenleri Lenin şöyle yanıtlar:[21]

> Bize Rusya'nın paylaşılacağı, ayrı cumhuriyetlere bölüneceği söylendi, fakat bizim bundan hiçbir korkumuz yok. Bağımsız cumhuriyetler ne kadar çok sayıda olursa olsun biz korkmuyoruz. Bizim için önemli olan şey, devlet sınırının geçtiği yer değil, burjuvaziye karşı mücadelede hangi milletten olursa olsun, bütün milletlerin işçileri arasındaki birliğin korunmasıdır.

Kendi kaderlerini tayin hakkı konusunda verilen bu sözler o günün koşullarında Müslüman halkların Ekim Devrimi'nden yana tavır almalarını sağlamada çok önemli ve etkili olur. Ama Sovyet hükümeti sadece bu vaatlerle yetinmez, bazı sembolik jestlerde de bulunur. Aralık 1917'nin son günlerinde, Devlet Halk Kütüphanesi'nin tasarrufunda bulunan *Hazreti Osman'ın Kutsal Kur'an-ı Kerim*'i, Petrograd'daki Müslüman Tatarlara verilir. 1918 Ocak'ında Kazan'daki Kadim Tatar Devleti'nden kalma Süyüm Bike Kulesi'nin tasarruf hakkı Tatarlara geri verilirken Orenburg'daki, "Kervansaray" adını taşıyan cami ve külliyesi de Başkırlara teslim edilir.[22]

Ama bu vaatlerde bulunmanın ve sembolik jestlerin ötesinde asıl somut adım, Sovyet hükümetinin 17 Ocak 1918 tarihli kararıyla, başında Stalin'in bulunduğu Milliyetler Halk Komiserliği'ne bağlı Merkezi Müslüman Komitesi'nin (MUSKOM) kurulması olur. Tamurbek Devletşin, MUSKOM'un kuruluş süre-

21 Aktaran Carr, 2012, s. 243.

22 Devletşin, 1981, s. 217.

cine ilişkin olarak, Sovyet hükümetinin Müslümanların desteğini bir an önce kazanabilmek için milliyetçi Müslümanları bile kapsayan alabildiğine geniş ittifaklara ne kadar açık olduğunu gösteren ilginç bir bilgi vermektedir. Ekim Devrimi karşıtı milliyetçi Müslümanların, Bütün Rusya Merkez Milli Şurası İcra Komitesi üyesi Sultanbeg Mamliyev, 1917 Aralık ayında, İç Rusya ve Sibirya Müslümanlarının Millet Meclisi'nin Ufa'da yapılan toplantısının kapalı bir oturumunda yaptığı konuşmasında, Stalin'in kendilerine yaptığı teklifi açıklar: Stalin, Merkez Milli Şurası'nın, kurulması planlanan MUSKOM'la birleşmeyi kabul etmesi halinde, Sovyet hükümeti de Şura'nın başkanı A. Taslikov'u MUSKOM'un başkanlığına atanması vaadinde bulunmuş ama onlar bu teklifi kabul etmemişlerdir.[23]

Milliyetçi Müslümanlardan ret yanıtı alan Stalin, aynı teklifi bu kez Müslüman Sosyalist Komitesi'ne yapıp kabul edilmesi üzerine, Sovyet hükümeti 17 (30) Ocak 1918 tarihli kararıyla, Milliyetler Komiserliği çatısı altında MUSKOM'un kurulmasına ve başkanlığına Mollanur Vahidov'un, yardımcılıklarına da Ufa ilinden Galimcan İbrahimov ile Orenburg ilinden Şerif Manatov'un atanmasına karar verir.[24] Vahidov, o tarihte artık Bolşevik Partisi üyesi, tanınmış bir Tatar aydını olan Galimcan İbrahimov ise Sol Es-Er üyesidir. Şerif Manatov başkan yardımcılığına, Başkır Müslümanlarını temsil ettiği düşünülerek atanmış ve muhtemelen kısa bir süre önce Bolşevik Partisi'ne üye olmuştur.[25] O arada Sultan Galiyev de, Milliyetler Halk Komi-

23 Aynı yerde, s. 243-246.

24 Sovyet hükümetinin MUSKOM'u kurma kararının metni için bkz. Adıgüzel, 2006, s. 67.

25 Bir Başkır olan Şerif Manatov Petersburg Politeknik Enstitüsü'nün kayıtsız öğrencisiyken İstanbul'a giderek bir süre orada okur. Türk Ocağı çevresinde bulunur, daha sonra İsviçre'ye gider. Orada Lenin'le tanışır (Akal, 2013, s. 87).1917 Şubat Devrimi'nden sonra Başkırdistan'a gelip Zeki Velidi (Togan)'ın milliyetçi örgütsel çalışmaları içinde yer alır, Başkır Merkez Şurası yönetim kuruluna seçilir. İkinci Başkır Kurultayı'nda, monarşist, gerici çevrelerin desteğiyle, önce kongre başkanlığına, ardından merkez komitesi başkan yardımcılığına, sonra da Rusya Kurucu Meclisi üyeliğine seçilir. Ama tutarsız davranışları yüzünden tamamen tecrit edilmiş durumda kalınca, Ekim Devrimi'nden sonra Moskova'ya gidip kendisini MUSKOM'un komiser yardımcılığına seçtirmeyi başarır (Togan, 2015, s. 142, 154, 159). İç Savaş başla-

serliği bünyesinde görevlendirilir ve aynı zamanda, milliyetçilerin bir İdil-Ural devleti kurma girişimlerini engellemek üzere MUSKOM'un Kazan örgütünün komiserliğine atanır. Haziran 1918'den itibaren Bolşevik Partisi'nin delegesi olarak MUSKOM yönetimine de katılır.

MUSKOM'un, Müslüman Sosyalist Komitesi'nin tüm yapısı devralınarak kurulması ve başına da Vahidov'un getirilmesi, bir yandan genç Sovyet Devleti'ne Ekim Devrimi'ni Müslüman Doğu'ya taşıma imkânını verirken, öte yandan Müslüman Sosyalist Komitesi'ne de Sovyet Devleti'nin otoritesine sahip olma ve onun maddi ve askerî gücünden yararlanma imkânını kazandırır. Bu durum, MUSKOM bünyesinde kurulan her yerel komiserliğin, aynı zamanda Müslüman Sosyalist Komitesi'nin daha da yaygınlaşması anlamına gelmektedir. Kısacası, Sovyet Devleti'nin Müslüman halklara yönelik icraatları ile Müslüman Sosyalist Komitesi'nin çalışmaları iç içe geçer. İdil-Ural bölgesindeki milliyetçi Müslüman örgütlerin güçten düşürülüp yok edilmeleri, Müslüman emekçilerin Ekim Devrimi'nden yana kazanılması ve İç Savaş'ta İdil-Ural bölgesindeki karşı devrimci Beyaz Ordular'ın yenilgiye uğratılması bu sayede mümkün olur. Sultan Galiyev'in anlatımıyla:[26]

yıp Ufa kenti Beyaz Ordu tarafından işgal edildiğinde, işgalci kuvvetlerin komutanı Dutov'la, onların yönetiminde özerk bir Başkırdistan kurulması konusunda anlaştığı gerekçesiyle tutuklanır. (S. Galiyev'in 1919 Kasım'ında Doğu Halkları Komünist örgütleri 2. Tüm Rusya Kongresi'ndeki konuşmasından aktaran Kakınç, 2004, s. 353). Bir yolunu bulup serbest kalmayı başarır ve tekrar Sovyet yönetimine isyan etmiş olan Zeki Velidi'ye yanaşarak, "milli cephede çalışmaya" talip olur. Zeki Velidi, Azerbaycan'da temas kursun diye onu 1918 sonunda Bakü'ye gönderir. Fakat Manatov orada kalmayıp kendi inisiyatifiyle, 1919'da İstanbul'a gider (Togan, 2015, s. 201). 1920'nin bahar aylarında Eskişehir'e gelir, Çerkez Ethem'le ilişki kurar, Ankara'ya gelip kendisini Başkır Cumhuriyeti temsilcisi olarak tanıtır. Salih Hacıoğlu ile temas kurarak gizli Türkiye Bolşevik Komünist Partisi'nin (TBKP) kuruluşunda aktif rol oynar. Ekim 1920'de tutuklanarak sınır dışı edilince Bakü'ye gelip Mustafa Suphi ve yeni kurulmuş olan Türkiye Komünist Partisi'yle ilişkiye geçer. Aralık 1920'de TKP Merkez Komitesi'nin Türkiye'ye dönüşü sırasında, Sovyetler'in yeni Ankara elçisi Midivani'nin heyetinde yer alır ama Türkiye'ye girmesine izin verilmez (Manatov, 2004, s. 39-40). "Rusya'ya dönünce Türk ajanı olduğu zannedilir" (Devletşin, 1981, s. 223). Hayatının sonraki dönemine ilişkin bilgi yoktur.

26 Sultan Galiyev, 2005b, s. 246-247.

Yerel Müslüman Komiserlikleri başlangıçta Tatar devrimci hareketinin genelkurmayı gibi hareket ettiler. Sadece yerel "Sovyetler'in" yardımcı siyasal organları değil, aynı zamanda hem siyasal hem de idari olmak üzere iktidarın da organıydılar.

Askerî Heyet tarafından yapılan çalışma da kendi açısından çok önemli sonuçlar doğurdu. Bu çalışma iki amaca yönelikti: Tatarların Kızıl Ordu içinde seferberlikleri, siyasal eğilimleri ve kızıl askerî şeflerin, yoksul işçilerin ve köylülerin arasından seçilmiş siyasal emekçilerin yetiştirilmesi. (...)

Bu çalışmaların sonucunda kızıl Tatar savaşçıların sayıları büyük ölçüde çoğaldı, iç savaş Doğu ve Türkistan cephesinde en geniş boyutlara ulaştığı sıra, Kızıl Ordu içinde Tatar savaşçıların oranı % 50'yi geçiyor, hatta bazı birliklerde % 70-75'e varıyordu. (...)

Kızıl Ordu'nun Tatar savaşçıları, Doğu'da toplumsal devrimin öncüleri oldular. Orta Asya'nın en uzak "kışlaklarına", Sibirya "yurtlarına" ve Kafkas Dağları'nın "avullarına" sınıflar savaşının kızıl sancağını onlar taşıdılar...

Yeni Dünya gazetesi

Mustafa Suphi, MUSKOM'un Petrograd'dan Moskova'ya taşınmasından sonra, muhtemelen Mart ayının ilk yarısında, beraberinde kendisi de bir savaş esiri olan Avusturya subayı Bosnalı Ethem Belbeloviç olduğu halde, MUSKOM'un kapısını çalarak kuruluşun komiseriyle görüşmek istediğini söyler. O sırada Komiser Vahidov ve diğer yardımcısı Galimcan İbrahimov büroda değillerdir; onları Şerif Manatov karşılar. Suphi, Manatov'a, MUSKOM'a bağlı bir Türk Şubesinin açılmasının ve bir gazete çıkarılmasının mümkün olup olmadığını öğrenmeye geldiğini söyler.[27]

Suphi, 7 Kasım 1917'deki Ekim Devrimi'nden ne kadar sonra serbest kalmıştır, Moskova'ya hangi tarihte gelmiştir, gelmezden önce yol üstünde bulunan Kazan'a uğramış mıdır? Bu soruların yanıtlarını ulaşabildiğim kaynaklarda bulamadım.

27 Manatov, 2004, s. 38.

Ama şurası herhalde kesin ki, MUSKOM'un başına, çalışmalarını Uralsk esir kampındayken kendisine ulaştırılan *Kızıl Bayrak* gazetesinden izlediği, Müslüman Sosyalist Komitesi'nin başkanı Vahidov'un getirildiğinden haberdardır. Kısacası, nerenin kapısını çaldığını bilmekte, kafasındaki gazete çıkarma ve Rusya'daki Türk esirlerini örgütleme projesini gerçekleştirebilmek için çalacağı kapı konusunda bilinçli bir tercihte bulunmaktadır.

O gün Vahidov ile İbrahimov'un MUSKOM binasında olmamalarının nedeni, büyük bir olasılıkla, 8-28 Mart 1918 tarihleri arasında Moskova'da toplanmış olan Tüm Rusya Müslüman Emekçiler Konferansı'ydı. Konferansın gündeminde başlıca iki konu vardı: (1) Tatar-Başkır Cumhuriyeti'nin kurulması ve (2) Müslüman Sosyalist-Komünist Partisi'nin kurulması. Bu iki konu, hem Müslüman Komünistler ile Bolşevik Partisi arasındaki ilişkileri gerginleştirmesi bakımından, hem de Suphi'nin Müslüman Komünistler'le kader birliğinin 1918 yılı boyunca alacağı biçimleri belirlemesi bakımından önemliydi.

Konferans gündeminin birinci maddesine ilişkin tartışmalar sonucunda delegeler, kendilerine vaat edilmiş olan uluslaın kendi kaderlerini tayin hakkı (UKTH) çerçevesinde "Tatar-Başkır Cumhuriyeti"nin kurulmasına ilişkin bir karar önerisini onaylarlar ve daha konferans sürerken, bu öneri 23 Mart 1918 tarihli *Pravda* gazetesinde, Milliyetler Halk Komiseri Stalin ile MUSKOM başkanı Vahidov ve iki yardımcının imzalarıyla, toplanacak özel bir kongrede tartışılıp karara bağlanmak üzere, "Tatar-Başkır Cumhuriyeti Tasarısı" olarak yayımlanır.[28]

Gündemin ikinci maddesi olan "Müslüman Sosyalist-Komünist Partisi kurulması" konusuna gelince, bazı araştırmacılar söz konusu partinin bu konferans sırasında kurulduğunu, herhangi bir kaynak göstermeden iddia ediyorlarsa da[29] Tamuberg Devletşin'in belgelere dayandırdığı görüşünün daha doğru ol-

28 Devletşin, 1981, s. 263.

29 Örneğin Benningsen ve Wimbush, 1995, s. 81; Rorlich, 2000, s. 290 ve Adıgüzel, 2006, s. 50.

duğu anlaşılıyor: "Bu konferansta alınan karar, bir "Müslüman-Komünist Partisi"nin kurulmasını talep etmek olmuştur."[30]

Mustafa Suphi'nin *Yeni Dünya*'sının yayın hayatına nasıl başladığını Şerif Manatov şöyle anlatır:[31]

> Vahidov ile karşı karşıya geldiler. [Suphi'nin *Yeni Dünya* konusundaki projesini] O da tasvip etti. Suphi ile birlikte birkaç defa Stalin Yoldaş'ın nezdine giderek Türkçe gazete neşretme meselesini müzakere ettik. Az zaman sonra "Yeni Dünya" Gazetesi intişara başladı.

Yeni Dünya hakkında bilgi aktarıp Suphi'nin o gazetede yayımlanmış yazılarından aktarmalar yapan araştırmacıların, bu gazetenin ilk yedi sayısında yayımcısının kim olduğunu gösteren künyesinde yer alan "Merkez Müslüman Sosyalistler Komitesi" ibaresinin ne anlama geldiğini araştırmaya gerek duymadıkları anlaşılıyor. Vahidov'un, *Pravda'nın* 23 Mayıs 1918 tarihli sayısında yayımlanan ve yukarıda sözü edilen Müslüman Emekçiler Konferansı'nın nasıl örgütlendiğini de anlattığı konuşmasından öğreniyoruz ki,[32] 1918 Mart'ında Moskova'da yapılan bir toplantıda bu konferansı örgütleme kararı alınırken, MUSKOM'un yerel örgütleri olan Müslüman Sosyalist Komitelerinin sadece kültürel değil, aynı zamanda siyasal örgütler oldukları da karara bağlanıyordu. Buna göre, MUSKOM'un Moskova'daki merkezi de "Merkez Müslüman Sosyalistler Komitesi" oluyordu. Demek ki, konferansı örgütleyen, gündemini belirleyen bu komitedir. Konferansın sürdüğü günlerde, Stalin'in de onayıyla *Yeni Dünya* gazetesinin çıkartılmasına ve bu görevin M. Suphi'ye verilmesine karar veren örgüt de bu komitedir. O nedenle, *Yeni Dünya*'nın ilk yedi sayısının künyesinde gazetenin yayımcısı olarak "Merkez Müslüman Sosyalistler Komitesi" ibaresi yer almaktadır. Dolayısıyla, *Yeni Dünya*'nın o ta-

30 Devletşin, 1981, s. 293. T. Devletşin'in bu yargısına dayanak gösterdiği kaynaklar: Tatarca yayınlanan *Eş* (*Emek*) gazetesinin 25 Mayıs 1918 tarihli sayısı ve R. İ. Raimov'un *Sovyet Tataristanı* (1948) başlıklı Tatarca yapıtıdır.

31 Manatov, 2004, s. 38.

32 Mollanur Vahidov, 2006a, s. 111.

rihte, genellikle sanılanın tersine, Bolşevik Partisi'yle bir bağı yoktur ve Suphi de henüz Bolşevik Partisi üyesi değildir. Suphi'nin herhangi bir Bolşevik Partisi örgütüyle veya Komitesi'yle değil, Müslüman Komünistler'le yaptığı kader birliği böyle başlıyordu.

Sultan Galiyev, Suphi'nin katledilmesinden altı ay kadar sonra, Milliyetler Halk Komiserliği'nin yayın organı *Jizn' Natsional'nostey* adlı dergide yayımlanan "Mustafa Suphi ve Yapıtı" başlıklı yazısında, *Yeni Dünya* gazetesini şöyle değerlendiriyordu:[33]

> [M. Suphi] Sovyet hükümetine yandaşlık sunan ilk Türk'tür. (...) En kısa sürede Türk savaş tutukluları için "Yeni Dünya" ismi altıda haftalık bir sosyalist propaganda organı çıkardı. Türk savaş tutukluları arasında bilimsel sosyalizmi yayan ve onlara Ekim Devrimi'nin önemini açıklayan "Yeni Dünya", aynı zamanda (...) Türkiye'nin milliyetçi-burjuva [İttihat ve Terakki] hükümetine karşı yoğun bir propaganda yürütmekteydi. Gazete, Türk savaş tutukluları arasında büyük bir otorite kazandı ve binlerce nüsha ile aralarında yayıldı. (...) Yavaş yavaş "Yeni Dünya" çevresinde küçük ama sağlam bir Türk Marksistleri çekirdeği oluştu.

Gazetenin 7 Eylül 1918 tarihli 8. sayısının künyesinin "Türk Sosyalist Komünistler Fırkası" olarak değiştiği görülüyor. Bunun nedeni, 1918 Haziran'ının ikinci yarısında Müslüman Komünistler Birinci Konferansı'nın toplanıp, önce Müslüman Sosyalist-Komünistler Partisi'nin, sonra Temmuz'da toplanan Türk Sosyalistleri Konferansı'nda Türk Sosyalist Komünistler Teşkilatı'nın kurulmasıdır. 30 Ekim 1918 tarihli 10. sayıda gazetenin künyesi, "Türk Komünistler Partisi" olarak bir kez daha değişir. 13 Aralık 1918 tarihli 11. sayıda gazetenin künyesinde köklü bir değişiklik olur: "Rus Komünist (Bolşevik) Partisi Türk Teşkilatı" Bu değişikliğin nedeni ise 1918 Kasım'ında toplanan Birinci Müslüman Komünistler Kongresi'nde, Stalin'in müdahalesiyle hem Tatar komünistlerinin hem de Suphi'nin teşkilatlarının özerkliğine son verilmesi ve MUSKOM'un

33 Sultan Galiyev, 1995, s. 10-11.

dağıtılmasıdır. O tarihten sonra *Yeni Dünya* Rusya Komünist Partisi (Bolşevik)'e bağlı bir gazete haline gelir.[34]

Müslüman Sosyalist-Komünist Partisi

Mart 1918'de Moskova'da yapılan Tüm Rusya Müslüman Emekçiler Konferansı'nda kurulmasına prensip olarak karar verilmiş olan Müslüman Sosyalist Komünist Partisi'nin kuruluşu, 17-23 Haziran 1918 tarihlerinde Kazan'da toplanan konferansta gerçekleşir. Kurulmak istenen parti Bolşevik Partisi'nin tümüyle dışında, bağımsız bir parti değildir. Bolşevik Partisi'nin programını tümüyle benimseyen ve savunan ama yine de onunla eşit statüye sahip, Merkez Komitesi ve yönetici organlarını kendi üyelerinin seçtiği, özerk bir Müslüman partisidir. Avrupalı komünistler için, özellikle Rus Bolşevikleri için, aynı ülkenin içindeki herhangi bir ezilen ulus veya dinsel grubun kendisine özgü bağımsız veya özerk bir komünist partisi talebi "Marksist örgütlenme ilkesine" tamamıyla ters, kabul edilmesi mümkün olmayan bir sapmaydı. Oysa bu talebi öne süren Müslüman Komünistler açısından bu taleplerinin çok haklı, akla yatkın nedenleri vardı. Eğer Ekim Devrimi'nin sanayi merkezlerine hapsolmayıp Doğu'ya doğru yayılması isteniyorsa, Müslüman Komünistler'in önünde duran görev, Lenin'in kendi deyişiyle, şu oluyordu:[35]

> komünizmin genel teorisine ve pratiğine dayanarak, kendilerini Avrupa ülkelerinde var olmayan özgün koşullara uyarlamak; teori ve pratiği nüfusun çoğunluğunu köylülüğün oluş-

34 Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi* başlıklı çalışmasında *Yeni Dünya*'nın künyesindeki değişiklikleri değerlendirmeye teşebbüs ederken, Aralık 1918 tarihli 11. sayısında gazetenin "Rus Komünist (Bolşevik) Partisi'nin Türk Teşkilatı'nın organı" olduğunun yazılı olmasını, hiçbir kanıta dayanma ihtiyacı hissetmeden, *Yeni Dünya*'nın "gerçek yüzünü göstermesi", "asıl kimliği ve niteliğini kamufle etmeye artık ihtiyaç duymaması" olarak yorumlamaktadır (Aslan, 1997, s. 27). Bu, araştırmacının incelediği belgeleri nasıl kendi önyargıları temelinde değerlendirebileceğinin, tayin edici olanın belgenin kendisi değil araştırmacının o belgede ne görmek istediği olabileceğinin tipik bir örneğidir.

35 Lenin, 1919.

turduğu koşullarda, mücadeleyi kapitalizme karşı değil, orta çağ kalıntılarına karşı yürütme görevine uyarlayabilmek. (...) Komünist propagandanın her ülkede halkın anladığı dilden yapılmasını güvence altına almak.

Müslüman Komünistler'in, özerk Müslüman Komünist Partisi taleplerini dayandırdıkları gerekçe de tamı tamına buydu. Ne Doğu Batı'ydı ne de Müslümanlar Rus'tu.[36] Komünizmin ve Ekim Devrimi'nin propagandasının ancak Müslüman halkların anladıkları dilden yapılması, Doğu'nun havasına, suyuna, toprağına, kültürüne, inançlarına, âdet ve geleneklerine uyarlanması gerekiyordu. Bunu da ancak medreselerin dışından değil, içinden gelişerek, gelenek ile laiklik arasında makul bir sentez oluşturmayı başararak, Tatar toplumuna kendine özgü seküler bir karakter kazandırabilmiş Cedid hareketinden gelme Müslüman Komünistler başarabilirdi. Ama bunu yapabilmeleri için esas itibariyle Rus karakteri taşımayan, Bolşevik Partisi'yle birlikte hareket etmekle birlikte, kendilerinin de aynen kabul ettikleri programı "Müslüman halkın anlayacağı dile çevirmekte" özerk olacak bir Müslüman Komünist Partisi'ne ihtiyaç vardı. Bu işi, Müslüman komünist kadroları kendi içinde eritmiş Bolşevik Partisi'nin yapamayacağının çok sayıda kanıtı bulunuyordu.

Bu kanıtların başında, Bolşevik Partisi'nin önder kadrolarının Müslüman dünyasını hiç tanımamaları, "Doğu sorunu" konusundaki bilgisizlik ve kayıtsızlıkları geliyordu. Bu kadrolar, Ekim Devrimi öncesinde, üç yüz yıldır Rus esareti altında yaşamış Müslüman halkın ulusal sorunlarına kayıtsız kalmışlardı. Onların görüşüne göre, "Doğu"da proletarya olmadığı için devrim de olamazdı. Şimdi iktidar gücünü ele geçirmiş olan bu kadrolar –Doğu halklarının Ekim Devrimi'nden yana kazanılmasına acilen ihtiyaç duyuyor olmalarına rağmen– Doğu'nun Müslüman dünyası konusunda hiçbir şey bilmiyorlardı. Ekim Devrimi öncesinde Doğu'nun Müslüman dünyasında sosyalist örgütler yaratmak için hiçbir ciddi girişimde bulunmamışlar-

36 Benningsen ve Wimbush, 1995, s. 67.

dı. Gözleri hep Batı'ya dönüktü ve bu durum devam ediyordu. Üç yüz yıl boyunca "milletler hapishanesi" olmuş Çarlık Rusya'sında bütün Rusların iliklerine işlemiş Büyük Rus Şovenizmi, Bolşevik kadroların Doğu sorunu konusundaki bu cehalet ve kayıtsızlıkları sayesinde, onların politik faaliyetlerinde kendisini dışa vuruyordu. Zihin dünyaları böyle bir şovenizmle tahrip olmuş Bolşevik kadroların Ekim Devrimi'ni Müslüman Doğu'ya taşıyabilmeleri mümkün olamazdı.

Bunun en çarpıcı göstergelerinden biri, Milliyetler Halk Komiserliği hiyerarşisi içinde yer alan kadroların niteliğiydi. Bu kadrolar, Bolşevik Partisi'ne bağlılıkları kendi uluslarına bağlılıklarından önce gelen, "Ruslaştırılmış" güvenilir yerel komünistler arasından seçiliyordu. Bunlar, temsil etmek durumunda oldukları ulusun taleplerini Komiserliğe iletmek yerine, çalışma yürüttükleri bölgeye merkezin politikasını kabul ettirme gayreti içinde oluyorlardı. Bu ise, anısı zihinlerde tüm canlılığıyla yaşayan Çarlık Rusya'sının "Ruslaştırma" politikasının, bu kez "Doğu'ya sosyalizm getirme" görünümü altındaki bir başka versiyonu anlamına geliyordu. Ama eski Bolşevik kadrolarının çoğunun bu kadarına bile tahammülleri yoktu. Bunlar, Milliyetler Halk Komiserliği'ni, yapay olarak milliyetler yaratmakla, olmayan milli duyguları yapay olarak körüklemekle eleştiriyorlardı.[37]

Bir yanda, Doğu'nun Müslüman halklarına yapılan çağrıda yer alan, "inanç ve âdetleriniz, ulusal ve kültürel kurumlarınız özgür ve dokunulmaz olacaktır" vaadi; öte yanda ise günlük yaşamda dinsel inançlara, örf, âdet ve geleneklere yönelik kısıtlama ve cezalandırmalar Müslüman halkın Ekim Devrimi'nden yana tavır almasını zorlaştırıyordu. Camiler kapatılıyor, bu mekânlar İslâm'a aykırı amaçlarla kullanılıyor, hatta "karşı devrimci" damgası vurulan mollaların kurşuna dizildikleri bile oluyordu.[38] 1919 ve özellikle 1920 yılıyla birlikte bu ve benzeri olaylar, 1917 Ekim'inden hemen sonra Kilise'ye karşı başlatılmış "din karşıtı kampanya"nın bir parçası hali-

37 Carr, 2012, s. 256.

38 Rorlich, 2000, s. 297.

ne geliyordu. Örneğin, 1920 Eylül'ünde toplanan Doğu Halkları Kurultayı'nın Taşkent delegelerinden Narbutabekov, Türkistan'da Müslümanların inançlarının ayaklar altına alındığını, namaz kılmanın yasaklandığını, cenazelerin dine ve âdetlere uygun olarak defnedilmesine izin verilmediğini belirtiyordu.[39] En kötüsü, bunları yapanların çoğunlukla geçmişte misyonerlik yapmış, şimdi de "Bolşevikleşmiş" Ruslar olduğunun biliniyor olmasıydı. Bu durum komünistleri, "İslâm'ın son düşmanları olan ve bu mücadele için milyonlarca para harcayan Rus misyonerlerine" benzetilme tehlikesiyle karşı karşıya bırakıyordu.[40] Milliyetler Halk Komiserliği'nin resmî yayın organı *Jizn' Natsional'nostey*'in 3 Ağustos 1919 tarihli sayısında yer alan bir makalede Kazakların Bolşeviklere ne gözle baktıkları şöyle dile getiriliyordu:[41]

> Bolşevik hareket şiddetle, yağmaya, yolsuzluğa ve bir tür diktatörlüğe bürünüyordu. Sınır bölgelerinde hareket gerçekte, çoğu zaman bir devrim değil, salt anarşiydi. (...) [iktidarı ele geçirmiş olan Sovyet örgütlerinin] üyeleri kendilerine Bolşevik diyen ve ekseriya iğrenç bir şekilde davranan serüvencilerdi.

Fakat 1918'in ilk yarısında Doğu halklarına ve Müslümanlara verilen vaatlerin yerine getirilmeyeceği konusunda Bolşevik Partisi'ne karşı duyulan güvensizliğin daha çok ulusların kaderlerini tayin hakkı üzerinde yoğunlaştığı anlaşılıyordu.

Sultan Galiyev, ulusların kaderlerini tayin hakkının yaşama geçirilmesine direnen Bolşevik kadroları "merkezdekiler" ve "yereldekiler" olarak iki gruba ayırmaktaydı:[42]

> Bizim partide iki tür kadro olduğu görülmektedir:
>
> (a) Milletler meselesinin önemini ve ciddiyetini kabul etmeyen, bu sebepten dolayı partinin [milli sorunla] ilgili faaliyet-

39 Pearce, 1977, s. 63-64.

40 Sultan Galiyev, 2005a, s. 252.

41 Carr, 2012, 295/n 104.

42 Kakınç, 2004, s. 47.

lerine kuşku ile yanaşan, en azından onları önemsemeyenler, bazen de engelleyenler (ki, bu özellik Rus yoldaşlarda daha güçlüdür, zira bunlar milli zulmün ne demek olduğunu kendi üzerlerinde hissetmemişler, buna göre de bu konuya ilgi duymuyorlar; onlar merkezde güçlüler).

(b) Büyük devletçilik hurafesi ile zehirlenmiş, bazen ise katıksız bir Büyük Rus şovenizmi hastalığına tutulmuş olanlar. Bu grup, bir alışkanlık olarak, milli devletlerin kurulmasına her zaman karşı çıkar, onların oluşturulmasını engellemeye çalışır, kurulmaları durumunda ise bu milli devletlerde iktidarı ele geçirmek için mücadele verir, buralarda yerli kadroların etkisinin artmasına karşı direnirler.

Bu kadrolarla mücadele edildi mi? Zaman zaman edildi, fakat sürekli, düzenli ve kesin bir mücadele yürütülmedi. Tam tersine, bunlar bazen teşvik edildiler. Milli cumhuriyetlerin ve eyaletlerin hemen hemen tüm tarihi bunun canlı şahidi olmuştur.

1918'in ilk yarısında, ulusların kaderlerini tayin hakkını yaşama geçirme mücadelesinin daha çok yereller üzerinde odaklandığı görülüyordu.

1918 baharında Sovyet rejimine isyan etmeye karar veren Cedidci Zeki Velidi'nin hatıralarında, ulusların kaderlerini tayin hakkı konusunda Bolşeviklere neden güvenmediğini açıklayan satırları, onun siyasi tutumunu kesinlikle paylaşmayan Müslüman Komünistler'in duydukları güvensizliğin de nedenlerini büyük ölçüde açıklamaktaydı:[43]

> Bolşevikler, Türkistan'ın istiklalinde yerlilerin herhangi bir faal rolü olacağını düşünmüyorlardı bile. Onlara göre müstakbel Türkistan, ancak onların "rehberliği" altında kurulacak bir "sosyalist diktatörlüğün şark sektörü" olarak kalacaktı. Onlar yerlilere, ancak kendi partilerine "iltihak" teklifinde bulunuyorlardı. (...) Bunlar kendilerini "Enternasyonalist" gösteren "Rus sosyalist diktatörleri" olduklarından kendileri ile konuşulacak bir mesele bizim için kalmamakta idi. Halbuki ben,

43 Togan, 2015, s. 137.

> Lenin'in "Akıntıya Karşı Durmak" ismindeki eserini okumuştum ve milliyet meselesindeki müspet görüşleri hoşuma gitmişti. Hatta Es-Er'lerin rehberi Viktor Çernov'un o günlerde Rusya'ya dönmüş olan Lenin'i kötüleyerek "Delo Naroda" gazetesinde yazdığı yazıları haksız bulmuştum. Fakat Türkistan'daki Bolşevikler (...) ile tamamıyla hayatî meseleler üzerinde bu yaz aylarında yaptığımız temaslarda bunların, sözleri tatlı, işleri kötü insanlar olduğundan, liderlerinin tatlı sözlerine bakarak mahallî teşkilatlarına güvenmeye gelinemeyeceğini açıkça gördük.

Zeki Velidi daha ileride, Stalin ile Vahidov'un kendisini Moskova'ya davet eden ortak mektupları konusunda aldıkları kararı da şöyle açıklıyordu:[44]

> Sovyetler'in siyaseti yalandan ibarettir. Merkezdekiler arasında belki iyileri olabilir, ama vilâyetlerinde bizimle birlikte iş görecekler şoven Rus milliyetçisi ve hain unsurlardır. Diktatörlük onların eline veriliyor. Moskova'dan emir gelinceye kadar onlar işi bitirmiş oluyorlar. İtaat arz eden telgraflarımıza rağmen Baymak'ta facialar yarattılar. (...) Şimdi onlara gitmiyoruz. Dağlarda çete teşkilatı vücuda getireceğiz.

Müslüman Komünistler'in de yerel Rus Bolşevik kadrolara karşı derinleşen güvensizliklerinin nedenlerini açıklayan örnekler var. Müslüman Sosyalist Komitesi'nin Şubat Devrimi'nden sonra, 15 Haziran 1917'den itibaren yayımlamaya başladığı Tatarca *Kızıl Bayrak* gazetesinin Rusça versiyonunu da yayımlama ihtiyacını duyma gerekçesi bu örneklerden biridir. Temmuz 1918 ortalarında, Kazan'ın Çekoslovak Lejyonu[45] ta-

---

44 Aynı yerde, s. 164.

45 Çekoslovak Lejyonu, Birinci Dünya Savaşı'nda Avusturya-Macaristan ordusundan ayrılarak Rus tarafına geçmiş askerî birliklerden oluşuyordu. Çar hükümeti onları memleketlerine göndereceği sırada Ekim Devrimi gerçekleşip Almanlarla Brest-Litovsk Antlaşması yapılınca, bu birlikler Bolşevik yönetimine isyan ederler. 1917 Ekim Devrimi sırasında sayıları 60 bini bulur. Mayıs-Ağustos 1918 döneminde İtilaf Devletleri'nden de destek alarak İdil boyunca batıya doğru ilerleyip Sovyet yönetimine karşı savaşan Beyaz Ordular'ın parçası haline gelirler.

rafından işgal edilmesinden hemen önce çıkartılan ama sürdürülemeyen bu tek sayısında, bu gerekçe şöyle açıklanıyordu:[46]

> Rus Bolşevik basını, Tatar proletaryasının iç yaşamına çok az yer verdiği, verdiği zaman da o yaşamı tamamıyla yanlış yansıttığı için (...) bize çamur atan, bizi karalayan ve haksız provokasyonlar tezgâhlayan *Devrimin Bayrağı*[47] gazetesine karşı Müslüman işçilerin çıkarlarını savunacak ve Tatar-Başkır Cumhuriyeti'nin kurulması için savaşacak Rusça bir yayın organı yayınlamaya karar verdik.

Bu satırlardan sonra Kazan Sovyeti'nin ve Bolşevik Partisi'nin yerel örgütünün başkanı Karl Grasis'e yönelik olarak şunlar söyleniyordu:[48]

> Eski yoldaşımız Karl Grasis, *Devrimin Bayrağı*'nda Rus işçi ve köylülerine bizim Tatar-Başkır Cumhuriyeti kurma niyetimizin sağlıksız olduğunu söylüyor. (...) Bize yönelttiği saldırılar iftiradır, (...) gözlerini fanatizm bürümüş olmalı. (...) Onun [Rusları], Müslümanların milliyetçiliğiyle, İslâmcılığıyla veya herhangi bir başka "izm"iyle korkutmaya çalışması ancak kendi cehaletiyle açıklanabilir. (...) Biz bu yerel manyakların diktatörlüğüne karşı acımasızca savaşacağız.

Aynı gazetenin "Karşı-devrimci Komplo ve Müslüman Sosyalistler" başlıklı bir başka makalesinde, Çekoslovak Lejyonu'nun Kızıl Ordu'yu yenip Kazan'a doğru ilerlediği günlerde, Rusların elinde bulunan Kazan garnizonunun, Kazan'ın yönetimini elinde tutan Müslüman Sosyalist Komitesi'ne karşı darbe girişiminde bulunduğu ama Sultan Galiyev'in Moskova'dan sevk ettiği Kazan Müslüman Sosyalist Alayı ile Tatar-Başkır taburunun bu komployu bertaraf ettiği açıklandıktan sonra şöyle deniyordu:[49]

---

46 Benningsen, 1987, s. 56, 58.

47 Bolşevik Partisi'nin Kazan örgütünün resmî yayın organı.

48 Benningsen, 1987, s. 58.

49 Aynı yerde, s. 59.

> Kazan Sovyeti'ndeki Rus Bolşeviklerin acımasız düşmanlıklarına rağmen, yayın organları *Devrimin Bayrağı* adlı gazetenin Müslüman Sosyalistlere, özellikle de onların liderleri Mollanur Vahidov ile Mir Said Sultan Galiyev'e attıkları çamurlara rağmen, Müslüman Sosyalistler Sovyet iktidarını savunmaya karar verdiler. (...) Ama [Sovyet liderleri] bilmelidirler ki, bizi Rus sosyalist partilerin basit birer sessiz eklentisi olarak görmek yerine kendilerine sadık dostlar olarak görüp ona göre davranmaları gerekmektedir.

Yeni Dünya gazetesinin 18 Temmuz 1918 tarihli 5. sayısında, *Kızıl Bayrak* gazetesinin Rusça çıkan bu sayısını öven ve yayın hayatında başarılar dileyen bir habere yer verilmesi, M. Suphi'nin bu gazeteyi okuduğunu ve içeriğine katıldığını gösterir.[50]

Bütün bu sert polemiklere yansıyan güvensizliğin arkasında, 1918'in Mart ayındaki Müslüman Emekçiler Konferansı'nda alınan Tatar-Başkır Cumhuriyeti'ne ilişkin karar tasarısının yattığı anlaşılıyor. Bu tasarıda, 1917 Ekim Devrimi'nin hemen ertesinde Sovyet hükümetince yayınlanan "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi" ile "Rusya'nın ve Doğu'nun Tüm Müslüman Emekçilerine" başlıklı çağrıda vaat dilmiş sözlerin hayata geçirilmesi için atılacak ilk önemli adım formüle ediliyordu. Müslüman Komünistler'in ve Rusya'nın geniş Müslüman kitlelerinin Ekim Devrimi'ne ve onun kurduğu Sovyet rejimine ve Bolşevik Partisi'ne verdikleri desteğin dayanağı, bu vaatlerin yerine getirileceğine dair besledikleri güvendi. Milliyetler Halk Komiseri J. Stalin ile MUSKOM'un başkanı Mollanur Vahidov ile iki yardımcısının imzalarını taşıyan bu tasarı:

- Güney Ural ile Orta İdil toprakları üzerinde Rusya Sovyet Federasyonu'na bağlı bir özerk Tatar-Başkır Sovyet Cumhuriyeti kurulacağını ilan ediyor;
- Bu Cumhuriyetin sınırlarının nihaî tespitini Cumhuriyetin ileride toplanacak Kurucu Sovyet Kongresi'ne bırakıyor;

50 Tunçay, 1995, s. 88.

- Bu Kongreyi toplama görev ve yetkisini MUSKOM'a havale ediyordu.

Bu Cumhuriyet, milliyetçilerin Ekim Devrimi'ne karşı kurma girişiminde bulundukları İdil-Ural Devleti'nin kapsamayı öngördüğü hemen hemen aynı toprakları içine alıyordu.[51]

Tasarının yayımlanmasının ardından, 10-16 Mayıs 1918 tarihlerinde, Bolşevik Partisi Merkez Komitesi, Moskova'da "Tatar-Başkır Cumhuriyeti Kongresi"ni hazırlama amaçlı bir konferans düzenler. Stalin'in başkanlığını, Vahidov ile Sultan Galiyev'in de başkan yardımcılıklarını yaptıkları bu konferansta "Cumhuriyet tasarısı" tartışmaya açılır.[52]

Bolşevik Partisi Merkez Komitesi üyesi ve Ural Bürosu Sekreteri İ. Tantul'un, Kazan Sovyeti ve Bolşevik Partisi yerel örgütünün başkanı Grasis'in ve Tatar vekillerden Şamigulov'un da içinde yer aldıkları beş kişilik bir grup tasarıya karşı çıkan konuşmalar yaptıktan sonra konferansı protesto ederek toplantıyı terk ederler.[53]

Vahidov, konferans sırasında tasarıya yöneltilen itirazlara karşı iki kez söz alarak özetle şöyle der:[54]

> Biz gücümüzü Arhangelsk'ten genç Türkistan Cumhuriyeti'ne kadar uzanan, tüm büyük merkezlerde örgütlenmiş, geniş bir coğrafyaya yayılmış Müslüman Sosyalist Komitelerinden, Müslüman komiserliklerinden alıyoruz. (...) Halk Komiserleri Konseyi, "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi"ni yayımladı. Burada Halk Komiserleri Konseyi tüm Müslüman proletaryaya sesleniyordu ve onu, uluslararası proletaryaya katılmaya çağırıyordu. Sonuçta Müslüman kitlesini devrimcileştirmek için "Tatar-Başkır Cumhuriyeti Kuruluş Bildirgesi" yayınlanmıştır. Tatar-Başkır Cumhuriyeti, devrim ateşinin alevlerinin Doğu'nun en ücra köşelerine kadar ulaşmasını sağlayacaktır.

51 Devletşin, 1981, s. 263.

52 Adıgüzel, 2006, s. 52.

53 Tunçay, 1995, s. 48.

54 Mollanur Vahidov, 2006a, s. 110-112 ve Vahidov, 2006b, s. 113-114.

(...) "Tatar-Başkır Cumhuriyeti Kuruluş Bildirgesi"ni hazırlarken Müslüman Doğu'nun devrimcileştirilmesi bizim için ön plandaydı. (...) Burada milliyet tanımının günümüzde geçerli olmayan görüşleri dillendirildi. Kendilerini komünist olarak tanımlayan bazı delegeler bizim tarihsel perspektifimizi kaybettiğimizi ileri sürdü. Aksine, uluslararası perspektiflerini yitirenler asıl onlardır. Rusya'da milli sorun, ancak Rusya'da yaşayan tüm milletlerin işçi kitlelerinin sorunları çözüldüğünde ortadan kalkacaktır. Milliyetler ve milli çıkarlar uydurma değildir. Tersine, sosyalistlerin göz önünde bulundurması gereken gerçekliklerdir. Eğer biz bu gerçekleri ciddiye almazsak, Rus Devrimi bir fiyaskoyla sonuçlanır ve böylece sosyalizmin zaferini uzun bir süre için rafa kaldırmış oluruz.

Vahidov bu sorunun çözülmesinin kolay olmadığını söyledikten sonra, Bolşevik Partisi'nin içinden yükselen muhalefete rağmen uluslararası proletaryanın liderleri ile Sovyet hükümetinin kendilerine yardımcı olacağını belirtirken özellikle Lenin ve Stalin yoldaşları selamlıyor ve Müslüman proletaryasının onların yanında olduğunu söylüyordu.

Tatar-Başkır Cumhuriyeti tasarısına karşı çıkanlar esas olarak iki grupta toplanıyordu. Birinci grup, özellikle Ufa Millet Meclisi'ndeki Türkçüler grubuydu. Bunlar Sovyet hükümetinin vaatlerinin samimiyetine inanmıyorlar, Sovyet rejimiyle işbirliğini kategorik olarak reddediyorlardı. Zeki Velidi zaten en başından beri bu tavırdaydı ve Beyaz Ordular'la işbirliği halinde karşı devrimci cephede yer almıştı. İkinci grubu, "Lenin'den bile daha komünist olmaya çalışan" Tatar ve Başkır komünistleri ile Bolşevik Partisi'nin çeşitli yönetim kademelerinde görev yapan bazı Rus Bolşevikleri oluşturuyordu. Bu iki muhalif grup dışında, Tatar-Başkır aydınlarının büyük çoğunluğu tasarıyı coşkuyla karşılıyorlardı. Tatar-Başkır halkı da tasarıyı genellikle sevinçle karşılamış, her yerde Tatar-Başkır Cumhuriyeti'nin kurulmasını destekleme amaçlı kendiliğinden doğan bir hareket başlamıştı.[55]

55 Devletşin, 1981, s. 266-268.

Rusların iliklerine işlemiş Büyük Rus şovenizminin şimdi bir de iktidar gücünü eline almış Bolşevik Partisi'nin içinde küçümsenmeyecek bir taban bulduğunu yaşayarak gören Müslüman Komünistler, ulusların kaderlerini tayin hakkının kendilerine Moskova'dan bahşedilmesini beklemenin boş bir hayal olduğunu daha o tarihte görüyorlardı. Bir yandan Ekim Devrimi'nin kazanımlarını koruyup daha da pekiştirmek, Bolşevik Partisi'yle (Rus proletaryasıyla) kader birliği yaparak devrimi Doğu'ya taşıyabilmek, öte yandan ulusların kaderlerini tayin hakkını kendilerine "enternasyonalist" diyen Bolşevik şovenistlere kabul ettirebilmek için Bolşevik Partisi'yle birlikte hareket edecek ama özerkliğe de sahip paralel bir Müslüman Komünist Partisi kurulması gerektiğini düşünüyorlar ve bunu başarabileceklerini, Lenin ve Stalin gibi liderlerin desteğini alabileceklerini umuyorlardı.

Kazan'da toplanan kongre, Müslüman-Sosyalist Komünistler Partisi'nin, içinde Vahidov, Sultan Galiyev ve Mansurov'un da bulunduğu, 11 kişilik Merkez Komitesi'ni de seçer.[56] Ne var ki bu parti, 6 Ağustos 1918'de Kazan'ın Çekoslovak Lejyonu tarafından işgal edilmesi ve Vahidov'un esir düşüp 19 Ağustos'ta kurşuna dizilmesiyle, Kazan'ın kurtarılabildiği 10 Eylül 1918'e kadar sözü edilmeye değer bir faaliyet yürütemez. Müslüman Komünistler, tüm güçlerini karşı-devrimcilerle savaşmaya seferber etmek zorunda kalırlar. Partinin tekrar faaliyete geçebilmesi ancak Eylül ortalarında mümkün olur.[57] Ne ki, bu faaliyet dönemi de ancak iki ay kadar sürer. Aynı zamanda, Tatar-Başkır Cumhuriyet Tasarısı da, iç savaş nedeniyle, 1919 sonuna kadar gündemden düşer.

Müslümanların kurdukları bu özerk partiye baştan beri kuşku ve endişeyle bakan ama süren iç savaş nedeniyle mecburen göz yuman Bolşevik Partisi yönetimi, Kazan'ın kurtarılmasıyla duruma müdahale etme olanağına kavuşur. 1918'de toplanan Birinci Müslüman Komünistler Kongresi, Stalin'in müdahale-

56 Benningsen ve Wimbush, 1995, s. 81 ve Rorlich, 2000, s. 290.

57 Bu bilgiyi, Stratov Bölge Devlet Arşivi'nden edindiği belgeyi benimle paylaşan Emel Akal'a borçluyum.

siyle, bu partiyi ve o arada Mustafa Suphi'nin kurmuş olduğu, aynı özelliklere sahip Türk Sosyalist-Komünist Partisi'ni de, Rusya Komünist Partisi'nin (Bolşevik) "Müslüman Örgütleri Merkez Bürosu" haline getirerek özerkliklerine son verecektir.

Müslüman Sosyalist-Komünist Partisi'nin Kazan'da toplanan kongresinin delegeleri arasında Mustafa Suphi de vardır. Suphi'nin de Türk esirlerine yönelik, benzer bir Türk Sosyalist-Komünist Teşkilatı kurma girişiminde bulunmasının daha bu kongre öncesinde kararlaştırıldığı anlaşılıyor. Sultan Galiyev, Suphi'ye bu öneriyi yapanın kendileri olduğunu belirtmektedir.[58] Müslüman Komünistler'in kendi toplantıları sürerken, Suphi de 17 Haziran günü Kazan'daki Varşova Oteli'nde bir "hazırlık toplantısı" örgütler. *Kızıl Bayrak* gazetesinin 22 Temmuz 1918 tarihli Rusça çıkan sayısındaki habere göre, 150-200 kişinin katılımı beklenirken, iç savaş nedeniyle bu toplantıya ancak 25-30 Türk katılabilmiştir.[59] Bunlar esas olarak Suphi'nin *Yeni Dünya* aracılığıyla temas kurup bir araya getirdiği Türk esirleridir. Toplantıda Türkiye'deki durum üzerine konuşulur ve özetle şu kararlar alınır:[60]

- Türkiye'de haksızlığa uğrayan işçi ve köylü sınıflarının çıkarlarını koruyacak ve bu sınıf ve halkları uluslararası planda temsil edecek bir sosyalist teşkilata ihtiyaç vardır. Türk sosyalist teşkilatının temellerinin atılması ve Rusya ile Avrupa'daki arkadaşlar arasında çalışma yapılması.
- Öncelikle Rusya'daki Türk sosyalistlerinin genel bir kongresinin toplanması için beş kişiden oluşan bir heyetin seçilmesi ve bu heyetin yakın bir zamanda Rusya'nın uygun bir yerinde Türk sosyalistlerinin konferansını toplama girişiminde bulunması.
- Ekim Devrimi'nin savunulmasına fiilen katılmak üzere silahlı bir Türk birliğini oluşturma çalışmalarına derhal başlanması.

58 Kakınç, 2004, s. 63.

59 Benningsen, 1987, s. 62.

60 Tunçay, 1995, s. 70.

Türk Sosyalist-Komünist Teşkilatı

Türk Sosyalistler Konferansı, 22-25 Temmuz 1918 tarihlerinde Moskova'da, MUSKOM binasında toplanır. Türk Sosyalist-Komünist Teşkilatı'nın kurulmasıyla sonuçlanan bu konferansın ayrıntılarına girmeden önce, bir parantez açarak, Kazan'daki 17 Haziran 1918 tarihli "hazırlık toplantısı"ndan iki hafta sonra Moskova'da toplanan Tüm Rusya 5. Sovyetler Kongresi'nden (4-10 Temmuz 1918) kısaca söz edelim.

Sovyetler'in bu kongresi sırasında yaşanan önemli olay, Bolşeviklerle Sol Es-Er'ler arasındaki koalisyonun bozulması olur. Kongre'de Komünist grubun verdiği "Sovyet hükümetinin dış ve iç politikasının tümüyle onaylanması" konusundaki önergenin kabul edilmesinden sonra, Sol Es-Er'lerin verdiği, "güven oylaması" isteyen ve Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın mahküm edilip Sovyet iktidarının iç ve dış politikasının değiştirilmesini talep eden önergesi ise reddedilir. Bunun üzerine Sol Es-Er yönetimi, 6 Temmuz günü Moskova'da karşı-devrimci bir ayaklanma başlatır ve Alman Büyükelçisi öldürülür. Olaylar üzerine oturumlarına ara veren Kongre, 9 Temmuz günü tekrar toplandığında, kendi yöneticilerinin görüşlerini paylaşıp savunan Sol Es-Er temsilcilerinin, Sovyet İşçi ve Köylü Vekili olamayacaklarına karar verince koalisyon bozulur.[61]

Sovyetler'in ilk Anayasası'nın da kabul edildiği oturumlar arasında, Müslüman delegeler MUSKOM'un yeni yönetimini seçmek üzere özel bir toplantı yaparlar. On kişiden oluşan yeni yönetime seçilenler arasında Mollanur Vahidov (Başkan), Galimcan İbrahimov (Başkan Yardımcısı), Sultan Galiyev ve Mustafa Suphi de vardır.[62] Sol Es-Er'lerle koalisyon bozulduğu sırada, o partinin üyesi olan G. İbrahimov'un Müslüman delegeler tarafından MUSKOM'un yönetimine başkan yardımcısı olarak seçilmesi dikkat çekicidir. Öyle anlaşılıyor ki, Müslüman Komünistler, İbrahimov'un ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı konusun-

61 "Fifth All-Russia Congress of Soviets", 1918, n 1.

62 Adıgüzel, 2006, s. 54. Böylece Suphi MUSKOM'un Uluslararası Propaganda Bölümü'nün yanı sıra yönetim organının da üyesi olur.

daki siyasi duruşunu Sol Es-Er partisine mensubiyetinden daha önemli bulmaktaydılar. *Yeni Dünya* gazetesinin sayfalarında G. İbrahimov'a en başından beri özenle yer vermiş olan Mustafa Suphi, Sol Es-Er'lerin Sovyetler'in 5. Kongresi'ndeki tutumunu gazetesinin sayfalarında şiddetle kınamasına rağmen,[63] 2 Temmuz'da toplanan Türk Sosyalistleri Konferansı'nda kendisine oy hakkına sahip delegeler arasında yer vermiş, Konferans'ta yaptığı konuşmasının özet metnini *Yeni Dünya*'da yayımlamıştır.[64]

Açtığımız parantezi kapatıp devam edelim...

Türk Sosyalistleri Konferansı'na Rusya'nın çeşitli yelerinden gelen 20'den fazla delege katılır. Açılış konuşmasını yapan Suphi, konferansın amacını şöyle açıklar.[65]

> Bu konferanstan amaç, çeşitli yerlerde, çeşitli memleketlerde bulunan Türk sosyalistleri, Türk devrimcileri arasında ilişki kurmak ve bir program çerçevesinde oluşturulacak işçi ve köylü halk teşkilatları aracılığıyla Türk proletaryasını enternasyonal harekete sunmak ve onları temsil ettirmektir.

Konferansın bir özelliği de, Suphi'nin Müslüman Komünistler'le yaptığı kader birliğinin en belirgin iki kanıtını gözler önüne sermesiydi. Bunlardan birincisi, oy hakkına sahip delegeler arasında Mollanur Vahidov, Galimcan İbrahimov, Firdevs ve Burhan Mansurov'un da bulunuyor olmasıydı.[66] İkincisi, Mustafa Suphi'nin yaptığı konuşmada kurduğu şu cümleydi:[67]

> Bizim bugün tuttuğumuz yoldan daha dün Rusya'da yaşayan Tatarlar yürümeye başlamışlardı.

Suphi bu cümlesiyle, 1917 Şubat Devrimi'nden sonra kurulan Müslüman Sosyalist Komitesi'nin açtığı yola ve kendisinin de, daha o tarihten itibaren, onlarla yapmaya karar verdiği kader birliğine atıfta bulunuyordu.

---

63 Tunçay, 1995, s. 93, 96.

64 Aynı yerde, s. 69-70.

65 Aynı yerde, s. 92.

66 Aynı yerde, s. 96.

67 Aynı yerde, s. 95.

Bu konferansın ve sonunda kurulmasına karar verilen "ayrı" Türk Sosyalist-Komünist Teşkilatı'nın, Suphi'yi ve arkadaşlarını karşı karşıya bıraktığı bir sorun da, kimliklerini "sosyalist" ve "komünist" kavramlarından hangisiyle tanımlayacakları sorunuydu. Bu sorun sadece Suphi'nin değil, bileşeni olduğu Merkez Müslüman Sosyalist Komitesi'nin de sorunuydu. Bu meselenin, her iki düzeyde de kendisini nasıl dışa vurduğu ve nasıl tartışıldığı konusunda herhangi bir belgeye ulaşamadım. Ama bu soruna dolaylı olarak işaret eden diğer belgelerden hareketle bazı tahminlerde bulunmak mümkün.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Cedid hareketindeki ayrışmanın dışa vurumu olarak 1917 baharında kurulan Müslüman Sosyalist Komitesi, bağrında farklı eğilimleri barındırıyordu. Esas olarak hem Bolşeviklerin hem de Sol Es-Er'lerin ortak yığınsal-demokratik örgütüydü. Adındaki "sosyalist" ibaresi bu birlikteliği ifade ediyordu. Fakat Sol Es-Er yönetiminin 5. Sovyet Kongresi sırasında giriştiği silahlı ayaklanma girişiminden ve Bolşeviklerle koalisyonun bozulmasından sonra, o partinin "Sol Sosyalist Devrimciler" olan adında yer alan "sosyalist" ibaresinin Sol Es-Er'leri anıştırıyor olması Bolşevik Partisi'nden muhalif seslerin yükselmesine, "Sol Es-Er'cilik" suçlamalarına neden oluyordu. Müslüman Sosyalist Komitesi'nin kendisini parti haline getirirken, adını "Müslüman Sosyalist-Komünist Partisi" olarak belirlemesinin bir nedeni de bu olabilir. Aynı sorun muhtemelen Türk Sosyalistler Konferansı'nın da önünde duruyordu. Nitekim Suphi, konferansın beşinci gününde, kurulacak teşkilatın programı üzerine yaptığı konuşmada, şu noktayı özellikle vurgulama ihtiyacını hissediyordu:[68]

> İşçiler ortamında sosyalist olduktan sonra komünizmi kabul etmemek mümkün değildir. Proletarya dünyasının [beklentileri] enternasyonal komünizm ile taçlandırılacaktır. Bizim işimiz memleketimizdeki işçi unsurların arasında teşkilatlar oluşturup sermayeye karşı devrimci bir karargâh kurmaktır.

68 Aynı yerde, s. 102.

Bu nedenlerle ve daha önce kurulmuş olan Müslüman Sosyalist-Komünist Partisi paralelinde, konferansta kurulan "ayrı" teşkilatın adı "Türk Sosyalist-Komünist Teşkilatı" oluyordu. Konferansın seçtiği beş kişilik "idare heyeti", muhtemelen esas olarak Bolşevik Partisi içinden geldiği anlaşılan "Sol Es-Er'cilik" suçlamasına karşı, "zamanın ehemmiyetine binaen her türlü yanlış anlamalara meydan kalmaması için" şu üç kararı alır:[69]

- Türk Sosyalist Komünistleri, Rus Komünistlerinin programını aynen kabul eder.
- Göçmenlik döneminde, Rusya Sosyal Federal Sovyet Cumhuriyeti Anayasası'nı aynen kabul eder.
- Türkiye'nin sosyal devrimine yönelik olarak Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi ile birlikte hareket eder.

Türk Sosyalist-Komünist Teşkilatı'nın kurulmasından sonra, *Yeni Dünya* gazetesinin 7 Eylül ve 15 Ekim tarihli sayılarının künyesinde "Türk Sosyalist Komünistler Fırkası" ibaresi yer alır. 30 Ekim tarihli 10. sayısında künyeden "sosyalist" sözcüğü de çıkartılarak sadece "Türk Komünist Fırkası" denir.

Konferans'ta "program" meselesi de ele alınır. Programın "komünizm prensipleri" üzerine oturtulmasına ve "Türkiye'den Avrupa'ya kaçmaya mecbur olan ve bizimle aynı düşünceleri savunan arkadaşların" da katılımıyla üç ay sonra yapılacak toplantıda son şeklini almasına karar verilir.[70]

Konferans'ın en acil görev olarak karara bağladığı konu, "Uluslararası Türk Sosyalist Kıtası"nın kurulması olur. Dünya Devrimi'nin temel dayanağı olan Sovyet rejiminin savunulması, Sovyet hükümetine destek olunması en önemli görevdir. Bu kıtanın oluşturulmasıyla ilgili olarak Ali Cevdet görevlendirilir ve konferanstan sonra Sultan Galiyev'in gerekli kararların alınmasını ve emirlerin verilmesini sağlamasıyla, Kazan'da Ta-

69 Aynı yerde, s. 158-159.

70 Aynı yerde, s. 102. Program meselesi ancak iki yıl kadar sonra, Eylül 1920'de toplanacak TKP'nin kuruluş kongresinde karara bağlanabilecektir.

tar-Başkurt Taburu'nun Üçüncü Bölüğü adıyla bir Türk kıtası oluşturulur. Ali Cevdet ile Nihat Nusret'in çalışmalarıyla, bölüğün mevcudu 60'a çıkartılıp düzene sokulur. Sibirya'dan Moskova'ya doğru ilerleyen Kolçak komutasındaki Beyaz Ordu, 5 Ağustos'ta Kazan'a hücum edince bu bölük de savaşa katılır. 12 şehit ve 2 yaralı verir. 6 Ağustos'ta Kızıl Ordu, Kazan'dan çekilmek zorunda kalır. Bu geri çekiliş sırasında artçılık görevi üstlenen Türk Bölüğü çarpışarak esir düşer. Bu sırada Mollanur Vahidov da esir alınır ve 19 Ağustos'ta kurşuna dizilir. 10 Eylül'de Kazan'ın kurtarılmasından sonra, Vahidov'dan boşalan Merkezi Müslüman Askerî Kurul Başkanlığı'na Sultan Galiyev getirilir. Kazan'ın kurtarılmasıyla serbest kalan Türk Bölüğü, daha sonra doğrudan Türk Sosyalist Komünist Teşkilatı'na bağlı bir bölük haline gelir. Kafkasya, Buhara, Türkistan ve Tataristan'dan gelen devrimci Türk esirlerinden oluşan kıtanın sayısı 125'e çıkartılır. "Türk Bölüğü" olarak kabul edilen bu kıta, Kasım 1918 itibariyle, başlarında kendi komutanları olmak üzere, Ufa cephesinde savaşmaktadır.[71]

Sultan Galiyev, Kazan'ın Kızıl Ordu tarafından geri alınmasından önce mi yoksa sonra mı, tam olarak hatırlayamadığı bir tarihte, Mustafa Suphi'yle aralarında geçen bir konuşmayı aktarmaktadır. Mustafa Suphi'nin Müslüman Komünistler'le yaptığı kader birliğinin çok açık bir ifadesi olan bu konuşmada Suphi, Galiyev'e şöyle der:[72]

> Devrim, uluslararası irticanın baskısını göğüsleyemeyebilir. Bu durumda canlı yönetici gücün ayakta kalabilmesi için Rus devrimcilerin önlemleri hazırdır. Onlar örgütlü bir şekilde yer altına geçebilecekler. Doğu komünistleri ise örgütsüzlüklerinden dolayı, bulundukları yerlerde kalacak ve ölecekler. Zamanında davranmak ve hiç olmazsa değerli dövizden oluşan bir

71 Aynı yerde, s. 157-158. Mustafa Suphi askerî birlik oluşturmaya her zaman büyük önem vermiş, 1919 başında gittiği Kırım'da, 1920 başında gittiği Taşkent'te ve 1920 Mayıs'ından Türkiye'ye dönüş yaptığı Kasım ayına kadar Bakü'de hep teşkilatına bağlı askerî kıtalar oluşturmuştur. Askerî kıta oluşturma, aynı zamanda bir sosyal örgütlenme biçimiydi.

72 Kakınç, 2004, s. 405.

fon kurarak onu her ihtimale karşı (kamufle edilmiş bir şekilde) yurt dışında bir yerlerde tutmak gerekir.

Suphi, Bolşevik Partisi'nden "onlar" diye söz derken kendisini açıkça Müslüman Komünistler'le ("Doğu Komünistleriyle") özdeşleştirmektedir.

Sultan Galiyev, Suphi'nin bu sözleri karşısında ne düşündüğünü ve ne yanıt verdiğini şöyle aktarmaktadır:

> Ben bu öneriye güldüm. Mesele şu ki, ben bu fon meselesiyle ilgili tüm uğraşlara hiç önem vermiyor, onu gereksiz, boş ve anlamsız buluyordum. Suphi'ye dedim ki, "Bunu boş bir iş olarak görüyorum, çünkü eminim ki devrim sadece Rusya çapında değil, uluslararası çapta galip gelecektir." Ama yine de benim bilinçaltımda bir yerlerde sisli bir soru kaldı: Ya o haklıysa? Şimdi değilse bile, ya ileride haklı çıkacak olursa?

Birinci Müslüman Komünistler Kongresi: Örgütsel özerkliğe elveda

Tüm Rusya Birinci Müslüman Komünistler Kongresi 4-10 Kasım 1918'de Moskova'da toplanır. Gündemin ana konusu Müslüman Komünistler ile Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) arasındaki ilişkilerin düzenlenmesidir. Kolçak kumandasındaki Beyaz Ordu'nun, Kazan'dan püskürtülerek Moskova'ya doğru ilerlemesi engellenmiş, İdil-Ural bölgesindeki güçler dengesi Sovyet rejiminden yana değişmektedir. General Kolçak'ın Başkırlara herhangi bir özerklik tanımayacağı iyice anlaşılmış, onun saflarında Sovyet rejimine karşı ayaklanmış olan Zeki Velidi, Sovyet rejimiyle işbirliği arayışına girme eğilimi göstermektedir. Bu koşullarda, Bolşevik Partisi yönetiminin, Müslüman Komünistler'in örgütsel özerklik taleplerini gündemden düşürüp, onları partinin örgütsel disiplini altına sokmasının önünde bir engel kalmamıştır.

Sultan Galiyev, Kongre öncesindeki ve sırasındaki havayı anlatırken, Tatar-Başkır teşkilatı içinde, "iyi Bolşevikler" oldukları iddiasıyla, kendisine karşı muhalefet eden Kazanlı bir

gruptan söz eder: H. Yumagulof, İsmail ve İshak Rahmetellin, vb. Aslında kişisel nedenlerle ortaya çıkan sürtüşmenin "politikleştirildiğini" ve Mollanur Vahidov'u, kendisini ve Mustafa Suphi'yi de hedefleyen, MUSKOM'un çalışmalarının tamamına yönelen bir saldırı haline getirildiğini söyler. Bolşevik Partisi içinde Müslüman Komünistler'in özerklik taleplerinin yarattığı endişeden de yararlanan bu grubun, M. Suphi'nin *Yeni Dünya*'sını, başında bulunduğu Uluslararası Propaganda Bürosu ile Bilim Kurulu'nu, vb. de hedef aldığını belirtir. *Yeni Dünya* gazetesinin "Alman emperyalizmini övdüğü", MUSKOM faaliyetinin özünde Pan-İslâmizmi körüklediği de bu iddialar arasındadır. Bütün bunların, MUSKOM'un Bolşevik Partisi nezdinde itibar kaybetmesine ciddi katkısı olur.[73]

Kongrenin olağan oturumlarına geçmeden önce, 4 Kasım 1918 günü, gündemin belirlendiği, delegasyon (mandat) komisyonunun oluşturulduğu, kutlama konuşmalarının yapıldığı bir hazırlık oturumu düzenlenir. Toplam delege sayısı 41 olan Kongre'de, Suphi'nin Türk Komünist Teşkilatı beş delegeyle temsil edilmektedir. Kongre Bakanlık Divanı'na üç kişi seçilir: Sultan Galiyev, Yalımov ve Yaralin.[74] Bu oturumda, Stalin'in yardımcısı Pestkovski, Milliyetler Hak Komiserliği adına MUSKOM'a yönelik eleştirilerin zeminini hazırlayan bir konuşma yaparak, MUSKOM'un "dayandığı bir parti teşkilatı olmadığı için, bu komiserliğin gerektiği gibi örgütlenemediğini" söyler.[75]

Kongrenin normal çalışmalarının başladığı 5 Kasım tarihli birinci oturum, Suphi'ye ve Türk Komünist Teşkilatı'na (TKT) saldırıyla başlar. Delegasyon (Mandat) Komisyonu üyesi İsmail Rahmetellin, "bazı söylentilere göre" Türk Komünist Teşkilatı delegesi İsmet Lütfi'nin (Bombacı) Es-Er üyesi olduğunu, bu nedenle TKT'nin kongrede temsil edilemeyeceğini ileri sürer. Delegasyonun çoğunluğunu oluşturan Kazanlı delegeler de benzer konuşmalar yaparlar. Bu iddialar özetle şöyledir:

73 Kakınç, 2004, s. 61, 311.

74 Tunçay, 1995, s. 153-154.

75 Aynı yerde, s. 155.

- Türk Komünistlerinin kendilerine ait ayrı bir örgütleri vardır, bu kongrede yer almamaları gerekir.
- TKT gerçek bir komünist örgüt değildir.
- Mustafa Suphi'nin kendisi de, teşkilatı da "sosyal şovenist"tir.

Bu suçlamaların ardından söz alan Mustafa Suphi, uzun bir konuşma yaparak bu iddiaların Osmanlı Elçiliği'nin *Yeni Dünya* gazetesinin ilk sayısından itibaren, gazeteyi kapattırmak için yaptığı girişimlerin başarısızlığı karşısında, teşkilat içine soktuğu ajan-provokatörlerin ürettiği asılsız iddialar olduğunu, şimdi de delegasyon arasında bulunan bazı "safdil ve ahmak" Tatarların aynı iddiaları dile getirmekle Osmanlı Elçisi'nin entrikalarına alet olduklarını, Enver ve Talât Paşaların saltanatına hizmet etiklerini söyler.[76]

Sonuçta, kongre bu iddiaların asılsızlığına ve TKT'nin kongrede temsil edilebileceğine karar verir.

Kongrenin ikinci oturumu (6 Kasım), bu kez MUSKOM'a yönelik saldırılara sahne olur. Müslüman Komünistler Merkez Komitesi'nin raporunu sunan İshak Rahmetellin'in, Beyazların kurşuna dizdiği Vahidov'u hedef alan iddiaları tartışmalara neden olur.[77]

Kongrenin toplanma amacı olan esas konu, Müslüman Komünistler'in RKP(b) ile ilişkileri konusu, dördüncü ve beşinci oturumlarda (8-9 Kasım) ele alınır. Sultan Galiyev ve arkadaşları Müslüman Sosyalist-Komünist Partisi'nin özerkliğinin tanınması için çaba harcıyorlar, bu partinin Merkez Komitesi'nin federatif temel üzerinde ve eşit koşullarda Bolşevik Partisi'ne bağlanmasını istiyorlardı. Devrimin Doğu'ya, Müslüman dünyasına taşınmasının yolu, Doğu'yu tanıyan, her anlamda o dili bilen Müslüman Komünistler'ce başarılabilirdi.[78] RKP(b) yönetiminin bakış açısını dile getiren diğer delegeler ise program, taktik ve komünizmin ilkeleri bakımından birbirinden farklı

76 Aynı yerde, s. 155-156.

77 Aynı yerde, s. 156-157.

78 Benningsen ve Quelquejay, 2005, s. 141.

olmayan partilerin örgütsel bakımdan da birbirlerinden ayrılamayacaklarını öne sürüyorlardı.[79]

Beşinci oturuma katılan Stalin, Bolşevik Partisi Merkez Komitesi'nin görüşünü dile getiren ve tartışmaya son noktayı koyan bir konuşma yapar:[80]

> Görevimiz Doğu ile Batı arasında bir köprü meydana getirmek ve tek bir devrimci cephe oluşturmaktır. (...) Dolayısıyla, Müslüman olan ve olmayan komünistleri bir araya getirerek güçlerimizi ulaşılamayacak bir noktaya yüceltmemiz gerekir. Bu amaca yönelik olarak, Müslüman Komünist örgütler tek seksiyon halinde Rusya Komünist Partisi saflarında toplanmalı ve bunların başında seksiyon bürosu yer almalıdır.

Stalin'in Merkez Komitesi adına yaptığı bu müdahale sonucunda kongre, "Teşkilat Meselesi" konusunda özerklik iddialarına son veren şu kararları alır:[81]

- Müslüman Sosyalist-Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi bundan böyle RKP(b) Merkez Komitesi'ne bağlı "Müslüman Örgütleri Merkez Bürosu" haline gelecektir.
- Bu partinin bütün yerel örgütleri de RKP(b)'nin yerel örgütlerine bağlanacaktır.
- MUSKOM, belirli bir plan uyarınca yönetilmediği için Müslüman Örgütleri Merkez Bürosu, MUSKOM'u yeniden yapılandıracaktır.

Böylece, Suphi'nin teşkilatı, Müslüman Örgütleri Merkez Bürosu'na bağlı bir seksiyon haline gelir.

Kongrenin altıncı ve son günü yapılan seçimlerde, yeni oluşturulan Müslüman Örgütleri Merkez Bürosu'na her iki görüşün temsilcilerinin de yer aldığı beş üye seçilir. Bu beş üye arasında Sultan Galiyev de bulunmaktadır.[82]

---

79 Tunçay, 1995, s. 159.

80 Benningsen ve Quelquejay, 2005, s. 141.

81 Aynı yerde, s. 142.

82 Tunçay, 1995, s. 160.

Mustafa Suphi, bu kongreden 20 gün sonra, *Yeni Dünya* gazetesinin 30 Kasım 1918 tarihli sayısında, kendi imzasıyla yayımladığı "Facianın Son Perdesi" başlıklı, İttihatçı liderlerin İstanbul'u İngilizlere terk etmelerini sert bir dille eleştiren makalesinin sonunda ayrı bir bölüm açarak, Rusya Müslüman Komünistleri Birinci Kongresi'ne ilişkin kısa bir değerlendirme yapar.[83] Suphi, değerlendirmesinin başında, bu kongrenin Türklerin sosyalist örgütleriyle "Rus Komünist Bolşevikleri" arasında "yakınlaşma" ve "birleştirme" sağlamış olmasının sevindirici bir gelişme olduğunu belirtirken, daha öncesinde böyle bir "yakınlık" ve "birlik" bulunmadığını da ifade etmiş olur. Bunun hemen ardından, Müslüman Komünistler'in örgütlerine atıfla, bunlara önem verilmemesini eleştirir:

> İslâm âleminde içtimaî inkılâba [sosyal devrime] önayak olabilecek olan bu örgütlere Rusya'da lüzumu kadar ehemmiyet verilmemesine teessüf etmemek mümkün değil. Bugün Rusya inkılâbını tehdit eden Avrupa emperyalizminin bir pençesi Avrupa'da ise, ikinci pençesi Asya'daki Müslüman kavimlerinin o nüfusu çok, toprağı geniş, bereketli memleketlerine dayanmış duruyor. Kapitalizm, Avrupa'da mütezelzil [sarsılıyor] olsa bile Asya'daki koluna dayanarak inkılâp ile uzun müddet güreşebilir. Bugün bile Budapeşte'yi işgal eden Fransız ve İngiliz askerlerinden birçoğu Asya ve Afrika kolonyal halklarındandır. Avrupa medeniyetindeki vahşete bakın, neler ibda ediyor [yapıyor]? İhtimal, yarın da Rusya inkılâbı üzerine, bu inkılâbın kurtarmaya çalıştığı mazlum kolonyal [sömürge] halklarından bir kısmı sevk olunur. Cahil ve mazlum Müslüman halklarını ise bu azîm [büyük] hatadan, bu fetretten [durgunluktan] kurtarmak; işte Rusya'daki inkılâpçı Müslüman örgütlerin vazifesi. Rus Bolşevik yoldaşlarımız bunu hakkıyla takdir eder ve şarkta Türk ve Müslüman inkılâpçılarına lâyık oldukları mevkii verirlerse, zengin Asya'nın göğsündeki emperyal tırnaklar az zamanda ve pek kolay kesilip atılabilir. Yeni Müslüman teşkilatına [Müslüman Örgütleri Merkez Bürosu'na]

83 Tunçay, 1995, s. 145.

bütün dünya proletaryası için böyle mühim hizmetlere muvaffakiyet temenni ederiz.

Ne var ki, Müslüman Örgütleri Merkez Bürosu'nun ilk uygulaması bu temenniye pek de uygun düşmüyordu. Kongre'nin, MUSKOM'un "yeniden yapılandırılması" konusundaki kararı, Sultan Galiyev'in muhalefetine rağmen, MUSKOM'un fiilen dağıtılması biçiminde uygulanır. Merkez Bürosu, hemen ilk toplantısında, Emek ve Hukuk Şubeleri ile Suphi'nin yönetiminde olan Uluslararası Propaganda Şubesi ve Bilim Kurulu'nu dağıtır. Bilim Kurulu'nun dağıtılma gerekçesi özellikle ilginçtir: Madem bir Eğitim Komiserliği vardır, o zaman Doğu'nun tüm sorunlarını kendisine konu edinen, Bir Müslüman Halk Üniversitesi kurmaya çalışan, Müslümanların okul ve okul-dışı eğitimiyle ilgilenen, bu konularda uzman kişileri bir araya getiren böyle bir Bilim Kurulu'na ne gerek vardır.[84]

Fakat mesele bu kadarla da kalmaz. 18-23 Mart 1919 tarihlerinde toplanan Bolşevik Partisi'nin 8. Kongresi, henüz yeni kurulmuş olan Müslüman Örgütleri Merkez Bürosu'nun adındaki "Müslüman" sözcüğünü de kaldırarak büronun adını "Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu" haline getirir,[85] MUSKOM'u tümüyle dağıtıp, Tatar-Başkır Komiserliği'ne dönüştürür.[86]

Örgütsel özerklik talebinin reddedilmesiyle, bu talebi doğuran nedenler ortadan kalkmadığı gibi Müslüman Komünistler'in Doğu'nun kaderi üzerinde söz sahibi olma mücadeleleri de sona ermez, sadece biçim değiştirir. "Örgütsel özerklik" talebinin yerini, hem Bolşevik Partisi içinde hem de Sovyet kurumlarında Doğu'ya ilişkin konularda söz ve karar sahibi olacakları konumlara gelebilme mücadelesi alır.

Bolşevik Partisi'nin liderliğinin ve Rus kadrolarının örgütsel özerkliğe veya Müslüman Komünistler'in Doğu sorunu konusunda söz ve karar sahibi olmalarına direnmelerinin bir nede-

84 Kakınç, 2004, s. 311.
85 Carr, 2012, s. 292.
86 Rorlich, 2000, s. 292.

ni de, hiç kuşkusuz, Müslüman Komünistler'e güvenmemeleri, tersi durumda ayrılıkçı milliyetçi eğilimlerin güçlenip, Müslüman coğrafyanın Sovyet rejimine karşı ciddi bir tehdit haine gelmesi endişesidir. Yaklaşık üç yıl sonra, Eylül 1920'de, Bakû'de toplanan ünlü Doğu Halkları Kurultayı'nda, Türkistan (Taşkent) delegesi Narbutabekov'un 4 Eylül 1920 günkü üçüncü oturumda bu endişenin yersizliğine işaret eden konuşması sadece Türkistan'ın değil, bütün Müslüman halkların ve onlar arasında çalışan yerel komünist kadroların çığlığı gibidir:[87]

> Ekim Devrimi'nin gerçekleştiği andan itibaren Türkistan'ın emekçi yığınları, tıpkı Rus yoldaşlarımız gibi Sovyet iktidarının yanında yer almışlardır. (...) Belirtmeliyiz ki, Sovyet iktidarının dışında Doğu'nun kabul edebileceği başka hiçbir iktidar biçimi yoktur. [Ama] Doğu'nun Batı'dan tamamen farklı olduğunu, fikirlerinin farklı olduğunu herkes bilir. Dolayısıyla Komünizmin fikirlerinin katı bir biçimde uygulanması oralarda dirençle karşılaşacaktır. Öyleyse, Müslüman dünyasının dört milyon insanının Sovyet iktidarına katılmasını istiyorsak, bunu onların koşullarına uyarlamalıyız. (...) Kafkasya ve Türkistan'da ve Rus devletinin eski sınır boylarında var olan türlü çeşitli değerler ve kendilerine has özellikler kararlılıkla korunmalıdır ve bunları vurgulayarak hükümetimize şunu söylemek bu kongrenin görevidir: Yoldaşlar; Müslümanlar, Sovyet iktidarını terk etmeyeceklerdir ama bunun bir koşulu vardır ki o da şudur: Doğu halklarının özellikleri tanınmalıdır ve Sovyet iktidarınca bu yönde alınacak önlemler kâğıt üzerinde kalmamalı, hayata geçirilmelidir. (...) [Türkistan'da] karşıdevrim diye bir şey söz konusu değildir. (...) Türkistan'ın ilk devrimcileri olan bizler, ulemadan, Kara Yüzlerin mollalarından korkmuyoruz. Onlara karşı gereken duvarları ilk örenler bizler olduk ve bunları sonuna kadar koruyacağız: Ya yok olacağız ya kazanacağız. (...) Ne Yoldaş Zinovyev, ne Yoldaş Lenin, ne de Yoldaş Troçki şu son üç yılda Türkistan'da olup bitenden haberdardır. Samimi olup Türkistan'da olup bitenle-

87 Pearce, 1977, s. 61-63.

> ri açık sözlülükle ortaya koymalıyız; liderlerimizin gözleri o zaman açılacaktır. (...) Türkistan'da yaşananlar Müslüman dünyasının başka yerlerinde de yaşanmasın diye, hükümetimizi uyarıyoruz: Biz son üç yıldır uygulanan politikanın bütün sakatlıklarını bilerek diyoruz ki, karşı-devrimcilerinizi, ulusal uyumsuzlukları yaygınlaştıran elemanlarınızı, Komünizm maskesi ardında faaliyet gösteren kolonicilerinizi Türkistan'dan çekiniz! (...) Halk Komiserleri Konseyi'nin Kasım 1917'de Rusya'nın ve Doğu'nun emekçi Müslümanlarına yaptığı çağrıdan sonra, bizim Sovyet iktidarına sırtımızı dönmemiz mümkün mü?

Bu sese ne 1918'de, ne 1919'da, ne 1920'de, ne de sonrasında kulak verilince, Doğu'ya uygun bir Komünist Parti çalışması ve böyle bir sosyalizm inşa etme fırsatı hiç denenmeden kaçırılmış olur.[88]

Mustafa Suphi'nin Müslüman Komünistler'le 1918 sonuna kadar yaptığı kader birliğinin daha sonra ne gibi biçimler altında sürdüğüne dair ayrıntılara ulaşamadım. Ama onun Türkiye'ye dönüşünün hemen öncesinde, muhtemelen 1920 Eylül'ünün sonunda, Doğu Halkları Merkez Bürosu Başkanı Sultan Galiyev'e yazdığı hem teşekkür hem de veda niteliğindeki mektubu, bu kader birliğinin bir şekilde o tarihe kadar sürdüğünü göstermektedir. Mustafa Suphi bu mektubunda, "üç se-

88 Sultan Galiyev, Nisan 1923'te toplanan 12. Parti Kongresi'nde tasfiye edilir ve bir ay sonra da kısa bir süre için tutuklanır. 1924'te Moskova'da düzenlenen Rus Komünist Partisi Dördüncü Merkez Komitesi Konferansı'nda milliyetçi sapma ile suçlanarak partiden ihraç edilir. 1928'de ikinci kez tutuklanırken Müslüman Komünist kadroların tamamı da tasfiye edilmeye başlar. 1930'da 2 bin 773 Müslüman Komünist, milliyetçi sapma suçuyla ölüm cezasına çarptırılır. 1932'nin sonuna gelindiğinde Müslüman Komünist hareket tümüyle yok edilmiş, belleklerden bile silinmiş durumdadır (Rorlich, 2000, s. 307-311). Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin, Sultan Galiyev hakkında 30 Nisan 1990 tarihinde aldığı "iade-i itibar" kararına göre, son tutuklanma tarihi 19 Mart 1937'dir. 8 Aralık 1939'da ölüm cezasına çarptırılmış ve 28 Ocak 1940'ta Moskova'daki Lefortovo Hapishanesi'nde kurşuna dizilerek idam edilmiştir.

nelik teşriki mesai"den söz ederek, bunun için Bolşevik Partisi Merkez Komitesi'ne değil, Tataristan komünistlerine teşekkür etmektedir:[89]

> Muhterem Yoldaş
> Üç senelik ortak çalışmamız neticesinde, gerek Rusya Federasyası içinde gerekse memleketimizde vücuda gelmiş Türkiye Komünist Teşkilatı'nın Birinci Kongresi'ni geçen ay Bakû'de toplamaya muvaffak olduk. (...) Fırkanın teşekkülü yolunda geçmişe ait faaliyetin mühim bir onur payı, şüphesiz ki Tataristan komünistleri ile onların ekseriyetle çoğunlukta oldukları Doğu Halkları Merkez Bürosu'na aittir. Kongre'de seçilmiş Merkez Heyeti, bunu takdirle Merkezi Büroya samimi teşekkürlerini sunmayı hakkaniyetli bir vazife olarak görmektedir. Merkezi Heyetimiz için Avrupa ve Amerika burjuvazisine karşı açılan uluslararası mücadele cephesinde sizlerle sıkı irtibat ve münasebetin daha da kuvvetlendirilmesini ilkesel amaç kabul eder.

89 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 69.

Doğu Sorunu

> Bizim Doğu'daki faaliyetlerimizde tam bir kargaşa hüküm sürmektedir. Biz nereye nasıl yaklaşacağımızı bilmiyoruz.
>
> – Sultan Galiyev (Mayıs 1923)

> Yoldaş Lenin'in Doğu hakkındaki çağrısından taşan yüce ümit ve emelleri Asya'nın hudutsuz çöllerinde kaybolup gitti; çünkü [Bolşevik Partisi] Doğu'ya lâyık olan önemi vermedi.
>
> – M. Suphi (Aralık 1918)

Doğu sorunu, Bolşevik Partisi için –Batı Avrupa'nın işçi hareketinin tersine– sadece teorik bir sorun değil, Ekim Devrimi'nin kaderinin ona bağlı olduğu pratik bir sorundu. Sorunun iki cephesi vardı:

Birincisi, kapitalizmin yeterince olgunlaşmadığı, işçi sınıfının büyüklük, gelişkinlik ve örgütlülük bakımından görece zayıf olduğu ülkelerde sosyalist devrimin mümkün olup olmadığı, olsa bile yaşayıp yaşayamayacağı sorunuydu. Ekim Devrimi'nin gerçekleştiği Rusya tam da bu kategoriye giriyordu. Devrim, bir Batı Avrupa ülkesinde değil, çok uluslu, geri kal-

mış bir Doğu ülkesinde gerçekleşmişti. Ekim Devrimi nasıl yaşatılacaktı?

İkincisi, Ekim Devrimi, yüzlerce yıl boyunca "milletler hapishanesi" olmuş Çarlık Rusya'sından acil çözüm bekleyen çok kabarık bir "ulusal sorun" faturası devralmıştı. Kendisi "Doğu" olan Rusya'nın daha da doğusunda, kapitalizmin hiç gelişmediği, işçi sınıfının hemen hemen hiç bulunmadığı, kapitalizm öncesi düzenlerin hâkim olduğu, dinleri, kültürleri, âdet ve gelenekleri Ruslardan tamamıyla farklı halklara bir yandan uluslaın kaderlerini tayin hakkı tanınarak ulusal özgürlüklerine kavuşmaları sağlanacak, öte yandan oralarda sosyalist bir düzen kurularak ekonomik ve sosyal sorunları çözülecekti.

İki cepheden oluşan bu Doğu sorununun nasıl çözüleceği konusundaki görüş farklılıkları, Bolşeviklerle Müslüman Komünistler arasındaki kırılmanın ana eksenini oluşturuyordu. Ekim Devrimi'nin geleceğini garanti altına alacak tek şey, Dünya Devrimi'yle tamamlanması olabilirdi. Bu konuda Bolşeviklerle Müslüman Komünistler hemfikirdiler. Ayrılık noktası, Bolşeviklerin Dünya Devrimi'ni Batı'dan beklemelerine karşılık, Müslüman Komünistler'in bunu gerçekçi bulmamaları, devrimin öncelikle Doğu'ya taşınması gerektiğini, Batı'dan beklenen devrimin ancak o zaman gerçekleşebileceğini savunmalarından kaynaklanıyordu. Bu noktada Müslüman Komünistler, Bolşevik Partisi'nin 1920'nin ortalarına kadar Türkiye ve İran gibi ülkelerdeki bağımsızlık hareketlerini önemsememesini, önemsemeye başladığında ise o ülkelerin komünistlerine güvenmemesini de eleştiriyorlardı. Ulusların kaderlerini tayin hakkı konusundaki ayrılık ise, Müslüman Komünistler'in bu hakkın öncelikle Tatar-Başkır Özerk Cumhuriyeti'nin kurulmasını devrimin Doğu'ya taşınmasının kritik noktası olarak görüyor olmalarına karşılık, Bolşeviklerin Müslüman Komünistler'e bu konuda güvenmeyip, Müslüman halklar arasında kendilerinin kontrol edebilecekleri daha küçük cumhuriyetler kurulmasını tercih etmelerinden kaynaklanıyordu.

Mustafa Suphi'nin Ekim Devrimi'nin ilk üç yılında (1918-1920) Müslüman Komünistler'le yaptığı kader birliğinin dü-

şünsel-politik arka planında, Doğu sorununun bu iki cephesinde (Dünya Devrimi ve ulusların kaderlerini tayin hakkı konularında) onlarla fikir birliği içinde olması vardı. Suphi'nin Doğu sorunu konusunda Müslüman Komünistler'le yaptığı bu kader birliği, Bolşevik Partisi'yle ilişkilerindeki ilk kırılma noktasıdır. İkinci kırılma noktasını, Bolşevik Partisi'nin Kafkas Bürosu ile bu büronun Türk Komünist Teşkilatı'ndaki uzantısı olan partiiçi muhalefetle olan anlaşmazlıkları (Mayıs-Aralık 1920) oluşturuyordu. Üçüncü kırılma noktası ise, Bolşevik Partisi yönetiminin Enver Paşa'yla kurduğu (Ağustos-Eylül 1920) ilişkilerdir. Birinci kırılma noktasını bu bölümde, diğer ikisini ise daha sonraki bölümlerde ele alacağız.

Dünya Devrimi'ni beklerken...

Ekim Devrimi'nden dört ay sonra, 7 Mart 1918'de, Bolşevik Partisi'nin Olağanüstü Yedinci Kongresi'ne sunduğu Merkez Komitesi raporunda Lenin şöyle diyordu:[1]

> Dünya tarihi açısından bakıldığında, eğer yalnız kalacaksa, diğer ülkelerde devrimci hareketler olmayacaksa, bizim devrimimizin nihaî zaferine ulaşacağına dair en ufak bir umudun kalmayacağından kesinlikle kuşku yoktur. (...) Tekrarlıyorum, bütün bu zorluklardan kurtulmamız, tüm Avrupa çapında bir devrime bağlıdır.

Bir başka ifadeyle, Lenin tek bir ülkede sosyalizm diye bir şey olamayacağını, Ekim Devrimi'nin başarıya ulaşabilmesi için tüm Avrupa'yı kapsayan bir Dünya Devrimi'nin şart olduğunu söylemekteydi. Onun bu görüşü Marx ve Engels'in *Komünist Partisi Manifestosu*'nun 1882 tarihli Rusça baskısına yazdıkları önsözde, Rusya'da gerçekleştirilecek bir devrimin sosyalizme geçişi nasıl sağlayabileceği konusundaki görüşleriyle uyumluydu. Bu sorunu daha o tarihte şöyle formüle ediyorlardı:[2]

1 Lenin, 1974b, s. 95.

2 Marx ve Engels, 2000.

Buna bugünden verilebilecek tek yanıt şudur: Eğer Rus Devrimi, Batı'daki proleter bir devrimin sinyali halini alıp bunlar birbirlerini tamamlayacak olurlarsa, Rusya'daki ortak toprak mülkiyeti komünist bir gelişmenin başlangıç noktasını oluşturabilir.

Marx ve Engels, bir bakıma, Ekim Devrimi'nin gerçekleştiği koşulları ve sonrasının tablosunu çiziyorlardı. Ekim Devrimi emperyalist zinciri en zayıf halkasından parçalamıştı, ama devamının gelebilmesi için bunun Batı'dan gelecek bir devrim dalgasıyla tamamlanması şarttı.

Ekim Devrimi öncelikle, Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmesini sağlayacak barış vaadiyle zafere ulaşmıştı. O nedenle, devrimin hemen ertesi günü, 8 Kasım (26 Ekim) 1917 günü toplanan İkinci Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi'nin ilk işi Lenin'in imzasıyla Barış Kararnamesi'ni yayımlamak olur. Rusya'nın savaştan çekilmesini ve böylece barışı getirecek adımların atılmasını sağlamakla görevli Dışişleri Komiserliği'nin başına da Troçki getirilir. Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'nden oluşan İttifak devletleriyle barış müzakereleri başlatılır. Almanların öne sürdüğü koşullar, Sovyet Rusya için kabul edilmesi neredeyse imkânsız derecede ağırdır. Almanya, Rusya'ya bu koşulları kabul ettirebilmek için 16 Şubat 1918'de, savaşı tekrar başlatma tehdidinde bulunur ve Sovyet mevzilerine doğru ilk saldırıyı yapar. 23 Şubat'ta ise, kararını açıklaması için Sovyet hükümetine 48 saatlik bir süre tanır. Bu konunun görüşüldüğü Merkez Komitesi toplantısında Lenin, bu "utanç verici" barış antlaşmasının imzalanması gerektiğini savunur. Altı üye lehte, üç üye aleyhte oy kullanırken dört üye de oylamaya katılmaz. Böylece Almanya'nın dayattığı koşulların kabul edilmesine karar verilir.[3] 3 Mart 1918 günü imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Rusya, Birinci Dünya Savaşı'ndan resmen çekilmiş ama bunun karşılığında ağır bir bedel ödemeyi de kabul etmiş olur: Finlandiya, Estonya, Litvanya, Letonya, Po-

3 Oy kullanmamış olan Troçki Dışişleri Komiserliği'nden istifa eder, yerine Grigori Sokolnikov atanır.

lonya, Belarus ve Ukrayna bağımsızlıklarına kavuşacaklar; Besarabya Romanya'yla birleşecek; Ardahan, Kars ve Batum Osmanlı Devleti'ne iade edileceklerdir. Bu antlaşmayla Sovyet Rusya, nüfusunun % 34'ünü, endüstriyel topraklarının % 54'ünü, madenlerinin % 89'unu, demiryollarının % 26'sını kaybeder. Ayrıca 300 milyon mark tazminat öder. Bunun dışında, 27 Ağustos 1918'de imzalanan ek bir antlaşmayla, Ekim Devrimi sonrası gerçekleştirilen devletleştirmeler sonucu Almanya'nın uğradığı kayıpları telafi etmek üzere Almanya'ya 6 milyar mark tazminat ödemeyi de kabul etmek zorunda kalır.

Almanlarla barış müzakereleri sürdüğü sırada Sovyet Devleti askerî bakımdan büyük bir çaresizlik içindedir. Çarlık ordusundan geriye Almanların saldırısını göğüsleyecek bir ordu kalmadığı gibi Çarlık Rusya'sından da geriye "Büyük Rusya"dan başka bir şey kalmamıştır. Barış antlaşmasının "utanç verici" koşullarını kabul etmemek demek, kurulmuş Sovyet iktidarının çökmesi demekti ki, bu da, Bolşevik Partisi'nin Brest-Litovsk Antlaşması'na ilişkin manifestosunda yer aldığı gibi, "sosyalizm davasına indirilebilecek en büyük darbe" olurdu. "Sovyet iktidarını yaşatmak, bütün ülkelerin proletaryasının kendi burjuvazilerine karşı mücadelelerine verilebilecek en iyi ve en güçlü destekti."[4] Lenin, barış antlaşmasının imzalanmasını savunurken, izlenen politikanın başlıca amacının Dünya Devrimi olduğunu vurguluyor, Brest-Litovsk'un Sovyet iktidarına bir soluklanma imkânı sağlayacağını söylüyordu.[5] Böylece, Ekim Devrimi'nin, Sovyet iktidarının her ne pahasına olursa olsun savunulması ile Batı'dan beklenen Dünya Devrimi'nin çıkarları arasında dolaysız bir bağlantı kurulmuş oluyordu. Sosyalist anavatanın güvenliğinin garantisi, kuşkusuz ki Dünya Devrimi'ydi. Ama o devrimin gerçekleşebilmesinin temel koşullarından biri de sosyalist anavatanın güvenliğinin sağlanmasıydı.

Gözlerin Batı'dan geleceğine kesin gözüyle bakılan devrimlere çevrildiği, ülkenin bütün kaynaklarının İtilaf Devletleri'nin desteğindeki karşı-devrimci Beyaz Ordular'ın başlattıkları iç sa-

4 Carr, 2015, s. 62.

5 Aynı yerde, s. 61.

vaşa seferber edildiği 1918 yazında, Müslüman Komünistler'in yayın organı *Kızıl Bayrak* gazetesinde, Sultan Galiyev'in Mustafa Suphi'yle yaptığı bir röportaj yayımlanır. Bu röportaj, Müslüman Komünistler'le kader birliği yapmış Mustafa Suphi'nin, Haziran 1918 gibi erken bir tarihte, Dünya Devrimi'nin ve Sovyet Devrimi'nin savunulmasının Doğu sorunuyla olan bağlantısı üzerinde duruyor olması ve bu konuda Bolşevik Partisi yönetiminden farklı bir bakış açısına sahip olduğunu göstermesi bakımından önemliydi. Sultan Galiyev'in imzasıyla yayımlanan bu röportaj, Müslüman Komünist Partisi'nin 17-23 Haziran 1918 tarihinde Kazan'daki, Suphi'nin de katılmış olduğu, kuruluş konferansı sırasında yapılmıştı. Röportajda dile gelen görüşler hiç kuşkusuz Sultan Galiyev'in de paylaştığı görüşlerdi. "Rus Devrimi ve Doğu" başlığını taşıyan röportajda Suphi, özetle şu görüşleri savunuyordu:[6]

> Dünya Devrimi ideallerinin taşıyıcısı olması bakımından Rus Devrimi'nin başlıca görevlerinden biri de Türkiye'nin ve Doğu'nun diğer Müslüman ülkelerinin proletaryasını[7] acilen devrimcileştirecek önlemleri almaktır. Eğer Müslüman ülkelerin proletaryası zamanında devrimcileştirilmez ve sosyalist kültürü benimser hale gelmezse, dünya emperyalizmi onu Dünya Devrimi'ne karşı kullanacak ve devrimin ayak bağı haline getirecektir. Dünya kapitalizmi Batı ülkelerinde yenilgiye uğrayacak olursa kendisine Doğu'da, öncelikle de Müslüman ülkelerde dayanak arayacak ve Dünya Devrimi'ne karşı mücadelesini buralardan yönlendirecektir – tıpkı Rusya'daki iç savaşta yaptığı gibi.
>
> Ekim Devrimi'nin devrimci düşüncelerinin Doğu ülkelerine taşınması bir başka açıdan da önemlidir. Doğu halkları Batı'nın emperyalist burjuva devletleri tarafından sömürülmekte ve bu sayede Batı ülkelerinde proletaryanın devrimci hareket-

6 Benningsen, 1987, s. 61 ve Kakınç, 2003, s. 214-215. İki yazarın da atıfta bulunduğu kaynak *Kızıl Bayrak* (*Krasnoe Znamia*) gazetesinin 22 Temmuz 1918 tarihli Rusça nüshasıdır.

7 Suphi, burada "proletarya" sözcüğünü geniş anlamda, tüm emekçi halkı kapsayacak şekilde kullanmaktadır.

lerini frenleyebilmektedir ki, bu da Batı emperyalizmine ölümcül darbenin vurulamıyor olması bakımından önemlidir.

Yapılması gereken şey, Doğu'nun Müslüman ülkelerinde devrimci sosyalist örgütleri acilen oluşturmaktır.

Alman ve Macar Devrimleri: Çabuk sönen umut kıvılcımları

Bütün umutların bağlandığı Dünya Devrimi'nin ilk denebilecek kıvılcımı 1918 Kasım'ında Almanya'da çakar, ama iki buçuk ayda kanlı bir şekilde söndürülür. İki ay kadar sonra, 21 Mart'ta, Macaristan'da kurulan Macaristan Sovyet Cumhuriyeti'nin ömrü de ancak 133 gün (4,5 ay) olur. Müslüman Komünistler'le Bolşevik Partisi yönetimi arasında Doğu sorunu etrafında yaşanan anlaşmazlığın özünü doğrudan ilgilendirdiği için bu iki devrime kısaca değinmek yararlı olacaktır. Burada kronolojik bir sıra izleyerek, önce Alman Devrimi'ni ve yenilgisini ele alacağım. Ardından, Mustafa Suphi'nin Almanya'daki devrim günleri sırasında Moskova ve Petrograd'da düzenlenen uluslararası toplantılarda ve devrimin yenilgisinden sonra toplanan Komünist Enternasyonal'in kuruluş kongresinde yaptığı konuşmalarda Doğu sorunu konusunda dile getirdiği görüşlere değineceğim. 21 Mart 1918'de başlayan Macar Devrimi'ne sıra o zaman gelecek.

1918 sonbaharı başlarken Birinci Dünya Savaşı'nın da sonuna gelinmiştir. Eylül ayında Bulgaristan, Ekim ayında Osmanlı Devleti, Kasım ayı başında Avusturya-Macaristan ve nihayet 12 Kasım'da da Almanya'nın teslim olmasıyla savaş İtilaf Devletleri'nin zaferi, İttifak devletlerinin de yenilgisiyle resmen sona ermiş olur. Fakat bu sonuç, Eylül ayı başında Bulgaristan'ın teslim olması ve Almanya'nın ateşkes talebinde bulunmasıyla daha o tarihte belli olunca, beklenen devrimin Almanya'da başlayacağı umudu hızla yükselir. Daha 1914'ten itibaren savaşa karşı kararlı bir tutum sergilemiş olan Spartakus Birliği'ne (*Spartacusbund*) 18 Ekim 1918 tarihli bir mesaj gönderen Lenin, bu umudunu şöyle dile getirir:[8]

8 Lenin, 1918b.

> En zorlu koşullar altında sistematik bir devrimci propaganda yürütmüş olan Alman Spartakus grubu, Alman sosyalizminin ve Alman proletaryasının onurunu gerçekten kurtarmıştır. Şimdi nihaî karar anının eşiğindeyiz: Hızla olgunlaşmakta olan Alman devrimi, Spartakus grubunu en önemli rolü oynamaya çağırıyor ve bizler de çok geçmeden Alman sosyalist proleter cumhuriyetinin dünya emperyalizmine kesin darbe indireceğini kuvvetle umuyoruz. (...) En iyi dileklerimle ve çok yakın bir gelecekte Almanya'da proleter devrimin zaferini selamlayabilme umuduyla.

Beş gün sonra, Almanya'nın savaşa katılmasına karşı miting düzenlemek suçlamasıyla 1916'dan beri cezaevinde tutulmakta olan Karl Liebknecht'in serbest bırakılması üzerine, kendisine Rusya Komünist Partisi (b) Merkez Komitesi adına gönderdiği kutlama mesajında da şöyle der:[9]

> Alman devrimci işçilerinin temsilcisinin serbest kalması hem Almanya'nın hem tüm dünyanın önünde açılmakta olan yeni bir dönemin, muzaffer sosyalizm döneminin habercisidir.

Savaşın son günlerinde, Alman donanmasının İngiliz donanmasına saldırmasını emreden 24 Ekim 1918 tarihli Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın kararına karşı, denizcilerin başlattığı isyan hareketi hızla yaygınlaşır. Kasım ayının ilk haftasında çok sayıda Alman kentinde işçi ve asker konseyleri kurulur. 9 Kasım'da, Kayser tahttan çekilir. Hemen ertesi gün Berlin'deki işçi ve asker konseyi, Alman hükümetinin görevini geçici olarak üstlenecek altı üyeli bir Halk Temsilcileri Konseyi seçer. Bu konseyin üç üyesi Alman Sosyal Demokrat Partisi'nden (SPD), diğer üçü de SPD'nin savaşa destek veren tutumuna muhalif olanların 1917'de ayrılarak kurdukları Almanya Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi'ndendir (USPD). Bu hükümetin başkanlığını SPD üstlenir. Spartakus Birliği, bu partinin içinde yer almakla birlikte bağımsızlığını korumaktadır.

Bu gelişme Sovyet Rusya'da büyük bir coşku yaratır. Lenin'in

9 Lenin, 1918a.

Kremlin Sarayı'nın balkonundan yaptığı konuşma sırasında yaşanan sahneyi Karl Radek şöyle tasvir eder:[10]

> On binlerce işçi çılgınca bağırmaya başladı. Bir daha hiç öyle bir şey görmedim. İşçiler ve Kızıl Ordu askerleri gecenin geç saatlerine kadar meydanı doldurdular. Dünya Devrimi'nin saati gelip çatmıştı. Halk kitlesi yaklaşan devrimin demir adımlarını işitiyordu. Tecridimiz sona ermişti.

Ne var ki, Kasım 1918'den beri ayaklanma halinde olan yığınlar, Berlin'deki İşçi ve Asker Konseyi ile onun atadığı altı üyeli geçici hükümet, Batı Avrupa kamuoyundaki "Alman düşmanlığı"nı alevlendireceği endişesiyle, Sovyet rejimiyle herhangi bir yakınlaşmadan özellikle uzak duruyordu. İçinde Spartakus Birliği'nin de yer aldığı görece küçük bir azınlık dışında, yığınlar bu durumu kabulleniyor, liderlerinin ihtiyatlılığına razı oluyorlardı. Özellikle iki olayın bardağı taşıran son damla olduğu anlaşılıyor. Birincisi, geçici hükümetin dışişlerinden sorumlu üyesinin değiştirilmesi sırasında, yeni üye olarak önerilen ismin "Bolşevik propagandasına ve liderlerine karşı en sert önlemlerin alınmasını" ve "işçi ve asker konseylerinin yetkilerinin kısıtlanmasını" isteyen bir kişi olmasıdır. İkincisi, aynı tarihlerde toplanan Tüm Almanya İşçi ve Asker Konseyleri Birinci Kongresi'nin, –kendi varlığına son verecek olan– Alman Millet Meclisi seçimlerinin yapılmasına onay vermesidir.[11]

USPD, bu iki olay nedeniyle Halk Temsilcileri Konseyi'nden istifa ederken, Spartakus Birliği de USPD'den ayrılıp Alman Komünist Partisi'ni (KPD) kurmaya karar verir. Yüz delegeyle toplanan kuruluş kongresi, 30 Aralık 1918-1 Ocak 1919 tarihlerinde yapılır. Kongreye, Bolşevik Partisi'ni temsilen Karl Radek katılır.

Rosa Luxemburg'un kongre için kaleme aldığı parti programındaki şu satırlar özellikle dikkat çekicidir:[12]

10 Carr, 2015, s. 96.

11 Aynı yerde, s. 103.

12 Aynı yerde, s. 106.

> Devrim, bir azınlığın dünyayı kendi idealine göre biçimlendirmesine yönelik ümitsiz bir girişim değil, tarihsel görevini gerçekleştirmeye, tarihsel zorunluluğu gerçekliğe çevirmeye çağrılan milyonlarca insandan oluşan büyük bir kitlenin işidir.

Bu sözler, yeni kurulan parti içinde, koşulların devrim için uygun olup olmadığı konusunda fikir birliği olmadığını gösteriyordu. Rosa Luxemburg, mevcut koşullarda SPD hükümetini devirmeye yönelik bir politikanın yanlışlığını, işçi sınıfının ve hele köylü yığınlarının böyle bir devrime destek vermeye hazır olmadıklarını savunuyordu. Komünist Partisi içindeki görüş farklılıkları bir yana, böyle bir hedef doğrultusunda gerekli siyasi ittifaklar da kurulabilmiş değildi. Hükümeti elinde tutan SPD ile bağlar zaten kopmuştu. Partinin en yakın ilişki içinde olduğu USPD ve radikal Devrimci İşyeri Temsilcileri [*Revolutionäre Obleute*] hareketiyle de ortak eylem programı konusunda sağlanmış bir mutabakat da yoktu. Bütün bunlara rağmen, Komünist Partisi, kongreden hemen sonra hükümeti tek başına elinde tutan SPD'ye karşı amansız bir kampanya başlatır.

Ne var ki, aynı günlerde, Kasım devrimiyle siyasi iktidarı kaybetmiş olan gerici güçler de, SPD'nin sağ kanadıyla ve hükümetiyle işbirliği halinde, Alman Devrimi'ne ağır bir darbe indirip eski düzeni restore etme hazırlıkları içindedirler. Daha 29 Aralık'ta, Başbakan F. Ebert, USPD'lilerin hükümetten çekilmesi üzerine, yakın dostu sağcı SPD yöneticilerinden Gustav Noske'yi, Spartakistlere karşı kullanmak üzere askerî işler sorumlusu olarak hükümete almıştır. Noske, hükümete girmesinin hemen ertesi günü, Freikorps'u (gönüllü milisleri)[13] görev başına çağırır. Komünist Partisi'nin kuruluş kongresinin hemen ertesinde, Ocak ayının ilk günlerinde, Genelkurmay Başkanlığı'nda, Spartakistlere karşı yapılacak operasyonu planlama toplantısına katılan Noske, "İçimizden birinin av köpekliği görevini üstlenmesi gerekir," diyerek bu görevi seve seve

13 Freikorps: Almanya'da 18. yüzyılda kurulmuş gönüllü milis örgütü. Kasım Devrimi (1918) günlerinde bunlar, esas olarak Birinci Dünya Savaşı'nda çarpışmış sağcı, gerici emekli askerlerden oluşturulmuştu ve hükümete yardımcı milis kuvveti işlevini üstlenmişlerdi.

üstlenir. Bu toplantıda kararlaştırılan, hazırlıksız bir isyanı kışkırtma planı uyarınca, sol eğilimli iki bin işçi ve askerden oluşan bir polis kuvveti kurmuş USPD'li Berlin polis şefi Emil Eichon'a karşı bir karalama kampanyası başlatılır. 3 Ocak 1919 günü, İçişleri Bakanlığı, bir dizi mesnetsiz suçlamayla, Eichon'u istifaya çağırır, ama o, bu talebi reddeder. İstifa davetinin bir provokasyon olduğunu fark edemeyen USPD, Devrimci İşyeri Temsilcileri ve Komünist Partisi, Berlinlileri 5 Ocak günü yapılacak protesto mitingine çağırırlarken, kendi aralarında ortak bir "Devrim Komitesi" de kurarlar. Bu komite, Berlin garnizonunun Eichon'la dayanışma eylemlerine destek vereceği yolunda aldığı bir duyuma güvenerek ve bu fırsattan yararlanarak Ebert-Noske-Scheidemann hükümetini devirmeyi hedeflemektedir. Komünist Partisi'nin bu komitede yer alan iki temsilcisi, Karl Liebknecht ile Wilhelm Pieck, parti yönetimine danışmadan, bu hedefin belirlenmesini desteklerler. Hedef belirlenmiştir ama bunun nasıl gerçekleştirileceği konusunda saatler süren sonu gelmez tartışmalara rağmen, hiçbir plan yapılamaz. Çağrıya uyan yüz binlerce Berlinli işçi, günlerce sürdürdükleri eylemlerinde yönlendirici bir liderlikten yoksun kalır.[14]

5 Ocak günü sokağa dökülen on binlerce kişi SPD'nin gazetesi *Vorwâts*'ın ve diğer bazı yayın organlarının binalarını işgal eder. 6 Ocak günü sokaklara dökülen Berlinlilerin sayısı 500 bini bulurken, çok sayıda büyük fabrikada grevler başlar. Bu sefer sadece gazete binaları değil, *Resmî Gazete* binası, demiryollarının yönetim binası, gıda malzemeleri satan işyerlerinin depoları ve benzeri diğer binalar da işgal edilir.

Bu provokasyonu tertiplemiş olan karşı-devrimci merkezler, 10 Ocak'a kadar bekledikten sonra Freikorps denen silahlı milislerin saldırısını başlatırlar. Ertesi günü eski rejimin subaylarınca komuta edilen başka askerî birlikler de devreye girer. Ağır top ve havan atışları büyük hasar verir. Freikorps'un ele geçirdiği direnişçiler dipçik darbeleriyle yaralanır veya kurşuna dizilerek öldürülür. Bir haftanın sonunda resmî ölü sayısı 156 olarak açıklanır, yüzlerce kişi de yaralanmıştır. Karşı-dev-

14 Sewell, 1988.

rimci saldırının başladığı 10 Ocak günü, Halk Temsilciler Konseyi'ne üye yapılmış olan Philipp Scheidemann, Liebknecht ile Luxemburg'un başlarına 100 bin mark ödül konduğunu açıklar. SPD'nin gazetesi *Vorwäts*'ın 13 Ocak 1919 tarihli sayısında yayımlanan bir şiir şöyle sonlanmaktadır:[15]

Ey proleterler!
Yerde sıram sıram yüzlerce ceset yatıyor
Ama ya Karl [Lieabknecht], *Radek, Rosa ve şürekâsı?*
Onlardan hiçbiri orada yok, hiçbirisi yok!
Ey proleterler!

Freikorps kuvvetleri 15 Ocak günü Karl Liebknecht ile Luxemburg'u saklandıkları yerlerde ele geçirir ve sorgulanmak üzere Süvari Muhafızları Tümeni'ne götürür. Önce Liebknecht tutulduğu yerden dışarı çıkartılıp kurşunlanarak öldürülür. Cenazesi daha sonraki günlerde, kayıt tutulmadan konduğu morgda bulunur. Ardından Luxemburg dışarı çıkartılıp kafası dipçikle parçalanarak öldürülür; cesedi ancak dört buçuk ay sonra Berlin'deki Landwehr Kanalı'nda bulunur.

Lenin'in, "kartallar bazen tavuklardan da daha alçakta uçabilirler," diyerek önce eleştirdiği, ardından da "ama tavuklar asla kartalların çıktığı yüksekliğe ulaşamazlar; yanlışlarına rağmen o bir kartaldı,"[16] dediği Rosa Luxemburg, ölümünden hemen önce, muhtemelen 13 Ocak'ı 14 Ocak'a bağlayan gece yazdığı, *Rote Fahne* gazetesinin 14 Ocak 1919 tarihli sayısında, "Berlin'de Düzen Hüküm Sürüyor" başlığıyla yayımlanan en son yazısında,[17] "Bu çatışmada devrimci proletaryanın nihaî zafere ulaşması, hükümetin devrilip sosyalist bir diktatörlüğün kurulması beklenebilir miydi," diye sorup, buna "Elbette ki hayır," yanıtını verdikten sonra yenilginin nedenlerini ele alır: Sıradan askerlerin geldikleri kırsal bölgelere devrimin eli henüz hiç değmemişti. Yani Berlin ülkenin geri kalanından yalıtılmış durumdaydı. Bu da askerlerin başındaki komuta kademesine,

15 Aynı yerde.
16 Lenin, 1973b, s. 210.
17 Luxemburg, 1919.

onları karşı-devrimci amaçlarla halka karşı kullanma imkânını veriyordu. Devrimin zayıf halkası buydu. Ebert-Scheidemann'ın kahpe provokasyonuyla karşılaşan devrimci işçiler silaha sarılmak zorunda kalmışlardı. Berlinli yığınların böyle büyük bir enerji ve kararlılıkla sergiledikleri kendiliğinden direniş sayesinde moral üstünlük ilk rauntta "sokakların" olmuştu. Peki, yenilginin nedeni koşulların yeterince olgunlaşmamış olması mıydı? Yoksa, yenilginin nedeni eylemin zayıflığı ve kararsızlığı mıydı? Her ikisi de. Liderlik sınıfta kalmıştı. Yığınlar meydan okumayı göğüslemişler ve bu "yenilgiyle" tarihsel yenilgilere bir yeni halka daha eklemişlerdi ki, bu da uluslararası sosyalizmin onur ve gücüydü. Geleceğin zaferleri, bu "yenilginin" onuru olacaktı.

Luxemburg'un yazısı şu satırlarla son buluyordu:

> "Berlin'de düzen hüküm sürüyor!" Sizi gidi beyinsiz yalakalar! Sizin "düzeniniz" kum üzerine inşa edilmiştir. Yarın, devrim "silahlarını şakırdatarak tekrar ayağa kalkacak" ve borazanların eşliğinde sizi dehşete düşürecek şu sözleri haykıracaktır: "Vardım, varım ve var olacağım!"

Alman devriminin yenilgisi Dünya Devrimi açısından ciddi bir uyarı sayılabilirdi; nedenlerinin araştırılması önemliydi.

Lenin, Alman devriminin yenilgisinden yaklaşık bir yıl önce, partisinin Mart 1918'deki Yedinci Olağanüstü Kongresi'ne sunduğu Merkez Komitesi raporunda, Rusya gibi daha geri kalmış bir ülkede devrim yapmanın kolaylığına karşılık, kapitalizmin gelişkin, nüfusun tamamının demokratik kültür ve özgürlüklerle donatılmış olduğu Almanya'da, hazırlıksız bir devrim girişiminin yanlış ve saçma olacağını söylüyordu.[18] Rosa Luxemburg'un yukarıdaki tespitleri de bunu doğruluyordu. Bolşevik Partisi'nin temsilcisi olarak Aralık 1918'de Berlin'e gelerek hem Alman Komünist Partisi liderliğiyle hem de diğer devrimci parti ve çevrelerle görüşmeler yapan, karşı-devrimci provokasyona yakından tanık olan Karl Radek de, Rosa Luxemburg gibi yenilgide Alman Komünist Partisi'nin yığınlarla bağlarının zayıflığı-

18 Lenin, 1974b, s. 99.

nın önemli payı olduğu sonucuna varıyordu. Yenilgiden birkaç yıl sonra yaptığı değerlendirmede şöyle diyordu:[19]

> [Alman Komünist Partisi'nin kuruluş kongresi] partinin toyluğunu ve deneyimsizliğini gayet açıkça ortaya çıkarmıştı. Kitlelerle bağlar çok zayıftı... Bunun bir parti olduğunu hissedemedim.

Buna karşılık, Mart 1919'da kurulmuş olan Komünist Enternasyonal'in Başkanı Grigori Zinovyev, sorunun çok daha köklü ve önemli yönüne işaret ediyordu. Alman Devrimi'nin yenilgisinden 10 ay kadar sonra, USPD'nin Halle kentinde yapılan olağanüstü kongresinde kendisine karşı çıkanları "devrim korkusuna", "mevcut konumlarını kaybetme korkusuna", "açlık korkusuna" kapılmış olmakla suçluyordu.[20] Onun bu sözleri sadece salondaki muhaliflerine verilen bir yanıt olmanın çok ötesinde, Batı'dan beklenen Dünya Devrimi'nin hiç gelemeyebileceğinin, Batı Avrupa komünist partilerinin arkalarında bir devrimin gerektirdiği yığınsal desteği hiçbir zaman bulamayabileceklerinin temel nedenine işaret eder gibiydi. Ekim Devrimi'nin tarihini derinlemesine incelemiş Edward Carr'ın, Batı'dan beklenen devrimin önündeki engeller konusundaki tespitleri Zinovyev'in sözlerini analitik bir temele oturtur:[21]

- 1917'de Rus işçilerinin çoğunluğunun zincirlerinden başka kaybedecek şeyleri yoktu. Mevcut hiçbir kuruma yönelik ne umut ne de inanç besliyorlardı. Bu kurumları devirmeye kararlı küçük bir grubun (Bolşeviklerin) devrimci liderliğini can atarak kabul edecek kadar ümitsizdiler.
- Batı Avrupa'da ise, işçilerin sadece "işçi aristokrasisi" denen ayrıcalıklı azınlığı değil, ezici çoğunluğu, genellikle yoksul olsa bile, savunulmaya değer bir yaşam standardına sahipti. Devrimin ileride getireceği nimetler adına bu standardı feda etmek istemiyorlardı.

19 Carr, 2015, s. 107.
20 Aynı yerde, s. 209.
21 Aynı yerde, s. 98, 172-174, 209.

- Batı ülkelerinde mücadeleyle kazanılmış demokratik hak ve kurumlara ve bu kazanımları elde etme yöntemlerine duydukları inançtan ötürü, geniş işçi yığınları "ayaklanma", "silahlı mücadele" yöntemleriyle bu demokratik kazanımları feda etmeye razı değillerdi. "Burjuva demokrasisi"nin yasallığını kolayca terk edip devrimci liderlerin disiplini altında "proletarya diktatörlüğü"nü tercih etmeleri için yeterli nedenler mevcut değildi.
- Alman devriminin yenilgisinin nedeni muhtemelen, yığınların Dünya Savaşı'nın sorumlusu olarak gördükleri eski rejime karşı "barış ve ekmek" için ayaklanmalarının, komünistler ve diğer devrimci parti ve çevrelerce "sosyalist devrim" için ayaklandıkları şeklinde yorumlanmasıydı. "Sosyalist devrim" savunucularının azınlıkta kalmalarının asıl nedeni buydu.

Az ileride göreceğimiz gibi Müslüman Komünistler (Sultan Galiyev ve o arada, Mustafa Suphi de) benzer nedenlerle Dünya Devrimi'ni Batı Avrupa'nın işçi sınıfına bağlamanın yanlış olduğunu, Batı Avrupa proletaryasının hiçbir zaman beklenen devrimi gerçekleştirmeye yeltenmeyebileceğini; Bolşevik Partisi'nin yüzünü Batı'ya değil, Doğu'ya çevirmesi gerektiğini savunuyorlardı. Oysa beklenen ve geleceğine inanılan Dünya Devrimi'nin gecikme nedeni konusunda Bolşevik Partisi yönetimine hâkim olan görüş, Lenin'in 1916'da yazıp ancak 1917 ortalarında yayımlanan *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* adlı yapıtında geliştirdiği "işçi aristokrasisi" analizine dayanıyordu. Lenin, bu yapıtının "Emperyalizmin Tarihteki Yeri" başlıklı bölümünde özetle şöyle diyordu: Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki tekellerin, sömürge ve yarı-sömürgelerden elde ettikleri aşırı kârlar kapitalistlere, işçilerin belli bir azınlık kesimine rüşvet yedirerek, onları burjuvaziden yana kazanıp işçi sınıfının geri kalanına karşı davranmalarını sağlama imkânını vermektedir. Emperyalizmle işçi sınıfı içindeki oportünizm arasındaki bağ böyle yaratılmaktadır. İşçi sınıfı saflarındaki oportünizm ne kadar hızlı ve tiksindirici bir şekilde gelişiyor olursa

olsun, bu durum onun şimdiye kadar kaydettiği başarısının garantisi olamaz. O nedenle, emperyalizme karşı mücadele, eğer bir kayıkçı dövüşü ve aldatmaca olmayacaksa, mutlaka işçi sınıfı hareketine musallat olmuş bu oportünizme karşı mücadeleyle birlikte yürütülmek zorundadır.[22] Bir başka deyişle, Batı'dan beklenen proleter devrimin önündeki esas engel işçi sınıfının devrimden yana kazanılmasını engelleyen, İkinci Enternasyonal'e hâkim olmuş bu işçi sınıfı aristokrasisiydi. Komünistlere düşen görev, işçi sınıfını, "burjuvaziye satılmış bu hainlerin gerçek yüzleri konusunda aydınlatarak" onları devrimden yana kazanmaktı.

Dünya Devrimi için Bolşevik Partisi'nin yüzünü Batı'ya mı yoksa Doğu'ya mı dönmesi gerektiği konusunda parti yönetimiyle Müslüman Komünistler arasındaki farklılaşmada, sosyalist Rusya ile emperyalist devletlerin bir arada var olup olamayacakları konusu 1918-1919 dönemi boyunca hiç gündeme gelmemişti; böyle bir olasılık tümüyle tartışma dışıydı. Birbirine taban tabana zıt bu iki sistem, uzun süre birlikte var olamazdı.

Bolşevik Partisi'nin 18-23 Mart 1919'da toplanan Sekizinci Kongresi'ne sunduğu Merkez Komitesi raporunda Lenin bu konuda şöyle diyordu:[23]

> Sadece tek bir devlet içinde yaşamakla kalmıyoruz, aynı zamanda bir devletler sistemi içinde de yaşıyoruz. Sovyet Cumhuriyeti'nin uzunca bir süre emperyalist devletlerle yan yana var olmayı sürdürmesi akıl alacak bir şey değildir. En sonunda, ya biri ya da öteki galip gelmelidir. Bu son gelene kadar, Sovyet Cumhuriyeti ile burjuva devletleri arasında bir dizi korkunç çarpışmalar yaşanması gerekecektir.

Bu konuda Sultan Galiyev de farklı düşünmüyordu. 1919

22 Lenin, 1974c, s. 301. Tekellerin elde ettiği aşırı kârlardan beslenen "ayrıcalıklı bir azınlık" (işçi aristokrasisi) olgusunu ilk gündeme getiren F. Engels olmuştur. Ama o, bu aşırı kârlardan beslenenlerin sadece işçi aristokrasisinden ibaret olmadığını, eşitsiz bir biçimde de olsa, bütün işçi sınıfının bundan bir şekilde nemalandığını söylemektedir (Engels, 1892).

23 Lenin, 1974a, s. 153.

sonbaharında yayımlanan "Sosyal Devrim ve Doğu" başlıklı makale dizisinde şöyle diyordu:[24]

> Sovyet düzeni ve komünizm burjuva kapitalist devlete karşıdır. Bu iki düzen, ne birlikte var olabilir, ne de biri öbürünün yanında barış içinde yaşayabilir.

Oysa 1920 yılının en geç ortalarında tersi sav savunulmaya başlayacak ve 1921 yılıyla birlikte, Batı'dan başlaması beklenen Dünya Devrimi'nin uzun süre gecikebileceğinin kabulüyle ve başta İngiltere olmak üzere Batı dünyasının Sovyet rejimiyle yan yana yaşamaya razı olabileceğinin görülmeye başlamasıyla, "tek ülkede sosyalizm"in ilk adımları daha Lenin'in sağlığında atılmaya başlayacaktır. Ama 1920 yılının ortalarına daha bir yıl vardır ve iç savaşın bütün hızıyla devam ettiği koşullarda böyle bir olasılığı kimse aklından bile geçirmemektedir.

Alman Devrimi'nin yenilgisine rağmen, başta Lenin olmak üzere, Bolşevik Partisi yönetiminde Batı'da başlayacak devrim umudu hâlâ yüksektir: Almanya'da nihayet bir komünist partisi kurulabilmişti; şimdi atılması gereken adım Komünist Enternasyonal'i kurmaktı. Nitekim, Komünist Enternasyonal'in, Mustafa Suphi'nin de delegeleri arasında yer aldığı kuruluş kongresi, 2-6 Mart 1919 tarihlerinde Moskova'da toplanır.

Bu kongreden önce, Alman devriminin henüz sürdüğü 1918'in Aralık ayında, biri Moskova'da, diğeri Petrograd'da olmak üzere iki önemli uluslararası toplantı yapılır. 5 Aralık 1918'de Moskova'da yapılan toplantı bir açık hava mitingidir. 19 Aralık'ta Petrograd'da yapılan ise, Zinovyev'in, iki ay sonra toplanacak "Komünist Enternasyonal kongresinin öncüsü" olarak adlandırdığı,[25] Maksim Gorki'nin başkanlığını yaptığı, geniş katılımlı bir kapalı salon toplantısıdır. Suphi, Aralık ayındaki her iki toplantının da konuşmacıları arasında yer aldığı gibi, Komünist Enternasyonal'in kuruluş kongresinde de, Bolşevik Partisi Merkez Komitesi'ne bağlı Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu'nun Türk Seksiyonu'nun de-

24 Sultan Galiyev, 2005c, s. 229.

25 Carr, 2015, s. 117.

legesi[26] sıfatıyla bir konuşma yapar. Bu konuşmalarının içeriği, 1918 yazında Sultan Galiyev'in kendisiyle yaptığı röportajda dile getirdiği görüşlerin genişletilmiş halidir. Ama bu kez, okur sayısının çok sınırlı olduğu bir gazetenin okurlarına seslenmekle kalmamakta, çok çeşitli ülke temsilcilerinin hazır olduğu uluslararası platformlarda konuşmaktadır.

Her üç toplantıda da, Sovyet rejiminin yaşatılması sorununu, Dünya Devrimi'ni Doğu sorununa bağlayarak ele alan ve bu bağlamda Bolşevik Partisi yönetimini doğrudan veya dolaylı olarak eleştiren tek konuşmacı Mustafa Suphi olur. Her üç konuşması da, bazı eklemeler ve çıkarmalarla birbirinin tekrarı niteliğinde olduğu için, bu konuşmalarda dile getirdiği ana fikirleri topluca ele almak mümkündür.[27]

[Ekim Devrimi'nin Osmanlı halkı üzerindeki etkisi]

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenilip yıkılmasıyla birlikte, halkın kafasındaki bütün yalancı, aldatıcı sisler ortadan kayboldu ve anlaşıldı ki, dünyada mazlum halkların Rusya'daki Ekim Devrimi'nden başka dostu yoktur.

Dünya toplumsal devrimi uğruna bu kadar kurban veren Rus toplumsal devrim kahramanları bilsinler ki, savaş alanında yalnız değiller ve bütün aydınlarla birlikte Türk proletarya kitleleri onlarla beraberdir ve kalpleri onlarla birlikte çarpmaktadır. Bu kahramanlar güvensinler ki, güney güneşi altında Türk proletaryasının büyük kıyamı olgunlaşıyor, güçleniyor ve Rus yoldaşlarıyla birlikte [yapacağımız] savaş çağrısını bekliyor.

[Ekim Devrimi ve Türk devrimcileri]

[Türk devrimcileri] bütün ruhlarıyla Ekim Devrimi yolunda koşan gerçek devrimcilerdir. Geçen sene [1918] Türk generalleri Türk ordusunu Hazar Denizi kıyılarını, İran'ı ve Tür-

26 Aziz, 2009, s. 20.

27 Moskova'daki konuşması: Tunçay, 1995, s. 171; Petrograd'daki konuşması: Mustafa Suphi, 1920, s. 28-33; Komünist Enternasyonal kongresindeki konuşması: Tunçay, 2000b, s. 267-268. (Petrograd'daki toplantıda yapılan tüm konuşmaların Komünist Enternasyonal tarafından yayımlanmış derlemesinden yararlanabilmeyi Yalçın Murgul'a borçluyum.)

kistan'ı işgale göndermeye kalkıştıklarında, Moskova'da, Türk devrimcileri, cesaretle *kızıl bayrağı* yükselterek, Türk generallerinin maceraperest özlemlerine karşı koydular. Rusya'da *devrim ocağını* [Türk Komünistleri Teşkilatı'nı] örgütlediler.[28]

Türk askerî-devrimci örgütleri Rusya'da zaten mevcuttur. Binlerce Türk kızıl askeri şu anda Sovyet Cumhuriyeti'nin çeşitli cephelerinde Kızıl Ordu saflarında görev yapıyor.[29] Bunlar yakın gelecekte hep birlikte Türkiye'ye hareket edeceklerdir.

Coğrafî konumu nedeniyle Asya ile Avrupa'yı birleştiren Türkiye, kapitalizmin doğrudan zulmü altında kalmış ve bu, gelecek dünya devrim hareketinde şerefli bir görev yükümlenmesini kaçınılmaz kılmıştır. Türk proletaryasının bütün gücüyle dünya sosyalist devriminin savunusuna ve gelişimine katılacağı güvenci içerisindeyiz.

Ve eğer Dünya Devrimi proletaryanın zaferiyle taçlanırsa, efsanevî İstanbul şehrini [Komünist] Enternasyonal'in başkenti olarak öneriyoruz. Hayal ediyoruz ki, dünyanın her köşesinden, her ulusundan ve ırkından binlerce proletarya temsilcisinin toplanma zamanı gelince, bu amaç için dünyanın en geniş ve en güzel yapısını, Ayasofya'yı seçeceklerdir. Ve o zaman bu mabette, Bizans patriklerinin olsun, Müslüman hali-

---

28 Suphi'nin, Komünist Enternasyonal kongresinde yaptığı bu konuşmasında yer alan (benim italikleştirdiğim) "kızıl bayrak" ve "devrim ocağı" ifadeleri Mete Tunçay'ın *İzvestia* gazetesinin 6 Mart 1919 tarihli sayısından çevirttirerek yayımladığı metinde "Türk bayrağı" ve "devrimci Türk ocağı" haline getirilmiştir (Tunçay, 2000b, s. 267). Suphi, yukarıdaki paragrafta özetleyerek aktardığım cümleleri hem Petrograd'da yaptığı konuşmasında (Mustafa Suphi, 1920, s. 30, 32) hem de Komintern kongresindeki konuşmasında hiçbir değişiklik yapmadan aynen tekrarlamıştır. Benim Almancasından okuma olanağı bulduğum Petrograd konuşmasındaki metinde söz konusu ifadeler *"rote Fahne"* ("kızıl bayrak") ve *"revolutionärer Herd"* ("devrim ocağı") şeklindedir.

29 Edward H. Carr, Suphi'nin Kızıl Ordu saflarında görev yapan "binlerce Türk kızıl askeri"nden söz etmesinin "epey abartılı" olduğunu belirtmektedir (Carr, 2015, s. 77). Rus Eğitim Akademisi tarihçilerinden Vitali Poznahirev de konuya ilişkin araştırmasında, Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya esir düşen Türk esirlerinin toplam sayısının 64.500 olduğunu, 1918-1920 arasındaki iç savaşta Kızıl Ordu saflarında savaşan Türk esiri sayısının ise en fazla 1.000-1.200 olabileceğini yazmaktadır (Poznahirev, 2014. Bu kaynaktan yararlanabilmeyi Yalçın Murgul'a borçluyum). Nitekim, Suphi'nin 1920 sonbaharında Bakü'de oluşturduğu "Türk Kızıl Alay"ın sayısı da ancak 800 civarındadır.

felerinin olsun, bütün tarih boyunca sözünü ettiklerinden daha gerçek, eşitlik ve özgürlük söylevleri verilecektir. Böylelikle, uğruna onca insanın kurban edildiği Hilâl'le Salib'in arasındaki doğaya-aykırı savaş da sona ermiş olacaktır.

[Ekim Devrimi - Dünya Devrimi - Doğu Sorunu]

Doğu'daki devrim Batı'daki devrime yakından bağlıdır. Rus Devrimi saflarında çalışan biz Türk devrimcileri, eminiz ki, Doğu devrimi yalnız Doğu'nun Avrupa emperyalizminden kurtuluşu için değil, Rus Devrimi'nin savunusu için de gereklidir.

Fransız-İngiliz kapitalizminin başı Avrupa'da ise gövdesi (midesi) Asya'nın geniş alanlarında bulunuyor. Ve biz, Türk sosyalistleri için acil görev Doğu'da kapitalizmin köklerini söküp atmaktır. Ancak bu yolla İngiliz-Fransız sistemini hammadde kaynaklarından yoksun kılabiliriz. Türkiye, İran, Hindistan, Çin ve diğerleri İngiliz-Fransız sanayilerine kapılarını kaparlarsa, hem Avrupa borsaları pazar olanaklarından yoksun kalır, hem de kaçınılmaz bir krize yol açılmış olur ve bunun sonucu hâkimiyet proletaryanın eline geçer ve sosyalist düzen kurulur. Bu ancak İngiliz-Fransız emperyalizmine karşı Doğu halklarının ayaklanmasıyla, devrimci hareketlerin teşvikiyle gerçekleştirilebilir.

[Bolşevik Partisi'nin görevi ve yönetimine yönelik eleştiri]

Bolşevik Partisi'ne düşen görev Doğu'da böyle bir devrimin gerçekleşmesine katkıda bulunmaktır.

Doğu'ya devrim nasıl götürülür? Ben, Doğu sorununun görüşüldüğü, Doğu halklarının mistik yaşamlarının konuşulduğu, bu halklar üzerine derinlemesine bilgi edinme isteklerinin ortaya konulduğu birçok toplantılarda bulundum. Fakat Bolşevik Partisi'nin bugünkü gündeminde bulunması gereken mesele bu değil, Doğu'yu ayaklandıracak savaşkan ve devrimci teşkilatı yaratmaktır. ("Bolşevik Partisi" derken buna kendimizi de dâhil ediyoruz, çünkü biz Türkler Ekim Devrimi'nden beri Rus yoldaşlarımızla beraber hareket ediyoruz.) Biz komünistler hep birlikte, kendi silahımızı kendi elimizde tutmalı, hedefimizi iyice tayin ederek hareket etmeliyiz. Bize Doğu'nun

yollarını açacak olan en mühim çare, Doğu halkları içinden yetişen genç devrimcileri örgütleyip savaşkan-devrimci bir örgüt yaratmaktır.

Bu husus şimdiye kadar ihmal edildi. Lenin'in Doğu hakkındaki beyannamelerinin yarattığı umutlar Asya'nın hudutsuz çöllerinde kaybolup gitti. Çünkü Bolşevik Partisi yönetimi tarafından Doğu'ya gereken önem verilmedi. Sanıyorum ki, Bolşevik Partisi Merkez Komitesi yürütmesi şimdi bu meseleyle daha yakından ilgilenecektir. Bir taraftan Sovyet hükümeti, diğer taraftan Bolşevik Partisi, Doğu'nun devrimci örgütüne daha fazla önem verecekler ve böylece Doğu'da Batı sermayesi için devrimci cehennem ocakları yaratacaklardır.

(Yukarıdaki son paragrafta dile getirilen eleştiri sadece Moskova mitinginde yaptığı konuşmada yer almaktadır. Petrograd toplantısında ve Komünist Enternasyonal kongresindeki konuşmalarında bu eleştiriye yer verilmemiştir. Kongre konuşmasında bu konuyla ilişkin olarak sadece aşağıdaki cümle yer almaktadır.)

Komünist Enternasyonal'in bundan sonraki görevi Doğu halkları arasında devrim ocakları kurmak olmalıdır.

Mustafa Suphi her üç konuşmasında da iki nokta üzerinde durmaktadır. Birincisi, Doğu'nun Müslüman ülkelerine, o arada Türkiye'ye yönelik komünist faaliyetin ihmal edildiği; ikincisi, Türkiye'deki komünist örgütlenmenin kadrolarını oluşturmak üzere kendisinin yürüttüğü çalışmalara yeterli desteğin verilmediği. Oysa Türkiye'ye ve Doğu'nun diğer sömürge ve yarı-sömürge ülkelerine önem verilmesi, Ekim Devrimi'nin buralara taşınması, yani Bolşevik Partisi ile Komünist Enternasyonal'in yüzlerini Doğu'ya çevirmeleri, hem Sovyet rejiminin savunulması, hem de Batı'dan beklenen devrimin teşvik edilmesi bakımından kritik önem taşımaktadır. Suphi'nin, Aralık 1920'de Türkiye'ye dönünceye kadar, her fırsatta ısrarla savunduğu temel görüş hep bu olacaktır ki, onun bu tezi Sultan Galiyev'in özellikle Milliyetler Halk Komiserliği'nin yayın orga-

nı *Jizn Natsional'nostej*'de Ekim 1919'dan itibaren kaleme aldığı makalelerde teorik temelleriyle birlikte ayrıntılandırdığı görüşleriyle tam uyum halindedir.

Komünist Enternasyonal'in kuruluş kongresinin hemen ardından, 18 Mart 1919'da toplanan Bolşevik Partisi'nin sekizinci kongresi sürerken, 21 Mart 1919'da, Macaristan'da barışçıl bir devrim gerçekleşir.

Birinci Dünya Savaşı'nın Avusturya-Macaristan'ın da dâhil olduğu İttifak devletlerinin yenilgisiyle sonuçlanması üzerine, 16 Kasım 1918'de Macaristan Cumhuriyeti kurulmuştu. Bu olaydan 12 gün önce, 4 Kasım 1918'de, Moskova'da, Belá Kun'un liderliğinde, ağırlıklı olarak Rusya'daki Avusturya-Macaristan savaş esirlerinden oluşmuş bir komünist çekirdek, 24 Kasım 1918'de Macaristan'a dönüp orada Macar Komünist Partisi'ni yasal olarak kurarlar. Çok hızlı gelişen partinin üye sayısı Şubat 1919'da 30-40 bine ulaşır.

Komünist Partisi'nin bu hızlı gelişmesini engelleyebilmek için Sosyal Demokrat Parti, "Rus Bolşeviklerine" ve "bölücülere" karşı anti-komünist bir kampanya başlatır. Ama aynı zamanda, başbakanlığını Dénes Brinkey'in yaptığı liberal hükümetin sorunların çözümü konusundaki aczi karşısında, fabrika işgalleri ve işçilerin, askerlerin, işsizlerin düzenledikleri sokak gösterileri yaygınlaşır. 20 Şubat 1919 günü yapılan bir gösteri sırasında, Sosyal Demokrat Partisi'nin yürüttüğü anti-komünist kampanyanın da etkisiyle, çatışmalar yaşanır, yedi sivil ve birkaç polis ölür. Komünist Partisi liderleri tutuklanır, parti binaları mühürlenir, yayın organı kapatılır. Tutuklanan parti yöneticilerine karşı polisin başvurduğu şiddet, Komünist Partisi'nin daha da güçlenmesine, Sosyal Demokrat Partisi tabanının Komünist Partisi saflarına kaymasına neden olur. Aynı gün (20 Mart), savaşın galibi İtilaf Devletleri'nin Macaristan'dan yeni toprak tavizlerinde bulunmasını talep etmesi üzerine, sorumluluğu üstlenmeyi reddeden devlet başkanı Mihály Károlyi, hükümetinin istifa edeceğini, yeni hükümetin çoğunluğa sahip Sosyal Demokrat Partisi tarafından kurulması gerektiğini söyler. Kontrolü kaybetmiş olan liberal parti ve temsil etti-

ği egemen kesimler sorumluluğu Sosyal Demokratların üzerine yıkmaya hazırdırlar. Özellikle işçi sınıfının desteğini yitirmiş olan Sosyal Demokrat Partisi liderliği, panik halinde cezaevine koşturarak, hapse atılmalarında suç ortaklığı yapmış oldukları Komünist Partisi'nin tutuklu liderleriyle pazarlığa başlarlar.

Sosyal Demokratların ilk önerisi, kuracakları hükümetin komünistlerce dışarıdan desteklenmesi olur. Komünist liderlerin bunu reddetmesi üzerine, Sosyal Demokrat Partisi ile Komünist Partisi'nin "Macaristan Sosyalist Partisi" adı altında birleşmesini önerirler. Bu fiilen, iki partinin, bu "sözde birleşik" parti görünümü altında, ortak bir koalisyon hükümeti kurmaları anlamına gelmektedir. Komünist Partisi liderleri bu öneriyi kabul ederler. Oysa bu, sadece tepede yapılan pazarlıklarla kotarılmış, parti tabanlarının dâhil olmadıkları "bürokratik" bir birliktir. Böylece, Macar Komünist Partisi, 21 Mart 1919 günü, kuruluşundan sadece dört ay sonra, Sosyal Demokratlarla koalisyon halinde, barışçıl bir devrimle, kendisini iktidarda bulur. Sadece 133 gün yaşayacak olan Macaristan Sovyet Cumhuriyeti böyle kurulur.

Sosyal Demokrat Partisi'nin önerisini kabul etmekle, bağımsız kimliğini korumayı önemsemeden partiyi fiilen "eritmiş" olmakla eleştirilen Komünist Partisi liderliğinin 13 sandalyeli hükümette sadece dört üyesi vardır. 21 Mart'tan sonraki günlerde Belá Kun'la radyogram üzerinden sürekli temas kuran Lenin, böyle bir ittifaka razı gelinmiş olmasını eleştirir.[30] Ama olan olmuştur. Ekim Devrimi'nden sonra Avrupa'da kurulan bu ilk Sovyet Cumhuriyeti'nin halkın desteğini yitirip erken yıkılmasının başlıca nedenleri özetle şu noktalardan oluşuyordu:[31] (a) Büyük toprak sahiplerinin kamulaştırılan mülklerinin topraksız ve az topraklı köylülere dağıtılacağı yerde, bunlar üzerinde devlet çiftliklerinin kurulması; (b) İlk bir ay içinde çoğu 20'den az işçi çalıştıran en az 27 bin işye-

30 Lenin, 1974c, s. 227; Woods, 1979.

31 Woods, 1979. Troçkist olan Alan Woods'un Macar Devrimi'nin öyküsünü ve yıkılışının nedenlerini ele alan bu makalesi Lenin'in bakış açısını da yansıtmaktadır.

rinin tazminatsız olarak devletleştirilmesiyle ekonominin felce uğratılması; (c) Budapeşte ve diğer kentlerde, çalıştırılan şoför sayısına bakılmaksızın bütün taksilere el konularak orta sınıfların, esnaf ve zanaatkârların dehşete düşürülmesi; (d) Yönetimin 133 günlük ömründe en az 531 kararname yayımlayarak kırtasiyeye boğulması; (e) Kızıl Ordu'nun eski rejimin ordusu üzerine inşa edilmesi ve komutasının Sosyal Demokrat Partisi'ne bırakılması ve bu hatadan dönmekte çok geç kalınması.

İtilaf Devletleri'nin desteğindeki Romanya ordusu, 16 Nisan'da kuzeyden Macaristan topraklarına girer. Sırplar aynı şeyi güneyden, Çekler batıdan yapar. İtilaf Devletleri basınında yer alan, Macar Kızıl Ordusu'nun dağıtılması, hükümetin istifası ve ülkenin İtilaf orduları tarafından işgal edilmesi talepleri, Macar hükümetinin Sosyal Demokrat kanadında "havlu atma" eğilimlerinin ortaya çıkmasına, kararsızlıklara neden olur.

Geç kalınmış olsa bile, yeniden yapılandırılan Macar Kızıl Ordusu, kararlı direnişi ve karşı saldırısıyla Slovakya'nın büyük bir bölümünü kurtarır ve 16 Haziran 1919'da orada da bir Slovak Sovyet Cumhuriyeti ilan edilir. Bununla birlikte, görüş farklılıkları yönetimde dağılma belirtileri göstermeye başlar. Sosyal Demokratların kendilerini Komünist Partisi'nden farklı gösterme, "bütün olumsuzlukların suçunu" komünistlere yükleme çabaları İtilaf Devletleri'ni cesaretlendirir. Paris Konferansı 8 Haziran'da bir ültimatom vererek, Kızıl Ordu'nun ilerleyişinin durdurulmasını talep edip, "Macaristan sınırları sorununu" görüşmek üzere Budapeşte hükümetini Paris'e davet ederken, bu ültimatoma uyulmaması halinde güç kullanılacağı tehdidinde bulunur. 26 Haziran'da başlayan görüşmelerle birlikte Kızıl Ordu geri çekilmeye başlar. Böylece, Slovak Sovyet Cumhuriyeti 20 Temmuz'da düşmanın ellerine terk edilir. Bu durum hem orduda hem de halkta moral bozukluğu yaratır.

Aynı gün, Fransa Başbakanı Georges Clemenceau, Macar hükümetinin "müzakere ehliyeti"ne sahip olmadığını öne sürerek, içinde komünistlerin yer almayacağı, "sorumlu işçi liderleri"nden oluşacak yeni bir hükümet kurulması gerektiği görüşünü dile getirir. İtilaf Devletleri'yle zaten temasta olan

Sosyal Demokrat liderler bu görüşe dört elle sarılırken, Komünist Partisi yönetimi de, "gereksiz yere daha fazla can kayıplarının yaşanmaması" gerekçesiyle, hükümetten ayrılmaya razı olur. Bu koşullarda, Romanya Ordusu 1 Ağustos 1919 günü Budapeşte'ye girer ve Macar Devrimi 133. gününde sona erer. Komünist Partisi liderlerinin çoğu önce Viyana'ya kaçarlar; bir yıl sonra oradan da sürülünce Moskova'ya giderek Komünist Enternasyonal'in uluslararası aygıtının çekirdeğini oluştururlar.[32]

Bolşevik Partisi liderliği, başta Lenin olmak üzere, Dünya Devrimi'ni Batı Avrupa proletaryasının başlatacağı inancıyla, gerek Alman devriminin ve gerekse Macar devriminin yenilgisini "işçi aristokrasisi"nin işçi sınıfı ve emekçi kitleler üzerindeki etkisiyle ve söz konusu ülkelerin komünist partilerinin, yaptıkları stratejik ve taktik hatalar yüzünden, bu etkiyi kırmaktaki başarısızlıklarıyla açıklarken, bütün dikkatini Doğu sorunu üzerinde odaklayan Sultan Galiyev, Dünya Devrimi sorununa bambaşka bir bakış açısı kazandırmaya çalışmaktadır.

Sultan Galiyev ve Doğu sorunu

Alman ve Macar devrimlerinin yenilgiye uğradığı ve iç savaşın sürdüğü koşullarda, Sovyet Rusya 1919 yazında dünyadan tamamıyla tecrit edilmiş durumdaydı. Mart ayında kurulan Komünist Enternasyonal'e bağlı hemen hemen bütün komünist partileri kendi iç sorunlarıyla uğraşan etkisiz partiler durumundaydılar.[33] Batı Avrupa ülkelerinden beklenen devrimin yakın bir gelecekte gerçekleşebileceği umutlarının dibe vurduğu bir dönemden geçilirken, Sultan Galiyev, Dünya Devrimi ile Doğu sorunu arasındaki bağlantıyı ele alan ve Bolşevik Partisi yönetimini eleştiren görüşlerini "Sosyal Devrim ve Doğu" başlığıyla *Jizn Natsional'nostej* dergisinin 5 Ekim 1919 tarihli sayısından itibaren bir dizi halinde yayımlamaya başlar. 29 Ekim 1919'da yayımlanan üçüncü bölümünden sonra arkası gel-

32 Carr, 2015, s. 160.

33 Aynı yerde, s. 135-137.

meyen bu dizi,[34] 22 Kasım-3 Aralık 1919 tarihlerinde Moskova'da toplanan Doğu Halkları Komünist Örgütleri İkinci Kongresi'nin arifesinde yayımlanmaya başlamış olması bakımından özellikle önemliydi. Lenin'in de katılarak bir konuşma yaptığı bu kongrenin 26 Kasım tarihli oturumunda Galiyev de söz alarak görüşlerini açıklar. Galiyev'in bu konuşmasında, kesintiye uğrayan makalesindeki görüşlerini bir kez daha ve bütünlüklü olarak sunduğunu düşünebiliriz. Sultan Galiyev'in Doğu sorununa ilişkin görüşlerini özetlerken, bu vesileyle, Müslümanlar arasında Kızıl Ordu örgütlenmesinin önemi ve din (İslâm) konularındaki görüşlerine de ana hatlarıyla yer vermeye çalışacağım. Zira bunlar da Doğu sorunuyla doğrudan bağlantılı meselelerdi:[35]

> Ekim Devrimi sadece Rusya'yla sınırlı bir olay değil, dünya sosyal devriminin başlangıcıydı; daha ilk günden bir Dünya Devrimi'ne dönüşmek zorundaydı. Tersi durumda Sovyet Rusya emperyalizmin azgın denizleri ortasında küçük bir olay olarak kalacak ve her an emperyalizm tarafından yeryüzünden silinme tehlikesi içinde yaşayacaktı.
>
> Ekim Devrimi'nin kalıcı olması ve hepimizin kabul ettiği gibi dünyayı sarması için elbette uluslararası nitelik taşıyan emperyalizmin yenilmesi gerekmektedir. Uluslararası emperyalizm (kapitalizm) esas olarak Batı Avrupa emperyalizmi, Batı Avrupa sermayesi demektir. Yenilmesi gereken budur.
>
> Ama bu tespit yapıldıktan sonra, Bolşevik Partisi yönetimi Ekim Devrimi'nin savunulması ve Dünya Devrimi'ne dönüşmesini Batı Avrupa'da, İngiltere, Fransa, Almanya ve Amerika'da gerçekleşecek devrimlere bağladı. Bütün enerjisini, çalış-

34 Yazı dizisinin, engellendiği için mi yoksa başka bir nedenle mi kesildiğini tespit edemedim.

35 Sultan Galiyev'in, Doğu sorunuyla ilgili 1923 öncesi görüşleri için bkz. "Sosyal Devrim ve Doğu" (Benningsen ve Quelquejay, 2005, s. 227-233); Doğu Halkları Komünist Örgütleri İkinci Kongresi'ndeki konuşması (Kakınç, 2004, s. 317-329); Doğu sorununa ilişkin çeşitli alıntılar (Kakınç, 2004, s. 41-43, 47, 70); Mart 1918'de Kazan Bölge Kongresi'ndeki konuşması (Benningsen ve Wimbush, 1995, s. 58, 60, 61); "Müslümanlar Arasında Din Karşıtı Propagandanın Yöntemleri" (Benningsen ve Quelquejay, 2005, s. 249-263).

malarını bu ülkelerde devrimin başlaması için harcadı; yüzünü tümüyle ve yalnızca Batı'ya döndü. Ekim Devrimi'nin Dünya Devrimi'ne dönüşmesi, Rus devrimci gücünün Batı'ya aktarılmasıyla eş anlamlı tutuldu. Dünya Devrimi'nin, uluslararası emperyalizmin maddi ve manevi güçlerini yoğunlaştırmış olduğu, işçi sınıfı devriminin başlatılması için gereken tüm nesnel koşulların mevcut olduğu düşünülen ülkelerde başlatılmasının yeterli olacağı düşünüldü. Buna karşılık, Batı Avrupa burjuvazisinin ezdiği Doğu'daki bir buçuk milyar insan unutuldu; uluslararası sınıf savaşı Doğu'yu atladı; Doğu'da devrim sorunu sadece bir avuç insanın kafasındaki bir hayal olarak kaldı. Ama Bolşevik Partisi'nin tüm dikkatini, enerjisini ve olanaklarını seferber etmiş olmasına rağmen, Alman ve Macar devrimleri yenilgiye uğradı. Ekim Devrimi'nin üzerinden iki yıl geçmiş olmasına rağmen Batı'da sosyal devrim henüz ortada yoktur. Görüyoruz ki, Batı Avrupa proletaryasının kendi burjuvazisini devirip proletarya diktatörlüğü kurma yönündeki bütün çabaları hüsranla sonuçlanmaktadır.

Kaldı ki, günün birinde İngiltere, Fransa veya Almanya işçileri burjuvaziyi devirip proletarya diktatörlüğü kursalar bile, eğer bizler Doğu'daki konumumuzu sağlama bağlamamışsak, bugün iç savaşta ne yaşıyorsak onu yaşayacağız demektir. Rus burjuvazisi, Ekim Devrimi'yle, doğup geliştiği Rus topraklarında yenilgiye uğrayınca, nasıl Çarlık Rusya'sının doğusundaki çeperlere çekilip Sovyet rejimine, İtilaf Devletleri'nin de aktif desteği ve müdahalesiyle, oradan saldırdıysa, emperyalizm de yenilgiye uğrayınca Doğu'daki sömürgelerine çekilip Batı Avrupa'daki sosyalist devrimi boğmak için oraları kullanacak, Rusya'daki Ekim Devrimi deneyimi daha geniş ölçekte, tüm dünya çapında aynen tekrar yaşanacaktır. Batı Avrupa burjuvazisi, aynen Rus burjuvazisinin yaptığı gibi, tüm gücünü "sınırlara" yöneltecek ve ilk ağızda Doğu'yu hedef alacaktır. Kendi kontrolündeki bu ülkelerden derlenmiş orduları Avrupa üzerine salacak ve bizi Doğu'yla savaşmak zorunda bırakacaktır. Dünya Devrimi için umudumuzu sadece Batı Avrupa proletaryasına bağlamakla uluslararası emperyalizme Do-

ğu'da sınırsız bir hareket ve manevra alanı bırakmış oluyoruz.

Alman ve Macar devrimlerinin yenilgisi göstermiştir ki, Batı Avrupa işçi sınıfının gücü emperyalizmi tek başına yenmeye yeterli değildir. Çünkü Batı burjuvazisi ve emperyalizm sadece "Batı emperyalizmi"nden ibaret olmayıp tüm yerkürenin emperyalizmidir. O nedenle, sadece Batı proletaryasının güçlerinin değil, hem ulusal hem sınıfsal sömürüye maruz kalan sömürge ve yarı-sömürge ülke halklarının devrimci enerjisinin de seferber edilmesine, bu iki gücün uyumlu ortak mücadelesine ihtiyaç vardır. Bunun kanıtı da bizzat Ekim Devrimi'nin başarısıdır. Bu devrim Rus proletaryası ile Çarlık Rusya'sının sömürgesi olmuş Doğu halklarının ulusal-sınıfsal kurtuluş hareketlerinin uyumlu hareket etmeleriyle zafere ulaşmıştır. Eğer Petrograd işçi ve askerlerinin başlattıkları devrime, gecikmeli bir biçimde olsa bile, Kazan, Ufa, Orenburg, Bakû, Başkırdistan, Kırgızistan ve Türkistan halkları da katılmamış olsalardı Ekim Devrimi ayakta kalamazdı. Bu bakımdan Rusya, Dünya Devrimi için büyük bir "deneme tahtası" olmanın bütün özelliklerine sahiptir.

Kaldı ki, Batı Avrupa işçi sınıfının sosyal bir devrimi gerçekleştirme yeteneğine sahip olduğunu düşünüp, Ekim Devrimi'nden bu yana geçen iki yılı Batı'dan gelecek devrimi beklemekle boş yere harcamış olduk. Çünkü Batı Avrupa proletaryası tekelci kapitalist burjuvazinin sömürgelerden elde ettiği aşırı kârların bir kısmını paylaşmaktadır. Batı proletaryasının en yoksul kesimlerinin bile maddi durumu, sömürge ve yarı-sömürgelerdeki emekçilerin varlıklı kesimlerinden daha iyidir. Ama sorun sadece bundan ibaret de değildir. Batı Avrupa proletaryası, sadece aşırı kârlardan pay almakla kalmamakta, Batı kapitalizminin Doğu'yu sömürerek oluşturduğu kültürü de paylaşmaktadır.[36] Bu durum onun düşünce dünyasına da yansımakta, Batı Avrupa Sosyal Demokrasisi sınıfsal daya-

36 Batı burjuvazisinin Amerika kıtasının keşfiyle başlayıp daha sonra Doğu'ya kaydırdığı talanıyla oluşturduğu kültürü, Batı proletaryasının da paylaştığı tespiti, o güne kadar, Lenin de dahil, hiçbir sosyalist-komünist teorisyenin üzerinde durmadığı bir konu olması bakımından ayrıca önemliydi.

nağını bu olguda bulmaktadır. Alman ve Macar devrimlerinin yenilgisinin temel nedeni budur; Doğu'dan yalıtılmışlığıdır.

Bilmeliyiz ki, uluslararası emperyalizm beslendiği esas kaynaktan, Hindistan'dan, İran'dan ve öteki Asya-Afrika sömürgelerinden sökülüp atılmadıkça ayakta kalmayı başaracak; sömürgelerini yitirdiğinde ise çökecek, doğal bir ölümle yok olup gidecektir.

Galiyev, Doğu sorununun ihmal edilmişliği ve Doğu'nun nasıl Dünya Devrimi'nin bir parçası haline getirilebileceği konusundaki düşüncelerini de özetle şöyle dile getiriyordu:

> Bizim Doğu'daki faaliyetlerimizde tam bir kargaşa hüküm sürmektedir. Nereye nasıl yaklaşacağımızı bilmiyoruz. Doğu hakkındaki bilgisizlik ve bu bilgisizliğin yarattığı kuşku yüzünden, Doğu'nun Dünya Devrimi'nin parçası olabileceği kabul edilmedi. Bugüne kadar Sovyet Rusya ile Doğu arasındaki ilişkileri düzene sokmak için alınan tüm önlemler yüzeysel ve "geçici" kalmıştır. Bu alanda sağlam ve kesin bir politikamız hâlâ yoktur. Olduğu kadarıyla da bu, ulusal kurtuluş savaşlarına karşı platonik sevgi gösterilerinden, ya da Doğu'nun devrimci taleplerini destekleyen sözlü açıklamalardan ibaret kalmaktadır. Ancak, Alman ve Macar devrimlerinin yenilgisinden, Batı'daki başarısızlıklar görünür olmaya başladıktan sonradır ki, Doğu'ya ilişkin politikamız az çok belirginleşmeye başlamıştır. Ne var ki, bugün bile, izlediğimiz politika sosyalist devrimin gerektirdiği açıklıktan yoksundur.
>
> Çözüm bekleyen temel sorunlarımızdan biri de Doğu sorunudur. Bu sorun Dünya Devrimi'nin gelişimiyle doğrudan bağlıdır. Doğu'yla ilgili politikamız ciddi düzeltmeler beklemektedir. Karşımızda duran soru şudur: Dünya Devrimi'nin gelişim sürecinde Doğu'nun rolü nedir?

Komünist Müslümanların "milli(yetçi) komünistler" olduklarını ispatlama gayreti içinde olan çalışmalarda yer alan bölük pörçük alıntılar dışında, işçi sınıfının bulunmadığı ya da çok zayıf olduğu Doğu toplumlarında, devrimin niteliği ve sos-

yal dayanakları konusunda Sultan Galiyev'in kendi kaleminden çıkmış özgün metinlere ulaşmam mümkün olmadı. Alıntılanan bu metinlerden anlaşıldığı kadarıyla, Galiyev'e göre, gelişmiş kapitalist toplumlardaki işçi sınıfının niteliklerinden yoksun, Batı'nın emperyalist sermayesi tarafından sömürülen, Batı proletaryasından çok daha büyük bir yoksulluğa ve yoksunluğa mahkûm edilmiş Doğu'nun Müslüman halkları "proleter halklardır." Büyük toprak sahipleri ve Rus kapitalizminin Doğu'daki ajanları (kompradorlar) dışında kalan bu "proleter halklar", kendi içlerinde antagonist (uzlaştırılması imkânsız) sınıf çelişkileri barındırmadıkları için sömürge ve yarı sömürge ülkelerde "bir proleter devrimi" söz konusu olamazdı. Bu ülkeler, bir halk devrimiyle oluşturulacak "Sovyet" veya "konsey" örgütlenmeleriyle ve Rus proletaryasının (Sovyet Rusya'nın) desteğiyle, sosyalizme geçebilirlerdi.[37] Doğu halklarının emperyalizme başkaldırarak Dünya Devrimi'nin bir parçası haline gelmeleri mümkündü.

Sultan Galiyev'in Doğu'ya ilişkin izlenecek politika konusunda savunduğu görüşler de şöyleydi:

> *Birinci olarak,* Batı Avrupa'ya karşı silahlanmakta olan Doğu'daki milli hareketleri desteklemeliyiz. Dünya Devrimi'nin çıkarları bizim bu hareketleri desteklememizi gerektiriyor. Bu hareketlerin, sömürge ve yarı-sömürgelerin gelişmekte olan yerli burjuvazilerinin çıkarlarıyla sınırlı, küçük-burjuva hareketleri olarak görülüp önemsenmemesi doğru değildir. Bizde, bu hareketlere karşı genellikle olumsuz bir yaklaşım gösterilmiştir ki, bu yanlıştır. Tersine, bizim bu hareketleri sadece desteklemekle kalmayıp onlara rehberlik de etmemiz gerekir. Bizim, onları desteklemek bir yana, beceriksiz hareketlerimizle kendimizden uzaklaştırdığımız bile oluyor.
>
> Bununla birlikte Doğu, aynı zamanda despotluğun da beşiğidir ve Batı emperyalizminin alt edilmesinden sonra, onun yerini Doğu emperyalizminin almayacağından emin olamayız.

37 Benningsen ve Wimbush, 1995, s. 59, 61. (Sultan Galiyev'in, Bolşevik Partisi'nin Kazan parti örgütünün Mart 1918'deki bölge toplantısında yaptığı konuşmasından.)

> Bizim (Sovyet Rusya'nın) yardımımızla yabancı boyunduruğundan "kurtulacak" Çin, Hindistan, İran ve Türkiye feodallerinin, Japonya ya da herhangi bir Avrupa emperyalizmiyle birleşerek, "Bolşevik" salgınından korunmak için, "eski kurtarıcılarına" (Sovyet Rusya'ya) karşı sefer düzenlemeyeceğini kimse garanti edemez. Doğu'daki devrimler, Doğu'da kendini liberal sanan, ama aslında katı despot niteliği taşıyan kendi burjuvazisinin yıkılması için çaba harcamak zorundadır. Bu sınıf yobaz ve feodaldir. Kendi bencil çıkarları uğruna her an yabancı düşmanlarıyla birleşebilecek ve onlara göre pozisyon alabilecek bir yapıya sahiptir.
>
> *İkinci olarak,* emperyalizmin Doğu'da, "Doğu emperyalizmi" şeklinde, olası bir hortlamasını göz önünde tutarak, oralarda komünist partileri kurulmalıdır. Bunun için her ülkede, komünist partileri için çekirdek oluşturabilecek sosyalist unsurları toparlamalıyız. Doğu'daki çalışmaları başlatmak için, öncelikle oralarda çalışabilecek tüm devrimci unsurları Sovyet Rusya'dan temin etmeliyiz. Biliyoruz ki, Sovyet Rusya'da yerleşik halklar arasında öyle halklar (örneğin Tatarlar, Başkırlar, Kırgızlar, Sartlar) vardır ki, bunlar Doğu ile hem ekonomik hem de kültürel ve etnografik yönden bağlı olup, Sovyet Rusya ile Yakın, Orta ve Uzak Doğu'yu sıkı bir şekilde birbirine bağlayan halklardır.

Galiyev, Doğu Halkları Komünist Örgütleri İkinci Kongresi'nde, Müslüman Komünistler'den M. Burundukov'un sunduğu karar tasarısı üzerine yaptığı konuşmada, Doğu ülkelerinin komünist partilerinin örgütlenme meselesi konusundaki görüşlerini daha da somutlaştırıyordu:[38]

> Doğu halkları Doğu'nun kurtuluşunda aktif bir rol oynamalıdırlar. Müslüman Komünistler bu kurtuluş savaşında baş köşeyi işgal etmelidirler. Ancak Sovyet iktidarı ve Komünist Partisi Merkez Komitesi kendilerine geniş maddi ve manevi destek sağlamazsa bu çabalar boşa gidecektir. Göreve başlamak için, Müslüman Komünistler'in bu esere katkılarını sağlamak

38 Benningsen ve Quelquejay, 2005, s. 149.

amacıyla, Dışişleri Halk Komiserliği Doğu Dairesi, köklü şekilde yeniden düzenlenmeli ve bu dairenin yönetimi Müslüman Komünistler'in ellerine bırakılmalıdır.

Sultan Galiyev, Doğu'nun Müslüman halkları arasındaki komünist faaliyetin "aynı dili konuşan" kadrolar tarafından yürütülmesine özellikle önem veriyordu. Rusya'daki Müslüman halkların kendi kaderlerini kendilerinin belirledikleri özerk Sovyet Cumhuriyetleri kurmalarının komşu sömürge ve yarı-sömürge halklar için örnek oluşturacağını, onları devrimci ayaklanmalarında cesaretlendireceğini, Sovyet Rusya'nın enternasyonalist dayanışmasına güvenerek umutlu bir gelecek tasavvur etmelerine yardımcı olacağını düşünüyordu. Örneğin, Nisan 1920'deki Azerbaycan devriminin kendisinde ne büyük umutlar yarattığını *Jizn Natsional'nosty* dergisinde yazdığı yazıda görebilmek mümkün:[39]

> Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesi, komünizmin Yakın Doğu'daki evriminde son derece önemli bir adımdır. Tıpkı Kızıl Türkistan'ın; Çin Türkistanı, Tibet, Afganistan, Hindistan, Buhara ve Hive için devrimci bir fener rolü oynaması gibi Sovyet Azerbaycan'da, eski ve deneyimli proletaryası ve iyice güçlenmiş Komünist Partisi'yle, İran, Arabistan ve Türkiye için kızıl bir fener olacaktır. (...) Azeri dilinin, İstanbul Türkleri, Tebrizli Farisiler, Kürtler, Transkafkasyalı Türkî halklar, Gürcüler ve Ermeniler tarafından anlaşılıyor olması, Sovyet Azerbaycanı'nın beynelmilel siyasal rolünü artıracaktır. Azerbaycan'dan İran'daki İngilizlere zarar verebiliriz, elimizi Arabistan'a uzatabiliriz ve az çok bağımsız bir sınıf mücadelesine dönüşene dek, Türkiye'deki devrimci harekete önderlik edebiliriz.

Sultan Galiyev'in Doğu sorununa ilişkin görüşlerinin temel taşlarından biri de, Doğu'da kızıl ordular kurulmasıydı. Bu, çoğu kez sanıldığının tersine, sadece devrimin savunulmasına yönelik "askerî" bir önlem olarak düşünülmüyordu. Hatta daha çok, Doğu'nun kendine özgü yapısına uygun bir sosyal örgüt-

39 Benningsen ve Wimbush, 1995, s. 74-75.

lenme biçimiydi. Kapitalizmin henüz gelişmediği ya da çok geri olduğu Doğu'da sendikalar ve benzeri diğer yığın örgütleri mevcut değildi. Genellikle, tarikat örgütlenmeleri dışında herhangi bir sosyal örgütlenme yoktu. Kızıl Ordu birlikleri bu işlevi de yerine getiriyor, halkı siyasallaştırıyordu. Galiyev, 1921 yılında kaleme aldığı "Tatarlar ve Ekim Devrimi" başlıklı makalesinde bu konuda şöyle diyordu:[40]

> Askerî Heyet tarafından yapılan çalışma (...) iki amaca yönelikti: Tatarların Kızıl Ordu içinde seferberlikleri [ve] siyasal eğitimleri, kızıl askerî şeflerin, yoksul işçiler ve köylüler arasından seçilmiş siyasal emekçilerin yetiştirilmesi, (...) işçi sınıfının hemen neredeyse hiç olmadığı bir dönemde (...) Müslümanlar arasında komuta görevi yapabilecek kişiler için siyasal ve askerî kurslar [açıldı]. (...) Kızıl Ordu'nun Tatar savaşçıları Doğu'da toplumsal devrimin öncüleri oldular. Orta Asya'nın en uzak "kışlaklarına", Sibirya "yurtlarına" ve Kafkas Dağları'nın "avullarına" sınıf savaşının kızıl sancağını taşıdılar. Yayın ve eğitim alanında da Askerî Heyet tarafından büyük bir çalışma gerçekleştirildi. Tatar savaşçılarına *Kızıl Ordu* gazetesinin yüz binlerce nüshası ulaştırıldı, (...) sayısız broşür dağıtıldı. Askerî Heyet, uzman yetiştirilmesi alanında da yoğun bir uğraş verdi. Birkaç yüz Tatar savaşçısı telsiz, askerî mühendislik, kurmay subaylık konularında açılmış uzmanlık kurslarından geçti.

Mustafa Suphi'nin faaliyet gösterdiği her yerde (Ural-İdil bölgesinde, Kırım'da, Taşkent'te ve Bakû'de) Türk-Müslüman esirler arasında kızıl askerî birlikler oluşturulmasını hiç ihmal etmemesinin nedeni de bu bakış açısıydı. 1920 Mayıs'ında Bakû'ye geldikten sonra, Rusya'nın değişik yerlerinde oluşturmuş olduğu kızıl birlikleri Bakû'ye getirtip orada oluşturduğu kızıl birliğin sayısını 15-20 bine çıkartıp Türkiye'ye dönerken beraberinde götürmeyi planlamasının[41] nedeni, Anadolu'yu bu askerî birlikle zapt ederek sosyalist devrim yapmak değil, tasar-

40 Sultan Galiyev, 2005b, s. 246-247.

41 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 86.

ladığı halk devrimi düşüncesini hem ordu içinde, hem de halk arasında yaygınlaştıracak örgütlenmeyi yaratabilmekti.

Sultan Galiyev, din (İslâm) konusundaki görüşlerini, Mustafa Suphi'nin ölümünden yaklaşık bir yıl sonra, Aralık 1921'de yayımlar. "Müslümanlar Arasında Din Karşıtı Propagandanın Yöntemleri" başlığını taşıyan bu makalesinde, İslâm ülkelerindeki komünist faaliyetin din karşıtı olmaması, tersine "İslâm'la barışık" olması gerektiğini savunmaktaydı. Galiyev "din karıştı propaganda"nın kendisine karşı çıkmakta, Bolşeviklerin tıpkı Çarlık döneminin misyonerleri gibi İslâm'a saldırmalarını eleştirmekte, Müslümanlar arasında yürütülecek çalışmanın tümüyle, dinsel gericilikle mücadeleyi başarıyla yürütmüş, Tatar toplumunda seküler bir gelenek oluşturmayı başarmış Cedid hareketi içinden gelen Müslüman Komünistler'e bırakılmasını savunmaktaydı. Bu konudaki temel tezleri özetle şöyleydi:[42]

> Bolşevik Partisi'nin yürüttüğü, Müslümanları da hedef alan "din karşıtı kampanyalar" yanlıştır. Camileri kapatılıyor, kutsal özelliklerine aykırı amaçlarla kullanılıyor, mollalar kurşuna diziliyor. Üstelik bunları çoğunlukla, geçmişte misyonerlik yapmış, şimdi de "Bolşevikleşmiş" Rusların yaptığını halk biliyor. İslâm'ı yıkmaya, yok etmeye çalışmak yanlıştır. Yapılması gereken, tam bir laikleşmeyle onu dünyevileştirmektir. Bu çok uzun zaman alacak bir iştir. Müslüman cemaatler (ümmet) korunmalı, dinsel gericilik adım adım temizlenmelidir. Emperyalizmin iktisadi ve siyasi saldırılarından zarar gören Müslüman halkın dini olan İslâm'a saldırmak akılsızlıktır. Müslümanların zaafı İslâm değil, iktisadi ve siyasi geri kalmışlıktır. Bu geri kalmışlık zinciri din karşıtı propaganda ile değil, siyasetin toplumsallaştırılmasıyla, Müslümanların siyasi, iktisadi, idari ve kültürel kurumların liderliğine çekilmesiyle kırılır. İslâm'ın doğasında bulunan "kolektivizm", "eşitçilik", toprak ve su üzerinde "özel mülkiyetin reddi", "zorunlu zekât" biçimindeki ilerici vergi sistemi gibi özellikleri dikkate alınmalı-

42 Sultan Galiyev, 2005a, s. 249-255

dır. Komünistler din düşmanlığı yapmazlar, sadece ateist olma haklarına saygı gösterilmesini isterler.

Sultan Galiyev, İslâm'ın kendisinin zaten komünizm demek olduğunu savunmuyor, böyle bir propaganda önermiyordu.

1919 Kasım'ında toplanan Doğu Halkları Komünist Örgütleri İkinci Kongresi'ne katılan ve 22 Kasım tarihli ilk oturumunda bir konuşma yapan Lenin, Sultan Galiyev'in ve Müslüman Komünistler'in –belki İslâm konusuna ilişkin olanlar hariç– bütün bu görüşlerinden haberdardı. Nitekim yaptığı konuşmada, Doğu sorununa önem verilmesi gereği üzerinde dururken, onların tezlerindeki kimi ifadeleri kullanıyor ama sonuçta, Sultan Galiyev'in Dünya Devrimi'ne ilişkin görüşlerini kategorik olarak reddediyordu:[43]

> Tartışmasız olan gerçek şudur ki, nihaî zafer ancak ve sadece dünyanın bütün ileri ülkelerinin proletaryası tarafından kazanılabilir ve biz Ruslar ise İngiliz, Fransız ya da Alman proletaryasının sağlamlaştıracağı bu işin başlangıç adımlarını atmaktayız. Ama görüyoruz ki, bütün ezilen sömürge uluslarının ve her şeyden önce de Doğu uluslarının yardımı olmaksızın onlar bu zafere ulaşamayacaklardır. Şunu anlamalıyız ki, komünizme geçiş, öncünün tek başına başarabileceği bir şey değildir.
>
> [Sizler Doğu'daki mücadelenizi] o halklar arasında uyanmakta ve uyanmak zorunda olan ve kendi tarihsel gerekçelerine sahip burjuva milliyetçiliğine dayandırmak zorundasınız. Aynı zamanda, bir yolunu bulup, her ülkenin sömürülen emekçi yığınlarına ulaşarak onların anladığı dilden, kurtuluş umutlarının uluslararası devrimde olduğunu ve Doğu'nun yüz milyonlarca sömürülen emekçisinin tek müttefikinin uluslararası proletarya olduğunu anlatmanız gerekir.

43 Lenin, 1919.

Lenin'in bu konuşmasının önemli olmasının üç nedeni vardı:

Birincisi, Sovyet Rusya'nın Alman ve Macar devrimlerinin yenilgisinin ardından içine düştüğü mutlak tecrit durumunda ve süregiden ağır iç savaş koşullarında, Bolşevik Partisi'nin yüzünü nihayet Doğu sorununa çevirmeye başlayacağı anlaşılıyordu.

Ama ikincisi, Dünya Devrimi'nin öncüsünün Batı proletaryası olacağı ve Batı'dan başlayacağı konusundaki görüşte herhangi bir değişiklik olmayacağını ortaya koymasıydı. Doğu halklarının mücadelesinin sosyalist devrimle bir ilgisi yoktu; henüz sadece "burjuva milliyetçi" bir mücadeleydi. Dolayısıyla, Dünya Devrimi için mücadelede herhangi bir önceliğe, hatta eşit ağırlığa sahip olamazdı ama önemsiz de değildi. Çünkü Batı proletaryasının, Doğu halklarının desteği olmadan tek başına zafere ulaşması mümkün görünmüyordu. Ancak "yedek", "destek" ya da "artçı" olmak durumundaydı.

Üçüncüsü, Doğu'daki komünist faaliyetin esas görevi, "burjuva milliyetçi" uyanışa destek olmak ama bunu yaparken de Doğu halkları arasında nihaî kurtuluşun ancak Batı proletaryasının sosyalist devrimiyle mümkün olacağı propagandasını yapmaktı.

Ulusların kaderlerini tayin hakkı ve rıza sorunu

Doğu sorununun ikinci cephesi Rusya'nın doğusundaki, esas olarak Müslümanlardan oluşan halkların kendi kaderlerini tayin etmeleri sorunuydu. Sovyet hükümetinin, Ekim Devrimi'nin hemen ertesinde Lenin ile Stalin'in ortak imzalarıyla yayımladığı "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi"nde ve "Rusya'nın ve Doğu'nun Tüm Müslüman Emekçilerine" başlıklı çağrısında bulunduğu vaatlerin sahiciliğinin mihenk taşı, Tatar-Başkır Sovyet Cumhuriyeti kurulmasına ilişkin karar tasarısının kaderi olur.

Tatar-Başkır Cumhuriyeti tasarısı, Milliyetler Halk Komiseri Stalin ile MUSKOM Başkanı Vahidov ve iki yardımcısının imzalarıyla *Pravda* gazetesinin 23 Mart 1918 tarihli sayısın-

da yayımlanmıştı. Bu tasarı toplanacak özel bir kongrede tartışılıp karara bağlanacaktı. Ama bir ay kadar sonra başlayan iç savaş dolayısıyla bu kongrenin toplanması ertelenmişti.[44] Doğu Halkları Komünist Örgütleri'nin İkinci Kongresi'nin toplandığı Kasım 1919'a gelindiğinde İdil-Ural bölgesindeki Kolçak ve Dutov'un Beyaz Orduları'nın sonunun yakın olduğunun anlaşıldığı koşullarda, Tatar-Başkır Cumhuriyeti'nin kurulması meselesi Sultan Galiyev ve Müslüman Komünistler tarafından tekrar gündeme getirilir. Ne var ki, aradan geçen bir buçuk yılda bu projeyi doğrudan etkileyen önemli bir gelişme olmuş, Mart 1919'da, söz konusu Tatar-Başkır Cumhuriyeti tasarısından bağımsız olarak, ayrı bir Başkır Özerk Sovyet Cumhuriyeti zaten kurulmuştur.

1917 Şubat Devrimi'nden sonra, Çarlık Rusya'sının diğer Müslüman halkları gibi Başkırlar da kendi özerk veya bağımsız devletlerini kurmak üzere hareketlenirler. Düzenlenen çeşitli toplantılarda, "kültürel özerklik" veya "topraklı özerklik" konusu hararetli tartışmaların konusu olur. Başkır Kongresi'nin Ekim Devrimi'nden sonra Ufa kentinde yapılan toplantısında, Aralık ayında açılacak olan Tüm Rusya Kurucu Meclisi için yapılacak seçimlere katılacak Başkır adayları için seçim yapılır. "Kültürel özerklik" savunucuları ile "topraklı özerklik" taraftarlarının yarıştığı seçimlerde, kazanan taraf "topraklı özerklik" yanlıları olur. Bolşeviklerle birlikte aynı listede yer alanlar arasında Sosyalist Devrimci Parti (Es-Er) yandaşı Zeki Velidi de vardır. Bolşevik Partisi'nin, Kurucu Meclis'i tanımayacağının anlaşılması üzerine, Zeki Velidi ve arkadaşları iki gün süren bir danışma toplantısı yaparak "Demokrasi ve Kurucu Meclis fikrine sadık kalmaya ve Başkırdistan'ın özerkliğini Bolşevikler sayesinde almayı beklemeden, bizzat ilan etmeye" karar verirler. Özerklik ilanı ve buna paralel olarak askerî güç oluşturma girişimi, yerel Boşleviklerle aralarında bir süreliğine hapsedilmelere kadar varan gerginliklere neden olur. MUSKOM'un kurulmasından sonra, Nisan 1918'de, Milliyet-

44 Tatar-Başkır Cumhuriyeti karar tasarısının hazırlanışının ve kabul edilişinin ayrıntıları için bkz. "İkinci Bölüm: Müslüman Komünistler'le Kader Birliği".

ler Halk Komiseri Stalin ve MUSKOM Başkanı Mollanur Vahidov, Zeki Velidi'ye ortak bir mektup yazarak kendisini Moskova'ya davet ederler. Durumu arkadaşlarıyla görüşen Zeki Velidi, "Moskova'ya güveniyorsam da, yerel komünistlere güvenim yoktur," diyerek bu daveti reddederek, dağlara çekilip direnişe geçme kararı alınır.[45]

Bir ay kadar sonra, Mayıs sonunda, Çekoslovak lejyonlarının isyanı başlayınca, Zeki Velidi kendi çeteleriyle birlikte bu isyana katılır ve isyancı Beyaz Ordu çeteleri tarafından da onaylanan bir hükümet oluşturarak o hükümetin Savaş Bakanı olur.[46] 1918'in sonbaharıyla birlikte İdil-Ural bölgesinde Beyazlara karşı savaşan Kızıl Ordu birlikleri üstünlük sağlamaya ve güçler dengesi Sovyet hükümetinden yana değişmeye başlar. Beyaz Ordu komutanlarından Kolçak, 18 Mayıs 1918 günü kendisini diktatör ilan ederek Kazakistan ve Başkırdistan'daki hükümetleri ve bunların oluşturdukları askerî birlikleri lağveder. O arada, Taşkent'te ve Kazakistan'da Beyaz Ordular'la birlikte Sovyet hükümetine karşı savaşmakta olan diğer yerel kuvvetlerde de Sovyet hükümetine yanaşma eğilimleri görülmeye başlar. Değişen koşulları dikkate alan Zeki Velidi ve arkadaşları Bolşeviklerle anlaşmaları gerektiğine karar vererek, 1 Ocak 1919 günü Bolşeviklerin Ufa kentinde kurmuş oldukları Sovyet'e, "barış koşullarını" bildiren bir metin sunarlar. Buna göre Başkırdistan, "dahili ve iktisadi işlerde tam özerkliğe sahip olacak; ordusu Sovyet kumandasına bağlı olmakla birlikte, iç işleyişinde özerk olacak" ve "komünizmi benimseme mecburiyetinde" bırakılmayacaktı. Ufa Sovyeti Başkanının bu koşulları kabul etmemesine karşılık, Lenin ve Stalin bu koşulların benimsenmesi talimatını telefonla vererek, "Başkırların Beyazlara karşı savaşmayı kabul etmelerinin" yeterli olduğunu bildirirler.[47]

Zeki Velidi, Şubat 1919'da Moskova'ya gider, Komünist Enternasyonal'in kuruluş kongresi ve Bolşevik Partisi'nin Sekizin-

45 Togan, 2015, s. 155-164.

46 Aynı yerde, s. 174.

47 Aynı yerde, s. 206.

ci Kongresi'nin yapıldığı Mart ayı boyunca Moskova'da kalır, Stalin, Troçki ve Lenin'le görüşmeler yapar ve 16 maddelik bir anlaşmayla özerk Başkır Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşu 23 Mart 1919 günü ilan edilir.[48] Zeki Velidi, Başkırdistan'a döndükten sonra arkadaşlarına, Sovyet hükümetiyle anlaşmasının gerekçesini şöyle açıklar:[49]

> Rusya'da gelişmesi muhakkak olan bir rejime uymaktan başka yol yoktur. Çünkü Rus milleti Bolşevizm'i kendi sırtında tecrübe etmek yoluna girmiştir. Onu bu yoldan çevirebilecek tek kuvvet Es-Er'ler ve Kurucu Meclis fikri idi. O fikir yıkıldı. Çarlık taraftarı olan hiçbir general artık Rus milletini tatmin edemez. Biz de onlarla beraber yürüyemeyeceğimizi, yeniden maceralara atılmanın imkânsızlığını ve faydasızlığını gördük ve Sovyetlerle anlaştık. Mademki şimdi Sovyet şartlarına uymaktan başka yol yoktur, memuriyetlere, kooperatiflere, memleketin iktisadî ve kültürel müesseselerine gireceksiniz, ta ki ülkemizin [Başkırdistan'ın] idaresi bilfiil elimizde kalsın.

1919 Kasım'ında toplanan Doğu Halkları Komünist Örgütleri'nin ikinci kongresinin gündemine Tatar-Başkır Cumhuriyeti meselesi tekrar getirildiğinde durum buydu. Tasarı halindeki Tatar-Başkır Cumhuriyeti daha ortaya çıkmadan fiilen taksim edilmiş durumdaydı.[50] Sultan Galiyev, 22 Kasım-3 Aralık 1919 tarihlerinde toplanan kongrenin gündemine Tatar-Başkır Cumhuriyeti tasarısını buna rağmen getirir. Şu farkla ki: Tasarı, Tatarlardan ayrı bir Başkır Özerk Cumhuriyeti'nin zaten kurulmuş olduğu gerçeğini dikkate alarak, Başkır kısmına kendi kaderini tayin hakkı verilmek koşuluyla, tek bir "Tatar-Başkır Cumhuriyeti" kurulmasını öngörmekteydi.[51]

Yapılan tartışmalardan sonra, 76 delegesi olan kongrede, 18'e karşı 45 gibi ezici bir çoğunlukla, Tatar-Başkır Cumhu-

48 Aynı yerde, s. 213-214, 216. Sultan Galiyev, Zeki Velidi'nin kendisine, Stalin ve Troçki'yle yaptığı görüşmeden sonra, "Bu adamların gerçekten büyük ve dürüst kişiler olduklarını gördüm," dediğini belirtir. (Kakınç, 2004, s. 80).

49 Aynı yerde, s. 226.

50 Rorlich, 2000, s. 278.

51 Kakınç, 2004, s. 48-49.

riyeti'nin kurulma çalışmalarına devam edilmesine karar verilir.[52] Fakat kongre delegelerinden ne Tatar ne de Başkır olan, V. Lukaşeviç (Rus), A. Mikoyan (Ermeni), Neriman Nerimanov (Azerbaycanlı), Haydarhanov (Kuzey Kafkasyalı) ve A. İbrahimov (Türkistanlı), bu kararı protesto ederler. İtirazlarının gerekçesi, Sultan Galiyev ve taraftarlarının bu kararı "kongreye zorla kabul ettirmiş olmaları"dır.[53] Kongrenin sona ermesinden 10 gün sonra, Lenin'in başkanlığındaki Politik Büro, karara itiraz eden delegelerle görüşmeler yaparak 13 Aralık 1919 tarihinde şu kararı alır:[54]

> Doğu Halkları Komünist Örgütleri Kongresi'nin büyük kısmının ve özellikle Başkırdistan komünistlerinin bütün delegelerinin, Tatar-Başkır Cumhuriyeti'nin kurulmasına karşı olmaları dolayısıyla, bu cumhuriyet kurulmamalı ve Milliyetler Halk Komiserliği'nin Tatar-Başkır Sovyet Cumhuriyeti konusundaki 22 Mart 1918 tarihli kararnamesi iptal edilmelidir. Parti üyelerine bundan sonra Tatar-Başkır Cumhuriyeti lehine propaganda yapmamaları teklif edilmelidir.

Bolşevik Partisi Politik Bürosu'nun bu kararına karşı, Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu'nun üç gün sonra yaptığı toplantıda (16 Aralık 1919) aldığı karar ise şöyle olur:[55]

> [Merkez Büro], Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Tatar Başkır Cumhuriyeti konusunda karar alırken kendisine tek taraflı ve kasıtlı bilgi verildiği sonucuna vararak, meselenin kapanmamış olduğunu kabul etmekte ve Merkez Komitesi'nin genel toplantısında konunun yeni baştan incelenmesini teklif etmektedir. Bunun yanı sıra, Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi üyelerine ve Halk Komiserleri Heyeti'ne konuya ilişkin ayrıntılı rapor verilmesine...

52 Bu oylama sonucunu haberleştiren Rusça gazeteden yararlanabilmeyi Emel Akal'a borçluyum.

53 Devletşin, 1981, s. 272.

54 Aynı yerde, s. 273.

55 Aynı yerde.

Kongrenin ezici çoğunlukla aldığı kararı yok sayan Politik Büro, Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu'nun "konunun tekrar incelenmesi" yönündeki bu önerisini de dikkate almayınca, "Tatar-Başkır Cumhuriyeti" meselesi Bolşevik Partisi Politik Bürosu'nun kararıyla gündemden düşürülmüş olur.

Bir parantez açarak, Zeki Velidi ile Mustafa Suphi'nin büyük olasılıkla bu arada tanışmış olabileceklerine işaret etmek isterim. Bolşevik Partisi'nin sekizinci kongresine de katıldıktan sonra, Mart ayı sonunda Kırım'a gitmiş olan Mustafa Suphi, Eylül 1919'da Moskova'ya dönmüş ve gerek Doğu Halkları Komünist Örgütleri Kongresi sırasında ve gerekse Politik Büro Tatar-Başkır Cumuriyeti konusunun gündemden düşürülmesine karar verirken Moskova'dadır. O sırada Zeki Velidi Togan da Moskova'dadır. Bu ikisi, sekiz ay kadar önce (Mart 1919'da) Komünist Enternasyonal'in kuruluş kongresi ve Bolşevik Partisi'nin sekizinci kongresi yapılırken de Moskova'daydılar. Tanışmaları eğer o tarihte olmadıysa, bu sırada, 1919 Kasım veya Aralık'ında olmuştur. İleride göreceğimiz gibi Zeki Velidi, 1920'nin Temmuz ve Ağustos aylarında Bakü'ye iki kez gelecek ve her ikisinde de, bu tanışıklıkları sayesinde, Suphi'nin kendisine sağladığı olanaklarla orada barınabilecektir. Açtığımız parantezi kapatıp devam edelim...

Tatarlardan ve Kazaklardan ayrı bir özerk Başkır Cumhuriyeti'nin zaten kurulmuş olmasının, Tatar-Başkır Cumhuriyeti tasarısının gündemden düşmesinde önemli bir rol oynadığı açık olmakla birlikte, bunun daha derinde yatan, daha kapsamlı bir nedeninin daha olduğu anlaşılıyor. Tatar-Başkır Cumhuriyeti tasarısının coğrafi kapsamı, Tatar ve Başkır halkının neredeyse tamamını içerdiği gibi Çuvaş ve Mari halklarının da dâhil olacakları, Kazakistan topraklarıyla sınırdaş, çok geniş bir bölgenin bütünsel özerkliği anlamına geliyordu. Merkezi Kazan olacak böyle bir özerk cumhuriyet, Tatarların Müslüman coğrafyası üzerindeki tarihsel önemini ve etkisini daha da artıracaktı. Bunun dışında, Zeki Velidi'nin liderliğini yaptığı Başkırların özlemini duydukları özerk cumhuriyet, Tatar ve Başkırla-

ra ek olarak Kazakları da içeriyordu. Müslüman Komünistler'in özerklik talepleri, birbirine sınırdaş birkaç bölgeye mekanik olarak, ayrı ayrı özerklikler verilmesini değil, Müslüman coğrafyasının tarihsel gelişme süreci esnasında siyasi bağımsızlığını yitirerek Çarlık Rusya'sının sömürgesi haline gelmiş halklara en geniş siyasi, sosyal ve kültürel özerkliklerinin verilmesini öngörüyordu. Bolşevik Partisi yönetiminin, güvenmedikleri Sultan Galiyev liderliğindeki Müslüman Komünistler'in bu ölçüde güçlenmelerine göz yumması söz konusu olamıyordu.

Sultan Galiyev, "kraldan çok kralcı" kesilen bazı Tatar komünistlerinin, Tatar-Başkır Cumhuriyeti konusunun gündeme geldiği 1918 baharından itibaren, kendisini ve bu cumhuriyet projesini savunan herkesi "milliyetçilik"le suçlamaya başladıklarını; Kasım 1918'deki Müslüman Komünistler Birinci Kongresi'nde Mustafa Suphi'yi "şovenist" olmakla suçlayanların da bunlar olduklarını; MUSKOM yerine Doğu Halkları Komünist Örgütleri'nin kurulmasından sonra, örgütün Merkez Bürosu'nda başkan yardımcısı olan Yalımov'un siyasi kariyerini tümüyle "ulusal sorunun inkârı" üzerine inşa ettiğini; Mustafa Suphi'yi sürekli taciz ettiğini; kendisini (Sultan Galiyev'i), Mustafa Suphi'yi ve Kırımlı Müslüman Komünist Firdevs'i "milliyetçi üçlü" ilan ettiğini ve Bolşevik Partisi Merkez Komitesi üyesi ve teknik sekreteri E. Stasova'yı bu üç kişinin "milliyetçi" oldukları konusunda sürekli "dolduruşa getirdiğini" söylemektedir.[56] Sultan Galiyev'i ve çevresini hedef alan bu aleyhte kampanya, Tatar-Başkır Cumhuriyeti meselesi yüzünden, Doğu Halkları Komünist Örgütleri'nin 1919 Kasım'ındaki ikinci kongresi sırasında da alevlendirilir. Kongre'den hemen sonra Doğulu (Müslüman) komünistlere (Sultan Galiyev'e, Firdevs'e, Efendiyev'e, Rıskulov'a, Yumagulov'a) ve Kazanlı diğer Müslüman Komünistler'e karşı "milliyetçilik" suçlamaları yükseltilir ve Büyük Rus şovenisti Rus Bolşeviklerin desteğinde, "kraldan çok kralcılar"dan oluşan "solcu" veya "enternasyonalist" bir grup oluşturulur.[57] Böylece, Sultan Galiyev, Mustafa

56 Kakınç, 2004, s. 61-64.

57 Aynı yerde, s. 48.

Suphi, Firdevs gibi Müslüman Komünistler de "sağcı" ve "milliyetçi" olarak etiketlenmiş olurlar. Bu grubun 1923 yılına kadar sürdürdüğü "karşı kampanya" sayesinde ve Stalin'in girişimiyle, Sultan Galiyev Komünist Partisi'nden ihraç edilip bir süreliğine tutuklanacaktır.

O arada, Bolşevik Partisi yönetimi de Zeki Velidi'yi "kazanmaya" yönelik bazı adımlar atar. Zeki Velidi, 5-9 Aralık 1919 tarihlerinde Moskova'da toplanan Tüm Rusya Sovyetleri Yedinci Kongresi'ne katıldıktan hemen sonra Lenin, onu bazı rapor ve yazıları görüşmek üzere davet eder. Görüşme sonlanıp kapıdan çıkmak üzereyken Lenin, ayak üstü, "Partiye girerseniz iyi edersiniz, sizinle parti çerçevesi içinde çalışmayı isterim," der.[58]

Bu konuşmadan iki gün sonra, *Kazak* gazetesi yazarı Ahmet Beytursunov'la birlikte Stalin'i ziyaret ettiklerinde, o da aynı teklifte bulunur:[59]

> Her ikinizi de, milliyetçi olduğunuz halde, Dünya Devrimi fikrini, belki bizden biraz farklı da olsa benimseyebilecek şahsiyetler olarak tanıyoruz. (...) Ben sizin her ikinizi komünist olmadığınız halde üye olarak görmek ve beraber çalışmak isterim. Zaten, bildiğiniz gibi parti içindeki Rus ve diğer milletlere mensup üyeler arasında benzerleriniz, yani milliyetçiler çoktur.

Lenin ile Stalin'in Zeki Velidi'ye Komünist Partisi üyeliği teklifinde bulunmalarının 1919 Aralık ayı sonunda toplanacak Kazak-Başkır Komisyonu'nun (Kalinin Komisyonu'nun) arifesinde yapmış olmaları ilginçtir. Çünkü Velidi, o komisyonun çalışmalarına bu teklifi kabul etmiş olarak katılır.[60] Ama kı-

58 Togan, 2015, s. 242.

59 Aynı yerde, s. 243.

60 Sultan Galiyev, Zeki Velidi'nin Bolşevik Partisi'ne üye oluşunu şöyle yorumlar: "O'nun Çekoslovak lejyonlarından ayrılarak bizim tarafımıza geçmesi kesinlikle samimi ve dürüstçe olmuştu. Komünist Partisi'ne girerken de samimi olmuştu. Marksist düşünce ve çalışmalarında bazı pürüzler görülse de, bunların ıslah edilmesi mümkündü. Eminim ki, eğer biz onu dışlamasaydık, Komünist Partisi'nin Doğu'daki en dürüst kadrolarından biri olacaktı" (Kakınç, 2004, s. 80-81).

sa zamanda, parti toplantılarına çağrıldığı halde, aslında parti üyesi sayılmadığını, üyeliğinin göstermelik ve kendisini "parti disiplini" altına alma amaçlı olduğunu anlar.[61]

Aralık 1919'un son günlerinde, Kazak-Başkır Komisyonu Mihail Kalinin'in başkanlığında iki günlük bir toplantı yapar. Sultan Galiyev ile Zeki Velidi'nin de katıldıkları "Kalinin Komisyonu" toplantılarının gündeminde Türkistan, Kazakistan ve Başkırdistan arasındaki ilişkiler ve Orenburg'un başkentliğini yapacağı bir Başkır-Kazak Cumhuriyeti'nin kurulması vardır. O arada, Tatar-Başkır Cumhuriyeti konusu da dolaylı olarak tekrar söz konusu olur. Komisyon oturumlarında Zeki Velidi, Orenburg kenti merkezli bir Başkır-Kazak Cumhuriyeti'ni savunurken, Bolşeviklerin görüşünü yansıtan, Sultan Galiyev karşıtı Tatar komünistler, tıpkı Tatar-Başkır Cumhuriyeti'ne karşı çıktıkları gibi bu teze de karşı çıkarlar ve Tatarlar için ayrı, Başkırlar için ayrı ve Kazaklar için de ayrı üç özerk cumhuriyet kurulmasını savunurlar. Sonuçta onların savundukları bu "üç ayrı cumhuriyet" tezi kabul edilir.[62] Zeki Velidi'nin *Hatıralar*'ında dile getirdiğine göre, Sultan Galiyev, Kasım ayındaki kongrede Tatar-Başkır Cumhuriyeti'nin kurulmasını savunurken mevcut Başkır Cumhuriyeti'nin (Küçük Başkırdistan'ın) kurulması önerilen cumhuriyetin dışında tutulabileceği görüşünü de savunmuş bir kişi olarak, şimdi Kalinin Komisyonu'nda Zeki Velidi'nin savunduğu "Küçük Başkırdistan"ın Kazaklarla birleşmesi fikrini de kabul ediyor, böylece ikisi arasında bu konuda fikirsel ve programatik bir yakınlaşma oluyordu.[63]

Zeki Velidi, Kalinin Komisyonu'nun Tatar-Kazak Cumhuriyeti önerisini kabul etmemesinin ve Bolşevik Partisi yönetiminin (Lenin ve Stalin'in) de bu öneriye karşı olmalarının kendisinde yarattığı hayal kırıklığını, "Benim için Moskova artık bir yalancılık, dolandırıcılık, sahtekârlık muhitiydi," şeklinde ifade eder.[64]

---

61 Togan, 2015, s. 271.

62 Aynı yerde, s. 244.

63 Aynı yerde, s. 245-246.

64 Aynı yerde, s. 247.

Başkırdistan'a dönen Zeki Velidi, 1920 Mayıs'ı başında tekrar Moskova'ya çağrılır. Yaptıkları görüşmede Lenin kendisine, "Ben sizi tüm Rusya ölçüsünde bizimle beraber çalışabilecek bir şahsiyet olarak tanıyorum, ülkenizin işini başka arkadaşlarınız da yaparlar, siz de ara sıra gidersiniz, şimdilik burada, merkezde çalışmaya alışınız," dedikten sonra, Milliyetler Komiserliği üyeliğine tayin edildiğini bildirir. Zeki Velidi bunu, kendisinin Başkırdistan'dan uzaklaştırılması olarak yorumlar. Stalin'le yaptığı görüşmede ise Stalin "çok mahrem bir şekilde", kendisini Moskova'da alıkoymak isteyenin Troçki olduğunu, çünkü onun Doğu bölgelerindeki nüfuzunun artmasından çekindiğini söyler.[65]

Zeki Velidi, Başkırdistan'ın sorunlarını inceleyen bir komisyonun çalışmalarına katılmaya başlar. Bu komisyonun 19 Mayıs 1920 günü kabul edilip Kalinin ve Lenin'in imzalarıyla Sovyet hükümeti adına resmen ilan edilen beş maddelik kararında, Başkırdistan'ın özerkliği adalet, eğitim, tarım gibi alanlarla sınırlanırken, dış politika, ekonomi, maliye, posta, telgraf ve ulaşım konularında merkezî devlete bağlı olacağı hükme bağlanır. Bu karar, Mart 1919'da Başkır Cumhuriyeti ilan edilirken Zeki Velidi'yle üzerinde mutabık kalınmış özerklik çerçevesini neredeyse yok ediyordu. Konuyu Lenin'le görüşmeye giden Zeki Velidi, üzerinde mutabık kalınmış olan özerklik çerçevesini hatırlatınca, aralarında şöyle bir konuşma geçer:[66]

> *Lenin:* Siz neden böyle ahlâkî teorilerden söz ediyorsunuz? Nasıl devrimcisiniz? Nasıl böyle anlaşmalara saplanıyorsunuz? Sizinle yapılan anlaşma hiç kimseyi bir şeye bağlamayan bir kâğıt parçasından ibarettir.
>
> *Z. Velidi:* Biz insanlık ilişkilerinin işte böyle kâğıt parçalarına uyulması esasına dayandığına inanıyorduk.
>
> *Lenin:* O halde yanılmışsınız. Siz bizim çevremizde daha çok şeyler öğreneceksiniz. Ben cidden ve samimi olarak isterim ki, bizimle bütün Rusya ve dünya ölçüsündeki işlerde işbirliği ya-

65 Aynı yerde, s. 272.

66 Aynı yerde, s. 272-273.

pasınız. Vaktiyle, geçici zorunluluklar gereği yazılıp imzalanmış bir kâğıt üzerinde münakaşa etmek size yakışmaz. Göreceksiniz, önümüzde çok daha önemli işler var.

Zeki Velidi, bir süre sonra Bolşevik Partisi yönetimiyle çalışmasının mümkün olmadığına karar vererek, Türkistan'daki Basmacı isyanına katılmaya karar verir. Fakat o kararı hayata geçirmezden önce, muhtemelen 1920 Mayıs'ının ikinci yarısında veya Haziran başlarında, Moskova'da, Sultan Galiyev'le görüşür. Bu görüşmenin içeriğine ilişkin Sultan Galiyev'in verdiği bilgi şöyledir:[67]

> Stalin Yoldaş'ın kendi yanlışını anlayacağına ve onu tekrar Başkırdistan'a iade edeceğine kesinlikle inanmaktaydı. Bunu biliyordum, çünkü [Moskova'dan] ayrılmadan önce bana geldi ve ne yapması gerektiğini danıştı. Takip edilmekten korkuyordu. O sırada benim ona koruma verme olanağım yoktu. Kısaca şunu söyledim: "Nasıl istiyorsan öyle yap."

Zeki Velidi, 29 Haziran 1920'de Basmacı isyanına katılmak üzere Moskova'dan ayrılırken içinde bulunduğu ruh halini şöyle ifade ediyordu:[68]

> 29 Haziran 1908'de babamı bırakıp uzak şehirlere tahsile gitmiştim. Şimdi 29 Haziran 1920'de, Lenin'i bırakıp aleni isyan bayrağını kaldırarak Türkistan'ın dağ ve çöllerine çekiliyordum.

Bir yandan Başkır Cumhuriyeti'ne Mart 1919'da tanınan özerkliğin kapsamını daraltıcı çalışmalar yapılırken, bir yandan da ayrı bir Tatar Cumhuriyeti'nin kuruluş çalışmaları yürütülüyordu. Bu çalışmaların ilk adımları Tatar-Başkır Cumhuriyeti projesinin rafa kaldırılmasının hemen ardından, Politik Büro'nun 26 Ocak 1920 tarihli toplantısında atılır ve cumhuriyetin toprakları ve sınırlarıyla ilgili ilk öneri 22 Mart 1920'de Lenin'e sunulur. Sultan Galiyev, o aşamada Tatar-Başkır Cumhu-

67 Kakınç, 2004, s. 82.
68 Togan, 2015, s. 281.

riyeti projesini tekrar canlandırabilmek için son bir girişimde bulunursa da, Lenin'in kararlı muhalefetiyle karşılaşır.[69] Tataristan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluş kararnamesi 27 Mayıs 1920 günü yayımlanır. Tam iki yıl önce, Stalin, Vahidov, Manatov ve Galimcan ibrahimov'un ortak imzalarıyla ilan edilen Tatar-Başkır Cumhuriyeti projesinin yüzölçümü 220 bin kilometrekareyken (Türkiye'nin yüzölçümünün yaklaşık üçte biri kadar), kurulacağı ilan edilen bu Tatar Cumhuriyeti'nin yüzölçümü sadece 68 bin kilometrekareden ibaretti. İdil-Ural bölgesinde yaşayan toplam Tatar nüfusunun (4 milyon 200 bin) ancak üçte biri kadarını (1 milyon 459 bin 600) kapsıyordu. Önemli oranda Tatar nüfusunu ve daha düşük oranda Başkır nüfusunu içeren, yaklaşık 2,5 milyon insanın yaşadığı üç kaza ve Ufa kenti, yeni kurulan bu Tatar Cumhuriyeti'nin veya mevcut Başkır Cumhuriyeti'nin dışında bırakılıyor ve bunlar iki cumhuriyetin arasında kalan bir üçüncü bölge oluşturuyordu.[70] Buna rağmen, Kazan'da yaşayan Rus nüfus, bu kadarına bile tahammül göstermeyip, böyle özerk bir Tataristan Cumhuriyeti'nin kurulmasını sokaklara dökülerek protesto ediyordu. İddialarına göre, böyle bir Tatar Cumhuriyeti'nin kurulması Batu ve Cengiz Han devirlerine geri dönüştü! Geri kalmış Tatar halkı içinde, bu yeni cumhuriyeti yönetme yeteneğine sahip yetişkin komünist kadrolar yoktu! O yüzden Kazan vilayetinin her yıl merkezi devlete teslim ettiği 136 bin ton tahılın geleceği tehlikeye girecekti.[71]

Bolşevik Partisi yönetiminin ve Sovyet Devleti'nin Ekim Devrimi'nden hemen sonra, 15 Kasım 1917'de yayımladığı "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi"nde, Rusya halklarına, ayrılma ve bağımsız devlet kurma da dâhil olmak üzere, kendi kaderlerini özgürce tayin etme hakkına ve ulusal azınlıkların ve etnik grupların kendilerini özgürce geliştirme hakkına sahip

69 Rorlich, 2000, s. 281.

70 Devletşin, 1981, s. 286.

71 Aynı yerde, s. 288.

olacakları vaat ediliyordu. 16 Aralık 1917 tarihli "Rusya'nın ve Doğu'nun tüm Müslüman emekçilerine" başlıklı çağrıda ise, "bundan böyle, inanç ve âdetleriniz, ulusal ve kültürel kurumlarınız özgür ve dokunulmaz olacaktır" denilerek onlardan Ekim Devrimi'ni ve Sovyet hükümetini desteklemeleri isteniyordu. Bu vaatlerin inandırıcı olabilmesi, Müslüman halkların temsilcileriyle Bolşevik Partisi yönetimi ve Sovyet Devleti'nin ilgili kurumları arasında karşılıklı güvenin kurulabilmesine ve ulusların kaderlerini tayin hakkının bu güven temelinde karşılıklı rızaya (gönüllülüğe) dayalı bir şekilde hayata geçirilmesine bağlıydı. Oysa uygulama yönünde atılan ilk adımlar ne karşılıklı güven, ne de rıza sağlayıcı olabiliyordu.

Mart 1918'de ilan edilen ve İdil-Ural bölgesinde tek bir cumhuriyet kurulmasını öngören Tatar-Başkır Cumhuriyeti tasarısı Müslüman halklara verilen sözlerin hayata geçirileceğine dair büyük umut yaratan bir adımdı. Hayata geçirilmesinin iç savaş nedeniyle bir buçuk yıl ertelenmesi de anlaşılabilir bir durumdu. Fakat İdil-Ural bölgesinde süregelen iç savaşta Kızıl Ordu'nun üstünlüğü ele geçirmesinden sonra toplanan Doğu Halkları Komünist Örgütleri'nin ikinci kongresinde bu projenin iptal edilmesi, onun yerine kontrol altında tutulması kolay, birbirinden kopuk iki küçük cumhuriyetin kurulması ve bu cumhuriyetlere tanınan özerkliğin kapsamının alabildiğine daraltılması, cumhuriyetlere ilişkin hemen hemen bütün yaşamsal konularda kararların hep merkezde alınıyor olması, hem cumhuriyetlerin yönetimlerine hem de Bolşevik Partisi'nin yerel yönetimlerine ya Rusların ya da "kraldan çok kralcı" yerel kadroların atanması, vaat edilen özerkliğin eksiksiz uygulanmasını talep eden Sultan Galiyev gibi Müslüman Komünistler'in "milliyetçilik"le suçlanmalarına karşılık Büyük Rus şovenizminin uygulayıcılarının "gerçek enternasyonalist ve komünist" sayılmaları, "muteber Bolşevikler"in Müslümanların gelenek, görenek ve inançlarını "gericilik" diye aşağılamaları... Bütün bunlar, ulusların kaderlerini tayin hakkının kâğıt üzerinde kalacağını gösteren, Bolşevik Partisi'ne ve Sovyet yönetimine olan güveni sarsan gelişmelerdi.

1920 yılıyla birlikte belirginleşen ve kalıcılaşma eğilimi gösteren, karşılıklı güvene ve rızaya dayanmayan bu anlaşılmaz "ulusların kaderlerini tayin hakkı" uygulamaları, komünist olsunlar olmasınlar, bütün Müslümanlara, belleklerde bütün canlılığını koruyan Çarlık dönemi uygulamalarını hatırlatıyordu.

Stalin, üç yıl sonra, Nisan 1923'te toplanan Bolşevik Partisi'nin 12. kongresine sunduğu Merkez Komitesi raporunda bu durumu şöyle açıklıyordu:[72]

> (...) proletarya diktatörlüğünün öncelikli ve esas siyasal dayanağının merkezi sanayi bölgeleri olup, köylü ülkelerden oluşan sınır bölgeleri olmadığı açıktır. Eğer köylü sınır bölgelerinin önemini proleter yörelerin zararına olacak şekilde abartacak olursak, bu durum proletarya diktatörlüğü sisteminde çatlağa neden olabilir. (...) Ulusların kaderlerini tayin hakkının yanı sıra bir de işçi sınıfının kendi iktidarını pekiştirme hakkı olduğu ve kendi kaderini tayin hakkının bu ikincisine tabi olduğu unutulmamalıdır. Kendi kaderini tayin hakkının bir başka hakla, daha yüce bir hakla, yani iktidara gelmiş olan işçi sınıfının iktidarını pekiştirme hakkıyla çatıştığı durumlar vardır. Bu gibi durumlarda, açıkça söylemek gerekir ki, kendi kaderini tayin hakkı işçi sınıfının sahip olduğu diktatörlük hakkını gerçekleştirme hakkının önünde bir engel haline gelemez, gelmemelidir. Birincisi ikincisine boyun eğmelidir.

72 Stalin, 1923.

Batı'ya Açılan Pencere ve "Tek Ülkede Sosyalizm"

> Bir zamanlar kapitalist devletler nasıl feodal Rusya'yla yan yana olabildilerse, şimdi de proleter bir devletle yan yana var olabilirler.
>
> – K. Radek (Şubat 1920)

> Bizim sosyalist devletlerimizle kapitalist devletlerin barış içinde bir arada yaşayabilmelerini sağlayacak bir ***modus vivendi***[1] bulunmalıdır. Bu herkesin çıkarına olan bir zorunluluktur.
>
> – G. Çiçerin (Mart 1920)

Bu bölümde 1920 yılına ait büyükçe bir parantez açıyoruz. Böyle bir parantezi gerekli kılan, 1920 yılının bir yanda Mustafa Suphi'nin Mayıs-Aralık ayları arasında Türkiye Komünist Partisi'ni (TKP) kurup Türkiye'ye dönüş hazırlıklarını yaptığı yıl olması; diğer yanda bu yılın, Bolşevik Partisi'nin ve Sovyet Devleti'nin Doğu sorununa bakış açısının hem TKP'nin hem de İran Komünist Partisi'nin (İKP) ve İran'daki Kucek Han hareketinin kaderine damgasını vurduğu yıl olmasıdır. Sovyet Dev-

1 Modus vivendi: "Bir arada yaşamaya imkân veren ara çözüm" anlamına gelen Latince bir deyim.

leti'nin 1921'in ilk aylarında İngiltere, İran ve Türkiye ile imzaladığı ticaret ve dostluk anlaşmalarının koşulları 1920 yılında oluşmuştur. 1921 Mart'ında savaş komünizmi politikasının terk edilip "tek ülkede sosyalizm"in temellerini atan Yeni Ekonomik Politika'ya (NEP) geçişin koşulları da 1920 yılında olgunlaşmıştır. Hem İran'da İKP ile Kucek Han hareketinin tasfiyesinin, hem de Mustafa Suphi'nin 15 yoldaşıyla birlikte Karadeniz'de katledilmesiyle noktalanan yalnızlığının koşullarını hazırlayan da 1920 yılındaki bu süreçler olmuştur.

"Batı'ya pencere açmak" hep gündemdeydi

1918 Mart'ından başlayıp, İtilaf Devletleri'nin iç savaşı alabildiğine körüklediği, "Sovyet Rusya'nın dış dünyadan en fazla tecrit edildiği"[2] 1919 yılının sonbaharına kadar, "Batıya pencere açma" arayışı Bolşevik Partisi yönetiminin ve Dışişleri Komiserliği'nin gündeminden hiç düşmemiştir.

Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın hemen ardından, Troçki'nin istifasıyla boşalan Dışişleri Komiserliği'ne Georgiy Çiçerin'in getirilmesi ve kadrosunun Batı'yı çok iyi tanıyan Karl Radek ile Maksim Litvinov gibi kişilerden oluşturulması, Ticaret ve Ulaştırma Komiserliği'ne Leonid Krasin'in atanması bunun en belirgin göstergeleriydi. Fakat İtilaf Devletleri'nin iç savaşı körükleme ve Sovyet rejimini diplomatik ve ticari abluka altına alma politikasındaki kararlılığı, Sovyet Devleti'ni "dış politikada herhangi bir inisiyatif alma gücünden yoksun bırakıyor", atacağı adımlar konusunda İtilaf Devletleri'nden "peş peşe gelen hamlelere bağımlı hale" getiriyordu.[3]

Bu koşullarda, Bolşevik Partisi ve Sovyet Devleti için dış politika alanında Dünya Devrimi'ni her imkânı kullanarak teşvik etmekten, içeride ise ülkenin tüm kaynaklarını "sosyalist anavatanı savunmaya" yöneltmekten başka seçenek kalmıyordu. Buna rağmen, Dünya Devrimi'ni teşvik etme politikasının en önemli araçlarından biri olarak görülen Komünist Enternasyo-

2 Carr, 2015, s. 109.

3 Aynı yerde, s. 144.

nal'in Mart 1919'da yapılan kuruluş kongresinin sonunda yayımlanan çağrıda, Batı ülkelerinin işçileri Sovyet Devleti'nin Batı dünyasıyla ilişkilerini normalleştirmesine yardımcı olmaya çağrılıyordu. "Bütün ülkelerin İşçilerine" başlıklı bu çağrıda yardımcı olunması istenen konulardan bazıları özetle şöyleydi: İtilaf Devletleri'nin Sovyet Rusya'nın iç işlerine müdahale etmemeleri; iç savaşı sürdüren karşı-devrimcileri desteklememeleri; Sovyet hükümetini tanımaları, ona uyguladıkları ambargoyu kaldırmaları; ticari ilişkileri tekrar kurup anlaşmalar yapmaları...[4]

İlk adımlar

Bu çağrı, Batı ülkelerinin kamuoylarında Sovyet Rusya'ya karşı uygulanan tecrit politikasına karşı yükselmekte olan karşı çıkışlarda karşılık buluyordu. İtilaf Devletleri'nin kamuoylarında olduğu kadar egemen çevrelerinde de izlenegelen bu politikaya karşı baştan beri var olan tereddütler büyüyordu. İç savaşın yürütücüleri olan Beyaz generallerin Sovyet rejimini yıkma gücüne sahip olmadıkları açıkça görünür hale geliyor, söz konusu tereddütler daha yüksek sesle dile getiriliyordu. Yükselen bu seslerin bir nedeni de Rusya gibi dünyanın en büyük ülkelerinden birine karşı uygulanan ticari ablukanın belirsiz bir geleceğe kadar sürdürülmesinin ekonomik bakımdan akıl dışı olmasıydı.

Nihayet, ilk adımlar 1919'un sonbaharında atılır. İngiltere Başbakanı Lloyd George, 8 Kasım 1919'da, "Rusya'da barış olmadıkça huzura kavuşmak mümkün değildir," diyen bir açıklama yapar ve hemen ardından Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada Sovyet Rusya'ya uygulanan ablukayı eleştirir. Bu fırsatı kaçırmayan Çiçerin de, "İngiliz müşterisi ve satıcısı bize ne kadar gerekliyse, biz de onlar için o kadar gerekliyiz. İngiltere'yle yakın bir ekonomik bağlantı kurmak adına fedakârlıklarda bulunmaya bile hazırız," şeklinde bir açıklamada bulunur.[5]

4 Degras, 1955, s. 29.

5 Carr, 2015, s. 146-147.

Aralık 1919'da İtilaf Devletleri, Ocak 1920'de de ABD, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın üye oldukları Paris'teki Yüksek Ekonomik Konsey, Sovyet Rusya'nın iç işlerine müdahale etmemeye ve normal ticari ilişkilerin başlayabileceğine karar verirler.[6] 2 Şubat 1920'de ise, Krasin'in başkanlığındaki Sovyet heyeti Estonya'yla barış antlaşması imzalar.[7]

Lenin bu gelişmeleri, 9 Şubat günü Moskova'da düzenlenen Partisizler Konferansı'nda yaptığı konuşmada, "Avrupa'ya bir pencere açmayı başardık ve bundan en geniş şekilde yararlanmaya çalışacağız," şeklinde değerlendirir.[8] Radek ise, 25 Şubat 1920'de, 1921 yılını ve sonrasını haber verir nitelikte sözler söylemektedir:[9]

> Eğer kapitalist muhataplarımız Rusya'da karşıdevrimci faaliyetlerde bulunmayı bırakırlarsa, Sovyet hükümeti de kapitalist ülkelerde devrimci faaliyet sürdürmeyi bırakacaktır. (...) Bir zamanlar feodal bir devlet, kapitalist devletle nasıl yan yana var olabildiyse, liberal İngiltere serf sahibi Rusya'yla nasıl sürekli savaşmıyorduysa, şimdi de proleter bir devletle yan yana var olabileceklerini düşünüyoruz. (...) İleride hammaddelerimiz ve tahılımız karşılığında bize lokomotif ve makineler vermeye hazır olan ülkelerle barış imzalamaya hazırız.

Çiçerin de Radek'in sözlerini tamamlayan şöyle bir açıklama yapar:[10]

> Kapitalist sistemin kalıcılığı konusunda görüş farklılıkları olabilir ama şu anda kapitalist sistem mevcuttur. Demek ki, bizim sosyalist devletimiz ile kapitalist devletlerin barış içinde bir arada ve birbirleriyle normal ilişkiler sürdürerek yaşayabilmelerini sağlayacak bir *modus vivendi* bulunmalıdır. Bu herkesin çıkarına olan bir zorunluluktur.

---

6 Pipes, 1995, s. 219.
7 Carr, 2015, s. 151.
8 Lenin, 1974e, s. 350.
9 Carr, 2015, s. 155.
10 Aynı yerde.

Mart 1920'nin ortalarında Krasin, on beş uzmanla birlikte Kopenhag ve Stockholm'de görüşmeler yapmak üzere yola çıkar. İsveç'le yaptığı müzakerelerde Sovyet Rusya üzerindeki altın ablukasının kaldırılmasını ve yapacağı ithalatın bedelinin Rus altınlarıyla ödenmesini kabul ettiren bir anlaşmayı 15 Mayıs 1920'de imzalatmayı başarır.[11] Aynı günlerde, Lloyd George tarafından Londra'ya davet edilir. Oradaki müzakerelerde İngilizler bir ticaret anlaşmasının imzalanması için üç koşul öne sürerler: Sovyet Rusya'nın İngiltere'ye karşı yürütegeldiği propagandaya son vermesi; bütün savaş esirlerinin iadesi ve İngiliz vatandaşlarına Çarlık döneminden kalan alacaklarının ödenmesi. Sovyet hükümeti, 7 Temmuz 1920'de bu koşulları kabul ettiğini İngiltere'ye resmen bildirir ama iki ay önce Polonya'nın Rusya'ya saldırmasıyla başlamış olan savaş nedeniyle, Kasım 1919'da ilk adımları atılmış olan bu "yumuşama süreci" o noktada kopar.

Polonya parantezi

Sovyet Rusya ile Polonya arasındaki savaş esas olarak Polonya kuvvetlerinin Ukrayna kuvvetleriyle birlikte, 6 Mayıs 1920'de, Kiev'i işgal etmeleriyle başlar. Bu saldırı, Fransa dışında, İtilaf Devletleri tarafından hoş karşılanmadığı için Sovyet heyetinin İngiltere ile başlattığı diplomatik temaslar bundan etkilenmez. 31 Mayıs'ta Kızıl Ordu'nun Vilnuz'a doğru karşı saldırıya geçmesi de bu ilişkileri etkilemez. Fakat 5 Temmuz günü Polonya kuvvetlerinin kuzey cephesinin Kızıl Ordu karşısında bozguna uğraması ve İngiltere'nin Polonya'yı taviz vermeye razı etmesine rağmen Kızıl Ordu'nun saldırısını devam ettirerek Varşova önlerine kadar gelmesi durumu değiştirir. 12 Temmuz günü İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon, Çiçerin'e gönderdiği notayla Sovyet Devleti'nden derhal ateşkes ilan etmesini talep eder.

11 Ekim Devrimi'nden sonra Rusya'daki yabancı yatırımlar devletleştirildiği, şahısların tüm altın varlıklarına el konulduğu için Batılı bankaların ve devletlerin hiçbiri Sovyet Rusya'nın şiddetle ihtiyaç duyduğu ithal ürünlerinin bedelinin Rus altınıyla ödemesini kabul etmiyor, Rusya'ya karşı altın ablukası uygulanıyordu.

Sovyet Rusya bunu kabul etmeyince, "geçen altı ayda kurulan bütün o yoklama kabilinden diplomatik temaslar sert bir biçimde kesilir ve iki taraf da 1919'un militan ve uzlaşmaz ruh haline geri döner."[12]

Ama pencere bir kez açılmıştır. Emperyalist devletlerle Sovyet Rusya'nın birlikte var olabilecekleri, geçici veya kalıcı bir çözümün bulunabileceği görülmüştür. Lenin'in bir yıl kadar önce, Bolşevik Partisi'nin sekizinci kongresinde, "Sovyet Cumhuriyeti'nin uzunca bir süre emperyalist devletlerle yan yana var olmayı sürdürmesi akıl alacak şey değildir," şeklindeki "ya hep ya hiç" formülasyonunun –tek çıkış yolunun Dünya Devrimi olduğu varsayımının– doğru olmayabileceği en azından diplomasi alanında faaliyet yürüten Çiçerin, Radek ve Krasin gibi kadrolar tarafından görülmeye başlamıştır. Henüz egemen hale gelmemiş olsa bile, Polonya savaşı benzeri gelgitlere rağmen, geleceğe damgasını vuracak ana eğilimin, birlikte yaşamayı mümkün kılacak ara çözümler (*modus vivendi*) olacağı görülmüştür. Dolayısıyla, Polonya savaşının yarattığı "geriye dönüş", başlamış olan bu yeni süreçte sadece bir parantezdir.

Curzon'un notasının reddedilmesinin ardından Kızıl Ordu hiçbir ciddi direnişle karşılaşmadan, hızla Polonya'nın içlerine doğru ilerleyerek, 1 Ağustos'ta Vistula nehrine ulaşıp Varşova'yı tehdit etmeye başlar. Polonya'nın sovyetleştirilmesi ve bunu Avrupa'nın diğer ülkelerinde patlak verecek devrimlerin izlemesi olasılığı Dünya Devrimi'nin eşiğine gelindiği umudunu yükseltir. Fakat 15 gün kadar sonra Polonya ordusunun karşı saldırısı başlayıp Kızıl Ordu hızlı bir şekilde geri çekilmek zorunda kalınca, Ekim Devrimi'nin Kızıl Ordu eliyle Avrupa'ya ihraç edilebileceği umudu da söner. Ama aynı zamanda, Kızıl Ordu'yu püskürtmeyi başaran Polonya ordusunun da nefesi tükenmiştir. Sonuçta, 12 Ekim 1920'de, Sovyet Rusya ile Polonya arasında ateşkes antlaşması imzalanır ve İngiltere'yle ticaret anlaşması müzakerelerinin 31 Kasım 1920'de kaldığı yerden tekrar başlamasıyla "Polonya parantezi" kapanıp yumuşama sürecine geri dönülür.

12 Carr, 2015, s. 158.

"1920 Ağustos'unda, Varşova önlerinde bozguna uğrayan Kızıl Ordu değil, Dünya Devrimi davasıdır."[13] Bunun bir açıklaması olmalıydı. Nitekim Lenin, İngiltere'yle müzakerelerin tekrar başlamasının hemen öncesinde, 21 Kasım 1920 günü, Bolşevik Partisi'nin Moskova vilayet konferansında şöyle bir açıklama yapar:[14]

> Batı'da gerçekleşecek bir proleter devrim olmadıkça zaferin kalıcı olmayacağını hep altını çizerek belirttik. (...) Zaferin kalıcı olabilmesi için belli başlı kapitalist ülkelerin hepsinde veya en azından bazılarında proleter devrimin zaferini sağlamamız gerekiyordu. (...) Sorunun hızlı ve yalın bir çözüme kavuşmamış olması bakımından öngörülerimiz gerçekleşmedi. Rusya'nın tüm kapitalist dünyaya karşı bu kadar eşitsiz koşullarda yürütegeldiği savaşın üç yıl sürebileceğini elbette hiçbirimiz kestiremezdik. Sonunda [bu savaşın] kazananı ya da kaybedeni olmadı. Ama öngörülerimiz yalın, hızlı ve dolaysız bir biçimde gerçekleşmemiş olsa bile, önemli olanı başarmış olmamız bakımından, öngörülerimizi tutturmuş bulunuyoruz. Önemli olan o şey, gecikmiş olsa bile, dünya sosyalist devriminin, proleter yönetimin ve Sovyet Cumhuriyeti'nin varlığını sürdürme imkânına sahip olduğunun görülmüş olmasıdır. Bu bakımdan, Cumhuriyet'in bugün sahip olduğu uluslararası pozisyon, bütün planlarımızın ve politikalarımızın doğruluğunun en kesin kanıtıdır. (...) Üç yıl süren savaştan sonra neredeyse bütün kapitalist devletler Rusya'ya müdahale fikrinden vazgeçmek zorunda kaldılar. (...) Bütün o devasa askerî güçlerine rağmen üç yıl içinde, sahip olduğu askerî gücü hiç düzeyinde olan Sovyet Cumhuriyeti'ni ezemediklerini teslim etmek zorunda kaldılar. (...) Kesin zaferin koşulu olarak gördüğümüz uluslararası zaferi kazanamadıysak bile, artık bizimle ticari ilişkiler kurmak zorunda olan kapitalist güçlerle yan yana var olabilme koşullarını elde etmiş bulunuyoruz. (...) Muazzam bir başarıya imza attık; sadece nefes alabileceğimiz bir

13 Aynı yerde, s. 214.

14 Lenin, 1965, s. 408-426.

> alan değil, çok daha önemli bir şey kazandık: (...) Kapitalist devletler ağı içinde kendi temel uluslararası var oluş hakkımızı elde ettik. (...) Bugün sadece bir nefes alma alanından değil, yeni ve uzun süreli gerçek bir gelişme döneminden söz edebiliyoruz. (...) Sosyalist ülkemizin kapitalist ülkelerle ticari ilişkiler kuruyor olması, böylesine karmaşık ve tümüyle istisnaî bir durumda, var oluşumuzu güvence altına alan en önemli etmendir. (...) Tek başına Rusya'nın gücüyle tüm dünyayı değiştirmeyi vadetmiş veya böyle bir düş görmüş olsaydık, bunun komünizmin çöküşünün kanıtı olduğu öne sürülebilirdi. Ne var ki, biz hiçbir zaman böyle çılgınca bir fikre kapılmadık ve hep, devrimin ancak bütün ülkelerin işçileri tarafından desteklendiği durumda muzaffer olacağını söyledik. Ama onlar bizi, ancak bize kalkan eli zayıflatacak kadar, yarım yamalak desteklediler; öyle de olsa, bize yine de yardımcı oldular.

Lenin'in bu sözleriyle, Batı Avrupa proletaryasının yeterli desteği vermemesi yüzünden Dünya Devrimi'nin bilinmeyen bir geleceğe ertelendiğini; buna karşılık gelişmiş kapitalist ülkelerin Sovyet Rusya'yı tanıyıp ticari ilişkiler kurmayı kabul etmek zorunda kaldıklarını; böylece Sovyet Rusya'nın kapitalist devletler ağı içinde kendi temel uluslararası var oluş hakkını elde ettiğini ve bunun muazzam bir başarı olduğunu ilan ediyordu.

Ekim Devrimi'ni, Sovyet Rusya'yı ayakta tutmanın başka çaresi kalmamıştı. Önce Birinci Dünya Savaşı'nın, ardından üç yıllık iç savaşın yol açtığı yıkımın ekonomik ve sosyal faturası Rusya'nın iç kaynaklarıyla ödenemeyecek kadar ağırdı. Peş peşe gelen kuraklık ve yaşanan açlık, faturayı daha da ağırlaştırıyordu. Faturayı ağırlaştıran bir diğer etmen, iç savaşın bitmesiyle terhis edilen yüz binlerce Kızıl Ordu askerinin karşılaştığı işsizlik nedeniyle yaygınlaşan eşkıyalıktı. Sadece 1920 yılında tifüs salgınından ölenlerin sayısı üç milyondu. Birinci Dünya Savaşı'nın ve iç savaşın sokakta bıraktığı çocukların sayısı yedi milyonu buluyordu. Savaş öncesi 100 kabul edildiğinde, sanayi üretimi 15'e, genel tarımsal üretim 30'a, pamuk üretimi 5'e,

demir üretimi 2'ye düşmüştü. Sovyet Rusya'nın, içeride savaş komünizmine son verecek Yeni Ekonomik Politika'ya (NEP'e) geçmeye, böylece iç savaşın ve Polonya savaşının yarattığı ekonomik ve sosyal yıkımı telafi ederek kapitalist devletler okyanusundaki Sovyet Cumhuriyeti adasını yaşatıp güçlendirmeye ("tek ülkede sosyalizm"), dış ilişkilerde ise öncelikle İngiltere'yle ticaret anlaşması imzalamaya eli mahkûmdu.

İngiltere, 28 Kasım 1920'de kendi hazırladığı anlaşma taslağını Krasin'e gönderir. O noktadan sonra müzakerelerin ağırlık noktasını, Sovyet Rusya'nın başta Türkiye ve İran olmak üzere, Asya halkları arasında İngiliz İmparatorluğu aleyhinde propaganda yapmaması koşulu oluşturur.[15] Bir başka deyişle, Sovyet Rusya'nın 1920 Şubat'ında İran'la ve Mart'ında da Türkiye ile imzaladığı dostluk anlaşmaları, aslında İngiltere ile Sovyet Rusya arasındaki pazarlıkların ürünüdür. İngiltere'nin isteğine uygun olarak, Sovyet Rusya'nın Türkiye ve İran'da, İngiltere aleyhinde propaganda ve örgütlenme faaliyeti yürütmesi yasaklanmaktadır. Tam da bu anlaşmaların imzalandığı tarihlerde (8-16 Mart 1921) toplanan Bolşevik Partisi'nin onuncu kongresine sunduğu Merkez Komitesi raporunda Lenin, Varşova parantezini ve sonrasını şöyle değerlendiriyordu:[16]

> neredeyse Varşova'ya kadar ulaşan çok hızlı ilerleyişimiz kuşkusuz ki bir hataydı. [Bunun nedeni de] kuvvetlerimizin üstünlüğünü abartmış olmamızdı. (...) İhtiyacımız olan yardımın, kısa zamanda, güçlü bir proletarya devrimi şeklinde Avrupa'dan geleceğini varsaymak çılgınlık olurdu. (...) Geride bıraktığımız üç yıl zarfında öğrendik ki, umudumuzu Dünya Devrimi'ne bağlamak, gerçekleşmesini belli bir tarihe bağlamak anlamına gelmez. (...) [Polonya savaşından] önce bütün dikkatimizi ve çabamızı kapitalist ülkelerle aramızdaki savaş ilişkilerini barış ve ticaret ilişkisine dönüştürmeye yöneltiyorduk. Her türden diplomatik atakları ve ustalıklarından kuşku duyulamayacak diplomatlarımızı bu amaç için seferber etmiş-

15 Carr, 2015, s. 269.

16 Lenin, 1973c, s. 173, 180-182.

tik. (...) Zorlukları göğüsleyip bize diplomatik başarılar kazandıran bunlar oldu. (...) Ama sadece diplomatik zaferlerle yetinemeyiz. Daha fazlasına, gerçek ticari ilişkilere ihtiyacımız var. (...) Bu bağlamda, Polonya'yla savaş bizim için önemli bir gerileme oldu. (...) Merkez Komitesi bu soruna önemle eğildi ve İngiltere'yle ticaret anlaşması yapabilmek için tavizler vermeyi doğru buldu. (...) İngiltere, Asya'da çok büyük çıkarları olan ve Sovyet gücünün kendi sömürgelerinin yanı başında başarılar elde etmesi konusunda zaman zaman çok büyük hassasiyet gösteren sömürgeci bir güçtür. İngiltere'yle ilişkilerimizin özellikle kırılgan olmasının nedeni de budur. (...) Buna rağmen, İngiltere'yle bir ticaret anlaşması yapmaya ihtiyacımız var. (...) Tavizler meselesi bununla bağlıdır. (...) Merkez Komitesi'nin çoğunluğu ve ben bu tavizlerin verilmesinin zorunlu olduğu görüşündeydik. (...) İçinde bulunduğumuz ekonomik kriz o kadar derin ki, dışarıdan makine ve teknik yardım almadan yıkıma uğramış ekonomimizi kendi başımıza canlandırmamız mümkün değildir.

Lenin'in 1920 yılının kusursuz bir betimlemesi olan bu satırları arasında yer alan "İngiltere'yle ticaret anlaşması yapabilmek için onun sahip olduğu sömürgelere ilişkin tavizler vermemiz zorunluydu" şeklinde özetlenebilecek ifadesi, bir bakıma, Türkiye ve İran Komünist Partilerinin 1921 başında ve sonunda yedikleri darbelerin nedenini de açıklamaktadır.

1920 yılı, İngiltere'yle ticaret anlaşması müzakerelerinde ilk adımların atıldığı, araya giren Polonya savaşıyla "yumuşama politikası"nın terk edilip Dünya Devrimi'nin çok yakın olduğu umudunun yükseldiği, ardından yumuşama politikasının tekrar devreye girdiği bir yıl olması nedeniyle, Bolşevik Partisi'nin ve Sovyet Devleti'nin Doğu sorununa ilişkin politikalarında önemli gelgitlerin de yaşandığı bir yıl olur. Kısa bir zaman aralığına sığan bu gelgitlerin Bolşevik Partisi'nin yetkili karar organlarında kafa karışıklıklarına, çelişkili uygulamalara, hatta

kişiler ve çıkar grupları arasında çekişmelere yol açması kaçınılmazdı. Hem İran hem de Türkiye konusunda söz sahibi olan Kafkas Bürosu ile İran Komünist Partisi ve Mustafa Suphi (Türkiye Komünist Partisi) arasındaki sürtüşmelerde bu faktörün ne oranda rol oynadığını kestirmek mümkün olmuyor; gün ışığına çıkartılabilmiş arşiv belgeleri sorunun bu yönüne ne yazık ki yeterince ışık tutmuyor.

"Polonya parantezi" olarak adlandırdığımız, 1920 yılının Mayıs-Ekim arasındaki yaklaşık altı aylık dönemde Doğu sorununa ilişkin politikayı belirleme amacıyla iki uluslararası toplantı gerçekleştirilir. Bunlardan birincisi, 19 Temmuz-7 Ağustos 1920 tarihleri arasında Petrograd'da başlayıp Moskova'da devam eden, Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresi; diğeri ise 1-6 Eylül 1920 tarihlerinde Bakû'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı'ydı. Söz konusu dönemde, konumuzu ilgilendiren bazı başka önemli gelişmeler de olur. Bunlardan birincisi, İran'ın Gilan eyaletinde, İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi; ikincisi, Mustafa Suphi'nin Bakû'ye gelerek Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş kongresini toplaması ve Türkiye'ye dönüş hazırlıklarına başlaması; üçüncüsü, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi (BMM) hükümeti ile Sovyet Rusya arasında yapılması hedeflenen anlaşmanın müzakerelerinin başlaması; dördüncüsü de, Bolşevik Partisi yönetiminin Moskova'ya gelen Enver Paşa'yı ve diğer bazı İttihat ve Terakki liderlerini, Mustafa Suphi'yle ve BMM heyetiyle ilişkilerini etkileyecek derecede söz sahibi haline getirmesidir.

Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresi

Komünist Enternasyonal'in 17 Temmuz 1919'da Petrograd'da açılışı yapılan, 19 Temmuz'dan 7 Ağustos'a kadar Moskova'da devam eden ikinci kongresi, Kızıl Ordu'nun Polonya ordusunu bozguna uğratıp Varşova'ya doğru ilerlediği, devrim dalgasının Polonya'dan başlayıp Batı'nın diğer ülkelerine yayılacağı umutlarının zirve yaptığı bir dönemde toplanır. Kongrenin ağırlıklı gündem maddesi, "ulusal ve sömürgeler sorunu"dur. Yakın

olduğuna inanılan Dünya Devrimi ışığında, Batı proletaryası ile Doğu halklarının bağımsızlık mücadelelerini Sovyet Rusya Cumhuriyeti'nin etrafında ve önderliğinde ortaklaştırılması meselesi ele alınacaktır. Ulusal ve sömürgeler sorunu Ekim Devrimi'nin üzerinden geçen iki buçuk yıldan sonra ilk kez bu boyutta ele alınmaktadır. 1918 baharından beri süren iç savaşın kazanılacağı artık belli olmuştur; Dünya Devrimi beklentisi sürmektedir; Sovyet rejiminin savunulup yaşatılması mücadelesinin, iç savaşın kazanılması dışında, daha geniş bir perspektifle ele alınmasının olanakları ortaya çıkmaktadır.

Ekim Devrimi'nden bu kongrenin toplandığı 1920 Temmuz'una kadar geçen iki buçuk yılda sömürgeler ve yarı-sömürgeler sorunu (Doğu sorunu) konusunda, Doğu halklarını İtilaf Devletleri'ne karşı isyan etmeye çağırmanın ötesine geçen hiçbir yaklaşım geliştirilmiş değildi. Örneğin, Ekim Devrimi'nin hemen ardından yayımlanan 16 Aralık 1917 tarihli "Rusya'nın ve Doğu'nun Tüm Müslüman Emekçilerine" başlıklı çağrıda Doğu halklarına seslenilirken söylenen sadece yalın bir isyan çağrısından ibaretti:[17]

> Ülkelerinizi yağmalayıp köleleştirenleri alaşağı edin! (...) Ülkenizin kadim zalimlerinin boyunduruğundan kurtulmakta hiç zaman kaybetmeyin! Ocağınıza incir ağacı dikmelerine daha fazla izin vermeyin! Kendi ülkenizin efendileri sizler olmalısınız! Kendi yaşamınızı nasıl istiyorsanız öyle düzenleyebilmelisiniz! Bu sizin hakkınız, zira kaderiniz kendi ellerinizdedir!

Bu isyan çağrısının yapılmasından bir yıl kadar sonra, Mart 1919'da toplanan Komünist Enternasyonal'in kuruluş kongresinde, Troçki'nin kaleme alıp kongre tarafından oybirliği ile kabul edilen "Manifesto"da, sömürge halklarına seslenilirken, isyanlarının zafere ulaşmasının "zorunlu koşulunun" Batı proletaryasının başarısı, yani Dünya Devrimi olduğu saptaması yapılmakla yetiniliyordu.[18]

17 Council of People's Commissars 1917a.

18 Degras, 1955, s. 43.

> Sömürgelerin kurtuluşu ancak metropol ülkelerin işçi sınıfının kurtuluşuyla birlikte mümkündür. [Bu ülkelerin] işçi ve köylüleri bağımsız var oluşlarını elde etme olanağına ancak İngiltere ve Fransa işçileri devlet erkini ele geçirdiklerinde kavuşacaklardır. (...) Afrika ve Asya'nın sömürge köleleri! Avrupa'daki proletarya diktatörlüğünün saati çaldığında sizin de kendi kurtuluşunuzun saati gelmiş olacaktır!

Müslüman Komünistler'in (Sultan Galiyev'in, Mustafa Suphi'nin, vb.) savundukları, Dünya Devrimi'nin ancak Doğu'ya ağırlık verilerek gerçekleşebileceği görüşünü kategorik olarak reddeden bu tez, Doğu halklarına Batı'dan gelecek Dünya Devrimi'ni beklemelerini öneriyor; onlara sadece, "isyanlarıyla" İtilaf Devletleri'ni zayıflatma rolü biçiliyor, Batı proletaryasının devrim mücadelesine böylelikle destek olmaları öğütleniyordu. Buharin, kongre kürsüsünden yaptığı konuşmasında, Doğu halklarına biçilen rolü çok daha yalın bir biçimde şöyle ifade ediyordu:[19]

> [Sömürülen ve ezilen halklara ve milletlere] kendi kaderlerini tayin hakkı çözümünü önerirsek bununla hiçbir şey kaybetmeyiz. Aksine, kazancımız olur; çünkü bir bütün olarak ulusal kazanç yabancı emperyalizme zarar verecektir. (...) En açık milliyetçi hareket, mesela Hindu hareketi, İngiliz emperyalizminin yıkımına katkıda bulunacağı için bizim değirmenimize su taşıyacaktır.

Dünya halklarına sadece, Batı proletaryasının Dünya Devrimi'ni başlatacak mücadelesine destek olma amaçlı "isyan çağrısı" yapmakla yetinilmesinin ardında "teorik bir varsayım", Doğu toplumlarının Batı'nın geçtiği aynı toplumsal gelişme aşamalarından geçmek zorunda oldukları varsayımı yatıyordu. Lenin bu varsayımı Komünist Enternasyonal'in kuruluş kongresinin hemen ardından toplanan Bolşevik Partisi'nin sekizinci kongresine sunduğu parti programı üzerine raporunda şöyle formüle ediyordu:[20]

19 Carr, 2015, s. 223.

20 Lenin, 1974a, s. 173.

> Bir ulusun orta çağdan burjuva demokrasisine, burjuva demokrasisinden proleter demokrasisine geçiş yolculuğu. (...) Bu kesinlikle kaçınılmaz bir yolculuktur.

Dolayısıyla, sömürge ve yarı-sömürge Doğu toplumlarındaki herhangi bir milliyetçi hareket ancak burjuva-demokratik bir hareket olabilirdi. Çünkü geri ülkelerin nüfuslarının büyük kitlesi köylülükten oluşmaktaydı ki, köylülük de burjuva kapitalist ilişkilerin temsilcisiydi.[21] Bir başka deyişle, sömürge ve yarı-sömürge ülkelerde, eğer bir devrim olacaksa, bu ancak burjuva-demokratik bir devrim olabilirdi.

Lenin'in bu Batı-merkezli "aşamalı devrim" anlayışı, Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinin toplanmasından bir ay önce (8 Haziran 1920) tartışmaya açtığı "Ulusal ve Sömürge Sorunları Üzerine Taslak Tezler"e de yansır. Bu tezlerde, kapitalizm öncesi ilişkilerin egemen olduğu ülkelere yönelik politika özetle şu olur:[22]

- Gelişmiş kapitalist ülkelerin işçi sınıflarının ve komünist partilerinin bu ülkelerdeki burjuva-demokratik kurtuluş hareketlerini desteklemeleri.
- Geri kalmış ülkelerdeki köylü hareketinin toprak ağalarına, büyük toprak sahiplerine ve feodalizmin bütün belirtilerine ve kalıntılarına karşı mücadelelerinin özellikle desteklenmesi.
- Bu ülkelerdeki burjuva-demokrat ulusal hareketlerin, ancak geleceğin proleter parti unsurlarının bir araya gelmelerini ve burjuva-demokratik hareketlere karşı mücadelelerinde kendi özel misyonlarını anlayacak şekilde eğitilmelerini engellemiyor olmaları koşuluyla desteklenmesi.
- Komünist Enternasyonal'in, sömürge ve geri kalmış ülkelerin burjuva demokrasisiyle geçici ittifaklar kurması ama onunla bütünleşmemesi ve her koşulda, henüz rüşeym halinde bile olsa, proleter hareketin bağımsızlığını savunması.

21 Lenin, 1920e.

22 Lenin, 1920d.

Lenin'in hazırladığı tezlere ilişkin eleştiri ve değişiklik önerilerini görüşmek üzere özel bir komisyon oluşturulur. Komisyonda özellikle, aynı zamanda Meksika Komünist Partisi'nin kurucusu ve delegesi de olan Hintli Manabendra Nath Roy'un eleştiri ve önerileri tartışılır. Roy'un görüşleri önemli noktalarda Lenin'in tezlerinden farklıdır. Onun hazırladığı tezler, ne kongre sırasında, ne de sonrasında hiç bastırılmadığı için bunların neler olduğunu kendisinin kongreye sunduğu sözlü rapordan tutanaklara yansıdığı kadarıyla bilebiliyoruz.[23]

Roy'un hazırladığı tezlerin özellikle iki konuya odaklandığı anlaşılıyor. Birincisi, Roy da tıpkı Müslüman Komünistler gibi emperyalist ülkelerin sömürgelerden elde ettikleri aşırı kârların kaynağı kurutulmadıkça Batı Avrupa işçi sınıfının kapitalist düzeni yıkmasının mümkün olamayacağını savunmaktadır. Bir başka deyişle, Dünya Devrimi'nin ancak sömürge halklarının emperyalizme karşı mücadelelerinin ürünü olabileceği görüşündedir. Lenin'in, Roy'un bu görüşüne katılması, ya da herhangi bir uzlaşma çabasına girmesi elbette mümkün olamazdı.

Roy'un tezlerinde, Lenin'in ciddiye alıp kendisiyle uzun boylu tartıştığı nokta, sömürge veya yarı-sömürge ülkelerdeki bağımsızlık mücadelesinde desteklenecek öznenin (politik gücün) hangisi olacağı konusuydu. Lenin'in tezlerinde, desteklenmesi gereken özne, "burjuva-demokratik kurtuluş hareketleri" olarak tanımlanıyordu. Roy ise desteklenecek hareketin "burjuva-demokrat" olarak tanımlanmasına itiraz ediyordu. Söz konusu ülkelerdeki "burjuva-demokratik milliyetçi hareketler", mülksüz köylülerin mücadelesini kontrol altına almaya çalışan hareketlerdi. Kaldı ki, sömürülen ülkelerin burjuvazisiyle sömürgelerin burjuvazisi arasında yakınlaşma görülmekte, çoğu durumlarda ezilen ülkelerin burjuvazisi bir yandan ulusal hareketleri desteklerken, bir yandan da emperyalist burjuvaziyle anlaşmakta, devrimci hareketlere karşı mücadele etmekteydi. Öte yandan, bu ülkelerde komünist hareket ve partiler de vardı. Onlarla kurulacak ilişkinin de tanımlanması gerekirdi.

23 Roy, 1920.

Sonuçta, komisyon desteklenecek öznenin, "burjuva-demokrat hareketler" yerine, "devrimci kurtuluş hareketleri" olarak tanımlanması ve söz konusu ülkelerdeki komünist hareket ve partilere de daha somut atıflarda bulunulması konusunda uzlaşırlar ve bu uzlaşma nihaî tezlerde şu şekilde ifade edilir:[24]

- Sömürgelerdeki kurtuluş hareketlerinin Sovyet Rusya ile sıkı ittifakını sağlayacak bir politika izlenmelidir. Bu ittifakın biçimi her ülkenin proletaryası içinde komünist hareketin ya da geri kalmış milliyetlerin devrimci kurtuluş hareketlerinin gelişkinlik düzeyine göre belirlenmelidir.
- Bütün komünist partiler, sömürge veya yarı-sömürge ülkelerdeki devrimci kurtuluş hareketlerini fiilen desteklemelidirler. Bu desteğin ne biçimde yapılacağı, söz konusu ülkenin komünist partisiyle görüşülerek belirlenmelidir.
- Komünist Enternasyonal'in sömürgelerdeki devrimci hareketleri destekleme görevinin amacı sadece ve sadece, geleceğin proleter partilerinin unsurlarını toparlamak ve onları kendi ulusları içindeki burjuva-demokrat eğilimlere karşı savaşma görevleri konusunda bilinçlendirmektir. [Lenin bu muğlak ifadeye, komisyon raporunu kongreye sunarken şu açıklığı getirir: "Bu değişiklik şu anlama gelmektedir: Komünistler olarak bizler, sömürgelerdeki burjuva kurtuluş hareketlerini ancak gerçekten devrimci ruhta eğitme ve örgütleme çalışmalarımızı engellemedikleri takdirde destekleriz ve desteklemeliyiz. Eğer bu koşullar yoksa, bu ülkelerin komünistleri reformist burjuvaziyle mücadele etmelidirler.][25]
- Komünist Enternasyonal, sömürgelerin ve geri kalmış ülkelerin devrimci hareketleriyle kısmen yol arkadaşlığı yapmalı, hatta ittifak dahi yapmalıdır ama onlarla kaynaşmamalı, henüz rüşeym halinde bile olsa, proleter hareketin bağımsızlığını koşulsuz korumalıdır.

24 Second Congress of the Communist International, 1977.

25 Lenin, 1920e.

Lenin, kongrenin 25 Temmuz 1920 günkü oturumunda komisyonun raporunu sunarken, Roy'la vardıkları uzlaşma konusunda şöyle diyordu:[26]

> Komisyonumuz sunulan ilk tezleri [yani kendisinin hazırladığı tezleri] değişiklikler ve tamamlayıcı tezlerle birlikte [yani Roy'un tezleriyle birlikte] oy birliğiyle kabul etmiştir. Böylece, bütün önemli sorunlarda tam bir görüş birliğine varmış bulunuyoruz.

Oysa, Roy'un tezlerinin de "tamamlayıcı tezler" olarak "oy birliğiyle" kabul edildiği sözleri gerçeği tam olarak yansıtmıyordu. Komisyonun "oybirliğiyle kabul ettiği değiştirilmiş" tezler, Roy'un komisyonda savunduğu tezlerin sadece bir kısmını içeriyordu. Bunların basılı olarak delegelere dağıtılmış olmasına karşılık, "oybirliğiyle kabul ettiği tamamlayıcı tezler" basılıp kongre delegelerine dağıtılmadığı gibi kongre sonrasında da hiçbir zaman basılmaz.

Lenin'den sonra kürsüye gelen Roy, "Yoldaşlar, Kongreye ve Komisyona bazı ek tezler sunmuştum; basılmadığı için onları okuyacağım," demek zorunda kalır.[27] O tarihten sonra Lenin'in tezleri, ulusal sorun ve sömürge sorunu konusundaki Bolşevik teori ve pratiklerin genel kabul gören temeli haline gelirken, Roy'un "ek" veya "tamamlayıcı" tezleri unutulup gitmeye mahkûm olur.[28]

Lenin, komisyon raporunu sunuş konuşmasında, oy birliğiyle kabul edilmiş tezlerle birlikte Komünist Enternasyonal'in görüşünün "artık çok daha tam ve kesin bir biçimde formüle edilmiş olduğunu" ilan ediyordu.[29] Oysa, kâğıt üzerinde öyle görünse bile, bu tezlerin gerçek hayatla bağdaşan, pratik uygulanabilirliğe sahip taktikler formüle etmeyi başardığını söylemek pek mümkün görünmüyordu.

Özellikle, "burjuva-demokrat hareketleri desteklemek" iba-

26 Aynı yerde.
27 Roy, 1920.
28 Carr, 2015, s. 241.
29 Lenin, 1920e.

resinin, "devrimci kurtuluş hareketlerini desteklemek" haline getirilmiş olması muğlaklığı daha da artıran bir formülasyon olur. Ulusal kurtuluş hareketlerinin bileşiminde hem "işbirlikçi" hem de "bağımsızlıkçı" kesimler genellikle bir aradaydılar. Örneğin, Anadolu'daki durum özellikle böyleydi. Dolayısıyla, "burjuva-demokrat" deyimini "devrimci kurtuluşçu" haline getirmekle taktiksel olarak herhangi bir netlik sağlanmış olmuyordu. Anadolu'daki bağımsızlık hareketi desteklenecek miydi, desteklenmeyecek miydi? "Burjuva-demokrat" ibaresinin "devrimci kurtuluşçu" haline getirilmesi, bu soruya net bir yanıt verilmesini kolaylaştırmıyordu.

Kaldı ki, gene Anadolu örneği ele alındığında, "burjuva-demokrat" kavramının kendisinin de hayatta bir karşılığı yoktu. "Burjuvazi" denebilecek kesimler esas olarak Hıristiyanlardan oluşuyordu ki, bunların bağımsızlık hareketiyle zaten bir bağlantısı yoktu. Harekete damgasını vuran kesimler Osmanlı subaylarından, devlet memurlarından, palazlanan kırsal tefeci ve tüccarlardan, toprak sahiplerinden ve Müslüman din adamlarından oluşuyordu, bunların ezici çoğunluğu da İttihat ve Terakki kökenliydi. Bunların hiçbirisini "burjuva" veya "demokrat" gibi Batı'ya özgü kavramlarla ifade etmek mümkün değildi.

Aynı muğlaklık, hayatla bağdaşmazlık, hatta tutarsızlık, tezlerin İslâmcı, Asyacı, Türkçü ve benzeri akımlarla, gerçek komünist olmadıkları halde kendilerinin "komünist" olduğunu iddia eden eğilimlerle mücadele edilmesini öngören maddelerinde de görülüyordu.[30] İster "burjuva-demokrat" densin, ister "devrimci kurtuluşçu" densin, gene Anadolu örneğinde, gelişmekte olan bağımsızlıkçı hareket bunların hepsini şu ya da bu oranda içeriyordu. Bunlara karşı mücadeleyi ön plana çıkarmak bağımsızlık hareketinin çok önemli ve etkin bir kesimine cephe almaktan başka bir sonuç doğuramazdı. Oysa Bolşevik Partisi'nin yaklaşık bir yıl kadar önce toplanmış sekizinci kongresine sunduğu parti programı hakkındaki raporunda, Lenin bu konuda bambaşka bir görüşü dile getiriyordu:[31]

30 Second Congress of the Communist International, 1977.

31 Lenin, 1974a, s. 172.

> bugüne dek mollaların etkisi altında kalmış olan Kırgızlar, Özbekler, Tacikler, Türkmenlerle ilgili olarak ne yapabiliriz? (...) Bu halklara dönüp, onları sömürenleri [mollaları] devireceğimizi söyleyebilir miyiz? Bunu yapamayız, çünkü bu insanlar tamamen mollalarına bağımlıdırlar. Bu durumda, söz konusu ulus gelişinceye, proletaryanın burjuva öğelerden kaçınılmaz farklılaşması gerçekleşinceye dek beklemek zorundayız.

Bir yıl kadar sonraki, Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresine sunduğu tezlerde ise, geri kalmış toplumlardaki bağımsızlık hareketleri için ise "mollaların konumlarını güçlendirme çabası içindeki İslâmcı ve benzeri eğilimlerle mücadele edilmesi gerektiğini"[32] savunuyor ve bu tezi kongrede oybirliğiyle kabul ediliyordu. Sultan Galiyev, Komünist Enternasyonal'in kabul ettiği tezlerin bu yönünü şöyle eleştiriyordu:[33]

> Evet, konuya teşhis koyarak, milli mesele hususunda bilinen kararı almıştık. Evet, teşhis doğru, fakat çıkarılan sonuçlar yanlıştı. Biz uluslararası çapta sömürge ve yarı-sömürgelerin devrimci önemini itiraf etmiştik; fakat yine de İslâmcılık, Türkçülük, Asyacılık, vb. ile mücadele etmenin gerekliliğine vurgu yapmıştık. Bu aynen şu demek oluyor: Avrupa proletaryasının sınıfsal mücadelesini desteklemek fakat komünizmle mücadele etmek gerekir. Biz devrimin ikinci aşaması üzerine odaklanıp, birinci aşamasının önemini yok etmiş oluyorduk. Sırf bunun sözünü etmiş olmak bile taktik olarak yeterince sakıncalıydı.

Dikkat çekici bir başka nokta, alınan kararlarla uygulama arasındaki çelişkilerdi. Bir yandan tezlerde, İslâmcılık, Türkçülük, Asyacılık, sahte komünistler tehlikelerine karşı mücadele gerekliliği üzerinde duruluyor, öte yanda, Moskova'ya davet edilen İttihatçı liderler, –Anadolu hükümetinin bütün uyarı ve itirazlarına rağmen– Anadolu'ya yapılacak yardımlar konusunda esas muhatap kabul ediliyor; Enver Paşa'nın liderliğini yap-

32 Lenin, 1920d.

33 Kakınç, 2004, s. 43.

tığı İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihadı'na destek veriliyor; Bolşevik Partisi'nin Merkez Komitesi kararıyla Cemal Paşa Hindistan, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa da İran devrim hareketlerinin askerî komutanları olarak görevlendiriliyorlardı.

Mustafa Suphi, "Türkiye'deki olaylar ve acil işleri" nedeniyle ikinci kongreye katılamayınca,[34] Türkiye Komünist Teşkilatı'nı Merkez Büro üyesi İsmail Hakkı temsil eder ve biri kongrenin açılışında, diğeri beşinci oturumunda olmak üzere iki konuşma yapar. Açılış oturumunda yaptığı selâmlama konuşmasında, Anadolu'da Mustafa Kemal'in önderliğinde gelişmekte olan bağımsızlık hareketinden, komünist hareketin örgütlenme çalışmalarından söz ederken, Ekim Devrimi'nin Anadolu'da estirdiği komünizm rüzgârının etkisinin nerelere kadar ulaştığını, "işçi ve köylüler arasında büyük yaygınlığa sahip ulemalar tabakasının bile komünizm propagandası yapmaya başladıkları" örneğini vererek anlatır.[35] Beşinci oturumda, "Tezler üzerine" yaptığı konuşmada ise, İttihat ve Terakki liderlerinin Türkçülüğüne karşıt olarak, "demokratik partilerin önderlik ettiği Anadolu hükümetinin, Türkiye'nin İtilaf Devletleri tarafından uğratıldığı hayasız sömürüye en iyi cevap olduğunu" söyleyerek, dolaylı biçimde, Cemal ve Halil paşalar konusunda uyarıda bulunur ve esas muhatabın BMM hükümeti olduğuna işaret eder.[36]

Fakat, Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinden, çok değil, yaklaşık üç ay sonra, Polonya savaşı son bulup ateşkes anlaşmasının imzalanıp İngiltere'yle ticaret anlaşması müzakerelerinin tekrar başlamasıyla "yumuşama/yakınlaşma" politikasına geri dönülür. Dünya Devrimi beklentisi en azından ya-

---

34 İşlet ve Kesim, 2008, s. 25. Suphi kongreye katılamamakla birlikte, *Yeni Dünya* gazetesinin 19 Temmuz 1920 tarihli sayısında yayımlanan "İkinci Kongre" başlıklı yazısında, "dünya devrim hareketlerinde Batı proletaryasından bağımsız olarak Doğu'da başarılı olmak nasıl bir kuruntu ise, Doğu'yu Batı'dan ayırmak ve birini diğeri adına feda etmek de büyük ve tarihi bir hata olur," diyerek, Dünya Devrimi'ni sadece Batı proletaryasına dayandırma anlayışından vazgeçileceği beklentisini dile getirir (Mustafa Suphi, 2004g, s. 85).

35 İşlet ve Kesim, 2008, s. 39-40.

36 Tunçay, 2000b, s. 269.

kın bir gelecek için gündemden düşer, Batı'dan gelecek devrim perspektifiyle hazırlanmış, tartışılmış, karara bağlanmış tezler de bütün çelişkileriyle, muğlaklıklarıyla birlikte, anlam ve önemini büyük çapta ve fiilen yitirir. Sovyet Cumhuriyeti, Batı'yla kurulan ticari ilişkileriyle içeride iç savaşın yarattığı ekonomik ve sosyal yıkımın yaralarını sarmak üzere kendi içine kapanmak zorunda kalır. Türkiye'de Enver Paşa ya da Mustafa Kemal, İran'da ise Rıza Han (Pehlevi) kapitalizmi geliştirmeye çalıştıkları için "burjuva", feodalizme karşı oldukları için de "demokrat" sıfatlarıyla, desteklenmesi gereken "devrimci kurtuluş hareketleri" kategorisine aday olurlar.

Lenin, Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinden iki buçuk yıl sonra, ölümünden bir yıl kadar önce, "Az Olsun, Öz Olsun" başlıklı makalesinde görüleceği gibi, Batı ülkelerinin proletaryasının öncülüğünde gerçekleşmeye başlaması beklenen Dünya Devrimi'nden neredeyse tümüyle umudunu kesmiş gibidir:[37]

> Şu anda karşı karşıya olduğumuz soru şudur: Batı Avrupa'nın kapitalist ülkeleri sosyalizme doğru gelişmelerini başlatıncaya kadar (...) biz ayakta kalmayı başarabilecek miyiz? Oysa onlar, bizim bir zamanlar onlardan beklediğimiz gibi bir başlangıç yapamıyorlar. Bu başlangıcı sosyalizmi tedricen "olgunlaştırarak" yapmak yerine, başka ülkeleri sömürerek, Doğu'nun tamamını sömürerek yapıyorlar. (...) tüm Doğu, yüz milyonlarca sömürülen emekçi halklarıyla, insanî ıstırabın dibine vurmuş durumdadır. (...) Uzun vadede, yerküre nüfusunun büyük çoğunluğunu mücadele için eğitip yetiştiren bizzat kapitalizmin kendisidir.

Lenin, Dünya Devrimi'nin başlamasını Batı'dan beklemenin beyhude olduğu, çünkü sömürge ve yarı-sömürge ülkelerden elde edilen aşırı kârlardan Batı proletaryasının da nasiplendiği gerçeğini –Sultan Galiyev'in 1918'den beri dile getirdiği bu gerçeği– 1923'te ancak görebilmektedir.

---

37 Lenin, 1973a, s. 499-500.

Alman-Sovyet ittifakı, Enver Paşa ve Mustafa Suphi

Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinin sona erişinden (7 Ağustos) üç hafta kadar sonra Bakû'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı'na Enver Paşa'nın davet edilip tebliğ sunması, Bolşevik Partisi yönetimiyle Mustafa Suphi arasındaki ilişkilerde ikinci kırılma noktasının dışa vurmasına vesile olur. Doğu sorununun neden olduğu birinci kırılmanın ardından gelen bu ikinci kırılma, Bolşevik Partisi yönetiminin Enver Paşa ile kurduğu özel ilişkinin ürünüdür. Başlangıçta, Batı'ya açılmaya çalışılan pencerenin Almanya kanadında, Enver Paşa'nın her iki ülke tarafından da manivela olarak kullanılmak istenmesiyle kurulan bu ilişki, daha sonra Enver Paşa'nın ve diğer bazı İttihatçı paşaların İran ve Hindistan'a ek olarak Anadolu'da da İngiliz karşıtı direniş hareketini örgütlemekte kullanılmak istenmesiyle, bir tür "ittifak" halini alır.

Bu ilişkinin ya da ittifakın ilk somut ürünü, Berlin'de bulunan İttihatçı liderlerden Cemal Paşa, Bahattin Şakir ve Bedri Bey'in, 27 Mayıs 1920 günü Moskova'ya gelmeleri olur. Zaten Bakû'de bulunan Halil Paşa'nın da katılmasıyla bu ekip, Sovyet Dışişleri Komiserliği'nin Anadolu'yla ilişkilerinde öncelikle muhatap aldığı kadro haline gelir. 15 Ağustos 1920'de Enver Paşa'nın Berlin'den Moskova'ya gelmesiyle bu kadro liderine de kavuşur. Bolşevik Partisi yönetimiyle Mustafa Suphi arasındaki, Enver Paşa liderliğindeki İttihatçılar nedeniyle yaşanan gerginlik böyle başlar.

Bu gerginliğin nasıl başlayıp geliştiğinin ayrıntılarına girmeden önce, Alman-Sovyet ilişkilerinde Enver faktörünün devreye nasıl girdiğinin veya sokulduğunun öyküsünü anlatalım. Bu ilginç öykünün arka planında 28 Haziran 1919 tarihli Versay Antlaşması vardır.

Birinci Dünya Savaşı'nın Almanya ve müttefiklerinin yenilgisiyle sonuçlanmasından sonra, 18 Ocak 1919'da başlayan Paris Barış Konferansı'nda müzakere edilmeye başlayan Versay Barış Antlaşması, 28 Haziran'da imzalanır. Savaşın bütün sorumlu-

luğunu Almanya'ya yükleyen bu antlaşma çok ağır yaptırımlar içerir: Alsace-Lorraine bölgesi Fransa'ya verilmekte; Batı Prusya ve zengin tarım arazilerine sahip Posen ile Silezya'nın Polonya'ya veriliyor olması ise, Doğu Prusya ile Almanya arasında Baltık Denizi'ne ulaşan bir koridorla Almanya'yı ikiye bölmekte; Almanya Avrupa'daki bütün kolonilerini yitirmekte; Avusturya ile birleşmesi yasaklanmakta; Almanya'nın kömür yataklarına sahip Saar bölgesi, 15 yıllığına Fransa'ya kömür temin etmek üzere, Milletler Cemiyeti'ne devredilmekte; Fransa'ya komşu Rheineland askerden arındırılmakta; Ren nehrinin batı yakası 15 yıllığına İtilaf Devletleri kuvvetleri tarafından işgal edilmekte; Alman kara ordusunun mevcudu 12 yıllığına 100 binle sınırlandırılırken deniz ve hava kuvvetlerine de sınırlamalar getirilmekte; denizaltı, uçak ve tank üretimi yasaklanmakta; Alman donanması İngiltere'ye teslim edilmekte; ticaret gemileri İtilaf Devletleri'nin deniz ulaşımının savaş sırasında gördüğü zararlara karşılık İtilaf Devletleri'ne devredilmekte; Almanya savaş tazminatı olarak 6,6 milyar sterlin değerinde altın (33 milyar Amerikan doları) ödemeye mahkûm edilmekteydi.

Savaşın bitmesinin hemen ardından, 9 Kasım 1918'de, Almanya'da –kuruluş toplantısı Almanya'nın Weimar kentinde yapıldığı için– "Weimar Cumhuriyeti" adını alan yeni bir cumhuriyet kurulur. Ordunun savaş öncesi komuta kademelerinde, Versay Antlaşması'nın ağır koşullarını kabul eden bu yeni cumhuriyet rejimine karşı tepkiler vardır. Nitekim 13 Mart 1920'de bu cumhuriyeti yıkmak amaçlı bir darbe girişiminde bulunulur. Başını gerici bir politikacı olan Wolfgang Kapp'ın ve eski ordu generallerinden Erich Ludendorff'un çektiği bu darbe, sendikaların ilan ettiği genel grevle ve devletin sivil aygıtının darbecilerin emirlerine uymayı reddetmesiyle ancak dört gün ayakta kalıp 17 Mart günü çöker. Bu başarısızlığın temel nedeni, Alman ordusunun (*Reichswehr*) komuta kademesinin darbeye seyirci kalmasıdır. Bu "seyircilik" tutumu fiilen, yeni anayasal düzene sadakat ve anayasal hükümeti desteklemek anlamına gelmektedir. Komuta kademesinin bu tutumu Alman

büyük toprak aristokrasisine [Junkerlere) karşı, Alman sanayi burjuvazisinin tutumunu temsil etmektedir.

Darbe girişiminin başarısızlığı sonrasında, Versay Antlaşması'yla kurulmuş yeni bir makam olan "ordu komutanlığı"nın başkanlığına, Alman ordusunun savaş öncesi ünlü komutanlarından Hans von Seeckt getirilir. Seeckt, savaş sonrasında oluşturulan Alman ordusunda yeşermekte olan yeni bir eğilimin temsilcisidir. Darbe girişiminde bulunan Ludendorff gibi komutanlar, Almanya'yı, Versay Antlaşması'yla aldığı ağır darbeden kurtarabilmek için Rusya'da eski Çarlık rejiminin geri getirilmesini savunurlarken, Hans von Seeckt'in temsil ettiği komuta kademesi, Rusya'daki Bolşevik rejimini Almanya'nın eski askerî gücüne kavuşmasına yardımcı olacak muhtemel bir ortak olarak kabul etmeye hazırlanmaktadır.[38] Böyle bir plan ancak, Versay Antlaşması'nın getirdiği yasakların, üstü örtülü bir biçimde çiğnenerek gerçekleştirilebilirdi ki, Seeckt'in de daha sonraki yıllarda Sovyet Rusya'yla anlaşarak yaptığı bu olacaktır. 1922'de ve daha sonrasında Sovyet Devleti'yle yapılan gizli anlaşmalarla Almanya, Sovyet Rusya'ya ağır sanayi kurma ve subay eğitme konularında yardıma başlayacak; karşılığında kendi subaylarını da Rusya'da eğitecek, geliştirdiği silahları orada deneyecektir.[39]

Bolşevik Partisi'nin ve Sovyet Devleti'nin de Almanya'ya böyle bir gözle bakmasının temellerini ilk atan kişi Karl Radek olur. Almanya savaştan önce de Rus ekonomisi için sanayi mallarını satın aldığı belli başlı ülkedir. Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgi ve Versay Antlaşması'nın ağır yükümlülükleri, Almanya'yı da İtilaf Devletleri'nin kurbanları arasına sokmuştur.[40] Versay Antlaşması'nın ağırlığı altında ezilen Almanya, İtilaf Devletleri'ne karşı mücadelede bir karşı ağırlık oluşturmaya çalışıyordu. Rusya'nın sanayisinin yeniden inşasında gerekli ekonomik ve teknik araçların temin edileceği ülke Almanya olabilirdi.[41] Radek, bu sonuçlara Berlin'deki tutukluluğu sıra-

38 Carr, 2015, s. 302.
39 Belge, 2003.
40 Carr, 2015, s. 287.
41 Aynı yerde, s. 357.

sında, Alman ordusunun komuta kademeleri, iş adamları, siyasetçiler, yazarlar gibi çeşitli Alman çevreleriyle yaptığı görüşmeler sonucunda ulaşmıştı. Berlin'deki tutukluluğu sona erip Moskova'ya doğru yola çıkmazdan önce, 1919 Aralık'ında, Komünist Enternasyonal'in resmî dergisinin Almanca basımında yayımlanan yazısında, Sovyet rejiminin ancak kapitalist devletlerle yan yana yaşayacağı bir *modus vivendi*'yi arayıp bulmak zorunda olduğunu ve Almanya'nın bu arayışta özel bir yeri olduğunu söylüyor ve şöyle devam ediyordu:[42]

> Almanya yenilgi yaşadı ama buna rağmen teknik donanımı ve teknik imkânları hâlâ çok büyük. Anglo-Sakson ülkeleri galip geldiler ama buna rağmen ekonomik sorunları o kadar ileri seviyede ki, Fransa ve İtalya'ya yeterli yardımda bulunamıyorlar. (...) Rusya'da ise, dış ilişkileri ve ekonomisi çökmüş olan Almanya'ya çok büyük hizmetlerde bulunabilecek binlerce işsiz ve aç mühendis var.

Lenin de, Sovyetler'in sekizinci kongresinde, Bolşevik Partisi grubuna sunduğu "Tavizler Üzerine" başlıklı raporunda, "Batı'ya açılan pencere" kapsamında Almanya'dan şöyle söz ediyordu:[43]

> Amerika hariç, Almanya en ileri ülkedir. Elektrik konusunda teknik düzeyi Amerika'dan da daha ileridedir. Almanya, Versay Antlaşması sonucu, varlığını sürdüremez haldedir. O nedenle, Almanya'nın Rusya'yla ittifak arayışına yönelmesi doğaldır. (...) Kurtuluşunun tek yolu Sovyet Rusya'yla ittifak yapmasındadır. (...) Bolşeviklerden nefret ediyorlar ve sahici Beyaz muhafızlar gibi kendi komünistlerini kurşuna diziyorlar. (...) Ama karşı karşıya olduğu uluslararası durumu öyle ki, hükümetleri istemese bile Almanya, Sovyet Rusya ile barış yapmak zorunda kalıyor.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Sovyet Rusya ile Almanya'nın 1919'un ikinci yarısında ilk adımları atılmaya başlayan yakınlaşmalarının maddi temellerini yaratan koşullar bunlar-

42 Aynı yerde, s. 299.

43 Lenin, 1920b.

dı. Talat ve Enver paşaların devreye girmeleri de Radek'in Berlin'deki tutukluluğu sırasında atılan bu ilk adımlarla çakışır.

Alman devrimi sırasında, Aralık 1918'de Berlin'e gelen, Alman Komünist Partisi'nin kuruluşuna katılan ve Rosa Luxemburg ile Karl Liebknecht'in öldürüldükleri sırada orada bulunan Karl Radek, kaçak yaşadığı kısa bir sürenin ardından, 12 Ocak 1919 günü saklandığı yerde yakalanarak Moabit Cezaevi'ne konulup sorguya alınır. Tutukluluğunun ilk altı ayında bir hücrede tecrit edilir. Bu ilk altı ay boyunca hücre yaşamının nasıl olduğu, sorgusunda kendisine neler sorulduğu ve nasıl bir ifade verdiği konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bildiğimiz tek şey, Radek'in 1904'ten beri, Bern'deki öğrencilik yıllarından tanıdığı İsviçreli dostu Karl Moor'un,[44] onun tutuklandığını öğrenir öğrenmez Berlin'e gelip iktidardaki Sosyal Demokratlarla ve Alman ordusunun komuta kademesiyle olan ilişkilerini harekete geçirerek tahliyesini sağlamaya çalıştığı, bu çabasında başarılı olamasa bile, cezaevindeki Radek'in başına "kötü şeyler gelmesini" önlediğidir.[45]

Radek, Macar Devrimi'nin yenilgisinin (1 Ağustos 1919) hemen ertesinde, her türlü ziyaretçisiyle görüşebildiği ayrıcalıklı bir odaya nakledilir.[46] Radek'i cezaevinde sık sık ziyaret eden Alman Komünist Partisi yöneticilerinden Ruth Fischer'in ifadesine göre, ayrıcalıklı odaya alınması Savaş Bakanlığı'nın izniyle gerçekleşmiştir.[47] Kendisinin "Siyasi Salon" olarak adlandırdığı bu yeni odasında Radek'i ilk ziyaret eden ve ziyaretçilerinden bazılarının kendisiyle görüşmelerini sağlayan kişi gene Karl Moor olur.[48]

---

44 Karl Moor (1852-1932): İsviçre aristokrasisine mensup bir ana-babanın evlilik dışı oğlu. 1870'te Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin çalışmalarına katılır. Uluslararası İşçiler Birliği'ne (Birinci Enternasyonal) üye olur. 1881'de İsviçre sosyal demokrat hareketinin Sol kanadının önde gelenleri arasında yer alır. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Avusturya'dan sınır dışı edilerek İsviçre'ye gelen Lenin ve Zinovyev'e maddi destek sağlar; ailesinden miras kalan servetiyle Bolşevik Partisi'ne ve Spartakistlere maddi destek sağlar. 1917 Ekim Devrimi'nin hemen ardından Rusya'ya gider. 1932'de Berlin'de ölür.

45 Radek, 2011.

46 Carr, 2011a.

47 Radek, 2011.

48 Carr, 2011a.

Radek'in Ağustos ayı başından Aralık 1919 başına kadar kaldığı bu "Siyasi Salon"da, askerî mahkemenin izniyle ve polis gözetiminde yaptığı görüşmelerin hangi koşullarda gerçekleştiğini İngiliz gazeteci M. Philips Price'ın tanıklığından öğreniyoruz:[49]

> [Radek'in tutuklanmasından] bir süre sonra, Alman komünistlerinden, Moabit Cezaevi'ne gidecek olursam Radek'i görebileceğime dair bir mesaj aldım. Gittiğimde kaldığı odaya alındım. Çok sayıda başka Alman komünist de oradaydı. (...) Alman Komünist Partisi'nin geleceğine dair hararetli bir tartışma yapılıyordu. Bir Prusya cezaevinde, açıktan açığa komünist çalışma planlamasının yapılıyor olması beni çok şaşırttı; oysa daha birkaç hafta öncesine kadar Berlin'de komünistler kurşunlanıyordu! Bütün bu tartışma boyunca Prusya gizli servisinin bir adamı da oradaydı ama olup bitenlere müdahale etmiyor, aslında zaman zaman tartışmaya dostça katıldığı da oluyordu! Radek'in, ister soldan ister sağdan olsun, o sırada Versay Antlaşması'nı Almanya'ya dayatmaya çalışan İtilaf Devletleri'ne karşı kendisini kullanmaya hazırlanan Prusyalı etkili çevrelerden insanlar bulmayı başardığı izlenimini edindim. Moabit Cezaevi'nde tanık olduğum şaşırtıcı manzaranın açıklaması muhtemelen buydu. Daha sonra duyduğuma göre Radek, Alman ordusundan bazı subaylarla dostluk kurmuştu ve ben, büyük olasılıkla, Alman ordusunun askerî birliklerinin İtilaf güçlerinin denetiminin dışındaki Rusya'da eğitim almalarını sağlayacak ilk adımların atılmasına tanık oluyordum.

Talat ve Enver paşaların Radek'i Moabit Cezaevi'ndeki bu "Siyasi Salon"da ziyaret etmelerine gelince... Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı için de mağlubiyetle sonuçlanması üzerine, Talat ve Enver paşalar, aralarında Cemal Paşa, Dr. Bahattin Şakir ve Dr. Nazım'ın da bulunduğu bir grup İttihat ve Terakki lideriyle birlikte, 1 Kasım 1918 günü bir Alman torpidosuyla İstanbul'dan Kırım'a kaçarlar. Enver Paşa dışındakiler, oradan 4 Kasım 1918 günü, trenle Berlin'e hareket ederlerken, En-

49 Carr, 2011b.

ver Paşa, diğerlerine haber vermeden, Kafkasya'da kalmak üzere, bilinmeyen bir yerlere gider. Diğerleri, Alman Devrimi'nin devam ettiği Kasım 1918 günlerinde Berlin'e varırlar. Enver, Ağustos 1919'da Berlin'e gelinceye kadar, Berlin'deki Talat Paşa'yla mektuplaşarak temas kurar. İlginç olan nokta, gerek İstanbul'u terk ederken ve gerekse 1919 Ağustos'una kadar, ne Talat Paşa'nın ne de Enver Paşa'nın aklında Bolşeviklerle ittifak kurmak gibi bir projelerinin olmayışıdır. Enver Paşa, savaşın son günlerinde, 9 Ekim 1918'de, İsviçre'deki büyükelçisi Fuad Selim Bey'e yazdığı mektupta, İngilizlerle temasa geçerek, İngiltere'nin Kafkasya'da kurulacak olan üç devleti (Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı) tanıması halinde, o bölgenin kaynaklarından istifade edebileceğini onlara bildirmesi talimatını vermektedir. Yine aynı günlerde, Azerbaycan'daki Kafkas İslâm Ordusu'nun kumandanı olan kardeşi Nuri Paşa'ya, İngiltere ile anlaşmaktan söz etmekte, bir başka deyişle, hâlâ savaş halinde olduğu İngiltere'ye iş birliği önerisinde bulunmaktadır.[50] Hatta, Talat ve Enver paşaların Radek'le cezaevindeki görüşmelerinden iki buçuk ay öncesinde bile Talat Paşa, Kafkasya'daki Enver Paşa'ya yazdığı 1 Temmuz 1919 tarihli mektupta, İngiltere Başbakanı Lloyd George'a bir mektup yazdığını, "Şark'ta İngilizlerin Türklere muhtaç olduğunu anlatmaya çalıştığını", İngiltere'nin "Türklerin minnettarlığını kazanırlarsa hiçbir vakit Türklerin bunu unutmayacağını" söylediğini, "İngiltere'nin yardımını istediğini" haber vermektedir.[51] Oysa aynı tarihlerde Anadolu'da, başta İngiltere olmak üzere, İtilaf Devletleri'nin dayattığı mütareke şartlarına ve işbirlikçisi Osmanlı Sarayı'na ve hükümetine karşı, Mustafa Kemal ve kimi komutanlar, Erzurum (Haziran 1919) ve Sivas (Eylül 1919) kongrelerini toplayarak, yerel eşraf ile İttihat ve Terakki kadrolarının direnişini örgütlemekteydiler.

Enver Paşa, Ağustos 1919'da Berlin'e gelir ve Talat Paşa'yla birlikte özellikle Alman ordusunun üst kademelerindeki eski dostlarıyla ilişkiye geçerler. Zaten Berlin'e gelmiş İttihatçı lider-

50 Bardakçı, 2015, s. 164.

51 Aynı yerde, s. 169.

lerin hepsinin Almanlardan gördükleri destek, bu eski ilişkilerin ürünüdür. Bu ilişki ağının tamamını bilemesek de en azından bir kısmını görebiliyoruz:

Sarre ailesi: Enver Paşa'nın Almanya'da askerî ataşe olarak bulunduğu yıllarda yakın dostluk kurduğu Sarre ailesi, Talat, Enver ve Cemal paşaların Alman makamlarından her türlü himayeyi görmelerini sağlayanların başında geliyordu. Talat ve Cemal paşalar, Enver Paşa daha Berlin'e gelmeden önce bu aileyle temas halindeydiler. Enver Paşa, geldikten sonra, neredeyse her akşam bu ailenin villasını ziyaret edip geç saatlere kadar orada zaman geçirir. Weimar Cumhuriyeti'nin önemli isimleri sık sık bu ailenin villasında bir araya gelmekte, kültürel sohbetlerin yanı sıra siyasi meseleler de konuşulmakta, hatta bazı kararlar da burada alınmaktadır.[52]

Hans Humann: 1878 İzmir doğumlu Alman subayı, diplomatı ve iş insanı olan Hans Humann, Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın en önemli temsilcilerinden ve 1915 Ermeni soykırımının önemli tanıklarından biri ve Enver Paşa'nın kişisel dostu ve kilit konumdaki resmî muhatabıydı. Enver Paşa Berlin'e geldiğinde Albay Humann, Alman donanma istihbaratının başı ve Sarre ailesinin villasının müdavimleri arasındadır.

Hans von Seeckt: Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı sırasında Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı iken Hans von Seeckt de Aralık 1917'den itibaren Almanya'nın Osmanlı Ordusu'na "danışman" sıfatıyla atadığı fiili genelkurmay başkanıydı. Enver Paşa ve Seeckt birbirlerini çok yakından tanıdıkları gibi aralarında karşılıklı bir güven ilişkisinin olduğu da anlaşılmaktadır. Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Almanya'ya dönen Seeckt, Enver Paşa Berlin'e geldiğinde Alman ordusunun "genelkurmay başkanı" konumundaydı. İlişkilerini Berlin'de de sürdürdükleri, Enver Paşa'nın Moskova'ya gitmesinde Alman Savunma Bakanlığı'nın verdiği destekten ve Moskova'ya yerleştikten sonra Ruslara silah satılması konusunda Seeckt'e yazdığı mektuptan da anlaşılmaktadır.

52 Aynı yerde, s. 174.

Radek, Talat ve Ever paşaların kendisinin ilk ziyaretçileri olduğunu söylemekteyse de, kimleri "ziyaretçi" kategorisine soktuğu belli olmadığı için bu bilgi muhtemelen yanıltıcıdır. Çünkü Radek, o günlere ilişkin anılarında, örneğin ziyaretçilerinin kendisiyle görüşmelerini sağlayan kişinin Karl Moor olduğunu söylediğine göre, en azından "ilk ziyaretçisi"nin Karl Moor olması gerekir. Bir başka örnek, Alman Savunma Bakanlığı'nda görev yapan Hans von Seeckt'in kurmaylarından Ernst-August Köstring'in durumudur. Köstring, 1949 yılında yayımlanan bir röportajında, Radek'in Alman ordu çevreleriyle kurduğu temasları ayarlayan kişinin kendisi olduğunu açıklamıştır.[53] Şu halde, Seeckt'in bilgi ve onayı dâhilinde Radek'le sık sık görüşen ve ordu çevrelerinden ilgili subayları da Radek'le görüştüren Köstring ile sözü edilen Alman subayları herhalde "ziyaretçi" kategorisine dâhil değillerdi. Buradan hareketle, Radek'in sürekli hücre hapsinde tutularak sorgulandığı ilk altı ay boyunca ve Savunma Bakanlığı'nın "izniyle" "Siyasi Salon"a nakledildikten sonra Radek ile bu çevrelerin Versay Antlaşması'nın delinmesi ve İtilaf Devletleri'ne (İngiltere'ye) karşı Alman-Sovyet ittifakı konusunda uzun boylu konuştukları sonucuna varmak herhalde yanlış olmaz.

Edward Carr, Radek'in Moabit Cezaevi'nde tutuklu kaldığı yaklaşık 11 ay boyunca geliştirdiği düşünceler konusunda şöyle demektedir:[54]

> Rusya'daki Bolşevik liderlerin Avrupa'da devrimin birkaç ay içinde patlak vereceğine hâlâ inandıkları bir zamanda, Almanya'daki Radek, Alman koşullarının kendisine dayattığı daha temkinli bir bakış açısı geliştirebilmişti. (..) Versay Antlaşması'nın –Komünist Enternasyonal'in başlangıçta arzuladığının tersine– Almanya'da proleter devrimi hızlandırmanın değil, ideolojik temelde değil, Batılı emperyalist güçlere karşı ortak düşmanlık temelinde, Sovyet Rusya ile Almanya arasında yapılacak askerî ve diplomatik ittifakı kotarmanın bir aracı olarak kullanılması imkânının olduğunu gören ilk kişi Radek'ti.

53 Carr, 2015, s. 293/n 18.

54 Carr, 2011a.

> (...) Almanlarla yaptığı görüşmelerde meselenin bu yönü o kadar açık olmasa bile, bu fikri satır aralarında görmemek mümkün değildir. Alman tarafında, Sovyet-Alman işbirliğini eninde sonunda herkesten fazla dile getiren Seeckt olmuştur. Seeckt, Radek'in ziyaretçileri arasında yer almamış olsa bile (...), savaş sırasında, Türkiye'de, Enver'le yakın ilişki içindeydi ve Enver ile Radek arasında geçen konuşmalardan mutlaka haberdardı. (...) Radek, 1920 başında Moskova'ya döndüğünde, bu tür düşünceler henüz aforoz nedeni sayılıyordu.

Radek tutuklu olduğu Moabit Cezaevi'nde, Alman ordusunun komuta kademeleriyle Sovyet-Alman ittifakı konusunda görüşmeler yaparken, elbette Bolşevik Partisi'ni temsil etmiyordu. Ama Alman tarafı onun Merkez Komitesi üyesi olarak sahip olduğu etki gücünden tam emin olmasa bile bu olasılığa yatırım yapıyordu. "1920'nin ilk aylarında Moskova'da kapitalist dünyayla geçici bir uzlaşma [*modus vivendi*] fikri ağırlık kazanmaya başlamış olsa bile, hiç kimse henüz bunu Almanya'yla özel ilişkiler kurma açısından düşünmüyordu. [Ama] her türlü engele rağmen Bolşevik Rusya ile milliyetçi Almanya arasında bir yakınlaşma kurulmasından yana olan güçler yavaş yavaş olgunlaşıyordu."[55]

Talat ve Enver paşalar Radek'le, büyük olasılıkla, Eylül ayı içindeki bir tarihte görüşürler. Moabit Cezaevi'nin "Siyasi Salonu"nda gerçekleşen bu görüşme, konuyu araştıran hemen hemen bütün araştırmacılar tarafından, bu arka plan hesaba katılmadan, görüşmenin ana teması ve alınan kararlar sanki Almanlar ile Radek (hatta Talat ve Enver paşalar ile) daha önceden planlanmamış da, bunlar o görüşme sırasında, konuşmanın doğal akışı içinde ortaya çıkıvermiş izlenimini yaratacak bir şekilde sunulmaktadır.[56] Bunun nedeni muhtemelen, Radek'in ve Talat Paşa'nın bu görüşmeyi böyle bir izlenim yaratacak şekilde aktarmış olmalarıdır. Nitekim Radek anılarında bu görüşmeyi şöyle anlatır:[57]

---

55 Carr, 2015, s. 302.

56 Örneğin bkz. Carr, 2015, s. 293; Akal, 2002, s. 81; Bardakçı, 2015, s. 177.

57 Radek, 2011.

> İlk iki ziyaretçim sabık Sadrazam Talat Paşa (...) ve Harbiye Nazırı ve Trablusgarb savunmasının kahramanı Enver Paşa'ydı. (...) Türkiye'nin bundan sonraki savunmasının nasıl yapılacağının planlarını yapmaktaydılar. (...) Alman militaristlerinin kafasına, eğer İtilaf Devletleri'ne karşı gerçekten mücadele etmek istiyorlarsa, yeni ve gelişmekte olan bir dünya gücü olan Sovyet Rusya'yı hesaba katmaları gerektiği fikrini sokan ilk kişi Enver'di. (...) Talat da (...) Müslüman Doğu'nun kendisini esaretten ancak halk yığınlarının desteğiyle ve Sovyet Rusya'yla ittifak yaparak kurtarabileceğini tekrarlayıp duruyordu. (...) Ben de onları Rusya'ya gitmeleri konusunda ikna etmeye çalıştım; nitekim Enver daha sonra öyle yaptı.

Talat Paşa da, Seeckt'in bilgisi ve onayıyla, Alman subaylarının gözetimi altında yapılan ve daha sonra birkaç kez tekrarlanan bu görüşmeyi, Mustafa Kemal'e yazdığı 22 Aralık 1919 tarihli mektubunda şöyle bildiriyordu:[58]

> Buradaki Bolşevik reisleriyle temas halindeyim. Şimdiye kadar mahpus bulunan Radek ile birkaç kez görüştüm. Ve yukarıda sözünü ettiğim esaslar çerçevesinde çalışmak ve daha sonra Lenin'in onayına sunulmak üzere anlaştım. Radek'in tahliyesi için Almanlar nezdinde pek çok çalışarak muvaffak oldum ve başka bir ad altında seyahat etmesini sağladım. Bundan dolayı Radek ve burada bulunan Bolşevikler bize şükran borçludurlar.

Ne Alman militaristlerinin kafasına Sovyet Rusya'yla ittifak yapma fikrini ilk sokan –Radek'in iddia ettiği gibi– Enver'di; ne de Radek'in tahliye edilerek Moskova'ya gitmesini sağlayan Talat'tı. Sovyet Rusya'nın "Batı'ya açılan penceresi"nin Almanya kanadını aralayan, Alman ordusunun Hans von Seeckt gibi komuta kademesi ile Radek arasındaki mutabakattı. Önce Radek'in, sonra Enver'in Moskova'ya gidişlerini örgütleyen de Seeckt'in yönetimindeki Alman Savunma Bakanlığı ve ordusuydu.

58 Akal, 2002, s. 81.

Radek, Talat ve Enver paşalarla yaptığı görüşmeler sırasında, birkaç kez, 1915'teki Ermeni soykırımı üzerinde durduklarını da aktarmaktadır. Buna göre, Talat Paşa o sırada izlediği politikayı savunmuyor ama İtilaf Devletleri'nin orduları tarafından kuşatılmış haldeyken Ermenilerin de iç kargaşa yaratmak için kullanılmaları nedeniyle bilinen o acımasız önlemlere başvurmak zorunda kaldıklarını söylüyordu. Radek, Talat'ın bu mazeretine karşılık kendisinin neler söylediğini aktarmaz. Ama Bolşevik Partisi yöneticilerinin Enver Paşa ve diğer İttihatçı liderlerle yaptıkları ittifakın da gösterdiği gibi Ermeni katliamını gerçekleştiren kadrolarla birlikte hareket etmenin Bolşevik yöneticiler açısından hiçbir sakınca yaratmadığı ortadadır.

Radek, 20 Ocak 1920'de Berlin'den trenle ayrılır ve ancak ayın sonuna doğru Moskova'ya ulaşır.[59] Enver Paşa'nın Moskova'ya ulaşması ise çok sorunlu olur. İlki 8 Ekim 1919, sonuncusu ise 6 Nisan 1920 olmak üzere, üç gidiş denemesinde bulunur ama Alman ordusunun sağladığı uçaklar her seferinde arızalanır ve geri dönmek zorunda kalır. En son girişimini 4 Ağustos 1920'de trenle yapar ve 15 Ağustos 1920 günü Moskova'ya varabilir.

Burada yeri gelmişken, olayların kronolojik akışını bir yana bırakıp, genişçe bir parantez açarak, Enver Paşa'nın sözünü ettiğimiz Alman-Sovyet ittifakındaki yerine ve Bolşevik Partisi'nin ve Sovyet Devleti'nin kendisine –Komünist Enternasyonal'in kararlarına ve Suphi'nin Enver'e ve İttihatçı kadrolara karşı itiraz ve uyarılarına rağmen– verdiği neredeyse sınırsız desteğin nedenine ve boyutlarına göz atmak yararlı olacaktır. Bunun konumuz açısından önemi, Suphi'nin, Enver'in desteklenmesine karşı çıkışının Bolşevik Partisi yönetimi nezdinde kendisi hakkında ne kadar derin bir güvensizlik yaratmış olabileceğini görmemizi sağlayacak olmasıdır.

Alman askerî çevreleriyle Sovyet Devleti arasında geliştirilmesi planlanan ittifakın esas olarak iki boyutu vardı. Birinci-

59 Carr, 2011a.

si, Almanya Versay Antlaşması'nın boğucu kısıtlarını delerek Rusya'da ordusunun eğitimini sağlayıp savaş endüstrisini orada geliştirirken, Sovyet Rusya da Almanya'dan bir yandan silah satın alırken, bir yandan da yetişkin teknik insan açığını kapatarak kendi savaş endüstrisini kuracaktı. İkincisi, Almanya ve Rusya, Müslüman Doğu halklarının, İngiltere başta olmak üzere İtilaf Devletleri'ne karşı ayaklanmalarını her bakımdan teşvik edeceklerdi. Alman ordusunun komuta kademesinin yakından tanıyıp güvendiği Talat ve özellikle Enver paşalar bu hedeflere varılmasında yararlı roller oynayabilirlerdi. Almanlar ile Sovyet Devleti arasındaki karşılıklı güven ilişkileri kuruluncaya kadar bu iki devlet arasında aracılık yapabilirlerdi. Ayrıca, 1908 Jön Türk devrimine damgasını vurmuş, Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'ne karşı savaşmış, tüm İslâm dünyasınca tanınmış İttihatçı liderlerin sadece Anadolu'da değil, Kuzey Afrika'dan Suriye, İran ve Hindistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada İtilaf Devletleri'ne karşı hareketleri örgütleyebilecek ilişkilere sahip olduklarına inanılan bu iki İttihatçı lider, 1919'un Berlin'inde bu coğrafyadan gelip oraya sığınmış Müslüman göçmen liderler arasında örgütlenme çalışmalarına da başlamışlardı. Bu coğrafyada Anadolu en kilit noktadaydı ki, İttihatçıların en güçlü oldukları yer de orasıydı. Talat ve Enver paşalar 1919 ortalarında, Alman subaylarının denetiminde Radek'le görüşmeler yapmaya başladıklarında, Mustafa Kemal liderliğindeki direniş hareketi daha ilk adımlarını yeni yeni atıyordu ve henüz kendisini kabul ettirebilmiş değildi. O tarihlerde hem Almanların hem de Bolşevik Partisi yönetiminin, İttihatçı liderleri kendilerine muhatap almaları anlaşılabilir bir durumdu. 1913-1918 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetmiş İttihatçı liderlerle kıyaslandığında Mustafa Kemal kimdi ki?[60]

Talat Paşa'nın Mart 1921'de Berlin'de öldürülmesinden sonra tek lider olarak kalan Enver Paşa'nın kendi kendisine biçtiği role gelince... Onun kafasında sadece "bir şeylerle mücadele etmek"[61]

60 Akal, 2013, s. 155.

61 Bardakçı, 2015, s. 204.

veya "siyasette yeniden etkin olmak"[62] dışında somut herhangi bir proje olmadığı anlaşılıyor. Kafasında herhangi bir başka şeyin olmadığının en çarpıcı kanıtlarından biri de, Almanlarla ve Radek'le yaptığı bütün o yoğun görüşmelerden sonra, Moskova'ya gitmesinin arifesinde Cemal Paşa'ya yazdığı iki mektuptur. Ocak 1920'de yazdığı ilk mektubunda, kafasındaki fikrin, "İslâm milletlerini kurtarmak, bu konuda sosyalistlerle [Bolşeviklerle] işbirliği yapmak" olduğunu belirtiyordu. Bir ay kadar sonra, 26 Şubat 1920'de yazdığı ikinci mektubunda ise İngilizlerin kendisiyle görüşme talebinde bulunduklarına değinerek, "İngilizlerin ciddi ve ebedi dost olmayı isteyip istemediklerini bilmek" istediğini, "arzuları varsa onlarla çalışabileceğini, olumlu cevap geldiği takdirde niyetinin İstanbul üzerinden gizlice Kafkasya'ya ve Türkistan'a geçmek olduğunu" açıklıyordu.[63] Bolşeviklerle işbirliği yaparak İslâm dünyasını İngiliz esaretinden kurtarmak ile İngilizlerle birlikte çalışmak üzere gizlice Kafkasya'ya ve Türkistan'a gitmeyi aynı anda düşünebilmekteydi!

Bolşevik Partisi yönetimi ile Sovyet Devleti (Dışişleri Komiserliği) başlangıçta Enver'den, hem Almanya'dan silah satın almak, hem de Anadolu'daki, İran ve Hindistan'daki İngiliz karşıtı direniş hareketlerini örgütlemek için yararlanmayı düşünüyordu. Nitekim 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya gelir gelmez Bolşevik Partisi yönetimi kendisinden, Almanya'dan silah alımına aracılık etmesini ister. Enver daha Moskova'ya gelmeden önce, Radek'in serbest kalıp Ocak 1920 sonunda Moskova'ya gelmesinden sonra, Almanlarla yapılan bazı görüşmeler sonucunda Almanya'dan silah alımı konusunda prensip anlaşmasına varılmış olmalı ki, Alman ordusunda bu işle sorumlu Binbaşı Fritz Tschunke, Sovyet Dışişleri Komiserliği'ne yazdığı 14 Temmuz 1920 tarihli mektubunda, İtilaf Devletleri'ne karşı mücadelelere maddi yardım çerçevesinde gönderilecek silahların teslimatına ilişkin bazı sorular sormaktadır.[64] Bolşevik Partisi Politik Bürosu'nun 13 Ağustos 1920 günkü toplantısın-

62 Erşan, 2009, s. 953.

63 Bardakçı, 2015, s. 185.

64 Gökay, 1998, s. 84.

da, Almanya'dan silah alınmasına karar verilir.[65] İki gün sonra, Savaş Komiseri Troçki'nin yardımcısı Efraim Sklianski Moskova'ya henüz gelmiş olan Enver'den bu konuda girişimde bulunmasını isteyince, o da Hans von Seeckt'le ilişkiye geçme vaadinde bulunur. Fakat aradan iki gün geçmiş geçmemiştir ki, Sovyetler'in Minsk'teki Askerî Devrim Konseyi Başkanı Troçki'ye gönderdiği telgrafta, Almanya'dan gelen "ticari acentenin Almanya'nın derhal çok sayıda tabanca, tüfek mermisi ve diğer askerî cephane getirmeyi üstlendiğini, acil cevap beklediğini, bunun için 27 bin mark gerektiğini" bildirir.[66] Kendisine de iletilen bu telgrafı gören Lenin, muhtemelen 20 Ağustos 1920 günü, aynı telgraf metninin üzerine, Çiçerin'e iletilmek üzere, kendi el yazısıyla şu notu düşer:[67]

> Çiçerin Yoldaş. Görüyorsunuz işler yürüyor. Enver meselesini hızlandırın. Enver'e her şeyi vaat eden generali [Hans von Seeckt'i-?] Troçki aracılığıyla bulacağız (ben kendisiyle konuştum); yeter ki silah, kaput ve çizme alalım. Eğer olmuyor ise, Enver'in canı cehenneme. Acil!

Bunun üzerine Enver, 26 Ağustos 1920 günü Seeckt'e özel kuryeyle gönderilmek üzere, kötü bir Almancayla, şu mektubu yazar:[68]

> Değerli dostum! Dün Troçki'nin yardımcısı ve sağ kolu Sklianski ile konuştum. (...) Burada, Troçki'nin de içinde yer aldığı gerçekten güç sahibi bir grup var ki, Almanya'yla anlaşmaktan yanadır. Sklianski'nin söylediğine göre, bu grup Almanya'nın 1914'teki sınırlarını tanımaya hazırdır. Dünyanın şu anda içinde bulunduğu kaostan çıkabilmesinin tek yolunun Almanya ile Türkiye'nin işbirliği olduğunu düşünüyorlar.

---

65 Kazancyan, 2000, s. 35-36.

66 Aynı yerde.

67 Aynı yerde. (Vurgulu sözcüklerin altı Lenin tarafından çizilmiştir.)

68 Değişik yazarlar bu mektubun farklı bölümlerini alıntıladıkları için, bunları birleştirerek mektubun olabildiğince tamamını ortaya çıkarmaya çalıştım. Bkz. Carsten, 1973, s. 70-71; Carr, 2015, s. 249/n 95, s. 307; Erickson, 2019; Zeidler, 1994, s. 50.

> Bu grubun konumunu güçlendirmek ve Sovyet hükümetinin tamamının bu davaya kazanılması için birtakım gayri resmî yardımlarda bulunulmasının mümkün olup olmadığını sordu. Örneğin Polonya ordusunun durumu hakkında raporların iletilmesi ve mümkün olursa kaçak yollardan silah satışı. (...) Almanya'nın bu grupla anlayış birliği sağlamasının ve Almanya'nın bu konuda istekli olduğunu gösterecek herhangi bir jestinin önemli olduğu kanaatindeyim. (...) Evvelsi gün bir Türk-Rus dostluk anlaşması imzaladım. Buna göre Ruslar bizi [İttihatçıları] altınla ve her şekilde destekleyecekler.

Enver'in Alman ordusunun komuta kademesine Bolşevik Partisi yönetimindeki gruplaşmalar konusunda istihbarî bilgiler de veren bu mektubu, Seeckt'in doğrudan kendisine veya ona bağlı çalışan bir görevliye elden teslim edilir. Kont Bruckdorff-Rantzau'nun ifadesine göre bu mektup üzerine Alman ordusu ile Troçki arasında 1920 yılı sona ermeden bazı görüşmeler yapılır.[69] Bu mektuptan bir buçuk ay kadar sonra, Ekim ayı ortalarında, Enver'in bizzat kendisi de Berlin'e giderek Sarre ailesinin konağında misafir olur ve sadece gazeteciler ve Dışişleri Bakanlığı yetkilileriyle değil, Seeckt çevresinden subaylarla da görüşmeler yapar. Benzer bir ziyareti 1921 Ocak'ında da tekrarlar.[70]

Enver'in daha sonraki tarihlerde Almanya'dan silah ve askerî donanım alımında aracılık yaptığına dair bir bulguya rastlamadım. Bolşeviklerle 1921 Ağustos'undan başlayıp 1922 sonbaharına kadar uzanan, sadece bir yıl kadar süren ittifakı boyunca esas uğraş alanının İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihadı adlı örgütü kurmak ve yönetmek olduğu anlaşılıyor. Moskova'ya geldikten hemen sonra kurduğu ve ilk kongresini 1920 Eylül'ünün ikinci haftasında topladığı[71] bu cemiyetin amacı, "Emperyalist ve kapitalistler tarafından tahakküm ve esaret altına alınmış İslâmları, başta Türkiye olduğu halde, esaretten kurtararak kendi milli

69 Carsten, 1973, s. 71.

70 Zeidler, 1994, s. 50.

71 Bardakçı, 2015, s. 219.

medeniyetleri dâhilinde hür ve bağımsız olarak kurulmalarını sağlamak ve kendi kaderlerine sahip ve hâkim kılmak" olarak belirlenir. Cemiyet, 5 Temmuz 1921'de yayımladığı bir bildiride, Anadolu dışında, Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arnavutluk, Yemen, Suriye, Irak, İran ve Hindistan'da örgütleri olduğunu iddia eder.[72] Yönetiminde bu ülkelerden bazılarının "temsilcileri" bulunmakla birlikte, cemiyetin bu coğrafyada elle tutulur herhangi bir faaliyetinin olmadığı anlaşılıyor. Zaten, 27 Haziran 1921'de yapılan ikinci ve son kongresinde, Arap ve Türk delegeler arasında anlaşmazlıklar yaşanıp dağılmalar başlayacaktır.[73] Bolşevik Partisi yönetimi ise cemiyetin söz konusu coğrafyada gerçek bir temsil gücü olduğunu sandığından, Enver'in Moskova'daki bütün harcamaları, cemiyet yöneticilerinin aylıkları ve sürgündeki İttihatçılara ve ailelerine yapılan ödemeler Sovyet Devleti'nce karşılanır.[74] Ayrıca, Bolşevik Partisi ve Sovyet hükümeti Enver Paşa'ya ve bu cemiyete şaşırtıcı ayrıcalıklar tanır. Enver Paşa'nın yakınında bulunan, vekilliğini yapan Hüseyin Fevzi Bey'in aktardığına göre, bu ayrıcalıklardan bazıları şunlardır:[75]

- Enver'in kefil olduğu herkes Rusya'ya serbestçe giriş ve çıkış yapabilir.
- Enver, şahsen istediği her yere ve her zaman girebilir.
- Cemiyet üyelerinin Rusya dâhilindeki geçimleri ve iskânları Sovyet hükümeti tarafından ücretsiz olarak sağlanır ve bunlar silah taşıma hakkına sahiptirler.
- Dışişleri Komiserliği'nin Şark Şubesi, Cemiyet'in bütün görüşlerini tartışmasız kabul eder.
- Enver'in kuryesi sansüre, hiçbir gümrüğe ve denetime tâbi değildir.
- Cemiyet üyeleri ve mensupları diplomatik vize ile seyahat ederler. Bunlar herhangi bir adi, siyasi suç veya kabahat

72 Tunçay, 2000b, s. 195.
73 Bardakçı, 2015, s. 219.
74 Aynı yerde.
75 Erşan, 2009, s. 965.

veya cinayet işlediklerinde, Enver'in veya vekilinin onayı olmadan tutuklanamaz veya cezalandırılamazlar.
- Cemiyet üyeleri "Misyon Enver Paşa" kapsamındadır ve Dışişleri Komiserliği'nin koruması altındadır.

Bolşevik Partisi yönetiminin Enver Paşa'ya ve kurduğu cemiyete, "Misyon Enver Paşa" çerçevesinde verdiği desteğin iki yönlü olduğu anlaşılıyor: Birincisi, Doğu'nun İslâm dünyasında sahip olduğu ilişkilerden yararlanmak; ikincisi, Mustafa Kemal'e karşı bir alternatifi elde hazır tutmak. Dışişleri Komiseri Çiçerin'in Bolşevik Partisi Merkez Komitesi'ne karara bağlanmak üzere yazdığı 22 Nisan 1921 tarihli mektubunda "Misyon Enver Paşa"nın bu iki yönü şöyle ifade ediliyordu:[76]

> Enver'in grubuna verilen yardımlar, Kemalist olmayan Türk milliyetçilerinin örgütünün varlığını sürdürebilmesi için gereklidir. Eski Jön Türk yöneticiler grubunun kalıntısı olan bu unsurların tüm Merkezî Avrupa'da geniş ilişikleri, yine Mısır, Cezayir, Fas, vb. yerlerde etkin grupları ve ilişkileri vardır. (...) Onların Kemalistlerde görülmeyen ilişkileri ve faaliyet alanları bulunmaktadır. Ayrıca Kemalistler dışında diğer bir alternatif Türk grubuyla da ilişkilerimizin olması yararlıdır. Doğrudur, Enver'in kendisi daha emperyalist bir gruba mensuptur fakat daha titiz bir politikacı olması nedeniyle günümüz gerçekliğini Kemalistlerden daha iyi değerlendirmekte ve bizim rolümüzü daha iyi anlamaktadır. Hiç kuşkusuz, onun siyasal yardımına ve desteğine ileride de başvuracağız. Onunla dostluğumuzu sürdürmemiz ve kendimize bağlamamız gerekir.

Merkez Komitesi, Çiçerin'in bu mektubunu ertesi gün yapılan toplantısında karar tasarısı olarak ele alıp onaylar. Aslında bu kararda, fiili uygulamanın "Misyon Enver Paşa" olarak adlandırılması dışında yeni olan bir şey yoktur. Enver'in Moskova'ya geldiği 15 Ağustos 1920'den o yana kendisine ve cemiyetine verilen desteğin nedeni ve kapsamı zaten bu mektupta ifade edilenlerdir. Ömrü sadece bir yılı ancak bulan bu deste-

76 Kazancyan, 2000, s. 37-38.

ğin, Anadolu'daki BMM hükümetinde, Sovyet Rusya'ya ve Bolşeviklere karşı ciddi bir güvensizlik yaratmasından ve Mustafa Suphi'nin –Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinin aldığı kararlara rağmen– Ağustos 1920'den itibaren tümüyle devre dışı bırakılmasından başka ne işe yaradığı da belli değildir.

Mustafa Kemal'e karşı bir alternatif olarak Enver'in desteklenmesi düşüncesi Merkez Komitesi kararı haline getirilirken, Ankara hükümetiyle 16 Mart 1921'de imzalanmış olan Dostluk Antlaşması'nın üzerinden sadece bir buçuk ay geçmiştir. Enver Paşa ise aynı günlerde, Anadolu'ya geçip inisiyatifi kendi eline alma planları yapmakta ve gerekli ilişkileri kurup hazırlıkları tamamlaması için amcası Halil Paşa'yı Batum'a göndermektedir.

Temmuz 1921 ortasında, Yunan ordusunun Kütahya ve Eskişehir üzerinden Ankara'ya doğru saldırısı başladığında, Enver Paşa, Anadolu ordusunun bu saldırıya karşı koyamayacağı düşüncesiyle 29 Temmuz 1921 günü Çiçerin'le bir görüşme yapar ve Türk ordusunun Yunan ordusuna yenik düşmesi halinde Anadolu'ya geçip duruma müdahale etmek gerekebileceğini, bu amaçla Batum'a gitme kararı aldığını bildirir.[77] Çiçerin onun bu kararına onay verirken, Yunan işgaline karşı mücadele ettiği sürece Mustafa Kemal'i destekleyeceğine ve ancak "Kemal'in ihanet etmesi durumunda ona karşı mücadele edeceğine" dair söz alır.[78] Çiçerin'in "Kemal'in ihanet etmesi"nden kastının, Ankara hükümetinin İngilizlerle bir barış antlaşması yapması ihtimali" olduğu anlaşılıyor.[79]

Ağustos 1921 başında Batum'a giden Enver Paşa'nın yanında Dr. Nazım vardır ve oraya varışından hemen sonra Halil Paşa ile Küçük Talat da oraya gelirler. Yunan ordusunun Ankara yakınlarına kadar geldiği ve Büyük Millet Meclisi'nde panik havası esmeye başladığı ortamda Çiçerin, 17 Ağustos 1921 günü, Moskova'da Ankara hükümetinin sefiri Ali Fuat Cebesoy'la bir görüşme yaparak, "Acaba Enver Paşa'nın temin edebileceği

77 Bardakçı, 2015, s. 268.

78 Kazancyan, 2000, s. 50-51.

79 Karabekir, 1990, s. 97.

Müslüman kuvvetleriyle Anadolu'ya geçmesi mümkün olmaz mı," diye sorar. Aldığı yanıt, böyle bir şeyin Anadolu'da yeniden bir iç kargaşaya yol açacağı gibi bunun Ankara hükümetiyle Sovyetler arasında 16 Mart'ta imzalanmış olan Dostluk Antlaşması'nın hükümlerinin de ihlali anlamına geleceği, olur.[80] Bunun üzerine Çiçerin, Batum'daki Enver Paşa'ya 27 Ağustos 1921 günü çektiği telgrafta, "Anadolu seyahatini uygun bulmadıklarını ve Moskova'ya dönmesi gerektiğini" bildirir.[81] Bu uyarı ve talimata aldırmayan Enver Paşa, Sakarya Savaşı'nın devam ettiği 4 Eylül 1921 günü Batum'da, beraberindeki diğer dört İttihatçı liderle, İttihat ve Terakki'yi yeniden canlandırmak ve Anadolu'ya geçme hayalini uygulamaya koymak üzere sözüm ona bir "kongre" toplar. Bu kongrenin bitiminden beş gün sonra Sakarya Savaşı, Yunan ordusunun püskürtülmesiyle sonuçlanır. İki hafta sonra Çiçerin, Batum'daki Enver Paşa'ya bir telgraf daha göndererek, "kendisine duydukları güveni sarstığı gerekçesiyle derhal Moskova'ya dönmesi gerektiğini" bildirir. Enver Paşa bu talimata da uymayarak Tiflis'e geçer ve oradaki Bolşevik örgütünü, "Mustafa Kemal'e karşı sağdan bir baskı olduğuna, İstanbul'dakiler tarafından devrilmesi tehlikesinin söz konusu olduğuna" ikna ederek, Anadolu'ya geçmesine yardımcı olmalarını ister. Bu durumdan haberdar edilen Moskova'nın müdahalesi üzerine Tiflis örgütü Enver'in Anadolu'ya geçmesine izin vermez.[82]

Bu durum, Enver açısından Bolşeviklerle birlikte yürüdüğü yolun sonu demektir. Türkistan'da, Basmacıların Sovyet rejimine karşı süren isyanına katılmak üzere 29 Eylül 1921'de, önce Bakü'ye, oradan da Hazar Denizi üzerinden Orta Asya'ya geçer. Bir yıl kadar sonra, 4 Ağustos 1922 günü, bir Kızıl Ordu birliğine karşı giriştiği saldırıda vurularak öldürülür. Aynı dönemde Sovyet hükümeti, Haziran 1922'de amcası Halil Paşa'yı ve diğer bütün İttihatçı liderleri Sovyet topraklarını terk etmek zorunda bırakır.

80 Cebesoy, 2002, s. 237.

81 Bardakçı, 2015, s. 275 ve Kazancyan, 2000, s. 50.

82 Kazancyan, 2000, s. 51.

Enver Paşa'nın Alman-Sovyet ittifakındaki yerine ve Bolşevik Partisi yönetiminin kendisine verdiği desteğe ilişkin açmış olduğumuz parantezi burada kapatıp 1920 Haziran ayının Moskova'sına geri dönebiliriz...

* * *

28 Nisan 1920 günü Azerbaycan devrimi gerçekleştiği sırada, Taşkent'te bulunan Suphi, yanına 23 yoldaşını da alarak oradan ayrılır. Cemal Paşa, Bahattin Şakir ve Bedri Bey'in Moskova'ya ulaştıkları gün (27 Mayıs 1920) o da Bakü'ye varır. İlk işi, Kafkas Bürosu ve Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'yle temas halinde, Dr. Fuat Sabit ve Halil Paşa'nın yokluklarında (o tarihlerde Moskova'dadırlar), onlar tarafından kurulmuş İttihatçı "Türkiye Komünist Fırkası"nı dağıtmak, onun yerine Bakü'de kendi teşkilatını oluşturmak ve Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş kongresinin ve Türkiye'ye dönüşün hazırlıklarını başlatmak olur.

Moskova'ya gelmiş olan İttihatçı liderlerin, Halil Paşa'yla birlikte, Anadolu'yla kurulacak ilişkiler ve bağımsızlık mücadelesine yapılacak yardım konusunda, Ankara hükümeti devre dışı bırakılarak, esas muhatap kabul edildiğini öğrenen Mustafa Suphi, Türkiye Komünist Teşkilatı'nın (TKT) yayın organı *Yeni Dünya*'nın Bakü'de çıkmaya başlayan 12 Temmuz 1920 tarihli dördüncü sayısında, Moskova'ya gelmiş olan İttihatçı liderleri ağır şekilde eleştiren "Misafir Paşalarımız" başlıklı bir yazı yayımlar. Bolşevik Partisi yönetimi ile Sovyet Dışişleri Komiserliği'ni de dolaylı bir biçimde eleştiren bu yazı özetle şöyledir:[83]

> bunların kıyamcı Türkiye'yi, Sosyalist Rusya'ya bağlayacak siyasî, diplomatik bir hüviyetleri olduğundan bahsetmek yersizdir. (...) Acaba Cemal Paşa, Baha[ttin] ve Bedri Beyler Türkiye'nin felaket kurbanları, amele, rençper ve esir askerler veya eskiden Rusya'ya gelip iş ocaklarında bu inkılâba çalışan siyasî muhacirler gibi bütün varlıklarını mazlum insanlığın öz-

83 Aslan, 1997, s. 108.

gürlüğüne verebilecek kuvvet ve cesareti kendilerinde hissediyorlar mı? (...) Nasıl Türkiyeli bir işçi veya bir Türk kızıl askeri, bugünkü Rusya hudutlarına tasallut edenlere karşı canı ve başıyla müdafaaya karar vermişse, onlar da bu kararı vermelidir. Ve bu kararı sözle değil, işle göstermelidir. Cemal, Baha[ttin] Şakir ve Bedriler ancak bu yoldaki hizmetleriyle inkılâpçı Rusya'da yer tutabilirler. (...) Onun için ansızın ortaya çıkıveren bu misafirlerimize, ellerinde bütün manasıyla insanlık ve kardeşlik meşalelerini yükseltip şarka doğru ilerlediklerini, İran, Hindistan, Türkistan, Çin'de ortak düşmana saldırdıklarını görmekledir ki, aynı zulüm ve istibdat cephesinde bizimle ittifak etmiş hakiki inkılâpçılardır, diyebileceğiz.

Suphi'nin bu yazısının yayımlanmasından iki gün sonra, BMM'nin Moskova'ya gönderdiği Bekir Sami Bey başkanlığındaki Dışişleri Heyeti, uzun ve zahmetli bir yolculuktan sonra, 19 Temmuz 1920 günü nihayet Moskova'ya varabilir. Bu heyet içinde yer alan İktisat Vekili Yusuf Kemal, Moskova'ya varışlarının hemen ertesi günü, muhtemelen Paris'teki öğrencilik yıllarından tanıdığı Mustafa Suphi'ye 20 Temmuz 1920 tarihli bir mektup gönderir:[84]

> Suphi, muhterem arkadaş, İstanbul'da iken senin Rus inkılâpçıları arasında çalışmakta olduğunu işitiyor, iftihar ediyordum. Son günlerde Bakü'de bulunduğunu, Türkiye mazlumlarının kurtarılması için gayret ve himmet sarf etmekte olduğunu öğrendim. (...) Anadolu mazlumları bilhassa şu sırada her türlü yardıma muhtaçtırlar. (...) Şu kara günlerinde kendilerine yapılacak yardımı Anadolu köylüleri unutmayacaklardır. Azerbaycan'daki kardeşlerime bunu anlatın. Dakika kaybetmeksizin Anadolu'ya para, silah, cephane ve saire yardım edin.

Mustafa Suphi eski dostu Yusuf Kemal'den aldığı bu mektup vesilesiyle, *Yeni Dünya* gazetesinin Temmuz sonu veya Ağustos başı yayımlanan sayısında, "Anadolu'dan Gelen Elçiler ve Anadolu'ya Yardım" başlığıyla, Anadolu'daki hareketin gerçek

84 İşlet ve Kesim, 2008, s. 140.

temsilcilerinin İttihatçı paşalar değil, BMM heyeti olduğunu bir kez daha vurgulayan bir yazı kaleme alır. Bu yazısında Anadolu'da başlamış olan mücadelenin olası gelişme doğrultularını ve Bolşevik Partisi yönetiminin ve Sovyet rejiminin bu mücadeleye karşı takınması gereken tutumu konusundaki düşüncelerini açıklar. Suphi'nin bu yazısında dile getirdiği görüşler özetle şunlar olur:[85]

- Yusuf Kemal'in mektubunda ifadesini bulan düşünce ve duyguların, Büyük Millet Meclisi kadar Kuvvayı Milliye Ordusu'nun da paylaştığı düşünce ve duyguları yansıttığı göz önüne alındığında, eskiden beri zulme ve istibdada alet olagelmiş bu eski kurumlarda da bir değişim olduğu görülmektedir.
- Türkiye'nin diğer Doğu ülkeleri nezdinde, çok eskilere dayanan özel bir yeri vardır. Sovyet Rusya'nın ve Üçüncü Enternasyonal'in Anadolu'daki mücadeleye vereceği destek, onlara Doğu halklarının gönlünü kazandıracaktır ki, bu da İngiliz emperyalizmine ağır bir darbe indirecektir.
- Şimdilik sadece emperyalizme karşı yürütülen bu mücadele, Sovyet Rusya'nın da desteğiyle, kesinlikle sosyal ve uluslararası bir nitelik kazanacaktır. Türkiye işçi ve köylülerinin kendi çıkarları konusunda bilinçlenmeleriyle birlikte mücadele öyle muazzam bir güç kazanacaktır ki, hiçbir siyasetçi ve hiçbir komutan İngiltere veya emperyalizmle ittifak yapmaktan söz edemez hale gelecektir.
- Eğer Anadolu'daki mücadele yenilecek olursa, sosyal mücadelenin de önüne büyük engeller çıkacak ve bundan hem Azerbaycan hem de tüm Rusya Sovyetleri olumsuz yönde etkilenecektir.
- O nedenle, Sovyet Rusya her türlü güçlüğü ve fedakârlığı göze alarak ve bütün tereddütlerini bir yana bırakarak Moskova'ya gelmiş olan BMM heyetine mümkün olan her türlü yardımı yapmalıdır.

85 Mustafa Suphi, 2004a, s. 76-78.

Suphi'nin bu yazısının yayımlanmasından kısa bir süre sonra, Enver Paşa da nihayet 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya gelebilir. Tren istasyonunda büyük bir törenle karşılanır ve kendisine kentin en itibarlı konutlarından biri tahsis edilir.[86]

Çalışmalarını Enver Paşa'nın Moskova'ya gelmesinden dokuz gün önce (7 Ağustos) tamamlamış olan Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresi, hatırlanacağı gibi, sömürge ve yarı-sömürge ülkelere ilişkin olarak Türkiye'yi de doğrudan ilgilendiren iki temel karar almıştır:

1. Bu ülkelerdeki devrimci kurtuluş hareketlerine verilecek desteğin ne biçimde yapılacağı, söz konusu ülkenin komünist partisiyle görüşülerek belirlenmelidir.
2. Bu ülkelerdeki kurtuluş hareketleri ancak komünistlerin legal çalışmalarını engellemedikleri takdirde desteklenecektir.

Bolşevik Partisi yönetimi, ne İttihatçı liderleri destekleme konusunda almış olduğu kararı, ikinci kongrenin yukarıdaki bir numaralı kararı ışığında yeniden gözden geçirme ihtiyacını hisseder, ne de BMM heyetiyle yaptığı müzakereler sırasında Türkiyeli komünistlere yasal çalışma olanakları sağlanması konusunda herhangi bir talepte bulunur. Üstelik, bu tutumunu Suphi ve yoldaşlarının 1921 Ocak ayında Karadeniz'de katledilmelerine kadar sürdürür. Oysa Mustafa Suphi, daha ikinci kongre toplanmazdan ve Dışişleri Komiserliği ile BMM heyeti arasındaki görüşmeler başlamazdan önce, Bolşevik Partisi Merkez Komitesi'ne gönderdiği 6 Temmuz 1920 tarihli raporunda, Anadolu'daki harekete destek verilirken komünistlerin yasal çalışma koşullarının da garanti altına alınmasını sağlama hususunun da gündeme getirilmesi gerektiğine işaret ediyordu. 1920 Mayıs'ının sonunda Bakû'ye gelişinden itibaren bütün çalışmalarını Bolşevik Partisi'nin bilgisi, onayı ve desteğiyle yürütmüş olan Suphi'nin, Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş kongresini toplamayı ve Türkiye'ye dönmeyi planladığı bili-

86 Akal, 2013, s. 167.

niyor ve destekleniyordu. Yavuz Aslan'ın Azerbaycan Cumhuriyeti arşivlerinde bulduğu belgeye dayanarak aktardığına göre Mustafa Suphi, Merkez Komitesi'ne gönderdiği söz konusu 6 Temmuz 1920 tarihli raporunda şöyle diyordu:[87]

> Her ne pahasına olursa olsun, Türkiye'de Türk komünistlerinin gelecekteki çalışmalarını legal bir şekilde yapabilmesi için Türkiye'nin yetkili hükümetinin garantisinin sağlanması gereklidir. Bundan dolayı TKT [Türkiye Komünist Teşkilatı] Merkezi Bürosu, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti merkez liderleri tarafından asıl adımın bu yönde atılmasını bekliyor.

Süleyman Nuri'nin anılarında belirttiğine göre, Suphi bu raporunda ayrıca, Bolşevik Partisi'nin Doğu politikasıyla, TKT Merkez Bürosu'nun politikası arasında uyum sağlanması ve devrim sorunlarına ilişkin olarak bu iki organın birbirleriyle ilişki kurmaları gereğine de işaret etmekteydi.[88]

Mustafa Suphi, Enver Paşa'nın 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya gelmesinden sonra, yine Bolşevik Partisi'nin Merkez Komitesi'ne gönderdiği bir başka raporda, ikinci kongrenin yukarıda özetlediğimiz bir numaralı kararı bağlamında, TKT Merkez Bürosu'nun, Anadolu'da desteklenmesi gereken kurtuluş hareketinin İttihatçı paşalar değil, Mustafa Kemal liderliğindeki BMM hükümeti olduğunu düşündüğünü belirtmekteydi. Enver Paşa ve arkadaşlarını, "turneye çıkmış sanatçılara" benzeten Suphi, bu raporunda şöyle diyordu:[89]

> Bu şahsiyetlerden (Enver Paşa, Cemal Paşa, Baha Şakir, Halil Paşa ve Bedri Bey) herhangi biri kendisini Türkiye Komünisti olarak adlandırırsa, biz bunu protesto etmek mecburiye-

87 Aslan, 1997, s. 285. Yavuz Aslan özetleyerek aktardığı bu arşiv belgesinin (Azerb. Cum. SPİHA, F.1. Op1. D.98, L.12) tarihini sadece "Temmuz 1920" olarak veriyor. Süleyman Nuri ise anılarında bu raporun tarihinin 6 Temmuz 1920 olduğunu söylemektedir (Süleyman Nuri, 2002, s. 348).

88 Süleyman Nuri, 2002, s. 348.

89 Aslan, 1997, s. 354-355. Yavuz Aslan Azerbaycan Cumhuriyeti arşivlerinde bulduğu raporu özetleyerek aktarırken (Azerb. Cum. SPİHA F.1, Op.1, D.98, L.11-12) yazılış tarihi konusunda bilgi vermemektedir.

tindeyiz. Çünkü bu adı yalnız bizim komünist teşkilata kayıtlı olan yoldaşlar alabilir. Bu insanların Moskova'da yerleşmeleri ve Sovyet hâkimiyeti ile ilişkilere girmelerinden dolayıdır ki, biz Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne, bu yeni durum üzerine bilgi vermekle kendimizi yükümlü sayıyoruz.

Bu şahsiyetlerin, biz komünistlerle bir bağları olmadığı gibi biz biliyoruz ki, onlar Mustafa Kemal'in milliyetçi hareketiyle de ilişkiye sahip değillerdir. (...)

Onların Sovyet hâkimiyetiyle ilişkileri hakkındaki söylentiler, Türk emekçi kitlesi arasında endişe ve şaşkınlık meydana getirdi. TKT Merkezi Bürosu, bu şahsiyetlerin adları Türkiye, Azerbaycan ve Rusya'da maceraperest olarak yerleştiğinden dolayı, bunlardan bu yerlerde faydalanmak teşebbüsünün menfi sonuçlar doğurabileceğini düşünüyor. Onlar, kendilerinin olağanüstü durumlarda Hindistan'da çalışmalarının faydalı olacağını düşünüyorlarmış. Ancak bu adamların Moskova'ya gelmelerinin yegâne maksadı, bu maceraperestlerin de çok iyi bildiği gibi ezilen Türkiye kitleleri üzerinde büyük etkisi olan Bolşeviklikten faydalanarak, Türkiye'nin ezilen kitleleri nazarında kaybettikleri kredilerini bu sayede yeniden kazanmak olduğu açıktır. Bundan başka, Merkezi Büro, bu yüksek Türk paşalarının uzaklarda, Hindistan sınırları içerisinde görevlendirilmelerinin, Türkiye'deki milli hareketin başı olan Mustafa Kemal Paşa tarafından da memnuniyetle karşılanacağına emindir.

Merkez Komitesi, Suphi'nin bu raporunu da dikkate almaz. Doğu Halkları Kurultayı 1 Eylül günü toplandığında, Bolşevik Partisi yönetimi ile Mustafa Suphi arasındaki ilişkilerin mahiyeti böyledir.

Doğu Halkları Kurultayı

1 Eylül 1920 günü, sosyalist devrimini dört ay önce gerçekleştirmiş olan Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de yapılan Doğu Halkları Kurultayı'nı toplama fikri, Komünist Enternasyonal'in

ikinci kongresinin hazırlıkları sürerken ortaya atılır. Kongre için Moskova'ya gelmiş bazı delegeler ile Komünist Enternasyonal'in Yürütme Komitesi, Doğu halklarına Bakû'de yapılacak bu kurultay için bir çağrıda bulunmayı o sırada kararlaştırırlar.[90] Çağrı, ikinci kongrenin toplanmasından önce, Temmuz 1920'nin ilk yarısında, Komünist Enternasyonal'in yayın organı *Kommunistçeski Internatsional*'in 12. sayısında yayımlanır.[91] Bu çağrının altında Komünist Enternasyonal'in Yürütme Komitesi adına Başkan G. Zinovyev ile Sekreter K. Radek'in imzalarının yanı sıra ikinci kongre için Moskova'ya gelmiş İngiltere, Fransa, İtalya, ABD, İspanya, Sovyet Rusya, Polonya, Bulgaristan, Avusturya, Macaristan ve Hollanda delegelerinin imzaları yer alır.

Çağrının başlığı "İran, Ermenistan ve Türkiye'nin Esaret Altındaki Halk Yığınlarına" şeklindedir. Çağrı metninde bu başlığa şöyle bir açıklık getirilir: Her ne kadar öncelikle ve özellikle Yakın Doğu'nun işçi ve köylülerine sesleniyorsak da, çok daha uzaklardaki Hindistan'ın halk yığınlarının ve aynı zamanda, Sovyet Rusya'yla birlik halinde özgürce gelişmekte olan Müslüman halkların temsilcilerini de delegeler arasında görmekten sevinç duyacağız."[92]

Çağrının başlığından ve bu açıklamadan açıkça anlaşıldığı gibi, Bakû Kurultayı Yakın Doğu halklarından İran, Ermenistan ve Türkiye (Osmanlı) emekçilerine yönelik olarak düzenlenmekteydi. Çağrı metninde İran köylü ve işçilerine, Mezopotamya köylülerine, Anadolu köylülerine, Ermenistan köylü ve işçilerine, Suriye ve Arabistan köylülerine ayrı ayrı seslenilerek, bu halkların İngiliz ve Fransız emperyalizmi ile bunların yerli işbirlikçilerince nasıl esaret altında tutulduklarına ayrı ayrı değinilerek Kurultay'ın amacı şöyle formüle ediliyordu:[93]

---

90 Pearce, 1977, s. 23.

91 Aynı yerde, s. 5. Bülent Gökay bu çağrının ilk kez *Izvestia* gazetesinin 3 Temmuz 1920 tarihli sayısında yayımlandığını belirtmektedir (Gökay, 1998, s. 124).

92 Pearce, 1977, s. 16-17.

93 Aynı yerde.

> Yakın Doğu'nun işçi ve köylüleri! Eğer örgütlenip kendi işçi ve köylü hükümetlerinizi kurarsanız, Rus işçi ve köylü ordusuyla birleşip kendinizi silahlandırırsanız, İngiliz, Fransız ve Amerikan kapitalistlerini yenebilir, sizi ezenlerden kurtulup özgürlüğe kavuşabilir, emekçi halkların özgür dünya cumhuriyetini yaratabilir ve ardından kendi vatanınızın zenginliklerini kendi çıkarlarınız için ve sizin o zenginliklerinizi sizden memnuniyetle alıp karşılığında ihtiyacınız olan ürünleri size seve seve vererek yardımınıza koşacak diğer emekçilerin yararına kullanabilirsiniz. Toplanacak olan kongrenizde sizlerle işte bu konuları konuşmak ve ortak düşmana karşı sizin mücadelenizle Avrupa proletaryasının çabalarını nasıl birleştirebileceğimiz sorununu ele almak istiyoruz.

Kurultayın amacı konusundaki bu açıklama kurultayın, Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinin Yakın Doğu'nun sömürge ve yarı-sömürge ülkelerine ilişkin aldığı kararlarını, bu ülkelerden gelecek delegelerine anlatıp benimsetilmesi amacıyla toplanacağı anlamına geliyordu.

Rus tarihçi G. N. Sorkin'e göre, kurultaya katılması hedeflenen toplam delege sayısı 3 bin 280'ken, fiilen katılan delege sayısı ancak 2 bin 50 olmuştur.[94] Oysa *Komünist* gazetesinin 1 Eylül 1920 tarihli sayısındaki habere ve Pavloviç'in kurultay sonrası hazırladığı rapora,[95] ayrıca stenografik rapora[96] göre ise bu sayı bin 891'dir. Gerçek delege sayısının bu olduğu kabul edilse bile, 1 Eylül 1920'de Bakû'de toplanan Kurultay, Komünist Enternasyonal'in o zamana kadar gerçekleştirdiği toplantıların açık arayla en büyük olanıydı.[97] Sovyet Rusya'nın bu kurultayla, Rusya Federasyonu'na katılmış Rus olmayan halklara yönelik olarak uyguladığı ulusal politikayı; sömürge, yarı-sömürge halkların emperyalizme karşı verdikleri ulusal mücadeleleri destekleme amaçlı dış politikasıyla iç içe geçirmeye çalış-

94 Aynı yerde.

95 Aslan, 1997, s. 142.

96 "Congress of the Peoples of the East.-Composition of the Congress by Nationalities", 1977.

97 Carr, 2015, s. 245-246.

ması ve Rusya Federasyonu içinde yer almış uluslara tanınmış özerkliği emperyalist devletlerin tahakkümü altındaki sömürge ve yarı-sömürge ülke halklarının durumuyla karşılaştırılabilecek şekilde ortaya koyuyor olması da en az o kadar önemliydi.[98] Kurultayı önemli yapan bir diğere unsur, başka bir kentte değil de, Bakû'de düzenleniyor olmasıydı. Sadece birkaç ay önce sosyalist devrimi gerçekleştirmiş olan Azerbaycan ve başkenti Bakû, eski ve deneyimli proletaryasıyla, güçlü komünist partisinin eseri olan devrimci gelenekleriyle, Azericenin Yakın Doğu'nun bütün halklarının anladıkları bir dil olmasıyla, çok eski bir kültür ve inanç merkezi ve petrole dayalı endüstrisiyle güçlü bir enternasyonal çekim merkeziydi. Sultan Galiyev'in sözleriyle, Kızıl Türkistan Orta ve Uzak Asya için nasıl kızıl bir fener ise, Bakû merkezli Azerbaycan da Yakın Doğu için öyle bir kızıl fener gibiydi.[99]

Ne var ki, Bolşevik Partisi yönetiminin ve Komünist Enternasyonal'in, Yakın Doğu halklarına "İngiliz emperyalizmine karşı ayaklanın" ve "Sovyet Rusya'ya ve Batı proletaryasına güvenip onların yanında durun" dışında, Doğu sorununa ilişkin geliştirmiş olduğu bir politikası yoktu. Batı proletaryasının öncülük edeceği Dünya Devrimi bütün sorunların hal çaresi olacaktı. Dünya Devrimi'nin uzunluğu kestirilemeyecek bir süre için gündemden düşmesi durumunda ne olacağı sorusu ise yanıtsızdı. Bakû Kurultayı'nda Komünist Enternasyonal ile Yakın Doğu halklarını birleştiren tek nokta, İngiliz emperyalizmine duyulan nefret ve bu ortak düşmana karşı ortak bir sefer düzenleyebilme ihtimaliydi.[100] Bu nedenle, Bakû Kurultayı'nın etkisi, sonuç itibariyle, İngiltere başta olmak üzere, İtilaf Devletleri'ne, Doğu halklarının Sovyet Rusya'yla birlikte hareket ettiğini gösterip gözdağı vermekle sınırlı, gerçek olmaktan çok, sembolik düzeyde bir gövde gösterisi, emperyalizme karşı bir "cihad çığlığı" olmakla sınırlı kalır.

Kurultayı örgütlemekle sorumlu komitede Orjonikidze, Zi-

98 Aynı yerde, s. 244.

99 Benningsen ve Wimbush, 1995, s. 74-75.

100 Carr, 2015, s. 248.

novyev, Anastas Mikoyan, Neriman Nerimanov ve Sultan Galiyev'in de yer aldığı anlaşılıyor.[101] Bu komitenin yanı sıra, kurultayın Bakû'deki pratik hazırlıklarını yürütmekle sorumlu olan başka bir komite daha kurulur ve bu komitede, yine Neriman Nerimanov, Orjonikidze ve Elena Stasova'yla birlikte Mustafa Suphi de yer alır.[102] İlginç olan nokta, örgütlenme komitesinde yer alan Sultan Galiyev'in Bakû Kurultayı'na katılmasına izin verilmemesidir. Galiyev'e göre, bunun gerekçesi, "O zamanlar Zeki Velidi'yle ilişkisi olduğu zannıyla Bolşevik Partisi Merkez Komitesi'nde kendisine güvenilmemesi"dir.[103]

Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinde kabul edilen tezlere katkısıyla önce çıkan M. N. Roy'un Bakû Kurultayı'nın yapılmasına karar verilme aşamasında, muhtemelen Temmuz 1920 başlarında, Lenin, Zinovyev ve Radek'le yaptığı bir görüşmeye ilişkin tanıklığı, Bolşevik Partisi yönetiminin Bakû Kurultayı'ndan ne beklediğinin çarpıcı bir kanıtıdır. Roy, ölümünden sonra yayımlanan anılarında, "yalnızca ajitasyon anlamında bir işlevi olacağı ve bunun da Doğu'da bir devrim gerçekleştirmek için kendi başına yeterli olmadığı" gerekçesiyle Bakû Kurultayı fikrine karşı olduğunu açıkça belirtince,[104] Bolşevik liderler onun bu düşüncesine şöyle tepki verirler:[105]

> Aksiliğim üzerine Lenin hoşgörüyle gülümsedi; Zinovyev bu zıpçıktının küstahlığına kızdı; Radek büyümüş de küçülmüş ciddiyetimle dalga geçti. Hiçbir kalıcı sonuç sağlanmayabilirdi, fakat zamanın İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a epey uykusuz geceler geçirteceği kesin olan heyecanlı bir gösterinin keyfinden neden mahrum kalınsındı ki?

---

101 Gökay, 1998, s. 125.

102 "Congress of the Peoples of the East.-Composition of the Congress by Nationalities", 1977, s. 21.

103 Kakınç, 2004, s. 69.

104 Sultan Galiyev'in ilk tutuklandığında verdiği ifadeye göre, kendisi de Bakû Kurultayı fikrine karşı çıkmış, onun yerine Moskova'da bir konferans düzenlenmesini savunmuş ve bu konuyu Radek'le görüşmüştür (Kakınç, 2004, s. 83).

105 Gökay, 1998, s. 125-126.

Bülent Gökay, Roy'un bu tanıklığından hareketle, "Bütün bu Bakû Kurultayı olayının, her şeyden önce, İngiliz hükümetini Moskova'yla bir ticaret antlaşmasına zorlamak üzere planlanmış olabileceğini" söylemenin abartılı olmayabileceği sonucuna varıyor.[106] Bakû Kurultayı'nın salt bu amaçla düzenlendiğini iddia etmek abartılı olsa bile, kurultayın sonunda kurulan "Doğu Halkları Propaganda ve Eylem Konseyi"nin ("Şark Şurası"), altı ay kadar sonra, yani İngiltere'yle ticaret anlaşmasının imzalanmasından kısa bir süre sonra dağıtıldığı da bir gerçektir. Bu Konsey'in görevi, "Doğu'daki devrimci parti ve örgütlerle ilişki kurarak onların çalışmalarını yönlendirmek, birleştirmek ve emperyalizme, despot burjuva hükümetlerine karşı mücadeleye katılımı sağlamak"tı.

31 Ağustos 1920 günü yapılan törensel açılış toplantısından sonra 1-7 Eylül günleri olağan oturumları yapılan Bakû Kurultayı'nda Bolşevik Partisi yönetiminin ve Komünist Enternasyonal'in Yürütme Komitesi'nin görüşlerini dile getiren konuşmacılar, esas olarak Enternasyonal'in Başkanı Zinovyev ile Sekreteri Karl Radek'in yanı sıra, Pavloviç, Belá Kun ve Skaçko olur. Bu konuşmalar, kurultayın hedeflerinin ve Doğulu delegelere verilen ana mesajların neler olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

31 Ağustos'ta törensel açılış konuşmasını Karl Radek yapar. O bu konuşmasını yaparken, Polonya ordusu Kızıl Ordu'nun ilerleyişini durdurup geri püskürtmeye başlamıştır. Radek de konuşmasında Polonya savaşına atıfta bulunarak esas mesajını vermektedir:[107]

> Kızıl Ordu'nun yeni bir saldırıya hazırlandığı şu anda, biz de burada, Bakû'de, Sovyet Rusya'nın ve dünya proletaryasının elinde ikinci bir kılıç daha olduğunu, bu kılıcın dünya kapitalizminin ve öncelikle ve özellikle de İngiliz kapitalizminin tiranlığı altında yaşayan halkların başkaldırısı olduğunu gösteriyoruz. Burada toplanmış olan delegelerden yükselecek sesin

106 Aynı yerde, s. 127.
107 Pearce, 1977, s. 13.

İngiliz kapitalizmine söyleyeceği şu olacaktır: İsyan halindeki proletarya, dünya sermayesine darbesini sadece Avrupa'nın metropol kentlerinin sokaklarında değil, Asya'nın köy ve kasabalarında da indirecektir.

Kurultayın ertesi günkü ilk oturumunda, Divan Başkanı Zinovyev delegelere özetle şöyle seslenir:[108]

> Diyorum ki, biz şimdi İngiliz ve Fransız kapitalistlerine karşı gerçek bir cihad [kutsal savaş/holy war] başlatma göreviyle karşı karşıyayız. Yoldaşlar, burada toplanmış olan sizler İngiliz-Fransız kapitalistlerine, bu soygunculara karşı gerçek bir cihad ilan etmelisiniz. Yoldaşlar! Kardeşler! Soygunculara ve zalimlere karşı gerçek bir halk cihadını örgütleme zamanınız artık gelmiştir. Komünist Enternasyonal bugün yüzünü Doğu halklarına çevirerek onlara şöyle seslenmektedir: "Kardeşler, sizi bir cihada, öncelikle İngiliz emperyalizmine karşı bir cihada çağırıyoruz!" *[Coşkun alkış ve "Yaşasın" haykırışları. Delegeler ayağa kalkıp silahlarını sallıyorlar. Konuşmacı bir süre konuşmasına ara vermek zorunda kalıyor. Delegeler bir ağızdan haykırıyorlar: "Yemin ediyoruz."]* Bugün burada yaptığınız cihad ilanı, Londra'da, Paris'te ve kapitalistlerin hâlâ iktidarda olduğu bütün kentlerde duyulsun. Doğu halklarıyla Komünist Enternasyonal'in kardeşlik ittifakı çok yaşasın! Sermaye kahrolsun, emeğin egemenliği çok yaşasın!

Komünist Enternasyonal'in sekreteri Radek, "Uluslararası Durum ve Doğu'nun Emekçi Yığınlarının Görevleri" başlıklı raporunu 2 Eylül tarihli oturumda sunar. Raporun temel vurgusu, her şeyin Batı proletaryasının gerçekleştireceği Dünya Devrimi'ne bağlı olduğu ve bunun da büyük fedakârlıklar isteyen bir mücadeleyi gerektiğidir:[109]

> Rusya'nın emekçi yığınları üç yıldır açlık çekerek Dünya Devrimi'nin sermaye üzerindeki zaferini bekliyor. Dolayısıyla, Kızıl Ordu'yu selamlarken, onun zaferini göklere çıkartırken,

108 Aynı yerde, s. 35-37.

109 Aynı yerde, s. 51.

onun zaferinin ve silahlarının, kendisini bu uğurda feda eden milyonlarca Rus işçisinin ve köylüsünün kanı ve alın terinin eseri olduğu aklınıza geliyor mu? Bilin ki, sizin zaferiniz de fedakârlığı göze almadan kazanılamayacaktır. Bir çoklarınız aç kalmak veya kanını dökmek zorunda kalacaktır. Bizi [Sovyet Rusya'yı] sizlerle [Doğu halklarıyla] ortak bir kader bağlıyor: Ya Doğu halklarıyla birleşip Batı Avrupa proletaryasının zaferini hızlandırırız ya da bizler yok oluruz, sizler de köle olarak kalmaya devam edersiniz.

Kurultayın beşinci günü "Ulusal ve Sömürge Sorunları" üzerine bir rapor sunan Pavloviç özellikle iki noktaya vurgu yapar:[110] (1) Doğu halkları, hem dış hem de iç düşmana karşı, iki cephede birden, hem yabancı sermayeye hem de kendi burjuvazilerine karşı mücadele etmek zorundadırlar; (2) Doğu halkları, saldırganları sadece kendi güçleriyle yenemezler, bunun için güçlerini devrimci dünya proletaryası ile birleştirmek zorundadırlar. Pavloviç'in ısrarla tekrarladığı ana fikir, emperyalizmin egemenliğinden kurtulduktan sonra iktidarın gene kapitalist ve büyük toprak sahiplerinin elinde kalması halinde, halk yığınlarının bundan hiçbir kazanç sağlayamayacağı ve devrimci ulusal hareketin de yığınların durumunu ancak derin ve geniş kapsamlı sosyalist dönüşümleri başlatarak iyileştirebileceğidir.

Kurultayın altıncı günü "Doğu'da Sovyet Yapılanması Üzerine Tezler" başlıklı bir rapor sunan Belá Kun, emperyalizmin egemenliğine son veren kurtuluş savaşından sonra sosyalist devrimin temel gücünün hangi sınıf olacağı sorusuna şu yanıtı verir:[111]

> Batı'da Sovyet iktidarının proletarya diktatörlüğü olmasına karşılık, Doğu'da, yani sanayi proletaryasının bulunmadığı ülkelerde, iktidar yoksul köylülerin diktatörlüğü olacaktır. Fabrikaların bulunduğu yerlerde, az sayıda olsa bile, daha eğitimli ve deneyimli sanayi işçilerinin bulunduğu yerlerde, bu işçiler yoksul köylülere önderlik yapacaklardır.

110 Aynı yerde, s. 95-104.

111 Aynı yerde, s. 120.

Belá Kun'a göre, tıpkı Sovyet Rusya'da olduğu gibi, Doğu'nun ezilen köylülüğü de devrim için mücadelesinde, Batı'nın devrimci işçilerine, Komünist Enternasyonal'in ve bugünkü ve geleceğin sovyet devletlerinin desteğine güvenebilirlerdi.

Belá Kun'un ardından, "Tarım Sorunu" konulu raporunu sunan Skaçko da, Doğu ülkelerinde sosyalist devrimin nasıl gerçekleşeceği konusu üzerinde durur:[112]

> Doğu ülkelerinin köylülüğünü yıkımdan, yoksunluktan, açlıktan, ezilmişlikten ve sömürüden ancak ve ancak, eksiksiz bir sosyal devrimin zaferi ve dünya ölçeğinde bir komünist ekonomi kurtarabilir.

Polonya savaşının zaferle sonuçlanacağı ve Batı proletaryasının kısa zamanda ayaklanmasıyla Dünya Devrimi'nin başlayacağı beklentisiyle ve Doğu ülkelerindeki sanayi proletaryasının eksikliğinin toplumun en eğitimsiz, en ezik yoksul köylülükle ikame edilebileceği varsayımına dayalı bu projenin kurultaydaki Doğu halkları temsilcilerine söyleyebildiği tek şey, "İngiliz emperyalizmine karşı derhal ayaklanın, gerisi kolay"dan başka bir şey olamıyordu. Onun yerine, İtilaf Devletleri'ne karşı başlamış olan bağımsızlık mücadelesine, komünist partilerin örgütlediği kızıl askerî birliklerle aktif şekilde katılmak; Sovyet Rusya'ya düşmanlık beslemeyen aydınlarla kurulacak çeşitli ittifaklarla köylülük ve emekçi yığınlar arasında fikirsel hegemonya kurmaya çalışmak; bağımsızlık mücadelesinin başarısından sonra, o mücadele içinde kazanılmış saygınlıkla, mücadeleyi yerli egemen güçlerin tekeline verecek temsili meclislere hapsetmeyip, yerel halk meclisleri (sovyetler) kurmaya yönelerek mücadeleyi demokratikleştirmeye çalışmak ve kısa bir zaman aralığına sıkıştırılmış "tek bir vuruşla" gerçekleştirilecek bir "sosyalist devrim" hayaline kapılmadan, Sovyet Rusya'nın desteğiyle ve tedricen sosyalist bir devrime evrilme imkânını barındıran "demokratik halk iktidarı" hedefli bir vizyon asla söz konusu edilmiyordu.

Zinovyev, Kurultay'ın yedinci gününün sonunda, "burjuva

112 Aynı yerde, s. 144.

dünyasının sonunun geldiğini" ilan eden bir kapanış konuşması yapar:[113]

> Başkanın kurultayı açmak üzere çaldığı çanın ilk tınlaması dünya burjuvazisinin matem çanının sesiydi. Haklı olarak diyoruz ki, bu dünya böyle bir kurultaya ilk kez tanık oluyor. Bu kurultay, o eski, burjuva zalimlerinin dünyasının sonunun geldiğini gösteriyor. Doğu halklarının temsilcilerinin bir cihad başlatma yemini ettikleri o an, kalplerimizde kutsal bir deneyim olarak yaşayacaktır. Hepimizin hocası Karl Marx 70 yıl önce, "Bütün ülkelerin işçileri, birleşin!" çağrısını yapmıştı. Karl Marx'ın öğrencileri bizler de bu çağrıyı şöyle genişletebiliriz: "Dünyanın bütün işçileri ve ezilen halkları, birleşiniz!" *[Alkış tufanı. "Enternasyonal" marşı çalıyor.]* Unutmayalım, bizim tek bir düşmanımız var: İngiliz ve Fransız emperyalizmi.

* * *

Kurultayda Sovyet Cumhuriyeti Federasyonu içinde yer alan Türkistan, Buhara, Hive, Dağıstan, Kafkasya, Azerbaycan gibi özerk cumhuriyet ve bölgelerden gelen delegeler de vardır. Bunlar arasında Rıskulov ve Narbutabekov gibi partili veya partisiz Müslüman Komünistler de yer alıyordu. Bunların "uluslaın kaderlerini tayin hakkı" uygulamalarına karşı eleştirel konuşmalar yaptıkları, Bakû Kurultayı üzerine yazılmış yapıtlara aktarılan alıntılardan anlaşılmakla birlikte, resmî tutanaklarda bunlara rastlanmıyor.[114] Bunun muhtemelen tek istisnasının Taşkent delegesi Narbutabekov'un konuşması olduğu anlaşılıyor.[115] Sansür edilmiş olsun veya olmasın, Müslüman delegelerin dile getirdikleri eleştirilerin kurultay salonundan aldığı

113 Aynı yerde, s. 155-161.

114 Edward H. Carr, Bakû Kurultayı tutanaklarının güvenilmezliğinin bir kanıtı olarak şu notu düşüyor: "Aslen Gürcü Menşevik kaynaklarından bilgi alan muhalif bir Alman yorumcu, Bakû Kongresi'nin resmî kaydının, bazı belgelere yer verilmemesi ve muhalif konuşmaların kısaltılması veya çarpıtılması yüzünden 'kısmen doğrudan tahrif edilmiş olduğunu' ve bunun o zamanki Bakû basınında çıkan haberlerle karşılaştırma yapıldığında kanıtlandığını söyler" (Carr, 2015, s. 247/n 87).

115 Pearce, 1977, s. 59-64.

olumlu tepkiler o kadar güçlü olmuş olmalı ki, Zinovyev kapanış konuşmasının önemli bir kısmını bu konuya ayırmakla bu eleştirilerin içeriklerini de açıklamış oluyordu:[116]

> Yoldaşlar, Sovyet Cumhuriyetleri, özellikle de Türkistan ve benzerleri için oldukça acı verici bir soruna değinmek istiyorum. (..) Buralarda, işçi ve köylü iktidarını kurma gibi devasa çalışmanın ve olağanüstü değişim ve altüst oluşun yanı sıra, hiç istenmeyen, çok üzücü bir olgu da gözlenmiştir ki, bu yüce, muzaffer ve tarihsel kurultayımızda ondan da söz etmek durumundayız. Evet, Rusya'daki Sovyet iktidarı, Halk Komiserleri Konseyi ve Komünist Enternasyonal biliyor ki, Türkistan'da ve Doğu'daki diğer kardeş Sovyet Cumhuriyetlerinde, Komünist Partisi'ne yamanmış bazı unsurlar, nüfusun bir kesimini diğer kesimine karşı kışkırtarak, yerli köylülüğü rencide ederek, topraklarına el koyarak, komünist sıfatını lekelemektedirler. Rusya'nın eski burjuvazisinin bazı piçleri, oralara yerleşip saflarımıza sızarak burjuvazinin ve Çarlığın iğrenç geleneklerini sürdürüyorlar, yerel halka aşağı bir ırk gözüyle bakmaya devam ediyorlar. Bu da çok meşru ve haklı bir öfkeye neden oluyor. Bu kurultaydan Rus komünistlerine, Kızıl Ordu mensuplarına, Sovyet iktidarının çizgisini Doğu'da uygulamakla görevli bütün aktivistlere seslenerek diyoruz ki: Yetkinizi düpedüz kötüye kullanmak bir yana, yaptığınız her hatanın, ne kadar küçük olursa olsun, bedeli bizim için çok ağırdır. (...) Partimiz ve Komünist Enternasyonal onlardan "Komünist" sıfatını yükseklerde tutmaya özen göstermelerini, yerel emekçi halkın bizim kardeşlerimiz olduğunu bir an için dahi unutmamalarını, burjuvaziden ve Çarlıktan kalmış eski lanetli mirastan kendilerini kesinlikle kurtarmalarını, emekçileri, yerli halkı incitmeye kalkışmamalarını, herhangi bir haksızlık yapmaktansa kendi ellerini kesmelerini talep ediyoruz. Rusya'nın en önde gelen yazarlarından A. I. Herzen, [Çarlık döneminin Rus subaylarının ve onların emrindeki Rus ordusu kölelerinin o karanlık dönemde halka yaptıkları karşısın-

116 Aynı yerde, s. 157-159.

da] şöyle haykırıyordu: "Soydaşlarımın, Rus subaylarının neler yaptıklarını gördükçe Rusluğumdan utanıyorum." (...) Bizim saflarımıza sızmış bir kişinin, ister yanlış anlamayla isterse kişisel çıkarla olsun, kardeş cumhuriyetlerimizde yüzümüzü kızartıp Herzen'in bu acımasız sözlerini hatırlatacak şekilde davranması utanç vericidir. Yoldaşlar, burada bulunan sizlere resmen taahhüt diyoruz ki, Partimiz ve Komünist Enternasyonal, bahçemizdeki bu zararlı otları söküp atmak, saflarımızı temizlemek ve Sovyet politikasını uyanmakta olan Doğu'da uygulamakla görevlilerin, buranın kutsal bir yer olduğunu, işlerini temiz ellerle ve temiz bir kafayla yapmaları gerektiğini anlamaları için yetkisi dahilindeki her şeyi yapmaktadır.

Zinovyev'in büyük alkış alan bu taahhüdünde ve uygulamada eksik kalan şey, Taşkent delegesi, Müslüman Komünist Narbutabekov'un şu talebi karşısındaki suskunluğu olur:[117]

> Karşı-devrimcilerinizi, ulusal uyumsuzlukları yaygınlaştıran elemanlarınızı, komünizm maskesi ardında faaliyet gösteren kolonicilerinizi Türkistan'dan çekiniz!

Müslüman Komünistler'e göre tek gerçekçi çözüm buydu: Doğu cumhuriyetlerinin yönetiminin yerel halkın temsilcilerine, Müslüman Komünistler'e bırakılması. Oysa Bolşevik Partisi bu çözüme hiçbir zaman yanaşmadı, onlara güvenmiyorlardı!

Bakû Kurultayı'nın hem konumuz açısından, hem de genel olarak en dikkat çekici yönlerinden biri de, Enver Paşa'nın Komünist Enternasyonal'in Başkanlık Kurulu (Prezidyum) tarafından, "Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan ve Hindistan'ın devrimci örgütlerinin temsilcisi" sıfatıyla Bakû Kurultayı'na davet edilmiş olmasıydı.[118] Enver Paşa'ya yapı-

117 Pearce, 1977, s. 63.

118 Enver Paşa, kurultayda okunan bildirgesinde, kendisini böyle tanıtıyordu. Oysa söz konusu ülkeleri temsil etme iddiasındaki İslâm-ihtilal Cemiyetleri İttihadı adlı örgüt o tarihte henüz kurulmamıştı; ilk kongresini Bakû Kurultayı'ndan sonra yapacaktır.

lan bu davetten amaçlanan; onu, yukarıda ayrıntılarını verdiğimiz Alman-Sovyet anlaşmasında kendisine verilmiş rolün gereği olarak, İngiltere'ye karşı verilen ulusal bağımsızlık mücadelelerinin lideri olarak lanse etmekti. Nitekim Enver Paşa'nın Bakü'ye, Zinovyev, Radek, Belá Kun gibi Komünist Enternasyonal'in önde gelen liderlerine özel olarak tahsis edilmiş trenle götürülmesi, ona kazandırılmak istenen itibarın işaretiydi. Kurultayda Enver'in konuşma yapması muhtemelen daha ilk baştan kararlaştırılmıştı ama hem Mustafa Suphi'nin liderliğindeki Türkiye Komünist Teşkilatı'nın şiddetli itirazları, hem de Azerbaycan Komünist Partisi'nin böyle bir şeyi hoş karşılamaması nedeniyle,[119] bundan vazgeçilerek, konuşma metninin kurultay platformundan okunmasıyla yetinilmek zorunda kalınır.

Yavuz Aslan, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, Komünist Partisi arşivinde yaptığı çalışmalar sonucunda, kurultaya Türkiye'den toplam 163 delegenin katıldığını tespit etmiştir. Bunlardan 40-50 kadarı Ankara hükümetinin bilgisi dahilinde gelen delegelerdir. Mustafa Suphi'nin Teşkilatı'nın Anadolu'da (özellikle Karadeniz bölgesinde) yaptığı çalışmalar sonunda Bakü'ye getirmeyi başardığı delege sayısı da 51'dir.[120]

Kurultayın 30 kişilik Başkanlık Divanı'nda Mustafa Suphi de bulunmaktadır. Türkiye Komünist Teşkilatı'nı (TKT) temsilen Bakü Kurultayı'na katılacak 23 kişilik grup 21 Ağustos 1920 günü yaptıkları toplantıda Mustafa Suphi'yi kendi gruplarının başkanı ve Kurultay Başkanlık Divanı üyeliğine seçerler.[121]

Kurultayda belli başlı konuşmacıların kimler olacağına kuşkusuz ki Komünist Enternasyonal yönetimi karar verip Başkanlık Divanı'na önceden bildirmiştir. Bu önerilenler arasında Enver Paşa ve onu dengelemek üzere Ankara hükümeti adına da İbrahim Tali Öngören vardır. Anlaşıldığı kadarıyla, Enver Paşa'nın konuşmacı olması Başkanlık Divanı'nda itirazlara yol

---

119 Azerbaycan Komünist Partisi'nin ve hükümetinin kendisinin Bakü'ye davet edilmesini hoş karşılamadığını Enver Paşa, Mustafa Kemal'e gönderdiği 29 Eylül 1920 tarihli mektubunda bizzat ifade etmektedir (Aslan, 1997, s. 177).

120 Aslan, 1997, s. 143, 148, 149.

121 İşlet ve Kesim, 2008, s. 83.

açar. İtiraz edenlerin arasında Mustafa Suphi de vardır. Muhtemelen, Başkanlık Divanı'ndaki Azerbaycanlı ve Ermeni üyeler de itiraz edenler arasındadır. Başkanlık Divanı'ndaki tartışmalar sonucunda şöyle bir uzlaşmaya varılır: Enver Paşa'nın konuşturulmamasına, sadece tebliğinin başkası tarafından okunmasına... Böylece Ankara hükümeti adına konuşacak olan İbrahim Tali Öngören için de aynı karar verilmiş olur. Nitekim, Türkiye Komünist Teşkilatı'nın Merkez Bürosu üyesi Süleyman Nuri, anılarında olayı aynen bu şekilde aktarmaktadır:[122]

> İttihatçıların görüşlerini izah etmek için Enver'in kongrede konuşması konusu epeyce bir mesele oldu. Enver'in ne konuşabileceğini evvelden kestirdikleri için Türkiyeli komünistler, içeriği ne olursa olsun Enver'in konuşmasına muhalefetteydiler. Uzun boylu tartışmalardan sonra, Enver'in konuşmalarının kongrede bir tebliğ suretinde başkası tarafından okunmasını Kongre Başkanlık Divanı uygun buldu.

Bakû Kurultayı'nın tutanaklarını derleyen Brian Pearce'in belirttiğine göre, "Bakû'ye boy göstermek üzere gelmiş olan Enver, konuşmasına izin verilmeyince, taraftarları kendisine tezahürat yapabilsinler diye, 3 Eylül günü düzenlenen geçit törenine at sırtında katılmakta ısrarlı olmuştur."[123]

Enver Paşa'nın Kurultay'a davet edilmesine karşı tepkiler sadece Başkanlık Divanı'yla sınırlı kalmaz, salonda yapılan konuşmalara da yansır. Delegelerden Bünyadzâde, Kafkas Dağlıların delegesi ve Başkanlık Divanı üyesi Celal Korkmazov ve Komünist Enternasyonal yöneticisi Pavloviç yaptıkları konuşmalarda; Almanya'yla ittifak kurmuş olan Enver Paşa'nın, Brest-Litovsk Antlaşmasıyla el koyduğu Ardahan, Kars ve Batum'la yetinmeyip kardeşi Nuri Paşa'nın komutasındaki Kafkas İslâm Ordusu'nu nasıl Azerbaycan üzerine yürüttüğünü ve Bakû'yü istila ettiğini, iki aylık egemenlikleri boyunca Kafkas proletaryasının kalesi olan bu kente tarihinin en karanlık günlerini yaşattığını; Enver Paşa'nın Türkiye'sinin Azerbaycan'ı

122 Süleyman Nuri, 2002, s. 351.

123 Pearce, 1977, s. 195/n 57.

Rus emperyalizminin elinden alıp İngiliz emperyalizmine teslim ettiğini; o arada Bolşevikleri tutukladığını anlatırlar.[124] Bolşevik Partisi yönetiminin himayesinde, Enver Paşa ile birlikte Kurultay'a katılma imkânını bulan İttihatçı Bahattin Şakir, Kurultay'ın ikinci günü söz alarak, komünist delegelerle, özellikle Ermeni ve Azerbaycanlı delegelerle alay edercesine şunları söyler:[125]

> Bizim ülkemizde subaylar Rusya veya Avrupa'dakilerden farklıdır. Türk subayı gerçek bir proleterdir. Bizim subaylarımız Avrupa ve Rusya'dakilerden farklı bir ruhla yetiştirilmişlerdir. Bizim ülkemizde toprak ağaları, büyük toprak sahipleri yoktur. Türkiye'de öyle güçlü bir burjuva sınıf da yoktur. O nedenle, ne Türk hükümetinin ne de Türk halkının saldırgan bir politika izlemesi mümkündür.

Kurultayın dördüncü günü akşam saat 20.00'de başlayan ikinci oturumda, Enver Paşa ile Ankara hükümeti temsilcisi İbrahim Tali'nin bildirgeleri okunur. Enver Paşa'nın bildirgesinin okunması sırasında ve sonrasında yaşananlar tutanaklara[126] ve Şevket Süreyya Aydemir'in anılarına[127] şöyle yansır:

> Zinovyev: Şimdi yoldaşlar, kurultayımızın delegesi olmayan iki ünlü Türk lideri Başkanlık Divanı'na yazılı bildirgelerini iletmiş bulunuyorlar. Bu bildirgeler büyük öneme sahip olduklarından Başkanlık Divanı hem bu platformdan, hem de basın yoluyla bunları kamuoyuna duyurmaya karar verdi. Bu bildirgelerden biri Enver Paşa'nın, diğeri ise Anadolu'daki Türk Halk hükümetinin temsilcisi İbrahim Tali'nin. Şimdi bu iki bildirgeyi okutacağız.
>
> *[Türk komünistleri sırasında şiddetli itiraz ve protestolar: "Kurultaya değil, Halk Mahkemesi'ne!.." çığlıkları durmadan tekrarlanır. Daha ağır sözler de vardır.]*

124 Aynı yerde, s. 54-55, 66-67, 103.

125 Aynı yerde, s. 55-56.

126 Aynı yerde, s. 76.

127 Aydemir, 2017, s. 544.

Başkan: Lütfen, lütfen... Yoldaş Ostrovski'yi bildirgeleri okumaya çağırıyorum. *[Kargaşa, haykırışlar...]* Yoldaşlar, lütfen sessiz olun.

[Ostrovski, Enver Paşa'nın bildirgesini okur. Okuma bitince Başkan, Türk Komünist Teşkilatı Merkez Bürosu üyesi Mehmet Emin'i bildirgenin Türkçe çevirisini okumaya çağırır. Türkiye Komünist Teşkilatı Grubu olarak bir arada oturanlar bu sırada da rahat durmazlar. Daha sonra İbrahim Tali'nin bildirgesini de Ostrovski sunar, çevirisini bu kez Türk Komünist Teşkilatı Merkez Bürosu üyesi İsmail Hakkı okur. O da tamamlanınca...]

Başkan: Az önce dinlediğiniz bildirgelere ilişkin olarak Başkanlık Divanının bir karar önerisi var. Bu kararın metnini size Macar yoldaşımız Belá Kun sunacak.

Belá Kun: Başkanlık Divanı oy birliğiyle şu kararı onayınıza sunmaya karar verdi: "Enver Paşa'nın Türk ulusal hareketi konusundaki bildirgesini dinleyen Kurultay şu kararı alır: *[Karar metnini okur, İsmail Hakkı da Türkçeye çevirir...]"*

Başkan: Başkanlık Divanının oybirliğiyle onayınıza sunduğu karar metnini oyluyorum. *[Haykırışlar. Bir ses: "Konuşmak istiyorum."]* Başkanlık Divanı oylamadan önce tartışma yapılmamasını öneriyor; kaldı ki, kurallara göre konuşma isteğinizi yazılı olarak iletmeniz gerekiyordu. *[Sesin sahibi: "İşte notum burada!" Not alınır.]* Okunmuş olan kararı kabul edenler, lütfen ellerinizi kaldırın. *[Haykırışlar. "Yazılı not verdim... Bırakın da gerçeği açıklayayım."]* Lütfen çıngar çıkarmayın. Burada bin 800 kişiyiz. Böyle devam edemeyiz. Lütfen ellerinizi indirin. Karşı olanlar? Çekimserler? Karar kabul edilmiştir. *[Alkışlar.]*

Her ikisi de itiraz ve protestolara yol açan Enver Paşa'nın tebliği ve karar tasarısının içeriklerine gelince... Enver Paşa'nın bildirgesi özetle şöyledir:[128]

> Biz Dünya Savaşı sırasında iki emperyalist kamp arasında Almanya'nın safında yer aldık, çünkü Almanya hiç değilse varlığımızın devam etmesine razıydı. Almanlar bizden haydutça amaçlarına ulaşmak için yararlandılar; oysa biz böyle amaç-

128 Pearce, 1977, s. 76-79 ve Aslan, 1997, s. 171-174.

lar gütmüyorduk. Tek arzumuz bağımsızlığımızı korumaktı. Biz ne Trablusgarp'ta, ne de Azerbaycan'da emperyalist amaçlarla değil, onlara bağımsızlık kazandırmak için vardık. Trablusgarp'ın Trabluslulara, Azerbaycan'ın da Azerbaycanlılara ait olduğunu düşünüyorduk. Yanlış yollara düştüysek, bu bizim talihsizliğimiz yüzündendi. Sizi temin ederim ki, Alman emperyalizminin saflarında savaşmaya mecbur kalmış olmaktan çok büyük üzüntü duyuyorduk. İngiliz emperyalizminden ve emperyalistlerinden ne kadar nefret ediyorsam, Alman emperyalizminden de o kadar nefret ediyorum. Çalışmayanları zenginleştirmek isteyenlerin hepsi yok edilmeyi hak etmektedirler. Şimdiki Rusya o zaman mevcut olsaydı ve bugünkü amaçlarıyla savaşıyor olsaydı, tıpkı bugünkü gibi o gün de bütün gücümüzle onun safında yer alırdık. Dünya Savaşı'nda yenildiğimizi biliyorsunuz. Savaş mağdurlar ve mazlumların savaşı olması bakımından ben kendimizi yenilmiş saymıyorum. Çarlık Rusya'sının yenilmesini hazırlayan faktörlerden biri de bizim Çanakkale Boğazı'nı kapatmış olmamızdır. O nedenledir ki, o zalim kara hükümetin yerine şimdi mazlumların doğal müttefiki olan Sovyet Rusya'sı kuruldu. O nedenle, Türkiye dünyayı kurtarmak için yeni yolu açanlardan biri oldu. O nedenle, ezilenler açısından, bu yenilgiyi Türkiye için bir amaç ve zafer sayıyorum. Bizi Komünist Enternasyonal'e yakınlaştıran sebep, siyasi ve sosyal ilkelerimizin özünde birbirine yakın olmasıdır. Biz devrimci gücümüzü daima halktan alıyorduk. Bu şimdi de böyledir. Biz halkımızın mağdur kısmına dayanıyoruz. Onlarla birlikte ilerleyeceğiz. Yoldaşlar, size ilan ediyorum ki, Fas'ın, Cezayir'in, Tunus'un, Trablus'un, Mısır'ın, Arabistan'ın, Hindistan'ın devrimci örgütlerinin beni buraya temsilci olarak gönderen kurultayı bizimle aynı fikirdedir. Devrimci önlemlerin hepsi uygulanarak emperyalist ve kapitalistlerin kuvvetlerinin yok olacağına temsilcisi olduğum kurultayın imanı tamdır.

Belá Kun'un kurultaya sunduğu ve hiçbir tartışmaya, itiraza imkân verilmeden onaylatılan, daha önce hazırlanmış karar ta-

sarısının amacı, Enver Paşa'nın Kurultay'a davet edilmiş olmasına, hem Başkanlık Divanı'nın kendi içindeki tepkileri hem de delegeler arasında doğuracağı muhtemel tepkileri yatıştırmaktı. Kurultaya onaylatılan karar tasarısı özetle şöyleydi:[129]

1. Kurultay, Türkiye halkının ve Doğu'nun ezilen halklarının ulusal devrimci hareketlerini desteklediğini açıklar.
2. Ne var ki, Türkiye'deki genel-ulusal devrimci hareket sadece yabancı zalimlere karşı yönelmiş olup, Türk köylü ve işçilerinin baskı ve sömürüden tümüyle kurtulması demek olmayacaktır.
3. Kurultay, genel-ulusal devrimci hareketin geçmişte Türk köylü ve işçilerini emperyalist gruplardan birinin çıkarına olacak şekilde katledilmelerine neden olmuş ve böylelikle Türkiye'nin emekçi yığınlarını küçük bir grup zenginin ve yüksek rütbeli subayın çıkarları uğruna iki yönlü yıkıma uğratmış olan liderleri konusunda özellikle ihtiyatlı olunmasını gerekli görür. Kurultay bu liderlere, artık emekçi halka hizmet etmeye hazır olduklarını eylemleriyle kanıtlamayı ve geçmişteki hatalarını telafi etmeyi tavsiye eder.

Ermeni soykırımının baş sorumlularından Enver Paşa'nın ve Teşkilatı Mahsusa şeflerinden Bahattin Şakir'in delege olmadıkları halde Bakû'ye davet edilmeleri ve görüşlerini kurultay platformundan açıklamalarına izin verilmesi uluslararası sol kamuoyu açısından bir skandaldı. Nitekim altı hafta sonra, 12-17 Ekim 1920 günlerinde Almanya Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi'nin (USPD) Halle kentinde yapılan kongresine katılan Zinovyev, bu skandal nedeniyle epey sıkıştırılır. Moskova, "İtilaf Devletleri'yle diplomatik savaşlarında ve pazarlıklarında Doğu halklarına satranç tahtasındaki piyon gözüyle bakmakla" suçlanır, Bakû Kurultayı, "sosyalizmle hiçbir ilgisi olmayan katıksız bir siyasi iktidar gösterisi" olarak nitelenir. Bu ve benzeri suçlamalar daha ileri tarihlerde de yinelenir.[130] Kurultay Başkanı sıfatıyla bu türden

129 Pearce, 1977, s. 82-83.

130 Carr, 2015, s. 250.

eleştirilere en fazla hedef olan Zinovyev, anılarında bu konuya da değinmek zorunda kalarak kendisini, "Enver Paşa Kurultayın delegesi değildi, konuk olarak gelmişti. Biz onun konuşma talebini kabul etmedik. Okunan bildirgesine karşı Belá Kun'la birlikte Enver'i eleştiren bir karar tasarısı hazırlayıp Kurultaya kabul ettirdik," şeklinde savunmaya çalışır.[131]

Bakû Kurultayı'nda yaşanan "Enver skandalı", bir yandan Bolşevik Partisi yönetiminin Enver Paşa'ya biçtiği role ne kadar büyük bir önem verdiğini, diğer yandan da Mustafa Suphi'nin teşkilatıyla birlikte bu skandalı daha da görünür hale getirecek şekilde, bu kadar açık bir muhalefet sergileyebileceğini hesaba katmadığını göstermektedir. Suphi'nin bu muhalefeti genel olarak Doğu sorunu, özel olarak da ulusal sorun konusunda Bolşevik Partisi yönetimiyle arasındaki ilk kırılmadan sonraki ikinci büyük kırılma olur. Ankara hükümetinin Bakû Kurultayı'na gönderdiği kişilerden biri olan, eski Trabzon mebusu ve Enver Paşa yandaşı Hafız Mehmet Bey'in kurultaydan sonra Ankara'ya gönderdiği raporunda, "Mustafa Suphi'nin Enver Paşa aleyhinde yaptırdığı gösterilerin, yakında onlarla [Bolşeviklerle] Mustafa Suphi arasında büyük bir ihtilafın çıkma ihtimali olduğunu"[132] belirtmesi, bu kırılmanın Kurultay salonunda açıkça hissedildiğini göstermektedir.

Kurultayın 7 Eylül günü yapılan son oturumunda, Doğu Halklarının Eylem ve Propaganda Konseyi'nin (Şark Şurası) kurulmasına karar verilir. Bu Konsey, 47 üyeden oluşacak[133] ve görevi Doğu'da yapılacak bütün propaganda çalışmalarını örgütleyerek, üç dilde yayınlanacak *Doğu Halkları* adlı bir dergi çıkartacak, broşür, bildiri gibi yayınları organize edecek, Doğu'daki kurtuluş hareketlerini destekleyip aralarında birlik sağlayacak ve Doğu'da çalışacak aktivistler için bir sosyal bilimler üniversitesi kurulmasını sağlayacaktı.[134]

---

131 Bardakçı, 2015, s. 209.

132 Arslan, 1997, s. 169/n 142.

133 Tutanaklarda Konsey'in üye sayısının 47 olacağı kayda geçmiş olmasına rağmen bu organda yer alan üye sayısı 48 olmuştur.

134 Pearce, 1977, s. 145-146.

Şark Şurası'nın merkezi, bir yıl sonra toplanacak kurultaya kadar Bakû olacak, tam üyeli toplantıları en az üç ayda bir yapılacak, bu toplantılar arasındaki her türlü sorunu çözmekle yetkili yedi üyeden oluşan bir Başkanlık Divanı oluşturulacaktı. Şark Şurası'nın bütün çalışmaları Komünist Enternasyonal'in yönlendirmesi ve denetimi altında yapılacak ve Başkanlık Divanı'na, seçilen yedi üyeye ek olarak iki üye daha atanacak ve bu iki üye Başkanlık Divanı kararlarını veto etme hakkına sahip olacaktı.[135]

Şark Şurası'nın 48 üyesinden 35'i komünist delegeler arasından (bunların altısı Komünist Enternasyonal'in gösterdiği adaylardı), 13'ü partisiz delegeler arasından seçilir. Şura'nın üye bileşiminin en dikkat çekici yönü, Mustafa Suphi'nin bu 48 kişi arasında yer almamasına karşılık, Enver Paşa'nın "kontenjanı"ndan Bahattin Şakir'in üye seçilmiş olmasıdır. Suphi'nin niye aday gösterilmediğine dair bir bulguya ulaşmak mümkün olmadı. Nedeni kendisinin aday olmak istememesi olabileceği gibi Bolşevik Partisi'yle arasındaki sorunlar nedeniyle aday gösterilmemesi de olabilir ki, bu ikinci şıkkın gerçek neden olması kuvvetle muhtemeledir. Buna karşılık, Şura'ya Türkiye Komünist Teşkilatı'ndan iki kişi seçilir. Bunlardan biri Kayserili İsmail Hakkı, diğeri de Bolşevik Partisi'nin Kafkas Bürosu'nun 1918'den beri tanıdığı, birlikte çalıştığı, özellikle güvendiği, Mustafa Suphi'ye muhalefet eden kliğin önde gelenlerinden Süleyman Nuri'dir.[136]

Şark Şurası'nın, kurultayın sona ermesinin hemen ertesi günü (8 Eylül 1920) yapılan ilk toplantısında dokuz üyeli Başkanlık Divanı seçimi yapılır. Sekreterliğe Elena Stasova getirilirken, diğer sekiz üye şu kişilerden oluşur: Pavloviç, İsmail Hakkı, Celal Korkmazov, Neriman Nerimanov, Eliava, Taciyev, Narbutabekov ve Kubayev.[137] Stasova ve Pavloviç Başkanlık Divanı'nın Komünist Enternasyonal Yürütme Komitesi tarafından atanan, veto hakkına sahip üyeleridirler.

135 Aynı yerde, s. 146.

136 Aynı yerde, s. 151-152.

137 Arslan, 1997, s. 182.

Şark Şurası'nın bir sonraki tam üyeli toplantısının Kasım 1920'de yapıldığı anlaşılıyor. Bir daha toplanıp toplanmadığına dair bilgi ise mevcut değil.[138] Mart 1921'de İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte Şark Şurası zaten önem ve anlamını fiilen yitirir. Enver Paşa'nın Bakû Kurultayı'ndan döndükten sonra, 17 Eylül 1920 günü Moskova'da Radek'le yaptığı görüşmenin içeriğini Kâzım Karabekir'e aktardığı mektup, Şark Şurası'nın sönümlenme sürecine daha hemen o tarihte girdiğine dair önemli ipuçları vermektedir. Enver Paşa, Radek'e atfen, Bolşevik Partisi yönetiminin tüm Doğu ülkeleri konusunda "şimdilik oralarda bir devrim beklenemeyeceği" sonucuna vardığını belirtmektedir. "Ruslar, İslâm dünyasına uygun olmayan komünizmi doğrudan doğruya Kızıl Ordu eliyle gerçekleştirmeyi bir yana bırakarak, oralarda çalışan ve gerçekten güç sahibi olan en demokratik yerel teşkilata yardım ederek İngilizlere yüklenmeyi" düşünmektedirler. Ayrıca, Polonya'yla mutlaka barış yapılacağını, İngilizlerle de barış yapmaya çok istekli olduklarını, ancak bu şekilde kendilerini toparlayabilip nefes alabileceklerini düşündüklerini de eklemektedir.[139]

Bakû Kurultayı'nın bütün mantığını, yakın gelecekte Avrupa'da gerçekleşeceğini umduğu sosyalist devrimler üzerine inşa etmiş olan Bolşevik Partisi yönetimi, Polonya savaşından beklediği sonucu elde edemeyince, kurultay sonunda oluşturulmuş Şark Şurası işlevselliğini doğal olarak yitirir. Artık gündemde, İngiltere'yle ticaret anlaşması imzalayabilmek, Türkiye ve İran konusunda İngiltere'nin hassasiyetlerini dikkate alan bir politika izlemek, bu iki ülkenin İngiltere ve diğer İtilaf Devletleri tarafından Sovyet Rusya'ya karşı bir saldırı rampası olarak kullanılmamasını güvence altına almak vardır. İran'la 26 Şubat 1921'de, Türkiye ve İngiltere'yle de 16 Mart 1921'de imzalanan anlaşmalarla bu hedefe büyük çapta varılmış olur. Dolayısıyla, Bakû Kurultayı'yla –Radek'in M. N. Roy'a dediği gibi– hiçbir kalıcı sonuç sağlanmamış olsa bile, hiç değilse, İngiliz

138 Carr, 2015, s. 252.

139 Karabekir, 1990, s. 57-59.

Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a epey uykusuz geceler geçirten heyecanlı bir gösteri sergileme hedefine ulaşılmıştır.

Gilan (İran) Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

Bu bölümü bitirirken İran için bir başlık açmamızın nedeni, "Batı'ya açılan pencere" sürecinde, Bolşevik Partisi yönetiminin Doğu politikasında –Sultan Galiyev'in deyişiyle– "hüküm sürmekte olan kargaşa"nın İran ve Türkiye komünist hareketlerine aynı kaderi biçmiş olmasıdır. Ne var ki, bu ortak kadere giden yollar epey farklıdır. Bu farklılığı yaratan nedenlerden biri, İran'da komünistlerin ittifak yapabildiği Kucek Han liderliğindeki Cengelî hareketinin varlığı; diğeri ise, Bolşevik Partisi'nin (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin - RSDİP) Kafkaslar'daki örgütüyle 1916'dan beri birlikte çalışan görece deneyimli komünist kadroların varlığıydı.

Rusya'daki 1905 devrimi, nasıl Osmanlı'daki 1908 II. Meşrutiyet devrimini tetiklediyse, İran'da da 1906'da başlayıp 1911'e kadar süren bir meşrutiyet (anayasa) devrimini tetikler. 1896'da tahta oturan Kaçar hanedan sülalesinden Muzaffer ed-Din Şah'ın müsrifliğinin yol açtığı aşırı dış borçlanma ve İngiltere ile Rusya'ya tanıdığı imtiyazlar, tüccarların, ulemanın ve radikal reformcu aydınların Şah'ın yetkilerinin sınırlandırılması, anayasal bir rejimin kurulması, Rusya başta olmak üzere yabancı ülkelerin İran'da sahip oldukları ayrıcalıkların kaldırılması amaçlı güçlü bir protesto hareketinin doğmasına yol açar. 12 Ocak 1906'da Şah bu taleplere boyun eğmek zorunda kalır; sadrazamı azletmeyi ve iktidarını yeni kurulacak bir meclisle paylaşmayı kabul eder. O yılın sonbaharında 156 sandalyeli meclis için seçimler yapılır. Meclis, Ekim ayındaki ilk toplantısında kendisinin Kurucu Meclis olduğuna karar vererek anayasa çalışmalarını başlatır ve Şah, 31 Aralık 1906'da bu anayasayı onaylar. Yürürlüğe giren anayasa, meclise, dış borçlanmayı, başka ülkelere tanınan imtiyazları ve bütçeyi, bakanların atanmasını onaylama yetkisi vermekte, çıkartılacak yasaların şeriata uygunluğunu denetleyecek bir "mücahitler komi-

tesi" kurulmasını öngörmektedir. Anayasayı onaylayan Şah beş gün sonra ölünce, yerine anayasal düzene taraftar olmayan, aynı hanedandan Muhammed Ali Şah geçer ve 1906 anayasasını ve onun yarattığı kurumları savunmayı amaçlayan yeni bir mücadele dönemi başlar.

1880 veya 1881'de Reşt'te doğan Mirza Kucek Han, ilköğreniminden sonra Reşt'te ve Tahran'da medrese eğitimi görür, anayasal kazanımları koruma amaçlı mücadeleye katılır, genç medrese öğrencileri arasında faaliyet gösterir, hatta bir direniş örgütü bile kurar.

Hükümetin zayıflığından yararlanan İngiltere ve Çarlık Rusya'sı, yeni İran Şahı'nın da desteğini alarak, 31 Ağustos 1907'de imzalanan anlaşmayla İran'ın kuzeyini Rusya'ya, güneyini İngiltere'ye ait nüfuz alanı ilan ederler. Bu anlaşmanın imzalanmasıyla birlikte İngiltere ve Rusya, Şah'ın anayasayı yürürlükten kaldırma ve meclisi feshetme çabalarına destek vermeye başlarlar. Şah, anayasa savunucularına karşı kendisini güvence altına alabilmek için Tahran kentinin yönetimini Çarlık Rusya'sının Kazak kuvvetlerine bırakır. Bu kuvvetlerin komutanı Albay Liyakof, 23 Haziran 1908 günü meclis binasını bombalatır ve kentin valiliğine getirilir, kent askerî bir garnizon haline döner.

Parlamentoya yönelik bu saldırıdan sonra Kafkasya'ya iltica eden Mirza Kucek Han, orada Şah'ın devrilmesi için hazırlıklar yapan direniş komitesine katılır. Bir süre sonra yoldaşlarıyla birlikte İran'ın Hazar Denizi kıyısındaki Gilan eyaletine döner, oradaki mücahit örgütlenmesine katılır. Temmuz 1909'da onlarla birlikte Tahran'a yürür, Kazvin kentinin alınması için verilen savaşa katılır. Tahran'a varan direnişçiler, Şah'ı tahttan indirip anayasanın tekrar yürürlüğe girmesini sağlarlar.

Meclis, 29 Kasım 1911'de Rusya'nın müdahalesiyle tekrar feshedilir. 1914'e kadar Tahran'da kalan Kucek Han, anayasa hareketinin bazı unsurlarıyla temas kurarak ilk fırsatta başlatmayı düşündüğü mücadelenin hazırlıklarını yapar. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Gilan'a giderek İngiliz ve Ruslara karşı gerilla mücadelesi başlatır. 1911'de Rusya'nın müda-

halesiyle kesintiye uğrayan anayasa devrimi, Kucek Han'ın Gilan'da yarattığı Cengelî hareketiyle tekrar başlar.

Rusya'daki 1917 Şubat Devrimi, Cengelî hareketinde, Çarlık rejiminin İran'a dayattığı bütün anlaşmaların iptal edileceğine ve Rus askerlerinin Gilan'dan çekileceğine dair büyük umut yaratsa da bunu büyük bir hayal kırıklığı izler. O yılın Ekim ayındaki sosyalist devrim, bu umudu daha güçlü bir şekilde bir kez daha alevlendirir. İlk Sovyet hükümetinin 16 Aralık 1917 günü yayımladığı "Rusya'nın ve Doğu'nun Tüm Müslüman Emekçilerine" başlıklı çağrısı umutların yeniden alevlenmesinde etkili olur. Çağrıda, Çarlık Rusya'sının imzaladığı bütün anlaşmaların hükümsüz olduğu ilan ediliyor, yabancı topraklara el konulmayacağı vaat ediliyor, İran'ın kuzeyini Rusya'nın nüfuz alanı haline getiren 1907 tarihli Rus-İngiliz anlaşmasının hükmünün kalmadığı ve Rus askerlerinin İran'dan çekileceği, İranlıların kendi kaderlerini özgürce belirleme haklarının güvence altına alınacağı belirtiliyordu.

Cengelî hareketiyle Bolşevik Partisi arasında ilk temas, 13 Nisan-25 Temmuz 1918 tarihleri arasında sadece üç ay yaşayabilmiş Bakû Komünü'nün iktidarı sırasında kurulur. Komünün Temmuz 1918'de yıkılması, 26 komün üyesinin öldürülmesi ve Bolşeviklerin yeraltına çekilmesiyle bu temas kesilir. 1916 yılında RSDİP'nin Bolşevik kanadına bağlı olmakla birlikte özerkliğe de sahip olarak kurulan İranlıların Adalet Partisi, 1918 baharında Rusya'da iç savaşın başlamasıyla, Kafkasya'daki ve İç Rusya'daki İranlı göçmenleri Kızıl Ordu saflarında savaşmak üzere örgütlemeye başlar. Parti, Bakû Komünü'nün yıkılmasından sonra, İran'ın Tebriz, Morand, Hoy, Erdebil, Reşt, Kazvin, Tahran ve Meşhed gibi kentlerinde örgütlenme çalışmaları yapar.

O arada, Stalin'in başında bulunduğu Milliyetler Halk Komiserliği'ne bağlı, Mollanur Vahidov'un başkanlığındaki MUSKOM da 1918 baharından itibaren faaliyete geçmiş, Propaganda Şubesi'nin başına Mustafa Suphi getirilmiştir. Bu şube, Farsça propaganda malzemesi de üretir, İran'da devrimci faaliyeti örgütleyebilecek kadrolar yetiştirmeye çalışır. Nitekim İranlı komünist kadrolar 1918'den itibaren ülkenin kuzey bölgele-

rine girmeye başlarlar.[140] Bolşeviklerin ve Adalet Partisi kadrolarının Kafkaslar, İç Rusya ve Kuzey İran'da yürüttükleri yaygın İngiliz karşıtı kampanya, 1918 yazı itibariyle önemli başarılar sağlar.[141]

9 Ağustos 1919'da İngiltere ile İran arasında yeni bir anlaşma imzalanır. Buna göre, İran ordusunun ve maliyesinin tamamı İngiltere'nin denetimine girer. İngiltere, anlaşmanın onaylanmasını beklemeden görevlilerini İran'a gönderir. Bu anlaşma karşılığında İngiltere, İran'a % 7 faizle, 2 milyon sterlin borç verir. İran ordusunu, gümrüklerini, petrol yataklarını, ulaşımını İngiltere'nin kontrolü altına sokan bu anlaşma, ülkeyi İngiliz sömürgesi haline getirmektedir. İngiltere'nin bu anlaşmayla, İran'ı Kafkaslar'a ve Orta Asya'ya yönelik saldırı rampası haline getirme çabası tepkisiz kalmaz. Dışişleri Komiseri Çiçerin, Ağustos 1919 sonunda İran'ın işçi ve köylülerine şöyle seslenir:[142]

> Utanç verici İngiliz-İran anlaşması asla tanımayacağımız bir kâğıt parçasıdır. Büyüklü küçüklü bütün soygunculara ve zalimlere karşı sizlerle birlikte ortak bir mücadele yürütme işini fiilen yürütebilecek hale geleceğimiz saat yakındır.

Dışişleri Komiserliği'nin bu bildirisi, bir yıl kadar sonra Hazar Denizi'ndeki Sovyet donanmasının Gilan eyaletinin Enzeli kentine yapacağı çıkarmanın ve Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasının habercisi gibidir.

1912 yılında, 22 yaşındayken RSDİP'nin Bolşevik kanadına üye olmuş, 1917 devrimine ve iç savaşa katılmış, sadece bir eylemci değil, aynı zamanda bir teorisyen de olan İran Ermenilerinden Avetis Sultanzade'nin 1919 yılında Adalet Partisi'ne üye olması ve aynı zamanda yeni kurulmuş olan Komünist Enternasyonal'in İran Seksiyonu'nun propaganda sorumluluğuna getirilmesi,[143] Adalet Partisi'nin güçlenmesi bakımından önemli

140 Minassian, 2019, s. 130.

141 Chaqueri, 1995, s. 155.

142 Carr, 2015, s. 228.

143 Minassian 2019, s. 122-123.

olur. Sultanzade, MUSKOM'la da ilişki halinde, Orta Asya'daki İranlı işçileri örgütleme çalışmalarını yürütür.[144] O arada Müslüman ülkelerin, aralarında Mustafa Suphi ve Sultanzade'nin de bulunduğu bir dizi önde gelen Bolşevik lideri, Eylül 1919'da İngiliz-İran anlaşmasını protesto eden ortak bir bildiri yayımlarlar.[145] Gene aynı yılın ikinci yarısında, Adalet Partisi, Orta Asya'nın değişik yerlerinde Müslüman Komünist liderlerin de katılımıyla düzenlediği toplantılarda, oralardaki İranlı göçmenleri kurulmasına çalışılan İran Kızıl Ordusu'na katılmaya çağırır.[146]

Mustafa Suphi, 1919 Eylül'ünde Odessa'dan Moskova'ya döndükten sonra, 1920 Ocak ayı sonunda veya Şubat başında, Taşkent'e gönderilir. Amacı, Anadolu'ya, Kafkaslar üzerinden geçmek mümkün olmadığı için, İran üzerinden girebilmektir. Fakat Hazar Denizi sahilleri güvenli olmadığı için Bolşevik Partisi Türkistan Devrim Komitesi üyesi Eliava'nın yol açılıncaya kadar Taşkent'te çalışmasını istemesi üzerine, Mayıs 1920'ye kadar orada kalır. Bu dönemde Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne destek verir; Taşkent'te Uluslararası Doğu Propaganda Şubesi'nin kurulmasına öncülük eder; Çin, Kaşgar, Buhara, Hive, İran ve Türkiye komünist teşkilatlarının bu çatı altında toplanmasını sağlar; bu bölge ve ülkelerin sınırlarında gizli çalışmaların örgütlenmesine yardımcı olur. Bu kapsamda, 1-3 Nisan 1920 tarihlerinde Adalet Partisi'nin Taşkent'te bir konferansı toplanır. Mustafa Suphi'nin de katıldığı[147] bu konferansın amacı, partinin faaliyetini İran'a nakletmesi öncesinde İran Kızıl Ordusu'nun durumunu ele almak ve partinin politik programını yenilemektir. Konferansın, 28 Nisan 1920'deki Azerbaycan devriminin hemen öncesinde ve 18 Mayıs 1920'de gerçekleşen Enzeli çıkarmasının arifesinde toplanıyor olması herhalde bir rastlantı değildir. Adalet Partisi'nin bazı liderleri Nisan sonunda veya Mayıs başlarında İran'a geçerler.[148]

144 Chaqueri 1995, s. 476.
145 Aynı yerde, s. 155.
146 Aynı yerde, s. 157.
147 Aynı yerde, s. 157/ n97.
148 Aynı yerde, s. 157.

18 Mayıs 1920 günü, Azerbaycan devriminden 21 gün sonra, Sovyet Rusya'nın Hazar Denizi donanmasından 13 savaş gemisi, Bolşevik Amiral Raskolnikov'un komutasında, limandaki tesisleri ve gemileri bombalayarak İran'a bağlı Enzeli'ye çıkarma yapar. Dışişleri Komiseri Çiçerin'in, çıkarmanın amacı konusundaki resmî açıklaması ancak 13 gün sonra, 31 Mayıs 1920'de gelir: İç savaşta yenilgiye uğramış olan Denikin'in Beyaz Ordusu'nun kalıntılarının ve donanmasının Enzeli'ye sığınmış olması, Hazar Denizi'ndeki ticareti ve Kızıl Ordu ile bölgede bulunan Sovyet Devleti görevlilerinin güvenliğini tehdit etmekte olduğundan, bu müdahaleyi yapmak bir zorunluluk olmuştur; çıkarmayı yapan filonun komutanı, bu çıkarmayı Sovyet hükümetinden herhangi bir talimat almadan, kendi inisiyatifiyle gerçekleştirmiştir. Kendisine, stratejik gereklilikler sağlanır sağlanmaz İran topraklarını terk etmesi talimatı verilmiştir.[149]

Çiçerin'in, Enzeli çıkarmasının Sovyet hükümetinin kararı olmayıp filo komutanı Raskolnikov'un kişisel kararı olduğu yönündeki bu açıklaması ne kadar inandırıcı olabilirdi? Filo komutanının, Sovyet Rusya'nın İngiltere ve İran'la ilişkilerini doğrudan etkileyecek böyle bir askerî harekâta yetkili bir devlet organının bilgisi ve onayı olmadan karar vermesi mümkün olabilir miydi? Kaldı ki, çıkarmadan hemen sonra Amiral Raskolnikov'un Kucek Han'la bir araya gelip, Gilan eyaletinde bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilmesine, bir devrim komitesi kurulmasına ve Tahran'ın ele geçirilmesine yönelik bir anlaşma imzalamaları, bu çıkarmanın amacının sadece Denikin ordusunun kalıntılarının Hazar Denizi'nde ve sahillerinde yarattığı tehlikeleri bertaraf etmekle sınırlı olmadığını, önceden hazırlanmış geniş kapsamlı bir planın parçası olduğunu gösteriyordu.

Enzeli çıkarmasının ikinci günü, Sovyet filosu komutanı Raskolnikov, Bolşevik Partisi'nin Kafkas Bürosu lideri Sergo Orjonikidze, Adalet Partisi liderleri ve Türkistan komünistlerinden birkaç temsilci ile Cengelî hareketi delegasyonu *Korsk* adlı savaş gemisinde bir araya gelirler.[150] Görüşmeler sonunda Cengelî ha-

149 Aynı yerde, s. 181-182.

150 Aynı yerde, s. 191-192.

reketi ile Bolşevikler arasında bir anlaşma yapılır. Kucek Han'la daha önce yapılmış olan görüşmelerde Bolşevikler, Sovyet askerlerinin Gilan'da kalıcı olmadığı ve Sovyet Rusya'nın İran'ın iç işlerine müdahale etme gibi bir niyet taşımadığı konusunda Kucek Han'ı ikna etmiş olmalılar ki, üzerinde kolayca mutabakat sağlanan bu anlaşmanın başlıca maddeleri şunlar olur:[151]

- Mülkiyet hakları konusundaki komünist ilkeler uygulanmayacak, Gilan'da komünizm propagandası yapılmayacaktır.
- Geçici bir devrimci cumhuriyet kurulacak, Tahran ele geçirildikten sonra nasıl bir rejimin kurulacağı, kurucu meclis tarafından belirlenecektir.
- Sovyet Rusya devrim hükümetinin işlerine müdahale etmeyecektir.
- Sovyet Rusya birliklerinin Gilan'da bulunduracağı asker sayısı, devrim rejiminin onayı olmadan, mevcut 2 bin sayısını aşmayacaktır.
- Azerbaycan devrimi sonrasında Bakû'deki İranlı tüccarların el konulan malları devrim rejimine iade edilecektir.
- İran'daki Rusya'ya ait ticari kuruluşların hepsi cumhuriyet rejimine devredilecektir.

Bu anlaşmanın imzalanmasının yanı sıra, toplam sekiz kişiden oluşan üçlü bir Devrim Komitesi de kurulur. Bu komiteye Cengelî hareketinden, içinde Kucek Han'ın da bulunduğu dört kişi, Adalet Partisi'nden bir kişi, Rusya'ya dönecek olan Raskolnikov'un yerine Gilan'da kalacak olan Sovyet (Azerbaycan) kuvvetlerinin komutanlığına atanan Kozhanov, Bolşevikler adına Çarlık döneminde İran'da görev yapıp daha sonra Bolşevik olmuş bir kişi, ayrıca bir Volga-Almanı olan Gauck (takma adı Houshang) katılır.[152]

151 Aynı yerede, s. 191-192.

152 Aynı yerde, s. 192. Gauck ("Houshang"), İran'a ne münasebetle ne zaman geldiği belli olmayan gizemli bir kişidir. Kesin olan, Kucek Han'ın onunla birlikte ölüme gidecek kadar sadık bir dostu olduğudur.

Enzeli çıkarmasının amaçlarının ve bu amaçlara ulaşılmak için uygulanacak politikanın Bolşevik Partisi Politik Bürosu ve Sovyet hükümeti tarafından önceden görüşülüp karara bağlanmamış olabileceğinin işaretlerinden biri, Raskolnikov'a bu konudaki talimatların ancak çıkarmanın ve Cengelî hareketiyle yukarıdaki anlaşmasının yapılmasından sonra verilmeye başlanmış olmasıdır. Dışişleri Komiseri Çiçerin'in yardımcısı Karahan, 23 Mayıs 1920 günü Raskolnikov'a gönderdiği mesajda, "İran'da Sovyet örgütlenmesi yapılmasına karşı çıkılmaması ama bunun İngilizler tarafından istismarına imkân vermemek için bu konuda aceleci olunmaması" tavsiyesinde bulunur.[153] Savaş Komiseri Troçki de, Raskolnikov'a, Enzeli çıkarmasından sekiz gün sonra, 26 Mayıs 1920'de, İran'ın iç işlerine "Sovyet Rusya adına" kesinlikle müdahale etmemesi, Sovyet askerî birliklerini ve donanmasını İran topraklarından çekmesi, Kucek Han'a danışman, para ve onunla çalışacak gönüllü kadro yardımı yapması, Kızıl Ordu tarafından işgal edilmiş toprakları Kucek Han'a devretmesi talimatını veriyor ama aynı zamanda, verilen bu yardımların Sovyet Rusya adına değil, Azerbaycan Cumhuriyeti adına yapılıyor olarak gösterilmesine özen gösterilmesini tembihliyordu. Sovyet hükümeti, İngilizlere, Doğu ülkelerinde kargaşa yaratmak istemediğini attığı pratik adımlarla açıkça gösterebilmeliydi.[154]

Çiçerin'in Enzeli çıkarmasının amacına, çıkarmanın onu gerçekleştiren filo komutanı Raskolnikov'un kişisel girişimi olduğuna ve Sovyet askerlerinin en kısa zamanda geri çekileceğine dair açıklamasının, Karahan ve Troçki'nin bu tavsiye ve talimatlarının ardından, ancak 31 Mayıs 1920'de yapıldığına dikkat çeken Cosroe Chaqueri, Karahan ve Trokçi'nin bu mesajları sadece Raskolnikov'a değil, aynı zamanda çıkarma sırasında onunla birlikte olan Kafkas Bürosu lideri Sergo Orjonikidze'ye de gönderildiğine ve Orjonikidze'nin o sırada Amiral Roskolnikov'un "politik komiseri", yani politik ami-

153 Aynı yerde, s. 201.

154 Aynı yerde.

ri olduğuna işaret etmektedir.[155] Kaynak gösterilmeden aktarılan bu bilgi doğruysa, Enzeli çıkarması kararının Kafkas Bürosu tarafından verildiği ve planlamasının da bu büro tarafından yapıldığı sonucuna varılabilir. Hazar Denizi'nin Azerbaycan'a ve İran'a komşu sahilleri ve İran, daha 1917 devriminden önce, uzun yıllar boyunca Kafkas Bürosu'nun faaliyet alanıdır. Nitekim Troçki de, gönderdiği talimatta, İran'a yönelik faaliyetin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sorumluluğunda olduğunu belirtmektedir.

Kucek Han'ın liderliğindeki Cengelî hareketi ile İran komünistlerinin ilişkileri nasıl olmalıydı? Cengelî hareketi ne ölçüde desteklenmeliydi? İran komünist hareketi nasıl bir politika izlemeliydi? Hem Cengelî hareketinden, hem de komünist faaliyetlerden aynı derecede rahatsız olan İran hükümetine karşı nasıl bir politika izlenmeliydi? Enzeli çıkarması yapıldığı sırada, Bolşevik Partisi yönetiminin ve Sovyet hükümetinin bu ve benzeri sorulara ilişin üzerinde mutabakat sağlanmış, karara bağlanmış bir politikası yoktu. Şubat 1921'de İngiltere'yle "ticaret", İran ve Türkiye ile "dostluk" anlaşmaları imzalayacak kadar da hiçbir zaman olmadı.

Troçki, Enzeli çıkarmasından 17 gün sonra, 4 Haziran 1920'de, aslını Çiçerin'e, kopyalarını ise Lenin, Kamenev ve Buharin'e gönderdiği telgrafında, bu "politika belirsizliğini" gidermek amacıyla, İran, Afganistan ve benzeri ülkelere (bunlar arasında kuşkusuz Türkiye de yer almaktaydı) ilişkin "mevcut bilgiler temelinde", Sovyet Rusya'nın Doğu'nun sömürge ve yarısömürge ülkelerine yönelik izlenmesi gerektiğini düşündüğü politikayı şöyle formüle ediyordu:[156]

> Şu anda bu ülkelerde gerçekleşecek bir Sovyet Devrimi bize çok büyük zorluklar yaratacaktır. (...) Doğu'da olası bir devrimin bize şu anda sağlayacağı esas fayda, İngiltere ile yapacağımız diplomatik pazarlıkta elimize en güçlü kozu verecek ol-

155 Aynı yerde, s. 183.

156 M. Meijer, Trotsky Papers (The Hague, 1971), c. 2, s. 209'dan aktaran Chaqueri, 1995, s. 287-288.

masıdır. (...) Sovyetler, ellerindeki bütün imkânlarla, bizim Doğu'ya ilişkin olarak İngiltere'yle bir anlayış birliği sağlamaya hazır olduğumuzu vurgulamaya devam etmelidirler.

Söz konusu ülkeleri, İngiltere'yle yürütülen (o tarihte, İngiltere'yle başlamış müzakereler Polonya savaşı nedeniyle henüz kesilmemişti) ve yürütülecek pazarlıklarda "koz olarak kullanma" politikası henüz benimsenmemiş, bu konuda mutabakat sağlanmamıştı. Kafkas Bürosu'na ve ona bağlı veya egemen olduğu organlara (örneğin Şark Şurası'na), kendi uygun gördüğü politikaları dayatma imkânını veren "Doğu politikası"ndaki bu belirsizlik, Cengelî hareketi ile İran Komünist Partisi içinde ve ikisi arasında kaçınılmaz uyumsuzluklar, hatta ciddi çatışmalar yaratarak, yaklaşık bir yıl daha devam edecekti.

Cengelî hareketiyle yapılan anlaşmadan iki hafta sonra, 5 Haziran 1920 günü, Gilan eyaletinin başkenti Reşt'in Yeşil Meydanı'nda bir miting düzenlenir. Moskova'ya dönmüş olan Raskolnikov'un yerini almış olan Kozhanov'un bu mitingde yaptığı konuşmada söyledikleri, İran'da uygulanacak politika konusunda çıkacak anlaşmazlıkların erken bir habercisi olur. Kozhanov, Sovyet ordusunun İran'ın ve diğer Doğu uluslarının devrimcileriyle işbirliği yapmaya ve İngilizleri İran'dan, Mezopotamya'dan ve Hindistan'dan defetmek için her türlü özveriyi göstermeye hazır olduğunu belirttikten sonra, Kucek Han'ı dinleyen bütün İranlıları muhtemelen dehşete düşüren şöyle bir bildirimde de bulunur: "Sovyet Rusya hükümeti adına size söz veriyorum ki, buradaki kapitalistleri ve despotları yok etmedikçe İran'ı terk etmeyeceğiz!"[157]

Enzeli anlaşması imzalanırken oluşturulan Devrim Komitesi de bu mitingde, "İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"nin kurulduğunu ve cumhuriyetin geçici hükümetini ilan eder. Bu hükümette Mirza Kucek Han, hem hükümet başkanı hem de savaş komiseri olur. İki buçuk ay kadar sonra, İran Komünist Partisi yönetimiyle işbirliği yaparak Kucek Han'a karşı darbe düzenleyecek olan Cengelî hareketi üyesi Ehsan da, Kızıl Or-

157 Chaqueri, 1995, s. 193-194.

du'nun genelkurmay üyeliğine ve kızıl kuvvetlerin başkomutanlığına getirilir.

Bu mitingden 18 gün sonra, 23 Haziran 1920'de, Adalet Partisi'nin üç gün süren kongresinde, İran Komünist Partisi (İKP) oluşturulur. Kongreye 55 delege katılır. Bunlardan 24'ü partinin İran'da faaliyet gösteren örgütlerinden, 27'si Kafkasya ve Orta Asya'dan, 4'ü Azerbaycan ve Sovyet Rusya'dan gelen delegelerdir.

İran komünistleri arasındaki bölünme bu kongrede uç verir. Sultanzade'nin ideolojik liderliğini yaptığı "Sovyet Devrimi" taraftarları, "katıksız bir komünist" programın uygulanması gerektiğini, İran'ın "sovyetleştirilmesi"ni savunmaktadır. Sultanzade'ye göre, hemen hemen bütün Doğu ülkelerinin durumu Rusya'dakine benzemektedir. Özü itibariyle modern ekonomik yaşamın Asya ülkelerine girme süreci, daha zayıf bir şekilde olsa bile Rusya'dakiyle aynıdır. O nedenle, Doğu ülkelerindeki devrim, Rusya'daki gibi "sosyalist devrim" olmalıdır. Üstelik dünyanın her yerinde işçi sınıfı kendisini sömürenlere karşı mücadeleye hazırlanırken ve hem de Rusya'da devrim gerçekleşmişken, İran Komünist Partisi'nin mücadelesi çok büyük bir avantaja sahiptir. "İran, şahın tahtının yıkıntıları üzerinde sosyalist devrimin kızıl bayrağının yükseldiği ilk Doğu ülkesi olacaktır."[158]

Partinin "ulusal-devrimci" olarak nitelenen kanadının lideri Haydar Han, bilinmeyen nedenlerle kongreye katılmamıştır; bu kanadın görüşlerini, Bolşevik Partisi'nin Kafkas Bürosu'ndan delege olarak gelen Abukov ve Naneşvili savunurlar. Bunlara göre, komünistlerin görevi dağınık durumdaki bütün devrimci güçleri tek bir savaş cephesinde birleştirmek olmalıdır. Komünist hareketin en büyük düşmanı İngilizler olduğuna göre, İranlı komünistler Dünya Devrimi davasına katkıda bulunmak için hücumlarını onlara yöneltmelidirler. Eğer aşiret şefleri veya beyler ve büyük toprak sahipleri bu doğrultuda işe yarar bir davranış içine girecek olurlarsa, onlara Sovyet desteğine sahip olacakları teminatı verilmelidir; burjuvazi İngilizlere başkaldıracak olursa komünistlerin desteğini alabil-

158 Aynı yerde, s. 216-217.

melidir. İran komünistlerinin, İran burjuvazisiyle işbirliği yapmaları gereklidir. Çünkü daha bilinçli ve daha örgütlü oldukları için İngilizlere karşı mücadelede geniş halk yığınlarını bu uğurda onlar harekete geçirebilirlerdi. İran, henüz komünizm için hazır değildir. İran'daki "ikircimli" unsurların, Sovyet iktidarının burjuvazi veya toprak sahipleri için bir tehdit oluşturmadığını anlamaları sağlanmalıdır. O nedenle, toprak ağalarına veya burjuvaziye karşı yapılacak gösteriler hoş görülmemelidir. Kullanılacak tek slogan "Kahrolsun İngilizler! Kahrolsun Şah hükümeti!" olmalıdır.[159]

Kongre'de, bu iki görüş arasındaki sert tartışmalardan sonra, Adalet Partisi yerine kurulan İran Komünist Partisi (İKP) Merkez Komitesi için yapılan seçimleri ağırlıklı olarak Sultanzade taraftarları, yani İran'da "Sovyet tarzı bir demokrasi" kurulması için mücadele edilmesini savunanlar kazanır. Kabul edilen programda, İran'da kurulacak "proletarya diktatörlüğü"nün hedefleri şöyle tanımlanır:[160]

- İranlı işçi ve köylülerin sömürüden sovyet demokrasisinin kurulmasıyla kurtarılması.
- Proletarya diktatörlüğünün aracı olarak "sınıf karakterine" sahip bir Kızıl Ordu'nun kurulması.
- Belli başlı bütün fabrikaların, imalâthanelerin, madenlerin, sulama ve bankacılık sistemlerinin, kamu ulaşımının kamulaştırılması; zanaatçılar ve küçük üreticiler için kooperatifleşmenin teşvik edilmesi; toprakta özel mülkiyete son verilmesi, vakıf topraklarının köylü üreticilere devredilmesi.

Araştırmacılar genellikle, kurulan İran Komünist Partisi'nde yaşananların ve Kucek Han'la ilişkilerin bozulmasının gerçek nedenleri üzerindeki sis perdesinin bugüne kadar kaldırılmamış olduğu konusunda hemfikirdirler. Örneğin Taline Ter Minassian bu konuda şöyle demektedir:[161]

159 Aynı yerde, s. 159.

160 Aynı yerde, 160.

161 Minassian, 2019, 123-124.

Görece büyük belge yığınına rağmen İran Komünist Partisi'nin ilk yıllarının tarihi oldukça karanlıktır. Bu durumu bir yandan belgelerin parçalılığı, öte yandan erişilebilir belgelerin niteliği açıklar. Dolayısıyla İran'da komünist partisinin gerçek ağırlığını, rolünü abartma eğilimindeki yöneticilerin yazılarından veya anılarından hareketle değerlendirmek oldukça sıkıntılıdır.

Cosroe Chaqueri de, İKP ile Kucek Han arasındaki koalisyonun bozulmasında Sovyet otoritelerinin nasıl bir rol oynadığının tam olarak anlaşılamamasının nedenini, Stalinci tarihyazımıyla, o tarihlerde İran konusunda yetkili Mdivani, Mikoyan ve Eliava gibi kişilerin rolü konusundaki suskunluğuyla açıklamakta ve bu konuya ilişkin Sovyet arşivlerine erişilememesine bağlamaktadır.[162]

İKP'nin kuruluş kongresinden hemen sonra, İran'da uygulanacak politikayı belirleme, gerekli müdahaleleri ve ihtiyaç duyulan yardımları yapma gibi konularda yetkinin Bolşevik Partisi'nin Kafkas Bürosu'na verildiği ve Kafkas Bürosu'nun da bu görevini yerine getirmek üzere kedisine bağlı bir "İran Bürosu" oluşturup, bu büroya Kafkas Bürosu'ndan iki kişiyi (Neriman Nerimanov ile Budu Mdivani), Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nden iki kişiyi (Anastas Mikoyan ve Lominadze) ve İKP Merkez Komitesi'nden adları belli olmayan iki kişiyi atadığı anlaşılmaktadır. Kongre'de Kafkas Bürosu'nu temsil eden iki delegeden biri olan ve seçilen İKP Merkez Komitesi'ne giren Abukov'un, daha ileri bir tarihte Eliava'ya verdiği rapora göre, kurulan bu İran Bürosu, İKP'nin Moskova'daki Komünist Enternasyonal'in Yürütme Komitesi'yle ilişki kurmasını yasaklamış, talimatların sadece İran Bürosu'ndan alacağını, aksi durumda İKP'ye verilecek desteğin kesileceğini bildirmiştir.[163]

Yine Abukov'un verdiği bu rapora göre, Haziran 1920 sonunda, Gilan'daki Sovyet askerlerinin komutanı Kozhanov, bu görevinden alınıp Moskova'ya giderken, bu askerî birlikle-

162 Chaqueri, 1995, s. 450.

163 Aynı yerde, s. 231.

rin komutası İran Bürosu üyeleri Mdivani ile birlikte kendisine verilmiştir.[164]

O arada, Kucek Han'ın, Ehsan gibi Cengelî hareketi içinde yer aldığı halde Bolşeviklere yaranmak için kraldan çok kralcılık yapan unsurlarla ilişkileri hızla bozulmaktadır. Ehsan'ı Bakû'deki Kafkas Bürosu'nun kışkırttığını düşünen ve Moskova'nın kendisine verdiği desteğin geleceğinden de kuşkulanan Kucek Han, 8 Temmuz 1920 günü, ne ittifak yaptığı İKP yönetimini, ne de Cengelî hareketi içindeki "Bolşevik işbirlikçileri" olarak gördüğü arkadaşlarını haberdar ederek, aniden Reşt'ten ayrılıp ormana çekilir.[165]

Abukov'un yukarıda sözü edilen raporuna göre, aynı tarihte (9 Temmuz 1920), İKP Merkez Komitesi'ne, Mdivani'nin İran Bürosu kararı olarak ve "kesinlikle uyulması" emrini içeren talimatı ulaşır. Kongre'de "Sovyet tipi devrim" görüşünü benimseyen bir Merkez Komitesi seçilmiş olmasına rağmen İKP, o güne kadar ılımlı bir politika izlemiş, Kucek Han'la koalisyonun zarar görmemesine özen göstermiş, izlenen politikanın radikalleştirilmesini savunan ve İKP'ye üye olmaya çalışan Ehsan'a karşı sağduyulu bir hat izlemiştir.[166] Oysa Mdivani'nin İran Bürosu adına ilettiği talimatta önerilen "yeni politika"nın ana hatları şöyledir:[167]

- İran'ın "ulusal kurtuluş" hareketinin destekçileri, esas olarak "devrimci küçük burjuva" unsurlardır, "feodal beyler sınıfı" değil.
- İKP Merkez Komitesi elindeki tüm imkânlarla, köylülerin gönlünde yatan feodal bağımlılıklarına son verilmesi ve toprağın kendilerine verilmesi özlemine sahip çıkıp güçlendirmelidir.
- İKP Merkez Komitesi ajitasyon ve propagandasında komünist programa dayanmaktan asla taviz vermemelidir.

164 Aynı yerde, s. 231.
165 Aynı yerde, s. 234.
166 Aynı yerde, s. 414-415.
167 Aynı yerde, s. 622/n 30.

- İKP, Kucek Han'ın ve ortaklarının, sahip oldukları kişisel otoritelerini ve etki güçlerini tedricen kıracak şekilde tecrit edilmeleri amacıyla, İKP'ye yönelik hoşgörülü tavırlarından sistematik olarak yararlanılmalıdır.
- İngilizleri hedef alan devrimin gelişmesi ve İKP'nin gerçek gücünün ve etkisinin pekiştirilmesi için partinin politik çalışmasının güçlendirilmesinin yanı sıra, ülke dışındaki İranlılardan askerî birlikler de oluşturulmalıdır.

İran Bürosu'nun bu kararı İKP yönetimine iletmesinden bir hafta kadar sonra (17 Temmuz 1920), Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinin Petrograd'da yapılan açılış toplantısına gitmekte olan Sultan Galiyev'in, tren yolculuğu sırasında katıldığı İran konulu bir tartışmaya ilişkin anlattıklarından, kendisinin İran konusunda o tarihte ne düşündüğünü öğrenebiliyoruz:[168]

> Hatırlıyorum; ikinci kongrenin Doğulu delegeleri bu konuyu (Petrograd'a kongre açılışına giderken) trende tartışmaya açtılar. Toplantımıza aşağıdaki yoldaşlar katılmışlardı: Pavloviç, Sultanzade, ben, Kamenski, İbrahimov, F. Makharadze ve bir de hatırlamadığım birisi. Sultanzade ve Pavloviç "ağızları köpürerek" ispat etmeye çalışıyorlardı ki; İran'da (ve sadece İran'da değil, diğer Doğu ülkelerinde de) sosyalist devrimin bayrağını çekme zamanı gelmiştir. Yoldaş Sultanzade, "eldeki rakamlar" ve "sınıfsal tahlil" ile şunu kanıtlama çabasındaydı: Biz İran'da bir sosyal devrim çağrısı yaparsak, orası bir an içinde İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüşecektir. (...) Ben de İran'ı, onun tarihini, çağdaş ekonomisini, İran toplumunu oluşturan sınıflar arasındaki dengeleri biraz biliyordum. (...) Sultanzade ile Pavloviç'in bu fazla abartılı ve pembe iyimserliğine kuşku duymak cesareti göstererek, bir hususun altını çizmeye çalıştım: Mevcut İran şartlarında yaşama gücü olan tek hareket, sosyal-sınıfsal bir hareket değil, yabancı sermaye ile mücadele sloganı altında yürütülen millî kurtuluş hareketi

168 Kakınç, 2004, s. 44-45.

olabilir. Ben, sosyalist devrim şiarının ortaya atılmasının o zamanlar İran'da başlamış olan millî kurtuluş hareketini ölüme götüreceği hususundaki endişelerimi de dile getirdim. Bu sözlerim üzerine Yoldaş Pavloviç beni, "şaşırtıcı oportünist", bazıları ise "milliyetçi" olarak adlandırdı. Sadece bir kişi –yoldaş Kamenski– benimle hemfikir oldu. Yoldaşlar daha sonra Bakû [Kurultayına] gittiler ve kendi elleriyle boğdukları "sosyal devrimi" oradan harekete geçerek "yaratmaya" çalıştılar. Fakat, "yaratmanın", devrim hakkında makale veya broşür yazmaktan daha zor bir iş olduğu anlaşıldı. Ve İran'daki devrim tümüyle mahvedilmedi mi? Ve biz kendi yanlışlarımızı eninde sonunda fark etmedik mi?.. Kaybettikten sonra...

Kucek Han, Reşt'i terk edip ormana çekildikten kısa bir süre sonra iki temsilcisini, Gilan eyaletinde bozulmakta olan durumu Lenin'e doğrudan iletmeleri için Moskova'ya gönderir. Ayrıca, 21 Temmuz 1920 günü, doğrudan Lenin'e hitap eden uzun bir telgraf da çeker. Bu telgrafında dile getirdiği görüşler özetle şöyledir:[169] Kendisi de komünist ideallerin yabancısı olmamakla birlikte, komünizmin İran'da kısa zamanda gerçekleştirilmesi o an için mümkün değildir. Komünizmin insanlara büyük bir özenle ve sabırla anlatılarak yavaş yavaş benimsetilmesi gerekmektedir. Bugün için, İran devriminin hedefi İngiliz emperyalizmi ve Şah hükümeti olmalıdır. İran bağımsızlığına kavuşup monarşi devrilince ve halkın seçtiği bir hükümet iş başına gelince, mücadele o zaman radikal reformlara direnenleri hedef alacaktır. İran kentlerine egemen olan küçük burjuvaziye bazı geçici ödünler verilmesi gerekmektedir. Eğer Gilan'daki komünistlerin izleyegeldiği politika devam edecek olursa, bu tam bir felaket ve "devrimin yitirilmesi" demek olacaktır. Komutan Raskolnikov'la yapılan Enzeli anlaşması kâğıt üzerinde kalmıştır. Sovyet Azerbaycan hükümeti tarafından mallarına el konan Bakû'deki İranlı tüccarlara 20 milyon toman değerindeki malları hâlâ iade edilmemiştir. Buna ek olarak, Rus Çarlığının mülkiyetindeki kaynakların, Rus İskonto

169 Chaqueri, 1995, s. 240-241.

Bankası'nın ve Enzeli ile Reşt arasındaki paralı yolun Gilan hükümetine devri ısrarla reddedilmektedir. Ayrıca İKP, Abukov ve Sovyet hükümetinin diğer temsilcilerinin komünist propagandayı yaygınlaştırmaları ve İran'ın iç işlerine müdahaleleri de Enzeli anlaşmasını ihlâl anlamına gelmektedir. Abukov Sovyet askerî birliklerinin komutanlığından alınıp yerine tekrar Kozhanov atanmalıdır. Bunun dışında, Bakû'deki Kafkas Bürosu ve İKP'li komünistler dinsel ve geleneksel inanç ve duyguları rencide etmektedirler. Reşt kentindeki komünistler, Kafkaslar'dan gelmiş eşkıya ve suçlu güruhudur. "Pers" olduklarını iddia ediyorlar ama İranlıların örf ve âdetlerini, gelenek ve göreneklerini alaya alıyorlar. Onların bu davranışları İngilizlerin ve yerel işbirlikçilerinin elini güçlendirmektedir.

Enzeli çıkarmasının ve anlaşmasının üzerinden sadece iki ay geçmişken, koalisyon ortakları arasında bu kadar derin ve geniş bir gerilim alanının ortaya çıkmış olması gerçekten ilginçtir. Enzeli çıkarması üzerine görevinden ayrılmak zorunda kalan eski başbakanın yerine gelmiş olan "daha ılımlı" Moşir ile Kucek Han arasında, Kucek Han'ın Lenin'e seslenen bu telgrafının gönderildiği günlerde başlayan temaslar, gerilimin daha da tırmanmasına yol açar. Aslında, Kucek Han'ın Reşt'i terk etmesinden itibaren taraflar birbirlerine karşı hazırlık yapmaktadırlar. Cengelî hareketi çekildiği ormanda silah ve cephane yığınağı yapmakta, Kucek Han'ın rakibi Ehsan ile müttefiki İKP ise ona karşı bir askerî darbe hazırlamaktadır. Nihayet, 31 Temmuz 1920 günü bu darbe gerçekleştirilir ve Kucek Han hükümeti devrilir.

Bakü'de yayınlanan *Komünist* gazetesinin 3 Ağustos 1920 tarihli sayısında darbeyi savunan imzasız bir makalede, Kucek Han hükümetinin bu şekilde devrilmesi, Rusya'da Kerenski hükümetini deviren 1917 Ekim Devrimi'ne benzetilerek, "Bu darbe sınıf mücadelesinin kaçınılmaz sonucuydu," denmektedir.[170] Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi Anastas Mikoyan da, aynı gazetenin Ağustos'un ikinci yarısında yayınlanan bir sayısına yazdığı makalede, darbeyi kendileri-

170 Aynı yerde, s. 237.

nin, yani Kafkas Bürosu'nun yaptığını açıkça itiraf ederek şöyle demektedir:[171]

> Kucek Han, Gilan eyaletinde sadece tüccar burjuvaziyi ve toprak ağalarını temsil ediyordu. İran'ın geri kalanının güveninden ve otoritesinden yoksundu. (...) Biz [Cengelî hareketi içinde] Kucek Han'dan asla daha zayıf olmayan sol kanadın varlığını [Ehsan ve arkadaşlarını] ve İKP'nin ordu ve halk arasında büyüyen etkisini dikkate aldık. Devrimi kurtarmak amacıyla, hükümet darbesinin örgütlenmesinde ve yeni bir devrimci iktidarın oluşturulmasında sol-kanat Cengelîlerle ve İKP'yle birlikte hareket ettik.

Cosroe Chequeri, Stalinci tarihçilerin, İKP politikasındaki radikalleşmenin ve Kucek Han'a karşı yapılan hükümet darbesinin sorumluluğunu İKP Merkez Komitesi'ne yüklemeye çalıştıklarını, oysa kendisinin ulaştığı arşiv belgelerinin, İKP'nin toplumsal desteğini yitirmesine neden olan politikalara ve hükümet darbesine ilişkin kararların Kafkas Bürosu tarafından alınıp, İran Bürosu üzerinden İKP Merkez Komitesi'ne dayatıldığına işaret ettiğini söylemektedir.[172] Chequeri'nin bulgularına göre, İKP Merkez Komitesi'ne dayatılan radikal politikalar ve hükümet darbesi kararı 7 Temmuz 1920 günü, Kafkas Bürosu ile kontrol ettiği İran Bürosu'nun üyeleri Orjonikidze, Stasova, Mdivani, Mikoyan ve Nerimanov tarafından alınmış ve daha önce sözünü ettiğimiz gibi 9 Temmuz 1920 günü Mdivani tarafından İran Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne tebliğ edilmiştir.

Kucek Han'ın Lenin'le görüşmek üzere Moskova'ya gönderdiği iki kişilik heyet, Gilan'daki hükümet darbesinden beş gün sonra (5 Ağustos 1920), Çiçerin'in yardımcısı Karahan'la görüşür. Kucek Han'ın Lenin'e gönderdiği telgrafı Lenin Çiçerin'e, Çiçerin de yardımcısına havale etmiştir. Görüşme sırasında Karahan'ın heyete söyledikleri özetle şunlar olur: Kucek Han'ın telgrafında dile getirdiği yakınmalar etkileyicidir; Moskova bu durumdan haber-

171 Aynı yede, s. 238.

172 Aynı yerde, s. 432-433.

dar değildir; yanlışlar mutlaka düzeltilecektir. Dışişleri Komiserliği'nin komünist propagandayı engelleme gücü yoktur ama bunun asgari düzeye indirilmesi ve esas olarak İngilizlerin, Şah'ın ve işbirlikçilerinin hedef alınması gerektiği konusunda Kucek Han'la hemfikirdir. Abukov ve Mdivani, Gilan'daki Sovyet birliklerinin komutanlığı görevinden alınacaklardır. Bolşevik Partisi'nin Türkistan Bürosu'nun Merkez Komitesi üyesi Şalva Eliava'dan, şikâyet konularını incelemesi istenecektir.

Heyet beş gün sonra (10 Ağustos 1920) Çiçerin'le de görüşür. Komünist Enternasyonal'in dış politika sorumlusu Pavloviç ile Eliava da bu görüşmede hazır bulunurlar. Çiçerin, "Sovyet hükümetinin Kucek Han'ı destekleyeceğini" bildirirken Pavloviç, Cengelî hareketini eleştirir. Sultanzade'nin de savunduğu görüşleri destekler nitelikteki konuşmasında, Komünist Enternasyonal'in Yürütme Komitesi'nin kararlarına göre, İran'daki mücadelenin aynı zamanda toprak ağalarına, tüccarlara ve küçük kapitalistlere karşı da yürütülmesi gerektiğini belirtir. Heyet üyelerinin böyle bir politikanın İran'ın koşullarına uymadığını söyleyerek itiraz etmeleri üzerine, Pavloviç onları tersleyerek, "aynı durumun Ukrayna'da da olduğunu ama Kızıl Ordu'nun yardımıyla meselenin halledildiğini" söyler.[173] Bu toplantının yapıldığı tarihte Komünist Enternasyonal'in "Sömürge ve Yarı-sömürge Ülkeler" özel gündemiyle toplanmış olan ikinci kongresi daha yeni bitmiş olduğu halde, Sovyet hükümetinin Dışişleri Komiserliği ile Komünist Enternasyonal'in Yürütme Komitesi'nin İran konusunda birbirine tamamıyla zıt, iki farklı görüşü savunuyor olmaları, ikinci kongrede kabul edilmiş tezlerin pratik mücadeleye ne kadar ışık tutabildiğinin bir göstergesidir.

Heyetin Çiçerin ile görüşmesinden yirmi gün kadar sonra 1-7 Eylül 1920 tarihleri arasında, Bakû'da toplanan Doğu Halkları Kurultayı'nda İKP'nin, biri Sultanzade'nin, diğeri Haydar Han'ın başkanlığında olmak üzere, iki kanadının da temsilcileri hazır bulunurlar. Kucek Han'ın Moskova'ya gönderdiği iki temsilci de delegeler arasındadır. Sultanzade'nin desteklediği

173 Aynı yerde, s. 244-245.

İKP Merkez Komitesi'ne muhalif olan Haydar Han ve taraftarları, bir yandan parti politikasında değişim sağlamak amaçlı kulis çalışmaları yürütürken, bir yandan da sadece kendi taraftarlarının katıldığı bir "kongre" düzenleyerek, Enzeli kongresinde seçilmiş Merkez Komitesi yerine, Haydar Han'ın başkanlığında, ayrı (ikinci) bir Merkez Komitesi oluştururlar. Haydar Han'ın muhalefet ettiği resmî Merkez Komitesi'nin izlediği radikal politikaların ve Kucek Han'ı deviren hükümet darbesinin mimarı Kafkas Bürosu –muhtemelen Troçki ve Çiçerin'in görüşlerinden yana olan Lenin'in müdahalesiyle– artık taraf değiştirmiş, hararetle Haydar Han başkanlığındaki bu "ikinci" Merkez Komitesi'ni desteklemektedir.

Bakû Kurultayı boyunca Haydar Han'dan yana tavır alan Kucek Han'ın iki temsilcisi, Kurultay'ın Başkanlık Divanı'ndan İran sorununa özel dikkat verilmesini ve sorunun özel bir komitede ele alınmasını talep ederler. Başkanlık Divanı böyle özel bir komite oluşturmaz ama Kucek Han'a özel bir mesaj gönderir: "Kucek Han şikâyetlerinde haklıdır; sözünü ettiği eylemler, Moskova veya Bakû tarafından yetkilendirilmemiş, kendi başına hareket eden küçük bir grup tarafından gerçekleştirilmiş olup, sorumlular yargılanarak cezalandırılacaktır."[174]

Bakû Kurultayı'nın sonunda oluşturulan Eylem ve Propaganda Konseyi'nin (Şark Şurası) Stasova'nın sekreterliğindeki Başkanlık Divanı 17 Eylül 1920 günlü oturumunda, Kucek Han'ın temsilcilerini ve Haydar Han yandaşlarını dinler ve Haydar Han'ı destekleyen bir karar alır:[175]

> İran'da "Sosyalist Cumhuriyet" ilan edilerek uygulanan etkisiz politika İran'daki konumumuzu zayıflatmıştır. (...) Sözüm ona "komünist" bazı önlemlerin zamansız uygulanması düpedüz yağmacılığa yol açmış ve Şah hükümetinin politikalarını ve İngilizlerin konumunu güçlendirmiştir.

Şark Şurası Başkanlık Divanı bu kararıyla, Gilan eyaletinde İKP-Cengelî koalisyonunun bozulmasının sorumluluğu-

174 Aynı yerde, s. 262-263.

175 Aynı yerde, s. 263-264.

nu İKP Merkez Komitesi'ne yüklerken, Lenin, 8 Ekim 1920 günü soruna çözüm getirme amaçlı bir yönerge yayınlayarak, "[Doğu] Komisyonu"nun, özellikle İKP'nin kuruluş kongresinin kararı ile Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinin kararını dikkate alarak, Bolşevik Partisi'nin politikalarına ilişkin ayrıntılı tezler hazırlamakla yetkilendirilmesi ve bu tezlerin İKP'nin aldığı kararın özetiyle birlikte Bolşevik Partisi'ne sunulması" talimatını verir.[176] İKP içindeki anlaşmazlığın nedenlerinin daha ayrıntılı incelenmesini isteyen bu yönergenin gereği yerine getirilmeden, Şark Şurası'nın tam üyeli bir toplantısı 13 Ekim 1920 günü toplanır. Stasova'nın başkanlığında yapılan bu toplantı, Başkanlık Divanı'nın İKP Merkez Komitesi'ni hedef alan suçlamalarının tartışmaya açılmasıyla başlar. Sultanzade ve Haydar Han taraftarlarının karşılıklı konuşmalarıyla süren toplantı sonunda, Kafkas Bürosu'nun ağırlığını Haydar Han'dan yana koymasıyla Şark Şurası, İKP Merkez Komitesi'nin feshedilmesine, onun yerine Haydar Han'ın sekreterliğinde, İKP'yi toplanacak bir sonraki kongreye kadar yönetecek bir büro atar. Ayrıca Komünist Enternasyonal Yürütme Komitesi'nin aldığı, Sultanzade'nin İKP'nin çalışmalarından uzaklaştırılıp Moskova'daki merkezde çalışması yönündeki kararını da onaylar.[177] Böylece, İKP-Kucek Han koalisyonun bozulmasında Kafkas Bürosu'nun (Stasova, Orjonikidze, Mdivani, Mikoyan, Nerimanov, vb.) sorumluluğu hiç araştırılmadan, İKP'nin kuruluş kongresinde seçilmiş Merkez Komitesi suçlu ilan edilerek "fesih" cezasına çaptırılmış olur.

Şark Şurası'nın bu toplantısından altı gün sonra, Başkanlık Divanı 19 Ekim 1920 günlü toplantısında, Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Türkiye'ye dönme kararını geçici olarak durdurur. Başkanlık Divanı ve TKP Merkez Komitesi üyesi İsmail Hakkı'nın hazır bulunmadığı toplantıda alınan bu kararın gerekçesi, bu dönüşün Türkiye'de İran'daki-

176 Aynı yerde, s. 430. Bu yönergedeki "Doğu Komisyonu" ile hangi organın kastedildiği ve öngörülen çalışmanın sonuçları konusunda herhangi bir bilgiye ulaşılamadı.

177 Aynı yerde, s. 430-431.

ne benzer bir durum yaratacağı ve oradaki "işçi-proleter hareketin düzgün gelişmesini geciktireceği" şeklinde formüle edilir. Bu gerekçe, bir ay kadar önceki TKP kongresinde seçilmiş olan TKP Merkez Komitesi'nin de, İKP Merkez Komitesi'nin "Gilan'da yaptıklarını" Türkiye'de yapacağını peşinen iddia etmekte ve Mustafa Suphi'yi ve yoldaşlarını itham etmektedir. Nitekim Mustafa Suphi Başkanlık Divanı'nın kararındaki bu "İran benzetmesi" için "bu âdeta bir isnattır," diyerek tepki gösterir.[178]

1920 Ekim ayı sonunda, "Şark Şurası'nın sorumlu paydaşları" ile İKP Merkez Komitesi'nin iki gün süren ortak bir toplantısı yapılır. Konu, "İKP Merkez Komitesi'nin durumu"dur. Toplantıya İKP içindeki tarafların liderleri Sultanzade ile Haydar Han'ın yanı sıra Kafkas Bürosu temsilcileri ve Türkiye Komünist Partisi Başkanı Mustafa Suphi de katılır.

Toplantıda Sultanzade ile Haydar Han kendi görüş ve pozisyonlarını açıklarlar. Mustafa Suphi de söz alarak, İKP Merkez Komitesi'ne atfedilen "devrimci hataların" ve çeşitli grupların günahlarının sadece İKP Merkez Komitesi'ne yüklenemeyeceğini, çünkü İKP'nin ve Merkez Komitesi'nin, Mdivani'nin, Mikoyan'ın, Abukov'un ve İran Bürosu ile Kafkas Bürosu'nun diğer üyelerinin "kıskacı arasına sıkışmış olduklarını" söyler; Doğu'yu tanıyanların sesine kulak verilmediğini; "esas meselenin elbette ulusal kurtuluş hareketlerini desteklemek olduğunu, ama kendimizi de örgütlememiz, sendikalar ve işçi örgütleri kurmamız gerektiğini, Batılı yoldaşların da bizi desteklemesi gerektiğini" vurgular.[179] Anlaşıldığı kadarıyla, Stasova başta olmak üzere Kafkas Bürosu kadrolarını yakından tanıyan ve onların Türkiye komünistlerine karşı özellikle Bakû Kurultayı sonrasındaki tutumlarını dikkate alan Mustafa Suphi, İKP Merkez Komitesi'ne yönelik ithamlar karşısında, onların Doğu sorunu konusundaki görüşlerine katılmasa bile Sultanzade ile Pavloviç'in yanında ve Haydar Han ile onu destekleyen Kafkas Bürosu'nun karşısında yer alır.

178 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 139.

179 Chequeri, 1995, s. 436.

Sultanzade ve İKP Merkez Komitesi üyeleri, toplantıdan olumlu bir sonuç çıkmasına yardımcı olmak için, "uygunsuz unsurların" partiden atılması, Merkez Komitesi'nin üye sayısının azaltılması ve Haydar Han'ın komiteye alınıp onunla birlikte çalışılması biçimindeki öneriyi desteklerler. Ama Haydar Han'ın Merkez Komitesi'yle herhangi bir uzlaşmayı kategorik olarak reddetmesi üzerine, çatışmayı sona erdirme çabaları sonuçsuz kalan Pavloviç, "Merkez Komitesi sorunu" konusunda son sözün Komünist Enternasyonal'e bırakılmasını önerir. Ne var ki, Stasova'nın başını çektiği Kafkas Bürosu bu öneriyi kabul etmez ve Haydar Han'ın önerdiği 12 kişilik yeni bir Merkez Komitesi ataması yapar. Komünist Enternasyonal Yürütme Komitesi, bu yeni atanan Merkez Komitesi'ni bir süre tanımasa bile bu tutumunu ancak Ocak 1921'e kadar sürdürebilir.

Şark Şurası çatısı altında yapılan bu toplantının sürdüğü 27 Ekim 1920 günü, bir sıfatı da Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Devlet ve Hükümet Başkanı olan Neriman Nerimanov, İran'ın Bakû konsolosuna, İran Başbakanı Moşir'in hükümetini olumlu bulduklarını bildirir. Ayrıca Gilan'daki Devrim Komitesi'nin "keyfi davranışlarda" bulunmuş üyelerinin Bakû'ye getirilip mahkemeye verildikleri ve cezalandırılacakları müjdesini verir.[180] Nerimanov'un İran Konsolosu'na verdiği bu müjdeli haber, o günlerde bütün bu tartışmaları anlamsızlaştıracak bambaşka bir gündemin yansımasıdır. Birkaç gün önce, 12 Ekim 1920'de, Polonya Savaşı durmuş, Sovyet Cumhuriyeti ile Polonya arasında ateşkes anlaşması imzalanmıştır. 31 Ekim 1920 günü Londra ile Moskova arasında Polonya savaşı nedeniyle kesintiye uğramış Ticaret Anlaşması müzakereleri tekrar başlamıştır. Bolşevik Partisi yönetimi, İttihatçı Halil Paşa'ya, İran'da yapılması düşünülen "devrim harekâtı"ndan vazgeçildiğini, dolayısıyla kendisinin o harekâta kumanda etmesinin artık söz konusu olmadığını bildirmiştir.

Şark Şurası'nda yapılan toplantıdan 15 gün kadar sonra, 14 Kasım 1920'de, Vrangel ordusunun Kırım'da Kızıl Ordu karşısındaki kesin yenilgisiyle, üç yıldır süren iç savaş da sona

180 Aynı yerde, s. 277.

erer. Bolşevik Partisi'nin Merkez Komitesi Politik Bürosu'nun 25 Kasım günü yapılan toplantısında, "Gürcistan, Ermenistan, Türkiye ve İran'a karşı, mümkün olan en uzlaştırıcı politikanın izlenmesi, başlıca amacın savaştan kaçınmak olduğu, o nedenle hiçbir askerî harekâta girişmeme" kararı alınır.[181] 28 Kasım 1920 günü İngiltere, Sovyet hükümetine, imzalanacak Ticaret Anlaşması'nın temel koşullarından birinin, Sovyet Rusya'nın, Asya'da (İran ve Türkiye'de) İngiliz İmparatorluğu aleyhinde propaganda ve örgütlenme yapmamayı taahhüt etmesi olduğunu bildirir.

Bu gelişmeler yaşanırken, Kasım ayı içinde Tatar Müslüman Komünistleri Konferansı'nın Sultan Galiyev tarafından kaleme alındığı anlaşılan sonuç bildirisinde, İran'daki gelişmelere ilişkin olarak şöyle denir:[182]

> İran'da devrimin yenilgiye uğratılmış olması Komünist Enternasyonal'in Doğu Dairesi için büyük bir başarısızlıktır. (...) Bu daire Doğu'da devrimci hareketi yürütemiyorsa, bu organın yetkileri Tatar komünistlerinin ellerine geçmelidir.

İngiltere'yle başlayan anlaşma müzakereleri ile İran'la yapılan "dostluk anlaşması" müzakereleri eşzamanlı yürütülür. Bu müzakereler sürerken Moskova, 6 Ocak 1921'de, Theodore A. Rothstein'ı Tahran'a elçi atar ama İran rejimi Rothstein'ın Tahran'a gelmesine ancak Dostluk Anlaşması'nın imzalanmasından sonra izin verecektir.

Bu elçi atamasının hemen ardından, 26 Ocak 1921'de, Dışişleri Komiserliği, "Gilan'daki mücadelenin demokratik niteliğini yitirdiği" gerekçesiyle, Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne yapılagelen askerî yardımı durdurma kararı alır. Bolşevik Partisi Merkez Komitesi de aynı yönde bir karar alır.[183]

Tebriz'de tabur komutanıyken İran'daki İngiliz kuvvetlerinin komutanı Genaral Edmund Ironside tarafından 14 Ocak 1921'de tugay komutanlığına terfi ettirilen Rıza Han, 21 Şubat

181 Yerasimos, 2000, s. 198.

182 Benningsen ve Quelquejay, 2005, s. 149.

183 Chaqueri, 1995, s. 264.

1920 günü, emrindeki üç-dört bin askerden oluşan Kazak kuvvetini Tahran üzerine yürüterek bir darbe gerçekleştirir. Devirdiği hükümetin yerine Ziya Tabatubai'yi başkan yaparken kendi de aynı hükümette Savaş Bakanı ve İran ordusu başkomutanı olur ama gerçek iktidar kendi elindedir. Bu darbeden beş gün sonra, 26 Şubat 1921'de, İran-Sovyet Dostluk Anlaşması imzalanır. İngiliz kuvvetlerinin komutanı Ironside'a göre Rıza Han, "Ülkesinin iyiliğine yürekten inanan, güçlü ve korkusuz bir insandır. İran'ın karşı karşıya olduğu bu zor durumda böyle bir lidere şiddetle ihtiyacı vardır ve işte nihayet, kuşkusuz çok değerli olan böyle bir lidere kavuşmuştur."[184]

Dostluk Anlaşması, İran hükümetiyle imzalanmış olmakla birlikte, meclis tarafından onaylanması ancak yıl sonunda, 15 Aralık 1921'de gerçekleşecektir. Gecikmenin nedeni, İran'daki komünist faaliyetlerin anlaşmanın gereklerine "uygun hale" getirilmesinin ve Cengelî hareketinin tasfiyesinin gerçekleşmesinin beklenmesidir. Bu koşulların yerine getirilmesi, Tahran elçisi Rothstein'ın İran'daki çabalarıyla mümkün olur.

Rothstein, Tahran'a doğru yola çıkmazdan önce, Nerimanov'a bir mektup yazarak kendisine yardımcı olmasını rica eder. Rothstein bu mektubunda, İran Komünist Partisi'ni "yola getirme" ve Cengelî hareketini "tasfiye etme" konusundaki planını açıklamaktadır. Lenin'in, Komünist Enternasyonal yönetiminin ve Dışişleri Komiserliği'nin onayını almış bu plan özetle ve mealen şöyledir:[185]

> İranlı komünistlerin şunu anlamaları gerekir ki, Sovyet Rusya'nın çıkarları her şeyin üstündedir. Sovyet Rusya yoksa ne İran komünizmi ne de İran diye bir şey var olabilir. Çünkü o zaman İran derhal İngiltere tarafından yutulacaktır. Sovyet Rusya'nın dünya politikasına ilişkin planlarının hayata geçmesinin engellenmesi affedilmez bir suç olacaktır. Sovyet Rusya için neyin yararlı olup olmadığına İranlı komünistlerin karar verme yetkileri yoktur. Gilan macerasının İngilizlerin İran'da-

184 Aynı yerde, s. 315.

185 Aynı yerde, s. 443-445.

ki konumunu güçlendirmesine karşılık, Kremlin'in izlediği barış ve dostluk politikası sadece Gilan'daki hataları ortadan kaldırmakla kalmamış, İngilizlerin elindeki kozları da öylesine boşa çıkarmıştır ki, Kuzey İran'ın tamamından kesinlikle çekilmek zorunda kalacaklardır. İngilizleri İran'dan söküp atmak İranlı komünistler için gerçekten bir öncelikse, bu Gilan politikasıyla değil, Kremlin'in politikalarıyla sağlanabilir. İran'ı İngiliz köleliğinden kurtarmak isteyenler Kremlin politikalarına boyun eğmelidirler; bu politikaları çeşitli maceralarıyla sabote edenler veya karşı çıkanlar ya sorumsuz politikacılar ya da İngiliz ajanlarıdır. İranlı komünistlerin ve devrimcilerinin birçoğu, bizim Şah hükümetiyle geliştirdiğimiz dostluğu karalamakta ve bu çabamızın İran hükümetini ve gerici ve feodal rejimi güçlendireceğinden korkuyorlar. Oysa ben, taktiksel bakış açısından, İran'la dostluğumuzun aynı zamanda gericiliği adından bile söz etmeye değmeyecek şekilde zayıflatacağından eminim. İngilizleri oradan söküp atacağız ve ardından İran'da halkı ve Şahı etkileme konusunda istediğimiz her şeyi yapabilir hale geleceğiz.

Sizden ricam, Şark Şurası'nın gelecek toplantısında, dünya politikamızı ve Gilan'da Sovyet iktidarının derhal tasfiyesini sabote etmeye yönelik girişimleri önleyecek her türlü önlemi almanızdır. Tahran hükümeti, İngilizlerin 15 Nisan'da Qazvin'i boşaltmaya söz verdikleri konusunda bana teminat verdi. Bu, İngilizler çekilir çekilmez Şark Şurası'nın da Gilan'ı boşaltmaya açıkça razı olması gerektiği anlamına gelir. Onların [İKP'nin-?] ayrılıkçı maceralarının ve bize yönelttikleri "ihanet" ve "Şah hükümetine hizmet etme" suçlamalarının bizi tahrik etmesine izin veremeyiz. İmzalanan anlaşmayla İranlı komünistlerin affını sağlamış bulunuyoruz; eğer bu af ilanından yararlanmayıp Şah hükümetine karşı çıkarlarsa, bu onların kendi tercihi olacak ve sonuçlarına da katlanacaklardır. Sizden ricam, bu görüşlerimi Şark Şurası'na açıklamanız ve Tahran'daki ağır ve sorumluluk isteyen görevimde ellerindeki bütün imkânlarla beni desteklemelerini talep etmenizdir.

Anlaşıldığı kadarıyla, Rothstein'ın bu "ricası" Nerimanov'u ve yoldaşlarını etkilemez. Kafkas Bürosu'nun desteğindeki İKP Merkez Komitesi ve Kucek Han, İngilizlerin son askerî kuvvetlerinin de İran toprağını terk etmelerinden sonra, 1921 yazında, Tahran üzerine başarısız bir yürüyüş başlatırlar. Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin gönderdiği takviye kuvvetler de bu yürüyüşe destek olur.[186] Başarısız kalmış olsa bile kafasındaki planı hayata geçirmenin sandığı kadar kolay olmayabileceğini gören Rothstein, Temmuz 1921 başında, Kafkas Bürosu'nun yarattığı zorluklar konusunda Lenin'e bir yakınma mektubu gönderir. Lenin, Tahran elçisinin mektubunu Çiçerin'e aktarırken, soruna şöyle bir çözüm önerir:[187]

> Yoldaş Çiçerin; Rothstein Bakû'den şikâyetçi. Sizin kararınız nedir? Belki, meseleyi Orjonikidze (Merkez Komitesi üyesi) için bağlayıcı hale getirmek amacıyla, konuyu Merkez Komitesi üzerinden halletmek gerekir. Merkez Komitesi kararının nihaî taslağını Molotov'a verin, telefonla iletebiliriz.

Lenin'in sözünü ettiği Merkez Komitesi kararında, Bakû'deki sorumlular, Sovyet hükümetinin İran'a ilişkin politikasına karşı sergiledikleri ters davranışlar konusunda uyarılmaktadır.

Buna ek olarak, Lenin'in bir de Rothstein'a yazdığı 13 Ağustos 1921 tarihli mektubu vardır. Mektubun yazılış nedeninin, Tahran elçisinin İran'da uygulamayı düşündüğü plana ilişkin Lenin'e gönderdiği rapor olduğu anlaşılıyor:[188]

> Değerli Yoldaş Rothstein:
> 17 Temmuz tarihli mektubunuz elime ancak dün geçti.
> Sizin İran'a ilişkin sağ görülü politikanızla sanırım tümüyle hemfikirim. Henüz "öteki tarafı" [Kafkas Bürosu'nu-?] dinlemiş olmasam bile, görüşünüzün temel noktalarının çürütülebileceğini düşünmüyorum.
>
> Bu kadar ilginç ve bizim için bu kadar meçhul olan İran ko-

186 Carr, 2015, s. 435.

187 Lenin, 1976a, s. 212.

188 Lenin, 1976b, s. 254-255.

nusunda niçin bir kitap yazarak bizlere bu konuyu inceleme imkânı vermiyorsunuz? Doğu konusundaki çalışmaları detaylandırmak olağanüstü önem taşıyor.

Lenin'in bu mektubu iki bakımdan çok ilginç ve önemli. Birincisi, Rothstein'ın İran'daki komünist hareketi "yola getirme" ve Gilan'daki Cengelî hareketini tasfiye etme politikasını "sağ görülü" bulup destekliyor olması. Her ne kadar Tahran elçisinin raporunun içeriği bilinmiyorsa da, hem Nerimanov'a yazdığı "rica mektubu"nun içeriği, hem de uygulamanın aşağıda göreceğimiz sonuçlarını dikkate alındığında, bu konuda bir fikir edinmek mümkün. Mektubu ilginç ve önemli yapan ikinci nokta, Lenin'in Ekim Devrimi'nin üzerinden dört yıl geçtikten sonra, o kadar tartışılmış ve Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinde hakkında tezler üretilmiş olmasına rağmen, Bolşevik Partisi yönetimi için Doğu sorununun hâlâ "bir meçhul" olduğunun Lenin tarafından açıkça itiraf ediliyor olmasıdır.

Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne son verme, Tahran hükümetine (Rıza Han'a) karşı her türlü direnişi sonlandırma amaçlı bu politikanın hayata geçirilebilmesi için İranlı komünistler ve Cengelî hareketi liderleri üzerinde uygulanan ağır baskı, İKP kadrolarıyla Kucek Han arasında olduğu kadar, her iki tarafın kendi safları içinde de silahlı çatışmalara kadar varan karşılıklı güvensizlikler yaratır. Devrimci hareket içinde hızla büyüyen bu ayrışma, İran hükümetinin Komünist Partisi'ni kontrol altına almasını ve Cengelî hareketine son vermesini kolaylaştırır.[189]

Kucek Han'la da temas kurup temsilcileri aracılığıyla müzakereler yürüten Rothstein, 1921 Eylül'ünün başında gönderdiği yazılı bir mesajla ona bazı koşullar dayatır. Bu mesaj özetle şöyledir:[190]

> Ayrıca açıklamama gerek olmayan nedenlerle, geçen yıl yaşananlar İngiltere'nin prestijini artırırken bizimkini zayıflattı. İzlediğiniz taktiklerle İran hükümetini yıldırmayı başaramadı-

189 "Communism I. In Persia to 1941", 2011.

190 Chequeri, 1995, s. 354-355.

nız. Ama bu sizin kabahatinizin değil, uluslararası koşulların sonucuydu. Sovyet hükümetinin, mevcut devrimci operasyonları sadece yararsız değil, aynı zamanda zararlı da bulduğunu dikkate alarak, politikamızı değiştirip başka yöntemler geliştirdik. İran hükümetiyle imzaladığımız Şubat 1921 anlaşmasının hükümlerine göre, ülkedeki devrimcileri ve yürüttükleri operasyonları tasfiye etmek mecburiyetindeyiz. Üstlendiğimiz yükümlükler bizi Gilan'daki Rus ve Azerbaycanlı devrimci kuvvetleri İran'dan çıkarmak zorunda bırakıyor. Öte yandan, aynı anlaşma gereğince, yerli kuvvetlere arka çıkmamız da mümkün değil.

İçinde bulunulan durumu böyle özetleyen Rothstein, o güne kadar hükümete muhalefet etmiş herkesin affedileceği vaadinde bulunur ve Kucek Han'ın bu koşulları kabul etmemesi halinde İran hükümetinin yapacaklarından kendisinin sorumlu tutulamayacağı tehdidinde bulunduktan sonra, sonuç olarak şu teklifte bulunur:

> İran'ın politik ve ekonomik özgürlüğünü gerçekleştirecek en önemli girişim, İran ile devrimci Rusya arasında bir yol açmak olacaktır. Dolayısıyla, bir devrimci olarak bu amacı sizin de benimsemeniz ve sizden talep edilecek şeyleri kabul etmeniz gerekir.

Kucek Han, Rothstein'a, bu öneriyi kabul ettiğini, ormana çekilip sessiz kalmaya karar verdiğini bildirir. Fakat Sovyet Rusya'nın İngiltere'yle imzaladığı anlaşma nedeniyle, Kucek Han'ın Sovyet Rusya'nın amaçları konusunda duyduğu kuşku ve güvensizlik artarak devam etmektedir. Bunda Sovyet hükümetinin, Rus uyruklu devrimciler üzerinde mücadeleyi terk etmeleri konusunda yaptığı baskının da önemli bir payı olduğu anlaşılmaktadır. Bu baskılar sonucunda Kucek Han'ın yanında yer almış ne kadar Rus varsa hepsi, kendilerine vaat edilen aftan yararlanmak amacıyla, Rıza Han'a teslim olmaya başlarlar.

Kucek Han'ın bu güvensizliği, İKP'nin yeni sekreteri Haydar Han'la ilişkilerini de gerginleştirir. Rothstein'ın Rıza Han'a

koşulsuz teslimiyet anlamına gelen önerileri, Kucek Han'ın Haydar Han'a güvensizliğini daha artırır. Aynı şekilde, Kucek Han'ın el altından Tahran hükümetiyle kurduğu ilişkiler de Haydar Han'ın Kucek Han'a karşı beslediği güvensizliği büyütür. Taraflar arasında karşılıklı olarak büyüyen bu güvensizlik her iki kanatta da yanlış anlamaları ve anlaşmazlıkları körükler.

Sonuçta, 10 Ekim 1921 günü, Haydar Han taraftarlarıyla Kucek Han taraftarlarının Molla Sara denen yerde yaptıkları bir toplantıda, Haydar Han'ın öldürülmesiyle ipler kopar. Cinayetin kimin tarafından nasıl işlendiği üzerindeki sis perdesi bugüne kadar kaldırılabilmiş değildir.

Haydar Han'ın bizzat Kucek Han veya yandaşları tarafından öldürüldüğü varsayımından hareket eden Sovyet yanlısı *İttihad* adlı gazetenin Kucek Han aleyhinde başlattığı kampanya, Cengelî hareketinin sonunu getirmekte önemli bir rol oynar. Cosroe Chaqueri'nin iddiasına göre, bu kampanyanın özellikle Sovyet yanlısı bir gazete tarafından başlatılması, Rothstein'ın gayretinin eseridir. Bu gazetede yayımlanan ve Kucek Han'ı hedef gösteren haber-yorum şöyledir:[191]

> Yedi yıl boyunca İran'ın en verimli bölgesi olan Gilan eyaletini talan ederek, kendi iktidarını kurmak amacıyla sefalete, içler acısı olaylara ve trajedilere neden olmuş Kucek Han, bir hayduttur. Önce İttihad-ı İslâm lideri, ardından İngiliz ajanı olmuş, en sonunda da Cengelî Sovyeti'ni kurmuştur. Gilan sorunu ancak Mirza Kucek Han'ın yok edilmesiyle çözülebilir.

Bu yayın, Savaş Bakanı Rıza Han'a arayıp da bulamadığı fırsatı verir. Kazak tümeni, Gilan eyaletine doğru saldırıya geçer. Ekim ayının sonunda Cengelî hareketine karşı düzenlenen askerî operasyonlar, Gilan ormanlarının derinliklerine kadar uzanır. Kucek Han, 4 Kasım'da, sağ kalan adamlarıyla dağlara doğru çekilmeye başlar. Beraberindeki 300 kişiyle, her karşılaşmada ağır kayıplar vererek, 11 Kasım'a kadar savaşır. Sonunda, arkadaşı Volga-Almanı Houshang'la, çekildikleri dağlık or-

191 Aynı yerde.

manda yapayalnız kalırlar. Yakalandıkları kar fırtınasında donarak ölürler. Fırtına dindikten sonra Kucek Han'ın cesedine ulaşan bir dağcı onu Reşt'e kadar taşıyıp, altı yıl boyunca en yakını olmuş yoldaşlarından birine teslim eder. Bir süre önce saf değiştirip Rıza Han'a sığınmış olan bu eski yoldaşı, cesedin başını gövdesinden ayırarak Tahran'a götürür ve 10 Aralık 1921 günü, "savaş hatırası" olarak Rıza Han'a armağan eder. Kucek Han'a karşı kampanyayı başlatan *İttihad* gazetesine ve İngiliz askerî ataşesine göre, böylelikle Gilan'da huzur ve güven tekrar tesis edilmiş olur ve İran-Sovyet Dostluk Anlaşması 15 Aralık 1921 günü İran meclisi tarafından onaylanır.

Türkiye Sosyalist Federatif Cumhuriyeti

> Memleket ve halkımızı istilâcılara kul yapmaya çalışan İstanbul hükümetine karşı başkaldıran Anadolu hükümetine her türlü yardımı yapmak birinci işimizdir. Biz bu vazifeyi görmekle, mücadeledeki başarımız oranında sesimizi de yükseltmeye hak kazanmış olacağız; memleketimizdeki yeni hükümet ve devlet yapısının kurulduğu gün bu yapının içinde hâkim olacak kuvvetin gene işçi ve köylülerden olmasını talep edeceğiz.
>
> – M. Suphi (Temmuz 1920)[1]

Mustafa Suphi'nin en az, hatta hemen hemen hiç incelenmemiş yönlerinden biri de programatik görüşleridir. Türkiye için öngördüğü devlet düzeninin sosyalist bir cumhuriyet olduğu bilinmekle birlikte, ne 1915 öncesi görüşleri ile Türkiye Komünist Partisi programındaki "sosyalist Türkiye" hedefi arasındaki ilişki, ne de Türkiye'de "sosyal devrime" giden yol konusunda savunduğu strateji ve taktikler üzerinde durulmuştur.

10-16 Eylül 1920 tarihlerinde Bakû'de toplanan Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş kongresinde kabul edilen programın hedeflediği devlet düzeni "işçi ve köylü sovyetleri cum-

1 Mustafa Suphi, 2004f, s. 82.

huriyeti"dir. Bu devlet şeklinin, kapitalizm ile komünizm arasındaki geçiş dönemine karşılık gelen "geçici bir devlet şekli", yani "sosyalizm" olduğunu belirten program, böyle bir sovyet sosyalist cumhuriyetinin kurulabilmesini "mağdur sınıfların bunu benimsemesine", yani onların *rızasına* bağlı olduğunu özellikle vurgulamaktadır.[2]

Program, ulusal sorunun çözümü için de, bu sovyet sosyalist cumhuriyetin aynı zamanda "federatif bir cumhuriyet" olmasını öngörmektedir. Programda, "çeşitli milletlere mensup devrimci işçi ve köylü sınıfları arasındaki eski düşmanlıkları kaldırmak için" şu önlemlerin alınmasını öngörür:[3]

- Dil ve kültür bakımından her milletin tam hürriyetinin temin edilmesi ve bunun için bir veya başka millete özgü her türlü ayrıcalıkların kaldırılması;
- Çeşitli milletlere mensup işçi ve köylü sovyet cumhuriyetlerinin kurulmasının kabulü ve "hür milletlerin hür birliği" temelinde federasyon usulünün tercih edilmesi;
- Bir milletin işçi ve köylü sınıflarının ayrı ve bağımsız yaşama konusunda ısrarlı olmaları halinde, milletler arasında kanlı anlaşmazlıklar çıkmasına yol açmamak için bu gibi sorunların "plebisit" yoluyla halledilmesi.

Devlet şekline bir de laiklik ilkesini ekleyen program bu konuda da şu kuralları getirir:[4]

- Salt dinsel nitelikteki terbiye ve ibadet sorunlarının her milletin tercihine bağlı bir cemaat işi olarak kabul edilmesi ve böylece "vicdan hürriyeti"nin mutlak şekilde sağlanması ve hiç kimsenin inancından ötürü kınanmaması;
- Çeşitli milletleri temsil iddiasında bulunan ruhanî kurumların devletten ayrılarak cemaat teşkilatı halinde bırakılması.

2 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 261-162, Madde 1-3.

3 Aynı yerde, s. 262, Madde 7/a-b-c.

4 Aynı yerde, Madde 4 ve 6.

Dolayısıyla, Suphi'nin kurduğu ve ilk başkanı olduğu Türkiye Komünist Partisi'nin programının hedefi, "federal ve laik bir sovyet sosyalist cumhuriyet"tir.

TKP programında sadece birkaç maddeyle ifade edilen bu hedefe ilişkin açıklığa kavuşturulması gereken başlıca iki nokta olduğu söylenebilir: Birincisi, 1915 öncesinin Mustafa Suphi'si ile 1915 sonrasının Mustafa Suphi'si arasında bir "kopuş" mu vardı, yoksa bir "süreklilik" mi? İkincisi, Mustafa Suphi, bu program kabul edildiğinde Anadolu'da sürmekte olan bağımsızlık mücadelesiyle bu programatik hedef arasında nasıl bir bağlantı kuruyor, federal bir sovyet sosyalist cumhuriyet hedefine giden yolu nasıl tanımlıyordu?

Kopuş mu, süreklilik mi?

İster zımnen ister açıkça olsun, araştırmacılara ve onları okuyan sol kamuoyuna bu konuda hâkim olan kanı, 1915 öncesinin Mustafa Suphi'si ile Ekim Devrimi sonrasının Mustafa Suphi'sinin bambaşka iki insan oldukları yönündedir. Bu yaygın kanaat, Suphi'nin 1915 öncesi ve sonrası yazılarının özensiz okunmasının ürünüdür.[5] Birinci Bölüm'de ayrıntılı olarak ele almaya çalıştığımız 1915 öncesinin Mustafa Suphi'sini bir kez daha kısaca özetleyecek olursak:

- İttihat ve Terakki'nin iktidarının kararlı bir muhalifiydi.
- Osmanlı Devleti'nin, kendi uyruğu olan Türk, Kürt, Arnavut, Ermeni, Rum, Arap gibi milletler arasında eşitsizliklere ve düşmanlıklara neden olan fetihçiliğine karşıydı. Türkler de içinde olmak üzere, uyruğu olan bütün milletlere özerklik hakkı tanıyan federal bir Osmanlı Devleti'ni savunuyordu.
- Osmanlı Devleti'nin İttihat ve Terakki iktidarı tarafından, ister İtilaf isterse İttifak devletleri yanında olsun, Birinci Dünya Savaşı'na sokulmasına kesinlikle karşıydı; barışçı bir dış politika savunucusuydu.

5 Bunun tipik bir örneği için bkz. İleri, 2005, s. 94-95.

- Devlet ile din işlerinin birbirinden ayrılmasını savunuyordu. Laik bir devletten yanaydı ama aynı zamanda İslâm'la ve sahip olduğu Müslüman kimliğiyle barışıktı.
- İslâmcılık veya Osmanlıcılık politikalarının Türk kimliğini silikleştirip yok etmesine karşıydı. İmparatorluğun belli başlı bütün halkları arasında yükselen ulusal uyanış hareketi karşısında Türklerin de benzer bir uyanışı yaşaması gerektiğini savunuyor olması bakımından "Türkçü"ydü. Fakat Suphi için "Türkçülük", ırkçılık/Turancılık türünden bir hedef değil, bilincine varılması gereken bir kimlikti. Türkler için talep ettiği hakları bütün diğer ulus ve inançlara da tanıyan "kültürel" ve "demokratik" bir "Türkçülük"tü. Türk etnik kimliğini diğer etnisitelerden üstün gören, yani ırkçı, şoven milliyetçi bir anlayışı kesinlikle yoktu.

1915 yılı sonlarına doğru gönderildiği Uralsk esir kampında Tatar Müslüman sosyalist/komünistler dolayımıyla tanıştığı Marksist-Komünist düşünceleri benimsemesinin önünde herhangi bir engel yoktu. Bunun için daha önceki politik görüşlerinin hiçbirinden kopması gerekmiyordu. Özellikle, birincisi, ezilen-sömürülen halklara özgürlük vaat eden Ekim Devrimi'nden ve onu gerçekleştiren Bolşevik Partisi'nden yana olması için, ve ikincisi, hem fikirsel planda hem de fiilen Beyaz Ordular'ın saldırısına karşı sosyalist devrimi savunması için "bambaşka" bir insan olmasını gerektiren hiçbir şey yoktu. O kadar ki, savunduğu "kültürel/demokratik" Türkçülük de bunun önünde bir engel değildi; tıpkı Çarlık Rusya'sının yüzyıllar boyu ezip sömürdüğü Tatarların kendi kimliklerine sahip çıkarak özgürlük talep etmelerinin onları komünist olmaktan alıkoymadığı gibi. Dolayısıyla, 1915 öncesinin Suphi'si ile sonrasının Suphi'si arasında, savunduğu görüşler bakımından, bir "kopuştan" değil, olsa olsa Marksizm-komünizm-enternasyonalizmle tanışmış olmakla zenginleşip gelişen bir "süreklilik"ten (inkişaftan) söz edilebilir.

Nitekim Suphi, Kazan'da çıkan *Kuyaş* adlı gazetede kendisine saldıran bir yazıya *Yeni Dünya* gazetesinin 12 Haziran 1918

tarihli sayısında verdiği yanıtta, kendi geçmişine de onurla sahip çıkarak şöyle demekteydi:[6]

> *Yeni Dünya,* Rusya'da Müslüman Sosyalistler Merkez Komitesi'nin düşüncelerini yayan bir gazete, ben ise cihangirlik [istilacılık/savaşçılık] siyasetine eskiden beri muhalif, Müslüman âlemine mensup, Türk milletlerinin kendi asgari ortamlarında uygarlaşma yönünde azami çaba göstermelerine taraftar, iktisat âleminde ise sosyalist bir yazarım.

Yine 1918 yılının Kasım'ında Moskova'da toplanan Birinci Müslüman Komünistler Kongresi'nde, Galiyev'i de "milliyetçilikle" suçlayan bazı Tatar delegeleri tarafından kendisine yöneltilen "sosyal şovenist" suçlamasına verdiği yanıtta da Rusya'ya gelmezden önceki siyasi kimliğine onurla sahip çıkıyordu:[7]

> Yoldaşlar, ben Güneyin bereketli bir Türk ocağında ihtimal ki bir şovenist olarak doğdum. Avrupalıların, Avrupa kapitalinin zulmü altında "şovenist" olmayan bir Türk de bulamazsınız; fakat bu bağnazlık, bu şovenizm bende Avrupa zulmüne, Avrupa kapitaline karşı. Yoksa Rusya'daki devrim ortamında ortaya çıkan o yüce kardeşliği dile getirmekten başka bir sözüm veya hareketim yoktur; fikirlerim, yazılarım, sözlerim buna şahit, ben bunları her zaman savunmaya hazırım.

Türkiye'de Sosyal Devrim'in "ilk aşaması"

Emperyalizm çağında, gelişmiş kapitalist ülkelerin sömürgesi veya yarı-sömürgesi durumundaki Doğu toplumlarının Batı Avrupa'nın geçtiği yollardan geçmesinin mümkün olmadığını daha 1915 öncesinde bile savunan Mustafa Suphi, önce "burjuva demokratik" bir devrim, sonra "sosyal devrim" gibi aşamalı bir devrim fikrini hiçbir zaman savunmamıştır. Ama buna rağmen, kaleme aldığı programatik metinlerde bir "ilk aşama" fikri

6 Tunçay, 1995, s. 73.

7 Aynı yerde, s. 156.

yine de vardır. Suphi, işçi sınıfının hem sayıca hem de nitelikçe çok zayıf olduğu ve emekçi halkın devlete karşı direnme, başkaldırma geleneğine hemen hemen hiç sahip olmadığı Anadolu topraklarında, özgür, yasal çalışma koşulları yaratılmadan işçi ve köylü yığınlarının sosyal devrimden yana kazanılamayacağı görüşündedir. Bu koşulların yaratılması için verilecek mücadele dönemini "ilk aşama", bu aşamaya ilişkin programı da "asgari program" olarak adlandırmaktadır. Bu konudaki görüşünün ilk dışavurumunu *Yeni Dünya*'nın 27 Nisan 1918 tarihli birinci sayısında yayımlanan "Cenuptaki [Anadolu'daki] Türk Yoldaşlarına, Türk Kardaşlarına" başlıklı yazısında görüyoruz.[8] On yıl önce, 10 Temmuz 1908'de gerçekleşen ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önce hegemonyası, daha sonra iktidarıyla sonuçlanan II. Meşrutiyet Devrimi'ni sorgulayan bu yazı şöyle başlar:

> [10] Temmuz'un üzerinden on yıl geçti. Türkiye iki ay sonra onuncu defa olarak inkılâp şenliklerini resmen tekrarlayacaktır. Fakat hangi inkılâp, nasıl hürriyet? (...) Bu on yıllık tecrübeden sonra herkes anlıyor, herkes biliyor ki, Temmuz'un millete bahşettiği fikir ve vicdan hürriyetinin, neferin attığı birkaç bedbin kurşundan ve birkaç arşın ipten fazla kıymeti yoktur. Millet içinde azıcık düşünüp fikrini söyleyenlerin dimağı İstanbul sokaklarında kara kuvvetlerin tabancasına feda edildi. Hürriyet aşıkları, hürriyet fedaîleri darağaçlarına çekildi. Bunları kimse unutamıyor.

İttihatçıların emekçi yığınların hiçbir kesimine dayanmayan hükümetinin Temmuz devriminden hemen sonra baskı ve zulüm uygulamaya başladığını, "hürriyet, eşitlik, kardeşlik" gibi süslü ve manasız birtakım sözler altında Abdülhamid'in hükümetini devam ettirdiğini, izlediği fetihçi politikalarla halkı girdiği savaşlarda perişan ettiğini, Avrupa'nın sömürgesi haline geldiğini, son zamanlarda ülkeyi Alman sermayesine peşkeş çektiğini, "Türkiye'nin bugün Alman endüstrisinin çelik yumruğu altında son hürriyet ümitlerini yaşadığını" belirttikten sonra yazısına şu çağrıyla son veriyordu:

8 Aynı yerde, s. 15-17.

> Şu korkunç vaziyetten Türkiye'yi, Türk milletini kurtaracak yol, yine hürriyet, yine inkılâp. Fakat bu sefer bir nice zabit ve paşanın apoletlerinden parlayan bir inkılâp değil, halkın ruhunda fırtınalarla kopan, gönüllerinde yangınlar çıkaran hakiki inkılâp, hakiki hürriyet. Küçük Asya halkları, mazlum Türkler, fakir köylüler! Artık uyanınız, Kanunu Esasî'nin [Anayasa'nın] sizlere verdiği toplumsal hakları talep ediniz, birleşip söyleşiniz. (...) Zulüm ve zorbalık kuvvetine karşı özünüzün, ailenizin, evlâtlarınızın hürriyetini savunmaya hazırlanınız. (...) Toplanınız, toplantılar, birlikler icat ediniz. Hürriyet düşmanlarına karşı varlığınızı gösteriniz, çünkü vakit pek az kaldı.

Yeni Dünya'nın üç ay kadar sonraki 18 Temmuz 1918 tarihli beşinci sayısında yayımlanan "Kuyaş Gazetesine Cevap" başlıklı yazısında aynı çağrıyı tekrarlayan Suphi, hemen ardından şu cümleyi de ekliyordu:[9]

> İşte, Türk işçi ve köylüsünün bir araya gelip anlaşarak uzlaşması amacıyla, sırf işçi ve köylü teşkilatları lehine yapılan propaganda ... Türkiye'de sosyalizm ihtilalci nitelikte de olsa, teşkilat devrini geçirmeye mecbur.

Bu cümle, çağrının kendisiyle ve sosyal devrimin işçi ve köylü yığınlarının *rızasıyla* gerçekleşeceğine dair düşüncesiyle birlikte değerlendirildiğinde, Suphi'nin sosyal devrime varacak yol konusundaki yaklaşımının ipuçları da ortaya çıkıyor: Eğer sosyal devrim, elverişli bir konakta, komünist partisinin kendi gücüne dayanarak tek atımlık bir vuruşla siyasi iktidarı devralmasıyla gerçekleşecek bir şey değilse, o zaman geniş emekçi yığınlarının rızasını alma amaçlı çalışmaların hiçbir kısıtlamaya ve yasağa tabi olmadan, özgürce yapılabileceği koşulların yaratılması zorunludur: "Türkiye'de sosyalizm ihtilalci nitelikte de olsa, teşkilat devrini geçirmeye mecburdur." Suphi, o nedenle, yukarıda aktardığımız çağrısında, esas olarak işçi ve köylülere hitaben "sosyal devrim" çağrısı değil, "Küçük Asya (Anadolu) halkları"na, "mazlum Türkler"e, "fakir köylüler"e anayasal haklarını kullan-

9 Aynı yerde, s. 75-76.

ma, bir araya gelme, örgütlenme ve "birtakım subay ve paşanın apoletlerinden parlayan bir inkılâp değil, halkın ruhunda fırtınalarla kopan, gönüllerinde yangınlar çıkaran hakiki inkılâp" çağrısı yapmaktaydı. Anadolu'nun o tarihlerdeki koşullarında bu "hakiki devrim", elbette bir "sosyal devrim" çağrısı olamazdı; Suphi'nin yaptığı çağrı, adını böyle koymamış olsa bile, açıkça "demokratik bir halk devrimi" çağrısı olabilirdi.[10] Yukarıda alıntıladığımız yazısında "teşkilatlanma devri" olarak adlandırdığı, "sosyal devrime ön gelen" bu devreyi, Türkiye'ye dönüşünün arifesinde, Kasım 1920'de, "ilk aşama" olarak adlandıracaktır.

"Parti programı" sorunu ilk kez, 1918 yılının 22-25 Temmuz günlerinde, Moskova'da toplanan Türk Sosyalistler Konferansı'nda gündeme gelir. Konferansın amacı, o güne kadar içinde örgütlendikleri Merkez Müslüman Sosyalistler Komitesi'nden ayrı bir Türk Sosyalist-Komünist Partisi kurmak olduğu için, gündemde doğal olarak "program sorunu" da yer alır. Fakat konferansın mevcut temsil gücünün programa son şeklini vermek için yeterli olmadığı dikkate alınarak, konunun "üç ay sonra yapılacak bir sonraki toplantıya ertelenmesine" karar verilir[11] ama böyle bir toplantı hiçbir zaman yapılamaz. Kasım 1918'de toplanan Bütün Rusya Birinci Müslüman Komünistler Kongresi'nde Bolşevik Partisi yönetimi, ne Müslüman Komünistler'in ne de Türk komünistlerinin Bolşevik Partisi'nden bağımsız ayrı parti kurmalarına izin vermeyince, Mustafa Suphi'nin teşkilatı da, Bolşevik Partisi Merkez Komitesi'ne bağlı Müslüman Örgütleri Merkez Bürosu[12] altında bir şube ola-

10 Mustafa Suphi üzerine çalışmalar yapmış Emel Akal, onun 1918 yılında kaleme aldığı bu yazılardan hareketle, "Suphi'nin bu dönemde Türkiye'ye yönelik çok genel, liberal anlamda bir inkılâptan öteye giden tahlilleri yoktur," sonucuna varıyor (Akal, 2007, s. 149). Kendisini bu sonuca vardıran nedenin, Suphi'nin söz konusu metinlerde "sosyalizm"e ve "sosyalist devrim"e herhangi bir atıfta bulunmaması olduğu anlaşılıyor. Salt buradan hareketle, aşağıdan gelen bir halk devrimi çağrısının "liberal bir inkılâp" çağrısı olarak yorumlanabilmesi, Suphi'nin kaleminden çıkmış metinlerin çoğu araştırmacılar tarafından nasıl okunduğunun bir başka örneğini oluşturuyor.

11 Tunçay, 1995, s. 102.

12 Bu büronun adı, Bolşevik Partisi'nin Mart 1919'da toplanan 8. Kongresi'nde, "Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu" olarak değiştirilecektir.

rak çalışmak zorunda kalır ve muhtemelen bu nedenle olsa gerek, Türk Komünist Teşkilatı'nın "program sorunu"nun karara bağlanacağı toplantının yapılmasının zemini de kalmamış olur. Sorunun tekrar gündeme gelmesi, Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş kongresini örgütleme ve Türkiye'ye dönme amacıyla Bakü'ye geldiği 1920 yazına ertelenmiş olur.

O arada Birinci Dünya Savaşı, Almanya'nın başını çektiği İttifak devletlerinin yenilgisiyle sonuçlanır. İttihat ve Terakki iktidarı ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun da varlığı 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona erer ve 1919 yılıyla birlikte İtilaf Devletleri'nin Anadolu'yu işgali başlar. Bu yeni koşullarda Mustafa Suphi de işgale karşı silahlı mücadeleden başka çıkar yol kalmadığını ilan eder. *Yeni Dünya*'nın 10 Şubat 1919 tarihli 12. sayısında, muhtemelen Suphi tarafından kaleme alınıp "L. İsmet" imzasıyla yayımlanan "Türkiye'de" başlıklı yorumda şu değerlendirme yapılır:[13]

> İttihatçı paşaların başsız ve ayaksız yönetimi nihayet son buldu. İttihatçıların bu sonunu getiren ne yazık ki, fakir ve mazlum Türk halkının kuvveti değil, İngiliz ve Fransız kapitalizminin zalim kuvveti oldu. Arap, Türk, Ermeni ve diğer millètlerden oluşturulacak hükûmet doğrudan zorba bir "federasyon" olacaktır; yani Türk monarşizminin yerini "federasyon" namı altında İngiliz istibdadı alacaktır: Yine hâkim ve hükümdarlarla yönetilen bir federasyon. O kôhne İttihat hükûmeti gibi bu aldatıcı federalizm hükûmeti de yıkılmalı, daha doğrusu hiç kurulmamalıdır. Zaten önümüzde iki yol var: Ya insan gibi yaşamak, ya da ölmek. Yani ya inkılâp, ya da istibdat. Biz milyonlarca fakir ve mazlumu kurtaracak olan sosyal inkılâp yolunu takip edeceğiz ve bu yoldan sonuna kadar giderek, insanlığı düşmüş olduğu şu kirli kapital çukurundan kurtarmayı başaracağız. Artık boş lâfları bırakmalıyız. Birçok defalar zulme, zorbalığa karşı avazımız çıktığı kadar bağırdık. Fakat hiçbir sonuç elde edilemedi. Şimdi doğrudan silahla işe girişmek-

13 Tunçay, 1995, s. 180-182.

ten başka çare kalmıyor. Söz yeter! İşçilerin mutluluk zamanı geldi. Bu zamanı kaçırmamak lâzım.

Yeni Dünya'nın bu sayısı Moskova'da yayımlanan son sayıdır. O tarihlerde, Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu, Mustafa Suphi de dahil, Türk Komünist Teşkilatı'nın tamamını Kırım'a gönderir. *Yeni Dünya*'nın Kırım'ın Akmescit (Simferepol) kentinde çıkan 20 Nisan 1919 tarihli sayısında, "Ey Mazlum İşçi ve Köylü Yoldaşlar!" başlıklı yazıda da Anadolu halkı emperyalist hükümetlerin saldırgan ordularına karşı savaşa çağrılır.[14]

İtilaf Devletleri'nin Türkiye'yi istilasına karşı yapılan bu silahlı mücadele çağrıları, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışından önce ama Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yerel direniş örgütlerinin kurulmaya başladığı tarihlerde yayımlanır. Böylece, Mustafa Suphi'nin gündemine, sosyal devrim hedefi ile bağımsızlık savaşı arasındaki ilişki sorunu da girmiş olur. Artık sorun, İttihatçı hükümetin yıkılması değil (çünkü artık zaten yıkılmıştır), ülkenin emperyalist güçler tarafından istilasına karşı bağımsızlık savaşının başlatılmasıdır. Suphi, böyle bir savaşın başlatılmasını, desteklenmesini, komünistlerin bu savaş içinde aktif rol alarak kazanılması durumunda savaş sonrası süreci sosyal devrime yaklaştırma imkânına sahip olmalarını savunur. Önce Kırım'dan, ardından Denikin'in Beyaz Orduları'nın saldırısı üzerine çekildiği Odessa'dan, Karadeniz sahillerine ve İstanbul'a *Yeni Dünya* gazetesinin ve çeşitli broşür ve bildirilerin gönderilmesini örgütlediği gibi az sayıda da olsa, örgütlenme yapacak kadrolar da gönderir. Kendisi ise, Denikin ordularının Odessa'ya da saldırması üzerine Kızıl Ordu kuvvetleriyle birlikte kuşatmayı savaşarak yarıp Moskova'ya dönmek zorunda kalır.[15]

Azerbaycan devriminden bir ay sonra, 1920 Mayıs'ının sonunda Bakû'ye gelen Suphi, Türkiye'ye dönme amacıyla Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş kongresini toplama ve dö-

14 Aynı yerde, s. 195-196.

15 Suphi'nin Kırım ve Odessa'daki çalışmalarının ayrıntıları bir sonraki bölümde yer alacak.

nüş hazırlıklarıyla uğraşır. Program sorunu bu dönemde tekrar gündeme gelir.

TKP'nin nihai amacının "sosyal devrim" olarak belirlenmesinin, ne kongre öncesinde, ne kongrede, ne de sonrasında herhangi bir tartışmaya konu olmadığı anlaşılıyor. Gerek Mustafa Suphi'nin programa ilişkin yazılarında, gerekse Merkez Komitesi'nin bu konuya ilişkin kararlarında, ağırlık noktasını, sosyal devrime ön gelen "ilk aşama" ve bu aşamaya ilişkin "asgari program" oluşturur. Ne var ki, bu "ilk aşama"nın ve "asgari program"ın, Türkiye sol hareketinde 1960'lı yıllarda başlayan, Türkiye'nin sosyal yapısının niteliği, "milli demokratik devrim", "ileri demokrasi" ve bu gibi aşamalı devrim yaklaşımlarına karşı savunulan "sosyalist devrim" tartışmalarıyla herhangi bir benzerliği yoktur. Ekim Devrimi yıllarında ve 1920'li yılların başlarında, komünist hareket içinde, sömürge ve yarı-sömürge ülkelere ilişkin "aşamalı devrim" veya onu ima eden herhangi bir başka kavram kullanılmıyordu ve buna ilişkin herhangi bir tartışma da yoktu. İşçi sınıfının hem nicelik hem de örgütsel gücünün zayıf olduğu, kapitalizmin gelişme düzeyinin geri olduğu emperyalizme bağımlı ülkelerde, sosyal devrime ön gelen bir "burjuva demokratik devrim"in gerekliliği düşüncesi, Kemalizm'in "anti-emperyalist" ve "anti-feodal" bir hareket olarak desteklenmesi gerektiği görüşüne paralel olarak, Türkiye Komünist Partisi'ne, Komünist Enternasyonal tarafından 1920'li yılların ikinci yarısıyla birlikte dayatılmaya başlayacaktır.

Mustafa Suphi'nin ve TKP Merkez Komitesi'nin, Türkiye'ye dönüşlerine ön gelen Haziran-Kasım 1920 arasındaki dönemde, "ilk aşama" ve "asgari program" konusunu ele aldıkları altı metne ulaşabildim: (1) M. Suphi, "Saltanattan Sonra", *Yeni Dünya,* 28 Haziran 1920;[16] (2) M. Suphi, "Tarihi Vazife", *Yeni Dünya,* 8 Temmuz 1920;[17] (3) M. Suphi, "Türkiye'nin Mazlum Amele ve Rençberlerine", *Yeni Dünya,* [?] Temmuz 1920;[18] (4) M. Suphi,

16 Mustafa Suphi, 2004c, s. 89-90.

17 Aynı yerde, s. 74-75.

18 Aynı yerde, s. 81-83.

"TKP'nin Kuruluş Kongresi'nde parti programını sunuş konuşması", 13 Eylül 1920;[19] (5) M. Suphi, "Büyük Millet Meclisi hükümeti ve Komünist Fırkası", *Yeni Dünya,* [?] Ekim 1920;[20] ve (6) TKP Merkez Komitesi, "T.K.P.'nin Günümüz Koşullarındaki Asgari Programıyla İlgili Kararı" (8 Kasım 1920).[21]

Bu altı metinde ele alınan konular gruplandırılarak değerlendirildiğinde, "ilk aşama" ve "asgari program"a ilişkin görüşler, bağımsızlık savaşı ve savaş sonrasında kurulacak cumhuriyet olarak, iki başlık altında şöyle özetlenebilir:

Bağımsızlık savaşı

Suphi'ye göre, Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisiyle Türkiye, Avrupa topraklarından tümüyle çekilerek "Asya'daki varlık sınırlarına sığındıktan" sonra, İtilaf Devletleri'nin o toprakları da bölmek istemesi üzerine, Anadolu'da isyan hareketi başlamıştı. Sevr Antlaşması'yla dayatılan parçalayıp bölme planının İstanbul'daki padişah hükümeti tarafından imzalanması üzerine, Türkiye'de "milli kuvvetlerin sultan kuvvetlerine karşı açık mücadelesi, kendine has bir iç savaş" başlamıştı.[22] Anadolu hareketinin özelliği, "genel bir millet, bir halk hareketi" olarak ortaya çıkmış olmasıydı.[23]

Bu hareket içinde yer alan "orta ve küçük burjuvazi, Avrupa kapitalistlerinin etkisi altına girmek ve bugünkü hâkim durumunu kaybetmek istemediği için mücadeleye doğrudan katılmamakla birlikte, Anadolu kuvvetlerinin İtilaf Devletleri ve İstanbul hükümeti üzerinde zaferini arzuluyor"du.[24]

19 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 132, 134, 136.

20 Mustafa Suphi, 2004b, s. 86-88. Suphi'nin bu makalesinde sözünü ettiği ve aynı sayıda yayımlandığını söylediği, Merkez Komitesi'nin "TKP'nin Anadolu hükümetine Karşı Takip Edeceği Siyaset" başlıklı altı maddelik açıklamasına ulaşmak mümkün olmadı. Bunun nedeni, *Yeni Dünya*'nın Bakü'de yayınlanan sayılarının tamamına hâlâ ulaşılmamış olmasıdır. Aynı durum, 1920 ilkbaharında Taşkent'te yayınlanmış sayıların tamamı için de söz konusudur.

21 *Dönüş Belgeleri-1,* 2004, s. 152-155.

22 Aynı yerde, s. 153-154.

23 Mustafa Suphi, 2004b, s. 86.

24 *Dönüş Belgeleri-1,* 2004, s. 154.

"İşçi ve köylü emekçi yığınları ise bu zafer uğrundaki çarpışmalara özveriyle ve içtenlikle doğrudan katılıyor"du. "Burjuvazi, kendi sınıf çıkarlarının bilinciyle hareket ederek kendi açık düşmanlarıyla mücadele ederken, işçi ve köylü emekçi yığınları, anlamını tam olarak bilmedikleri kimi sloganlarla kendi düşmanlarının düşmanlarına karşı savaşıyorlar"dı.[25]

Suphi, başlamış olan bağımsızlık mücadelesini desteklemeye daha 1919 yazında Odessa'dayken karar verdiğini açıkladığı "Tarihi Vazife" başlıklı makalesinde, bu desteğin "tutucu milliyetçilere" verilecek olsa dahi, "tarihin komünistlere yüklediği bir vazife" olduğunu söyler.[26]

Mustafa Suphi'nin bu makalesinin yayımlandığı tarih 8 Temmuz 1920'dir; yani Komünist Enternasyonal'in sömürge ve yarı-sömürge ülkelerdeki bağımsızlık hareketlerine karşı takınılacak tavrı karara bağladığı ikinci kongresinden öncedir. O tarihte, ortada sadece Lenin'in Haziran 1920 başında kendisi tarafından yazılmış ve tartışmaya açılmış "Taslak Tezler"i vardır ki, Suphi'nin bu tezlerden o tarihte haberdar olup olmadığını bilemiyoruz. Lenin'in bu tezlerinde, söz konusu ülkelerdeki bağımsızlık hareketlerine verilecek destek, "burjuva-demokratik kurtuluş hareketleri" olmaları koşuluna bağlanıyordu. Kongre sırasında, M. N. Roy'un müdahalesiyle bu koşul, "devrimci kurtuluş hareketleri" biçiminde değiştirilerek daha da daraltılır. Suphi ise destek yelpazesini "tutucu milliyetçileri" de kapsayacak şekilde alabildiğine geniş tutmaktadır. Anadolu'daki bağımsızlık mücadelesinin başını çeken Kuva-yı Milliye saflarındaki kadrolar, esas itibariyle, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ana gücünü oluşturmuş eski Osmanlı paşa ve subaylarından, bürokrat ve aydınlarından, "burjuvazi" dendiğinde akla hemen geliveren Rumları ve Ermenileri topraklarından sürüp kırıma uğratan Teşkilatı Mahsusa kadrolarından, kent ve kasabaların asalak ve sömürgen eşrafından, büyük toprak sahiplerinden ve benzerlerinden meydana geliyordu. Kısacası Kuva-yı Milliye, "devrimci-demokrat" bir yapı değildi. Mustafa Sup-

25 Aynı yerde.

26 Mustafa Suphi, 2004d, s. 74.

hi, gerçek yaşamla hiçbir ilgisi olmayan "derin sınıfsal tahliller" yapmaya gerek duymadan, bağımsızlık savaşını koşulsuz desteklemeyi "tarihi bir vazife" olarak görür. Bağımsızlık savaşına verilen destek ile komünistlerin yasal çalışma hakları arasındaki ilişki konusunda ise Suphi'nin söylediği şu olur:[27]

> [Komünist Partisi'nin] memleket içinde açılıp yayılmasına gelince, bunun da Kuva-yı Milliye yöneticilerinin karşısında duran yine o önemde tarihî bir mesele olduğunu zannediyoruz.

Suphi, TKP'nin bağımsızlık savaşını destekleme nedenlerini iki başlık altında toplar. Bunlardan birincisi, Anadolu'daki mücadelenin uluslararası ölçekte emperyalizme karşı verilen mücadeleye sağladığı destektir. "Avrupa ve Amerikan emperyalizmine karşı Anadolu'da başlayan milli isyan hareketi, uluslararası proletarya cephesine güç katmakla ve Batı burjuvazisinin ekonomik ve soyguncu planlarının gerçekleşmesini büyük ölçüde engellemekle büyük bir rol oynamakta"dır.[28] Kaldı ki bu hareket, aynı zamanda, Sovyet Rusya'yla birlikte hareket etmektedir. TKP bu hareketi desteklemekle, dünyanın değişik yerlerinde emperyalizme karşı mücadele eden işçi ve köylü kuvvetlerine de önemli bir yardımda bulunmaktadır.[29]

TKP'nin bağımsızlık savaşını desteklemesinin ikinci nedeni, bunun partiyi güçlendirecek ve onu nihaî hedefi olan sosyal devrime yaklaştıracak olmasıdır. Suphi'ye göre, TKP bağımsızlık savaşını desteklemekle, bu mücadeledeki başarısı oranında, kendi "sesini yükseltmeye hak kazanmış olacak" ve yeni devlet yapısının ve hükümet şeklinin oluşturulması aşamasına gelindiğinde, TKP'nin bu yapının içinde işçi ve köylülerin hâkim unsur olmalarını talep etme gücü o oranda artmış olacaktır. TKP ne kadar güçlenirse sosyal devrime de o ölçüde yaklaşılacaktır. Suphi, TKP üyelerine şöyle seslenir:[30]

---

27 Aynı yerde, s. 74.

28 Mustafa Suphi, 2004f, s. 82.

29 Aynı yerde.

30 Aynı yerde.

> Bütün [bu] savaş ve mücadele sırasında kendi aranızda birleşerek teşkilatınızı kuvvetlendirmeye çalışınız ve iyice biliniz ki, siz birleşip varlığınızı hissettikçe, dileğinize [sosyalizme] yaklaşmış olacaksınız. (...) Kırmızı bayrağı bütün dünya proletaryasının inkılâp ufuklarına doğru yükseltiniz!

Nasıl bir cumhuriyet?

Suphi, bağımsızlık savaşı sonrası nasıl bir rejim kurulması gerektiği sorusunu yanıtlarken, genel olarak geri kalmış ülkelerin ve özel olarak da Türk burjuvazisinin "devrimciliği"nin sınırları konusundaki görüşlerini de açıklar. Suphi'ye göre, sömürge ve yarı-sömürge durumundaki Doğu ülkelerinin burjuvazisinin, tekelcilik öncesi Batı burjuvazisinin toplumu devrimci yönde dönüştürmekte oynadığı rolü oynaması mümkün değildir. Suphi, TKP'nin kuruluş kongresinin 13 Eylül 1920 tarihli dördüncü oturumunda yaptığı parti programını sunuş konuşmasında bu görüşünü şöyle ifade eder:[31]

> Türkiye gibi Avrupa kapitalizminin pençesinde ezilen memleketler burjuva demokratlığı ile kurtulmayı [başaramaz]. (...) Burjuvaziye dayanan herhangi bir hareket, Doğu'nun zavallı millet ve memleketlerini kurtarmak kabiliyetini kaybetmiştir.

Suphi bu sözleriyle, "ilk aşama" olarak adlandırdığı dönemde "burjuva demokrasisi"nin oynayabileceği herhangi bir rol olmadığını açıkça dile getirir. Buradan hareketle, Komünist Partisi'nin sürece müdahale edemediği durumda, Kuva-yı Milliye'nin bağımsızlık savaşı sonrasında Türkiye'yi vardıracağı nokta konusundaki görüş, Merkez Komitesi'nin 8 Kasım 1920 tarihli "Asgari Program" üzerine aldığı kararda şöyle dile getirilir:[32]

> Anadolu burjuvazisi, istediği hakları ve çıkarlarını İtilaf Devletleri sayesinde temin ettiği ya da maddi zorluklar sebebiyle [gelirlerinin] tükendiğini gördüğü an, kendi sermayesini kur-

31 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 134.

32 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 154.

tarmak için, kuşku yok ki, milli çıkarları savunma sloganını bir yana itecek ve işçi ve köylü emekçi yığınlarını eski sıkıntıları, mutsuzluğu ve umutsuzluğu ile baş başa bırakarak, İtilaf Devletleri'nin tarafına geçecektir.

Bu tespit Suphi'yi bağımsızlık savaşı sonrası kurulacak yeni rejim konusuna getirir:[33]

> Avrupa ve İstanbul haydutlarına karşı çarpışan işçi, köylü ve asker kardeşlerimiz bu savaşın sonunda yine eski (...) zorba ağa ve paşalardan oluşan hükümetler meydana geldiğini ve kendilerinin yine eskisi gibi dışarıdan gelmiş bir misafir halinde kenarda kaldıklarını görseler memnun olurlar mı?

Emekçi halkı dışlayan herhangi bir hükümetin, cumhuriyet şeklinde olsa bile, onların beklentilerine yanıt veremeyeceğini söyleyen Suphi, yeni hükümetin/rejimin olması gereken biçimini şöyle tanımlar:[34]

> Yeni hükümetin bugünkü zahmet ve fedakârlıklara katlanan işçi, köylü halkın içinde kurulup aşağıdan yukarıya doğru dal budak vermesi yaşamsal bir zorunluluktur.

Bir başka deyişle Suphi, temsili (parlamenter) sistemle sınırlı kalmayan, emekçi halkı da ülke yönetiminde söz ve karar sahibi yapacak, doğrudan demokrasinin temel dayanağı olacak yerel meclislere (sovyetlere) dayalı bir rejim için mücadele çağrısı yapar; böyle bir rejimin ancak bu uğurda verilecek mücadeleyle hak edilebileceğini savunur.

Yerel meclislere (sovyetlere) dayalı doğrudan demokrasi biçimini savunmak "sosyalist devrim"i savunmak anlamına gelmiyordu. Nasıl ki, bu türden doğrudan demokrasi araçları (sovyetler) Rusya'da Ekim Devrimi öncesinde yaratılabildiyse, aynı sistem Türkiye'de de yaratılabilirdi. Mustafa Suphi'nin savunduğu rejimin, tepeden inme bir devrimle, ulus-devlet formunda inşa edilecek oligarşik bir yönetim yerine

33 Mustafa Suphi, 2004c, s. 89.

34 Aynı yerde.

(ki, gerçekleşen bu olmuştur), bağımsızlık mücadelesine fiilen katılmış bütün güçlerin ittifakına, halkın aktif katılımına dayalı alttan bir devrimle kurulacak, henüz sosyalist olmayan ama sosyalizme evrilme imkânını da barındıran bir cumhuriyet olduğu anlaşılıyor. Merkez Komitesi'nin 8 Kasım 1920 tarihinde kabul ettiği "T.K.P.'nin Günümüz Koşullarındaki Asgari Programıyla İlgili Kararı"nda "ilk aşama" olarak tanımlanan bu döneme tekabül eden rejim ve hükümet biçimi buydu. Bunun bir hayal olmadığının kanıtı, 23 Nisan 1920'de kurulan ilk mecliste böyle bir rejimi destekleyecek siyasi gruplaşmaların (mebusların) varlığı ve 1920 sonbaharından Ocak 1921'e kadar tartışılıp kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'dur (1921 Anayasası). Meclis'ten onay alan bu anayasa bir tür yerel "halk şuraları"na (sovyetlere) dayanıyordu. Ne var ki, bu anayasayı kabul edip meclisten geçiren o günkü iktidar, başta Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi olmak üzere, böyle bir rejimin taraftarı olan ve olabilecek bütün siyasi güçleri hızla tasfiye ettiği için, 1921 Anayasası, 1924'e kadar sadece kâğıt üzerinde kalmaya mahkûm edilir ve 20 Nisan 1924'te hepten iptal edilerek, 1961 yılına kadar yürürlükte kalacak olan "1924 Anayasası"yla tam anlamıyla oligarşik bir rejim kurulur.

TKP Merkez Komitesi'nin karara bağladığı "Asgari Program"da, halka dayalı demokratik bir cumhuriyet için verilecek mücadelenin hedef tahtasına oturtulan güçler şöyle tanımlanır: "Beyler, paşalar, ağalar, eski feodal düzenin kalıntıları, büyük toprak ve mülk sahipleri, büyük fabrikatörler, büyük anonim şirket ortakları, büyük tekeller, Avrupa şirketlerinin aracılığını yapan büyük tüccarlar, bolluk içinde yaşayan kapitalistler, padişahların tahtı etrafında gruplaşan asalak aristokrasi ve kimi köktenci din adamları."[35] İlk aşamanın "düşman güçleri" olarak adlandırılabilecek bu grup içinde "orta ve küçük burjuvazi"nin yer almadığı görülüyor.

Bu mücadeleyi verecek güçler sıralaması ise şöyledir: "Türkiye nüfusunun çoğunluğunu oluşturan proleterler, yarı-pro-

35 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 155.

leterler, erler, küçük mülk sahipleri, kent zanaatçıları, halkçı öğretmen ve gazeteciler, alt düzeydeki memur ve subaylar." Bu güçlerin halkçı-demokratik bir rejim için verilecek mücadelede Türkiye Komünist Partisi'nin yanında yer alacakları düşünülür.[36] İlk aşamanın bu "dost güçleri"nin içinde sadece işçi ve köylülerle sınırlı kalmayan, alabildiğine geniş bir yelpaze tanımı yapıldığı görülüyor. Mustafa Suphi'nin, bu sınıfsal ittifakın siyaset alanındaki karşılığını, mecliste güçlü bir grup oluşturabilen, liderliğini Tokat mebusu Nazım Bey'in (Resmor) yaptığı Halk Zümresi[37] olarak gördüğü anlaşılıyor. Suphi'ye göre Halk Zümresi, Rusya'daki Ekim Devrimi'nin Anadolu üzerindeki etkisinin doğal ürünüdür.[38]

TKP'nin "ilk aşama"ya özgü yol haritası

Mustafa Suphi liderliğindeki Merkez Komitesi, Anadolu'da sosyal devrim için gerekli koşulların var olmamasından hareketle,[39] Türkiye'ye dönüş arifesinde, TKP'nin izleyeceği yolu şöyle çizer:[40]

- Bugünkü ortam ve koşullarda en önemli görev, "Anadolu'yu emperyalist işgale karşı savunan" bağımsızlık hareketini "güçlendirmek ve bu hareketi yöneten hükümeti desteklemektir."
- İşçi ve köylüler, yoksul ve işsizler ülkede çoğunluğu oluşturuyor olmalarına rağmen, endüstrinin geriliği, işçilerin

36 Aynı yerde.

37 Halk Zümresi, 1920 yazı başında kurulmuş, içinde Nazım Bey'e ilaveten Afyon mebusu Mehmet Şükrü ve Bursa mebusu Şeyh Servet'in de yer aldığı Yeşil Ordu'nun Birinci Meclis içindeki uzantısıdır. Halk Zümresi, Suphi'nin Komünist Teşkilatı'ndan bağımsız olarak Ankara'da Haziran 1920'de Şerif Manatov ve Salih Hacıoğlu tarafından kurulan Türkiye Bolşevik Komünist Partisi'yle dirsek teması olan, 4 Eylül 1920 günü yapılan Dahiliye Vekili seçiminde, Nazım Bey'in Mustafa Kemal'in adayı Refet Bey karşısında 65'e karşı 98 oyla seçilmesini sağlayan gruptu.

38 Mustafa Suphi, 2004b, s. 86.

39 Aynı yerde.

40 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 154-155 ve Mustafa Suphi, 2004b, s. 86-87.

proleter bir teşkilata sahip olmamaları ve onun içinde örgütlenmemiş olmaları nedeniyle, komünistlerin azınlıkta kalmaları gerekmektedir. Mevcut koşullarda, Komünist Partisi devrimi yapacak ve yönetimi ele alacak büyük bir hükümet partisi biçiminde ve niteliğinde ortaya atılamaz.

- Bu durumda TKP, elden gelen her şeyi yaparak örgütsel çalışmasını güçlendirip genişletmek ve Türkiye işçi ve köylü emekçi yığınlarının çıkarlarını savunan bağımsız bir parti olarak varlığını sürdürmek, mecliste ise sol kanadı oluşturmak zorundadır.
- Bunun yanı sıra, Türkiye'deki bağımsızlık hareketi davasını tamamıyla hükümetin yüksek memurlarının ve burjuvazisinin tekeline bırakmamak için TKP'nin, işçi ve köylü emekçi yığınları arasında sınıf bilincini uyandıracak duruma gelinceye kadar, İtilaf Devletleri'ne karşı genel düşmanlık ortamından yararlanıp, sosyal devrim fikirlerinin emekçi yığınlar arasında filizlenmesine yardımcı olması, diğer taraftan da, Bolşevizme sempati duyan akım ve eğilimleri güçlendirip düzenlemesi gerekir.
- Ayrıca, İstanbul'daki padişah hükümetine ve onu oluşturan paşalara karşı duyulan düşmanlık ve kinden yararlanarak, bu kin ve düşmanlığı, bu durumu yaratan teokrasinin temellerine ve ona destek olan sınıflara karşı yöneltmek ve böylelikle komünist fikirleri geliştirip yaymak için son derece elverişli olan bugünkü durumdan yararlanmak gerekir.

Mustafa Suphi'nin ve Merkez Komitesi'nin çizdiği bu yol haritası aynı zamanda Türkiye'ye dönüşün amaç ve hedeflerini de ortaya koyuyordu: Anadolu'da başlamış olan bağımsızlık ve isyan hareketini aktif olarak desteklemek, bu süreçte TKP'nin ve emekçi sınıfların örgütlülüğünü güçlendirmek, böylece TKP'yi, müttefik güçlerle birlikte, savaş sonrasında gündeme gelecek olan rejim sorununun çözümünde söz ve karar sahibi olabilecekleri bir güce ulaştırmak.

Ulusların kaderlerini tayin hakkı ve Ermeni sorunu

Nisan 1918'den, Aralık 1920'de Türkiye'ye dönüşe kadar, gerek *Yeni Dünya*'da çıkan yazılarda, gerekse 1919 Temmuz'unda toplanan Türk Sosyalistleri Konferansı'nda ve TKP'nin Eylül 1920'deki kuruluş kongresinde olsun, ulusların kaderlerini tayin hakkı meselesinin esas olarak "Ermeni sorunu" bağlamında ele alındığı görülüyor.

27 Nisan 1918 günü *Yeni Dünya*'nın ilk sayısı yayınlandığında, Bakû Müslümanları ile Ermenileri arasında yaşanan ve "Mart günleri" olarak anılan kanlı olayın yaraları çok tazedir. Mustafa Suphi, bildiğimiz kadarıyla, "Ermeni sorunu" konusundaki ilk yazısını bu vesileyle yazar.

Gürcistan ve Ermenistan'la birlikte Transkafkasya bölgesinin üçüncü ülkesi olan Azerbaycan'ın en büyük kenti Bakû, 19. yüzyılın son çeyreğinde hızla gelişen petrol endüstrisiyle birlikte bölgede bir örneği daha olmayan, etrafı feodal topraklarla ve üzerinde yaşayan köylülükle çevrili, kozmopolit bir proletarya vahası haline gelmişti. 1917'de sayıları 110 bine yaklaşan bu işçilerin % 64'ü Ruslardan, Ermenilerden, Volga Müslümanlarından ve Kuzey İran'dan gelmiş göçmenlerden oluşuyordu. Bakû'lü işçiler sadece bu bakımdan değil, etnik yapıları bakımından da kozmopolitti: % 36,8'i Azeri, % 21,4'ü Ermeni, % 23'ü Rus, geriye kalan % 18,7'si de Dağıstanlı, Volga Tatarı ve diğerlerinden oluşuyordu. Bakû kent merkezinde yaşayanların 63 bini Ermeni, 95 bini Müslüman ve 90 bini de Rus'tu.[41]

1917 Şubat Devrimi'nde, tıpkı başkent Petrograd'da olduğu gibi, Bakû'de de "ikili iktidar" kurulur: Bir yanda devrim öncesinin Duma'sı (parlamenter meclisi), öte yanda gerçek iktidarı oluşturan işçi-köylü-asker sovyeti. 1917 Ekim Devrimi'nde Petrograd'da Bolşevikler ile Sol-Sosyalist devrimciler (Sol Es-Er'ler) iktidarı zor kullanarak ele geçirirken, Bakû'deki Bolşevikler böyle bir girişimde bulunmayıp, sosyalist siyasi iktidara "barışçıl geçişi" denemeye karar verirler ve böylece, Şehir Du-

41 Suny, 2019, s. 32, 35, 37, 43.

ması'nın varlığını korumasıyla, "ikili iktidar" Mart 1918 sonuna kadar devam eder. Bakû Bolşevikleri'nin böyle bir tercihte bulunmalarının nedeni, hem Duma seçimlerinin, hem de Sovyet seçimlerinin sonuçlarının gösterdiği gibi, Bolşeviklerin iktidarı tek başlarına üstlenebilecekleri güce kavuşmamış olduklarını düşünmeleriydi. Kasım 1917 sonunda tüm Rusya çapında Kurucu Meclis seçimleri yapılır. Bakû kenti hariç tutulduğunda, vilayetin geri kalanındaki sandık sonuçlarına göre, Bolşeviklere verilen oyların oranı sadece % 3,8'dir. Menşevikler % 27,0, Müsavatçılar (Müslüman) % 25,1, Taşnaklar (Ermeni) % 22,7 oy alır. Bakû kentindeki sandık sonuçları farklıdır: Bolşevikler % 20,1'le en çok oy alan parti olur. Onları % 19,6 ile Müsavatçılar, % 18,2 ile Taşnaklar ve % 16,9 ile Sosyalist Devrimciler izler. Ne var ki, Bolşevikleri birinci sıraya yerleştiren % 20,1'lik oy oranının ağırlıklı kısmını asker oyları oluşturmaktadır. Bu asker oyları hesap dışı bırakıldığında, Bolşeviklerin sıralamadaki yeri birincilikten dördüncülüğe düşmektedir.[42]

Mücadeleyi sınıfsal zemine oturtmayı ve o zemin üzerinden güçlenmeyi arzulayan Bolşevik Partisi'nin önündeki en büyük engel, Müslüman Azeriler ile Ermenilerin arasında etnik bir çatışma çıkması, ulusal mücadelenin sınıfsal mücadeleyi arka plana itmesi tehlikesidir.

1917 Şubat Devrimi'nin hemen ertesinde, Bakû'deki Müslüman topluluğu, kendisini temsil edecek tek bir yetkili organ yaratabilmek amacıyla, Nisan ayında, bir Müslüman Ulusal Konseyi oluşturur. Kısa bir süre sonra Himmet Partisi'nin ayrılması üzerine bu konsey üç Müslüman gruptan oluşur: Müslüman Sol Sosyalist Devrimciler, liderliğini Resulzade'nin yaptığı Müsavatçılar ve Topçubaşı ile Takiyev gibi varlıklı Azeri Müslümanlardan oluşan liberaller.[43] Konsey içinde en güçlü grup Müsavatçılardır.

Ermenileri ezici ağırlıkla temsil eden örgüt Taşnak Partisi'dir (Taşnaktsutyun). Bu partinin gücü Kafkas cephesinde bulunan Ermeni ulusal askerî birliklerin varlığından ileri gelir.

42 Aynı yerde, s. 172, 174.

43 Aynı yerde, s. 98.

Müsavatçılar esas olarak kentin kenar mahallerinde güçlü olmalarına karşılık, Taşnaklar kent merkezinde ağırlıktadırlar. Taşnakların askerî bir güce dayanmalarına karşılık, Müsavatçılar aynı etkinlikte bir silahlı güce sahip değillerdir ve Müslüman topluluğu üzerindeki etkileri de Taşnakların Ermeni topluluğu üzerindeki etkisi kadar güçlü değildir.

Her iki kesim de birbirlerinden korkmaktadır. Ermenilerin Müslümanlardan korkmalarının nedeni, Anadolu Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşı sırasında (1915'te) uğradıkları soykırımın bir şekilde Transkafkasya'da da tekrarlanması olasılığıdır. Ermeniler açısından, böyle bir felaketi engelleyebilecek tek şey, Rusların Dünya Savaşı'ndan galip çıkmalarıdır. O nedenle, "Rus yanlısı" bir tutum içindedirler. Transkafkasya coğrafyasındaki Müslümanların korkusu ise Osmanlının savaşı kaybetmesi halinde Ermenilerin 1915'in intikamını kendilerinden almaya kalkışmalarıdır. O nedenle Osmanlı ordusunun zafer kazanıp Transkafkasya'yı ele geçirmesi onlar açısından kurtuluş olacaktır.[44]

1917 Ekim Devrimi'nin ardından Rusya'nın savaştan çekilmesiyle Kafkas cephesindeki Rus birlikleri çözülmeye başlayınca her iki tarafın korkuları daha da büyür. Bu çözülmeden yararlanan Türk (Osmanlı) ordusu Transkafkasya'ya doğru ilerlemeye başlarken, savunmasız kaldıklarını düşünen Ermeniler hızla silahlanmaya ve kendi savunma birliklerini oluşturma çabası içine girerler. Dağılan Rus ordusundaki Ermeni askerler Taşnak Partisi'nin yönlendiriciliğinde ve gözetiminde yeniden örgütlenmeye başlar. Taşnakların doğrudan kendilerine bağlı askerî kuvvetler oluşturmaları karşısında Müslümanlar da bir yandan acilen silahlanmaya, öte yandan Transkafkasya'ya doğru ilerlemekte olan Türk kuvvetleriyle ilişki kurmaya çalışırlar.

Müslümanların (Müsavatçıların) Bolşevik yanlısı bir Rus birliğinin silahlarına el koymak amacıyla çatışmaya girmesi, silahlı Müslüman çetelerin Bakû demiryolunu tahrip etmeleri, bir başka Rus birliğinin silahlarına el konulması sırasında bin ka-

44 Aynı yerde, s. 47, 97-98.

dar Rus askerinin öldürülmesi, Rus Çarı tarafından özel olarak kurulmuş Bolşevik düşmanı "Vahşi Tümen"le işbirliği yaptıkları söylentileri Bakû sovyeti ile Müsavatçılar arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirir.

Rusya'nın savaştan çekilip Rus ordusunun dağılmaya başlamasının bir başka sonucu, Bakû Bolşeviklerinin en önemli dayanak noktası olan askerî gücünün zayıflaması olur. Bu durum, Bolşevikleri, "Rus yanlısı" tutum alan Taşnak Partisi'nin askerî gücüne dayanmak zorunda bırakır. Ne kadar milliyetçi olurlarsa olsunlar, Bakû sovyetini tanıyan, askerî birliklerini sovyetin emrine vermeye hazır olan ve Müsavatçıları "karşıdevrimci" gören Taşnakları kendisine karşı bir tehdit olarak görmeyen Bolşevikler ile Taşnaklar arasında kaçınılmaz bir yakınlaşma olur. Kaldı ki, Türk (Osmanlı) ordusunun Transkafkasya'ya doğru ilerleyişini durdurmaya çalışanlar da Ermeni gönüllüleridir.[45] Ayrıca, Bakû'de Şehir Duma'sının lağvedilip "ikili iktidar"a son verilebilmesi ve Sovyet iktidarının tam anlamıyla kurulabilmesi de "ancak Ermeni birlikleri ve Taşnaktsutyun'la ittifakın sürmesine" bağlıdır.[46]

3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Ardahan, Kars ve Batum'u tekrar elde eden Osmanlının Kafkas İslâm Ordusu, Mart 1918'in ikinci yarısında, 1914 yılındaki Osmanlı-Rus sınırına dayanmıştır. Bakû'de Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki gerginlik Mart ayı boyunca hızla tırmanır. Kentte, her gün nedeni belirsiz patlamalar olmaktadır. Ermeniler kentin dış mahallelerindeki Müslümanların olası saldırılarından korkarken, merkezdeki Müslümanlar da Ermenilerin saldırılarına maruz kalmaktan korkmakta, kitleler halinde kenti terk etmektedirler. 30 Mart günü "Vahşi Tümen"i taşıyan bir gemi Bakû'ye ulaşır. Bakû Sovyeti Askerî Devrim Komitesi'nin durumu araştırmak üzere limana gönderdiği müfrezeye ateş açılır, ölenler olur. Bakû Sovyeti, Taşnakların ve Müsavatçıların da onaylarını alarak, Vahşi Tümen'i silahsızlandırır.

45 Aynı yerde, s. 194, 197.

46 Aynı yerde, s. 202.

Aynı gece gerek Müsavatçıların kışkırtmasıyla, gerekse kendiliğinden olmak üzere, Müslüman mahallelerinde barikatlar kurulmaya başlar. 31 Mart sabahı, Müslümanlar "Vahşi Tümen"in silahsızlandırılmasını protesto eden gösteriler yapar. Öğleden sonra, Müslüman Ulusal Konseyi'nin temsilcilerinin Bakû Sovyetine gelip kendilerine silah verilmesini talep ettikleri saatlerde Müslümanların sokaklarda Sovyetin askerî birliklerine ateş açtıkları haberinin gelmesi üzerine Bolşevikler ile Müslümanlar arasında ipler tümüyle kopar. Sokaklarda siperler kazan Müslümanlar, "düşman" addettikleri herkese ateş etmeye başlarlar. Bakû Sovyeti Yürütme Komitesi, Müslüman isyancılara karşı yürütülecek harekâtı yönetmekle görevli bir Savunma Komitesi oluşturur. Komitede Bolşevik liderler Şaumyan ve Caparidze, Himmet lideri Nerimanov ve Taşnak Partisi liderlerinden Melik Ölçyan da yer alır.[47]

31 Mart akşamı çatışmalar başladığında, Bakû kentinin merkezi dışında, kenar mahalleleri Müslümanların elindedir. Bakû Sovyetinin kurduğu Savunma Komitesi, 1 Nisan sabahı yaptığı açıklamada, Müslümanların başlattığı isyanın amacının Bakû Sovyetini yıkmak olduğunu ve bu isyanın sorumluluğunun Müsavat liderliğine ait olduğunu açıklayarak isyan halindeki Müslüman mahallelerine top atışının başlatılmasına karar verir ve kentte sıkıyönetim ilan eder.[48] Müsavat Partisi liderleri, muhtemelen bu aşamada ya da en geç ertesi gün isyana kışkırttıkları Müslümanları kaderlerine terk ederek kentten ayrılırlar.

Müslümanların önde gelenlerinden bazılarının top ateşinin durdurulması istemlerini Savunma Komitesi'ne iletmeleri üzerine, komitenin kendileriyle yaptığı toplantıda, bütün Müslüman örgütlerine, onların kabul ettikleri bir ültimatom imzalatılır ve 1 Nisan günü saat 16.00'da topçu bombardımanı durur. Müslümanlara imzalatılan ültimatom onları isyandan sorumlu tutmakla birlikte herhangi bir cezalandırma öngörmez. Müslü-

47 30 Mart - 4 Nisan 1918 günlerinde Bakû'de yaşananların ayrıntıları için bkz. Suny, 2019, s. 206-214.

48 Ronald G. Suny, Müslümanların Sovyet yönetimini tehdit eden karşıdevrimci ayaklanmasının Bolşeviklere düşman Çarlık dönemi Rus subayları tarafından yönetildiğini belirtmektedir (Suny, 2019, s. 209/n 12).

manlarla yapılan toplantının akşam 21.00'de tamamlanmasının ardından kentteki çatışmaların son bulması beklenirken, Taşnak liderliği ve onların denetimindeki askerî birlikler Müslümanlara yönelik saldırılarını sürdürürler. 3 Nisan gecesine kadar süren bu saldırılarda Müslümanlar katledilir, evleri yıkılıp yağmalanır. Bolşevik lider Şaumyan'ın açıklamasına göre, üç gün içinde ölenlerin sayısı üç binden fazladır. Ölü sayısının 12 binden fazla olduğunu iddia eden kaynaklar da vardır.[49]

Bakû'de sosyalist iktidarı barışçı bir geçişle kurabilmeyi uman Bakû Bolşevikleri bu hedeflerine, trajik bir biçimde, bu kanlı "Mart günleri" sayesinde ulaşmış olurlar. 25 Nisan 1918 günü Bolşevikler, Sol Es-Er'lerle kurdukları koalisyonla Bakü'de sosyalist iktidarın kurulduğunu ilan ederler ve bu iktidarı "Bakû Komünü" olarak adlandırırlar. Fakat Bakû Komünü ancak üç ay ayakta kalabilir. Bakü'ye doğru ilerleyen Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın komutasındaki Kafkas İslâm Ordusu'nun kentte yarattığı panik karşısında, Bakû Sovyetindeki Sağ Es-Er, Menşevik ve Taşnak bloku, Bolşeviklerin 236 oyuna karşılık 259 oyla, Bakû'ye İngiliz askerlerinin çağrılmasına karar verir. Bu kararı şiddetle protesto eden Şaumyan, Bakû Sovyetinin 31 Temmuz 1918 tarihli oturumunda, "Halk Komiserleri Konseyi adına sorumluluğu bıraktıklarını ve hükümet olarak varlıklarının sona erdiğini" ilan ederek, İngilizleri kente çağırmanın sorumluluğunu buna karar verenlere bırakır.[50] Böylece, 25 Nisan 1918 günü kurulan Bakû Komünü, 96 gün sonra sona ermiş olur.

Bakû Komünü'nün düşmesinin hemen ardından, Sağ Es-Er'ler, sağcı Taşnak ve Menşeviklerle birlikte, "Orta Hazar Diktatörlüğü" olarak anılan bir hükümet kurarlar ve İngiliz birliklerini Bakû'ye davet ederler. Bu hükümet kurulurken, Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslâm Ordusu da 1 Eylül 1918 günü Bakû'ye ulaşıp kenti kuşatır. İngilizlerin Bakû'ye gönderdiği asker sayısı sadece bin kadardır. Bakû'nün askerî güçlerinin direnişi nedeniyle kuşatma Eylül ayının ortasına kadar sürer. Niha-

49 https://en.wikipedia.org/wiki/March_Days#Casualties.

50 Suny, 2019, s. 292.

yet 14 Eylûl 1918 günü Kafkas İslâm Ordusu saldırıya geçip ertesi gün kente girer. İngiliz birlikleri ve Orta Hazar Diktatörlüğü hükümeti aynı gün Bakû'den kaçar.

Osmanlı ordusunun bir bölümü ile bu orduya yazılmış gönüllüler ve Bakûlü Müslümanlar kenti yağmalamaya, yakıp yıkmaya başlarlar; "Mart Günleri"nin intikamını misliyle alırlar. Bakû'nün Ermeni mahallesinde yaşayanların neredeyse tamamı katledilir. Katliam, hastanelerdeki Hıristiyan hastalara kadar uzanır. Katledilenlerin sayısına ilişkin tahmin 9 ilâ 30 bin arasında değişir. Kenti ele geçiren Türkler Bakû'yü, Azerbaycan Cumhuriyeti adıyla ilan ettikleri devletin başkenti yaparlar. Fakat bu işgal fazla sürmez. Kasım 1918'de Osmanlının savaştaki yenilgisini ilan eden Mondros Mütarekesi'yle Tük ordusu Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kalır ve kent İngilizlerin işgali altına girer.

Kafkas İslâm Ordusu'nun kenti işgal etmeye başladığı sırada Orta Hazar Diktatörlüğü tarafından hapse atılmış olan Bakû Komünü Komiserleri cezaevinden kaçarak bindikleri gemiyle Petrovsk'a veya Astrahan'a gitmeye çalışırlarken, gemi müretteb atı onları Sağ Es-Er'lerin yönetimindeki Krasnovodsk'a götürür. Orada tutuklanıp hapse atılan komün komiserlerinden 26'sı, 20 Eylül günü trenle 220 kilometre uzaklıkta bir çöle götürülerek orada bazıları kurşunlanarak, bazıları da kılıçla doğranarak öldürülürler.[51]

Mustafa Suphi'nin *Yeni Dünya*'nın 15 Haziran 1918 tarihli 4. sayısında yayımlanan ve Bakû'de 30 Mart - 4 Nisan günlerinde yaşanan isyan ve katliamı ele alan "Bakû Faciaları" başlıklı yazısı özetle şöyledir:[52]

> Geçen Mart ayı içinde petrol krallarından Takiyev'in örgütlediği askerî teşkilat ile Bakû Sovyeti arasında çıkan anlaşmazlık sonucunda Bakü'de binlerce Müslümanın, Türkün kanı dö-

51 Suny, 2019, s. 311.

52 Tunçay, 1995, s. 57.

küldü. Bugünkü sayımızda görülecek Kafkas haberlerinden masum millettaşlarımızın acıklı durumda bulundukları anlaşılıyor. Bu haberlere göre, Bakû Sovyeti yönetiminin ise % 81'i Ermeniler koluna geçmiştir. Ve Ermeniler ile Türkler arasındaki o yarım asırlık vahşi hırs ve düşmanlık sonucu olarak sosyalizmin insanlık ve kardeşlik bayrağı altında da kanlı olaylar meydana geliyor. Fakat Ermeniler [başka yerlerde] uğradıkları ağır baskılardan kaçarak ne kadar büyük sayılarla Bakû'de toplanırlarsa toplansınlar, Müslüman Türk halklarını yine de azınlıkta bırakamazlar. Bakû ve çevresinin çoğu işçi ve çiftçi fakir halklardan oluştukları halde nasıl oluyor da Halk Sovyeti ve Kızıl Ordu teşkilatları Ermenilerin eline geçiyor. Bunda şüphesiz, masum, zavallı, fakir halklarımızdan çok, servet ve kibirlerini ne olursa olsun korumak azminde olan milyonerlerin ve bu milyonerlere boyun eğen siyasetçilerin dahli ve tesiri var. Fakat hani ya Bakû'deki Müsavatçılarımız? Nerede mazlum halkların mutluluk ve refahını arayan insaniyet taraftarları? Nerede Müslüman Sosyalistler, o sosyal-demokratlar? Devrimci saflar arasından, şu dökülen masum Müslüman kanlarına karşı cevap verecek kimse göremiyoruz. Ne bir ara Halk Sovyetleri'nde çoğunluğu oluşturduklarını iddia eden Müsavatçılar, ne Müsavatçıları gerici sayan Kızıl Sosyalistler meydanda! Sözüm ona bu devrimci mücahitler Doğu'dan [İttihat ve Terakki Osmanlısından] esen emperyalizm rüzgârlarına karışıp, kendi başarılarını başkalarına bırakarak yok olmuşlar!! Ortada yatan mazlum halk gövdeleri arasında bir tane olsun ünlü simaya rastlanmıyor! Yalnız halk kahredilmiş... Yalnız millet kanı akıtılmış! Aralarında beylerden, ağalardan kimse yok. Siyasetçiler, yazarlar, hatipler, sosyalistler halkı düşman koluna bırakıp kaçmışlar! Hayal ettikleri yeni bir ikbale doğru uçup gitmişler! Müslüman âleminde yetişen siyasetçilerin bu haline acımamak mümkün değil. Gürcistan tamamen bağımsız olmuş olsa bile, Türkiye [Kafkas İslâm Ordusu] Bakû kapılarına dayanmış olsa bile, Bakû'de Sovyet yönetiminde yer tutmayı kendisinde hak gören Müslüman sosyalistler bırakıp kaçmayacak, çaresiz Kafkas Türklerini düşman un-

surlara kırdırmayacaklardı. Bakû'deki sosyalistlerimiz [bu yükümlülüklerinin bilincinde olsalardı], ne Ermeni burjuvaları Bakû Sovyeti yönetimine nüfuz edebilir, ne işçiler Takiyeflerin milyonlarına alet olur, ne de bu masum Müslüman kanları dökülürdü.

Suphi, "Mart Günleri" olarak anılan Müslüman katliamının esas sorumlularının Müslüman Ulusal Konseyi içinde örgütlenmiş bütün politik gruplar olduğunu söylemektedir. Suphi'ye göre, sorulması gereken ilk soru, Bakû'nün en kalabalık kesimini Müslümanlar oluşturduğu halde, Bakû Sovyetine ve Kızıl Ordu teşkilatına nasıl olup da Ermenilerin tek başlarına hâkim olabildikleridir. Suphi, Müslümanların başlattıkları isyanı, Müslüman Ulusal Konseyi içinde yer alan Takiyef gibi Müslüman petrol zenginlerince örgütlenmiş askerî kuvvetler olduğunu söylemektedir. Ama hem onun gibilere hem de bu isyanı vesile edip Müslüman halka saldıran Taşnak kuvvetlerine bu imkânı verenlerin ise Müslümanların ağırlığını Bakû Sovyetinde hissettirmemiş ve Takiyev gibi "liberal"lerle birlikte Enver Paşa'nın Bakû üzerine yürüttüğü Kafkas İslâm Ordusu'na umut bağlayıp, temsil etme iddiasında oldukları Müslüman halkı kaderiyle baş başa bırakıp ortalıktan kaybolan Müsavatçılar, "Kızıl sosyalist" geçinen diğer "solcu" Müslüman politikacılar olduklarına dikkat çekmektedir.

Bakû Komünü'nün çöküşünden sonra kurulan Orta Hazar Diktatörlüğü sırasında, 22-25 Temmuz 1918 tarihlerinde Moskova'da toplanan Türk Sosyalistleri Konferansı'nda ulusların kaderlerini tayin hakkı bağlamında "Ermeni sorunu" üzerinde de durulur. Yapılan konuşmalar sırasında bazı delegeler 1915 tehciri sırasında "Ermenilere yapılan zulüm" üzerinde dururlarken, bazı delegeler de "Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları zulümden" söz ederler. Sonuçta, konferans bu konuda şu kararı alır:[53]

> Türk emperyalizmi ile Ermeni burjuvazisi tarafından fakir Müslüman ve Ermeni halkları arasında uygulanan mezali-

53 Aynı yerde, s. 99.

me dair belgelerin toplanarak (...) Türk-Tatar, Ermeni, Rus ve mümkün olursa Fransız, İngiliz, Alman ve Macar dillerinde yayınlanması.

Konferans ayrıca, ulusal sorunun çözümünün ancak federatif bir yönetim tarzıyla mümkün olacağına dair bir karar da alır:[54]

> Din, dil ve hayatça ayrı birer kişisel ve sosyal varlığa sahip olan çeşitli proleter unsurların arzu ettikleri özgürlük ve özerklik hukukuna kavuşmaları gerektiği ve yönetim tarzında federasyon esasının kabulü.

Konferans, "Türk hükümetinin" Rusya'daki devrime karşı Kafkasya'ya yönelik saldırısının "Türk ve Müslüman dünyasının çıkarlarına uygun olmadığı" gerekçesiyle, Bakû'ye doğru ilerleyen Kafkas İslâm Ordusu'nun harekâtını "bütün mevcudiyetiyle protesto eder."[55]

Yeni Dünya'nın 1918'in Eylül ayından Aralık ayı sonuna kadar çıkan 8., 9. ve 11. sayılarında "Ermeni sorunu"nu ele alan yorumlara yer verildiği görülüyor. Bunlardan ilki, M. Nazmi'nin kaleme aldığı, 7 Eylül 1918 tarihli 8. sayıda yayımlanan "Türkiye'de Ermeni Faciaları" başlıklı yazısıdır.[56] M. Nazmi bu yazısında, 1915'te Ermeni halkının uğradığı, bugün "soykırım" olarak adlandırdığımız tehcir ve katliamı tarif etmeye "facia" kelimesinin bile yetmeyeceğini, "ortaçağın engizisyon mezaliminin" ve "barbarların" ve "Hunların" imza attıkları felaketlerin bile 1915'te Ermenilerin maruz kaldığı zulmün yanında hafif kalacağını belirttikten sonra, olayı başlatanın "Ermeni burjuvazisinin tahriki" olduğunu iddia ederek, "Ermenilerin hudut civarındaki, Van ve Bitlis taraflarındaki İslâm halkına tecavüzleri ne derece ölçüsüz ve vezinsiz olmuşsa, hükümetin de masum ve çaresiz kadın ve çocukların cümlesini kılıçtan geçirmek suretiyle mukabelede bulunması da o derecede ölçüsüz ve vezinsiz bir şey oldu," demektedir. M. Nazmi'ye göre, hüküme-

54 Aynı yerde, s. 101.

55 Aynı yerde.

56 Aynı yerde, s. 126-127.

tin yapması gereken şeyin İslâm halka zulmedenleri cezalandırmak olması gerekirken, bütün Ermenileri kadın ve çoluk çocuğa varıncaya kadar idama mahkûm etmiş olması, "hiçbir akıl ve mantığın kabul edeceği şey değildir; hiçbir özür ve bahane bu fecaati haklı gösteremeyecektir." M. Nazmi'nin bu değerlendirmesi şöyle son bulur:

> İşte Türkiye'deki Ermeni faciaları, işte Türkiye'de Ermeni burjuvazisinin ve ona mukabele olarak hükûmetin yaptıkları cinayet levhaları... Her iki tarafa da lanet...

Yeni Dünya'nın 15 Ekim 1918 tarihli bir sonraki 9. sayısında, Süleyman Aziz imzasıyla yayımlanan "Açık Mektup" peşinen şöyle başlar:[57]

> Fakat ilk evvel şurasını da söyleyeyim ki, Ermenilere yapılan bu zulümlere sebep, zalim Ermeni burjuvazisidir.

Yeni Dünya'nın 24 Aralık 1918 tarihli 11. sayısı, aynı konuda, biri Mustafa Suphi'ninki olmak üzere üç yazı içeriyor olması bakımından özellikle dikkat çekicidir. Bu yazılardan biri, *Pravda* gazetesinin 24 Kasım 1918 tarihli sayısında yayımlanmış ve Urallar'dan bir okur tarafından Türkçeye çevrilerek gönderilmiş bir yazıdır. "Bakû Faciaları - Kanlı Günler" başlığını taşıyan bu haber-yorumda, 14 Eylül 1918 günü Bakû'ye giren Kafkas İslâm Ordusu'nun Bakûlü Ermeni halkını nasıl katlettiği bütün vahşetiyle dile getirilmektedir.[58] Diğer yazı ise, *Pravda*'dan aktarılan bu haber-yorumun hemen ardından yer verilen, Mahmut Celaleddin imzalı "Yeni Dünya İdarehanesine" başlıklı okur mektubudur.[59] Bu mektubun hemen başında yer alan üç cümle şöyledir:

> Gazetenizin sekiz ve dokuz numaralı nüshalarında ekseriyetle Türklerin Ermenilere yaptığı mezâlim ve facialardan söz ediliyor. Fakat Ermenilerin Türklere yaptıkları mezâlim ve facia-

57 Aynı yerde, s. 139.

58 Aynı yerde, s. 173.

59 Aynı yerde, s. 174-175.

lardan ve Ermeni burjuvalarının tahriklerinden söz edilmiyor. Ermeni burjuvazisinin, iki milletin fakirini birbirine düşürüp zevk almak hırsıyla çoğunluğu oluşturdukları Van vilayetinde yaptıkları tahriklerden ve bunun sonucunda meydana gelen cinayetlerden bahsedelim...

Mustafa Suphi, *Yeni Dünya*'nın aynı sayısında yayımlanan "Türkler ve Ermeniler" başlıklı kendi yazısında, "Açık Sütunlar" bölümünde yayımlanan bu iki okur mektubuna atıfta bulunarak, "Ermeni sorunu"na ilişkin kendi görüşünü şöyle açıklar:[60]

> Türk ve Kürtlerin, Ermenileri; Ermenilerin, Kürtleri ve Türkleri takibe, mahva, yok etmeye koşmaları bu fetihçilik ve savaşçılık davasındaki medeniyetleri vahşetle yoğrulmuş Avrupalı emperyalistlerin insanların ruhuna ektikleri, akıttıkları zehir; bu, masum milletler arasında kasten ve tasarlanarak sokulan ve din ve millet hırslarıyla yakılan bir düşmanlık; Ermenilere Anadolu'nun yarısını vadedip sonra Türk ve Ermeni milletleri arasında kıtal ve yağma ateşleri yakıp, daha sonra da tutuşturdukları bu yangını söndürmek için Küçük Asya işlerine karışmak... Anadolu'yu ne Türklere, Kürtlere, ne de Ermenilere değil, ancak kendilerine almak... Kan ve vahşetle dolu hırslarını doyurmak için böylece milyonlarca insanı birer sürü hayvanı gibi kendilerine esir etmek, memleketleri Avrupa kapitalizmi için birer çiftlik haline getirmek... İşte onların maksatları...

Bu satırlardan anlaşıldığı kadarıyla, "Ermeni sorunu" Mustafa Suphi açısından da, Avrupalı emperyalist devletlerin Müslüman ve Ermenileri birbirlerine karşı kışkırtmalarının yarattığı bir sorundur. Üstelik karşılıklı kırımların ilk başlatıcılarının "Ermeni burjuvazisi" olduğuna dair görüşlere karşı bir itirazda bulunmayışı, bu iddiayı paylaştığı anlamına geliyor. Aynı yazısında, "Ermeni sorunu"nun temelinde yatan "hakikatin" bu olduğunu belirten Suphi, "bu hakikati halka anlatmak ve o feci cinayetlerin önünü almak" görevinin "Türk ve Ermeni devrim-

60 Aynı yerde, s. 164-165.

cilerine ve özellikle de Komünist Enternasyonal'e düştüğünü" söyleyerek şöyle devam eder:

> [Bu konuda] bizler üstümüze düşen işi bütün imkânsızlıklara bakmaksızın elden geldiği kadar işlemeye çalıştık; bundan sonra da çalışacağız. Fakat bu hususdaki mücadelenin bir kısmı da Ermeni yoldaşlara düşüyor. Enver Paşalardan fukara halka ne kadar bir fayda gelirse, Taşnaksutyunlardan da o kadar iyilik beklenebilir. Fakat Ermeni enternasyonalist dostlarımız bizim en büyük ümitlerimizi temsil etmektedirler. Onun için [Rusya'nın değişik yerlerinde faaliyet gösteren] Türk Sosyal-Komünist teşkilatları hakikaten enternasyonalist olan Ermeni yoldaşlarla anlaşıp elbirliğiyle hareket etmelidirler. Doğu'da hayat ve hareketleri somut ve gözle görülür olan Türk ve Ermeni unsurların birleşmesi, sosyal devrim için pek gerekli ve zorunludur.

Hem Türk komünistlerini "Ermeni sorunu"nun kaynağı ve mahiyeti konusunda Osmanlı sarayının ve İttihatçıların uydurma tezlerinin etkisinden kurtarabilecek, hem de kendisinin savunageldiği "federatif çözüm" görüşünü sağlam temeller üzerine oturtabilecek bu öneri doğrultusunda, Suphi'nin bizzat kendisinin herhangi bir girişimde bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Bu önerinin yapılmasından bir yıl dokuz ay sonra toplanan TKP'nin kuruluş kongresinin belgelerinde, Ermeni komünistleriyle böyle bir ilişkinin kurulabilmiş olduğuna dair herhangi bir işaret yoktur. Oysa o kongre, Ermeni komünistlerinin temsilcilerinin de hazır bulunduğu ve ortak bir mücadele çağrısının yapıldığı bir kongre olabilirdi. Örneğin Mustafa Suphi, Temmuz 1918'deki Türk Sosyalistleri Konferansı'nda yaptığı konuşmada nasıl "Bizim bugün tuttuğumuz yoldan daha dün Rusya'da yaşayan Tatarlar yürümeye başlamışlardı," dediyse, TKP'nin 1920 Eylül'ünde toplanan kongresinde de, aynı cümleyi Ermeni sosyalistleri/komünistleri için kurabilirdi. 15 Haziran 1915 günü, sabaha karşı saat 03.30'da İstanbul'da, Beyazıt Meydanı'nda, "ülkeyi bölme ve bağımsız bir Ermenistan kurma ve Sultan Abdülhamid'e suikast düzenleme" suçlama-

sıyla 19 Hınçak Partisi üyesiyle birlikte idam edilen Paramaz'ın (Madteos Sarkisyan) idam sehpasındaki, "Bedenimizi ortadan kaldırabilirsiniz, fakat inandığımız sosyalizmi asla," biçimindeki son sözlerine atıfla,[61] Türkiye Komünist Teşkilatı'nın faaliyeti hakkındaki raporunu sunarken, "Bizim bugün tuttuğumuz yoldan daha dün Osmanlı Ermenileri yürümeye başlamışlardı," diyebilirdi.

Ulusların kaderlerini tayin hakkı ve "Ermeni sorunu" TKP'nin kuruluş kongresinin 12 Eylül ve 13 Eylül 1920 tarihli oturumlarında gündeme gelir. 12 Eylül günkü oturumda M. Nazmi, "Milliyetler Hakkında" başlıklı bir tebliğ sunar.[62] Nazmi'ye göre, "uzun zamandan beri fukara halkın kanını akıtmakta olan milliyet meseleleri" hep savaşçı ve kapitalist devletlerin sömürge politikalarının eseri olarak görülmelidir. Ermeni meselesi de ilk kez 1878 yılındaki Berlin Antlaşması'nda yer alan bir madde ile ortaya çıkmıştır. 1915 tehciri ve katliamı ve bütün diğer dökülen kanların nedeni İngiliz siyasetidir. "Türk hükümetini idare eden ekâbir ve mütegallibe" de "İslâmiyet ve millet perdesi altında" kişisel çıkarlarını korumak amacıyla, Türk ve Ermeni halkının arasına "husumet sokmaktan" çekinmemişler, "tarih boyunca beraber yaşamış bu iki milleti birbirine düşman" etmişlerdir.

Oysa, Nazmi'nin bu iddiasının tersine, "Ermeni sorununu"nun ortaya çıkış tarihi Berlin Antlaşması'nın imzalandığı 1878 yılı değil, 1860'lı yılların başlarıydı ve Osmanlı topraklarının sınırları içinde yaşayan Hıristiyan milletlerinin ulusal uyanış hareketlerinin ve hak taleplerinin bir parçasıydı. Ermenilere yönelik süregiden baskılara ve haksız uygulamalara karşı gelişen tepkilerin eseriydi. 1862 yılında resmen çalışmaya ve Ermeni halkının şikâyetlerini tespit etmeye başlamış olan Ermeni Meclisi, 1872 yılında bunları bir rapor halinde Bab-ı Âli'ye bir dilekçe olarak sunmuştu. Sarayın bu talepler karşısındaki duyarsızlığı sonucunda Ermeni Patrikhanesi'nin 1878 yılında Osmanlı yönetimine sunduğu raporda yer alan istekler arasında,

61 Akın, 2019, s. 217.

62 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 102, 104.

askerlik bedeli vermek yerine askere gitmek, vergilerin mültezimler aracığıyla değil, hükümet eliyle toplanması, illere bağımsız müfettişlerin tayini, şer'iye mahkemelerinin yerine nizamî mahkemelerin geçirilmesi, Ermeni köylerini sürekli basan, yağmalayan Kürt ve Çerkezlerin silahsızlandırılması, bu olmuyorsa; Ermenilerin de silahlanmasına izin verilmesi gibi talepler yer alıyordu. Ayrıca, arazilere zorla el konulması, kilise ve mabetlere saygısızlık, özellikle kadınların ve küçüklerin din değiştirmeye zorlanmaları, kundaklama, rehin alma, ırza geçme, öldürme gibi eylemlerin çok yaygın uygulamalar olmasından da yakınılıyordu.[63] Kısacası, Berlin Antlaşması'nın imzalandığı 1878 yılı, "Ermeni sorunu"nun meydana çıktığı değil, uluslararası diplomasinin konusu haline geldiği tarihti.

"Milliyetler Hakkında" başlıklı tebliğini kongreye sunan Nazmi ise, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki 1915 Ermeni tehcirini ve katliamını şöyle açıklar:

> Harb-i Umumî esnasında zavallı fakir Ermeni köylüsü yine İngiliz kışkırtmalarına alet oldu. Van ve Bitlis taraflarında Müslüman fakir halkı kesmeye, evlerini yakmaya, mallarını yağmaya başladı. Buna karşı İttihat ve Terakki hükümeti acımasız davrandı, Ermeniler tehcir edildiler; malları alındı ve gizli emirlerle büyük kısmı öldürüldü.

1915 tehcir ve katliamının sebebinin; İngiliz kışkırtmalarına, Taşnakların ve Ermeni papazların kışkırtmalarına kapılan Ermeni halkının kendisi olduğunu iddia eden Nazmi, Osmanlı Rumları için de aynı iddiada bulunur:

> [Rum] kiliselerinde dinî nasihatler yerine millî, dinî düşmanlıklar telkin ediliyor, asırlardan beri kardeş gibi yaşayan Türk ve Rum fakir halkı birbirine düşman ediliyordu.

Nazmi'nin tebliği şu sonuca varır:

> İşte arkadaşlar, siyaset dünyasındaki ünlü Doğu meselesi budur. Yoksa emperyalistlerin parasıyla çıkan kitaplarda denildi-

63 Akçam, 2002, s. 82.

ği gibi sırf çeşitli din ve milliyet mensupları arasındaki karşılıklı nefretten ileri gelen bir mesele değildir. Bu karşılıklı nefreti icat edip yaygınlaştıran kendileridir. Bu, zavallı fakir halkı istismar için kurulmuş bir tuzaktır. (...) En fazla zulüm gören Türk halkıdır. (...) İstismara ve imha politikasına en fazla hedef edilen bu halktır. Davanın bütün ağırlığı Türk halkı üzerindedir. Türk fakir halkı, Avrupa burjuvazisinin elinde esir olduğu gibi kendi zenginlerinin ve devletçilerinin elinde de esirdir. (...) Bunun ancak bir hal çaresi vardır. Bu meseleyi meydana çıkaran burjuvazinin yıkılması, sınıfsal ve siyasi tahakkümün mahvı ve Türkiye'de sosyal devrimin gelişmesi ve şûra [sovyet] hükümetinin kurulması! Yaşasın bağımsız Türkiye Sosyalist Şûralar hükümeti!

Kongre tutanaklarına göre, Nazmi'nin bu tebliği üzerine söz alan dört delegenin dördünün de tebliğe yönelik herhangi bir eleştiride bulunmadıkları, tersine destekledikleri görülüyor.[64] Tebliğ üzerine söz alan son konuşmacı Mustafa Suphi olur. Suphi, Nazmi'nin tebliğinde yer alan görüşlerin hiçbirine itiraz etmez, herhangi bir eleştiri getirmez. Sadece o tebliğinin sonunda yer alan "Türkiye Sosyalist Şûralar hükümeti" ibaresini "Türkiye Sosyalist Federalist Cumhuriyeti" şeklinde düzeltir. Suphi'nin konuşması özetle şöyledir:[65]

> Avrupa burjuvazisine dayanan hükümetlerin hakiki eşitlik sağlayamayacakları görülüyor. Mazlum sınıflarla birlikte hareket etmesi gereken mazlum milletlerin birleşmesi ve mücadele etmesi lazımdır. Bu mücadelede fiilen kuvvet göstermek için, Avrupa proletaryası [ile] Doğu'nun mazlum milletleri birleşmelidir. (...) Türkiye'deki fakir halkı [ameleyi] kurtaracak Türkiye Sosyalist Federalist Cumhuriyetidir. Zalim paşaların [padişahların] memleketimizde vücuda getirdiği vuruşmaların bizim memlekette açtığı çukurlara dolan Ermeni,

64 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 105-106. Söz alan delegeler Kırım ülke Komitesi üyesi Kiremitçi, Erzurum delegesi Cevat, Türk Komünist Teşkilatı Merkezi Heyet üyesi İsmail Hakkı (Kayserili) ve Selim Mehmedof'tur.

65 Aynı yerde, s. 108-109.

> Kürt, Arap, Türk kanları hâlâ kurumamış, duruyor. İşte bunlara nihayet vermenin, bu yaraları unutturacak, insanları ebedî saadete kavuşturacak kızıl bayrağı Anadolu'nun göğsüne dikmekle mümkün olacağı kanaatindeyim. İşte bununla sözlerime son veriyorum. Yaşasın bütün dünya masum ve fakir halkının özgürlüğü. Yaşasın şüralar cumhuriyeti, yaşasın bütün cihan proletaryasının diktatörlüğü.

Kongrenin 13 Eylül 1920 tarihli oturumunda parti programının maddelerinin tek tek okunarak oylaması yapılır. Buna geçilmeden önce Mustafa Suphi programı sunuş konuşmasında, Rumların Etniki Eterya, Ermenilerin Taşnaksutyun ve Kürtlerin Kürdistan Teali Cemiyet ve partilerinin, adına hareket ettikleri ulusların emekçi tabanlarından soyutlanmaları gerekliliğine işaret eder:[66]

> Partimiz (...) işçi halkımız arasındaki teşkilatını da uluslararası esasta yapmaya mecburdur. Partimiz Türk işçi ve köylülerini tutucu İttihat ve İtilafçı [İttihat ve Terakkici ve Hürriyet ve İtilafçı] veya hain sosyalistlerin tesirinden kurtarmaya ne derecede mecbur ise, Türkiye'de yaşayan Rum, Ermeni ve Kürt milletlerin mağdur sınıflarını da Etniki Eterya, Taşnak veya Bedirhan[67] teşkilatlarından ayırarak, çıkar ve amacı birleşik bir sınıf halinde hem dâhilî asalaklara hem de istilâcı haricî kuvvetlere karşı birleştirip ayaklandırmakla görevlidir. Partimiz her ne ad altında yaşarsa yaşasın, bu anlayışa sahip olmadıkça uluslararası mücadele cephesinde iş görmeye ve "Enternasyonal" çevrede güçlü söz sahibi bir yer edinmeye hak kazanamaz.

Kongrenin toplandığı tarihte sadece bir "Türk partisi" olmanın ötesine geçememiş TKP'nin, Rum, Ermeni ve Kürt halkları içinde örgütlü bu cemiyet ve partilere yönelik böyle bir pozisyon açıklamasının herhangi bir pratik sonuç doğurması söz konusu olamazdı. Nitekim, Suphi de bunun, partinin Komü-

66 Aynı yerde, s. 132.

67 Suphi'nin "Bedirhan teşkilatı" ile kastettiği, içinde Bedirhan ailesinin mensuplarının da bulunduğu Kürdistan Teali Cemiyeti'dir.

nist Enternasyonal içindeki pozisyonu bakımından önemine işaret etmektedir. Söz konusu üç cemiyet ve parti, o tarihte hedeflerine İtilaf Devletleri'nden, özellikle İngiltere'den aldıkları veya almayı umdukları destekle ulaşmaya çalıştıkları için, başta Bolşevik Partisi olmak üzere Komünist Enternasyonal partileri nezdinde "düşman" konumundaydılar.

Parti programının ulusların kaderlerini tayin hakkı ve "federatif bir cumhuriyet" hedefiyle ilgili 7. maddesinin görüşülmesi sırasında,[68] bazı delegelerin federatif cumhuriyete itiraz ettikleri anlaşılıyor. Bu itirazlar üzerine söz alan Suphi, "federasyon"dan ne kastedildiğini, bunun "ayrılma" demek olmadığını, "asla korkulacak bir şey olmadığını" açıklar. Söz alan Ahmet Cevat (Emre) ise şöyle der:

> Bugünkü münakaşalardan anlıyorum ki, eski zihniyetlerimizi terk edemiyoruz. Biz eski kafamızdan ayrılmayacak olursak, kanunlarımız burjuvazi hükümetinin kanunlarından farksız olur. Hudut, bayrak, padişah, bunlar beşerin zararını doğuran bâtıl şeylerdir. Görüyorum ki, İtilaf Devletleri'nin bugünkü geçici başarıları ve galibiyetleri karşısında birtakım vehimlere düşülüyor. Fakat o haydut devletlerin zorbalığı çok sürmeyecektir. Onlar, pek yakında elleri arasında tuttukları bütün sömürgeleri kaçıracaklardır. Her millet gibi Araplar, Kürtler, Bulgarlar da ne şekilde yaşayacaklarını kendileri takdir ve tayin edeceklerdir. Federasyonu, Rusya kabul ettiği gibi biz de kabul etmeliyiz. Bu prensibi yalnız biz değil, bütün milletler kabul etmelidir. Ancak bu prensip sayesindedir ki beşeriyet geniş bir aile halini alabilecektir.

Bu yanıtlardan sonra Programın 7. maddesindeki "hür milletlerin hür ittihadı" esasına dayalı federatif bir cumhuriyet şekli oy birliğiyle kabul edilir.

Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan gayri Müslim ve gayri Türk halkların bağımsızlık veya özerklik talepleriyle başkaldırmalarının nedenlerini, hâkim unsura mensup Türk komünistleri olarak doğru tespit edemedikleri açıktır. Bunun-

68 Atasoy ve Bayülgen, 2008, 148.

la birlikte, Mustafa Suphi'nin 1912-1913 yıllarından beri ikircimsiz savunduğu "federatif devlet" ilkesini kongreye kabul ettirip programa sokmayı başarması, Türkiye Komünist hareketi bakımından çok önemli bir adım olur. Ama ölümünden sonra bütün diğer fikirleriyle birlikte hararetle savunageldiği bu "hür milletlerin hür birliği" ilkesine dayalı "federatif cumhuriyet" fikri de Türk komünistlerinin belleklerinden uzun yıllar boyunca silinecektir.

Türkiye'ye Dönüş Hazırlıkları ve Sorunları

> Bizim meslek dervişlik! Yola çıkacağız. Bu yolculukta ne çıkarsa bahtımıza! Ya herro ya merro...
>
> – M. Suphi (Ekim 1920)

Mustafa Suphi'nin "Türkiye'ye dönüşü" denilince akla gelen genellikle sadece Aralık 1920'de başlayıp ölümle sonuçlanan girişimi olur. Oysa dönüş fikri, esaretten kurtulup *Yeni Dünya* gazetesini çıkarmaya başladığı 1918 Nisan'ından Türkiye'ye doğru fiilen yola çıktığı 1920 Aralık'ına kadarki yaşamının son iki yıl sekiz aylık dönemine ait gündeminin her zaman için değişmez ilk maddesi olmuştur. 1918 yılı, savaş esirleri arasında örgütlenme ve Türkiye ile *Yeni Dünya* gazetesi üzerinden ilişki kurma çalışmalarıyla geçer. 1919 yılı başında gittiği Kırım'dan, Anadolu'da başlamış olan bağımsızlık mücadelesine aktif müdahalede bulunma planı, Denikin'in Beyaz Ordusu'nun saldırısı yüzünden gerçekleşemez. 1920 yılı başında Türkiye'ye Taşkent üzerinden dönme çabası ise Hazar Denizi'nin geçiş için güvenli olmaması nedeniyle sonuçsuz kalır. 1920 Nisan'ında Azerbaycan sosyalist devriminin yarattığı imkânlardan yararlanmak üzere Bakû'ye geçip dönüş hazırlıklarına girişir ve 19 Aralık 1920'de, Ankara'ya ulaşmak hedefiyle Kars'a doğru, katliamla sonuçlanacak yolculuğuna çıkar.

Osmanlı sefiri ve provokatörleri

Yeni Dünya'nın ilk sayısının yayımlandığı 27 Nisan 1918 günü, İttihat ve Terakki Osmanlısının sefiri Galip Kemali Bey'in Moskova'ya geldiği günlere tesadüf eder. *Yeni Dünya*'nın İttihat ve Terakki iktidarına karşı kararlı muhalefeti nedeniyle Galip Kemali Bey, MUSKOM Başkanı Mollanur Vahidov ile Mustafa Suphi'yi görüşmeye çağırır. Bu çağrısına yanıt alamayınca Dışişleri Komiseri Çiçerin'e ilk ikisi yazılı, sonuncusu sözlü olmak üzere üç nota vererek *Yeni Dünya*'nın İttihat ve Terakki hükümeti karşıtı yayınlarını protesto ederek gazetenin yayınının durdurulmasını ister. Tersi durumda Sovyet Dışişleri Komiseri'ni "Rus-Türk münasebetlerinin kesilmesi"yle tehdit eder.[1] Bu girişiminden de sonuç alamayan Osmanlı sefiri, Temmuz 1918'de toplanan Türk Sosyalistleri Konferansı'na delege kılığında üç ajan provokatör sokmaya çalışır. Ayrıca MUSKOM içindeki bir ajanı kanalıyla bu komiserliğin yönetimine ve Mustafa Suphi'ye karşı asılsız ihbarlar yapılmasını sağlar.[2] Öte yandan, İttihat ve Terakki'nin Emniyet Genel Müdürlüğü, Samsun Mutasarrıflığı'na gönderdiği 15 Eylül 1918 tarihli talimatıyla, "Mustafa Suphi'nin *Yeni Dünya* adıyla bir gazete çıkardığının anlaşıldığını, Osmanlı ülkesindeki tanıdıklarıyla haberleşmeye çalışmasının ve bozguncu girişimlerde bulunmasının kuvvetle muhtemel olması nedeniyle gereken önlemlerin alınmasını" emreder.[3]

İstanbul: Suphi'nin Türkiye'deki ilk örgütü

İdil-Ural cephesinin Beyaz Ordular'dan temizlenmesinden sonra iç savaşın ağırlık merkezinin Ukrayna-Kırım tarafına kayması üzerine, Bolşevik Partisi'nin Merkez Komitesi'ne bağlı Müslüman Komünistler Merkez Bürosu,[4] 1919'un Ocak ayı başlarında

1 Tunçay, 1995, s. 155.

2 Aynı yerde, s. 159.

3 Birinci, 2018, s. 219.

4 Bu büronun adı, Bolşevik Partisi'nin 18-23 Mart 1919 tarihlerinde toplanan sekizinci kongresinde "Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu" olarak değiştirilecektir.

kendisine bağlı Türk Komünist Teşkilatı'nın bütünüyle Kırım'a gönderilmesine karar verir. Kırım'a taşınmanın amacı sadece oradaki Müslümanları örgütlemekle sınırlı değildir. Türkiye'yle yakın ilişkiler kurmak, *Yeni Dünya* gazetesi başta olmak üzere çeşitli yayınları Türkiye'ye ulaştırmak ve Türkiye'de örgütlenmek de bu yer değiştirmenin hedefleri arasındadır.

Sultan Galiyev, Suphi'nin ölümünden sonra yayımlanan "Mustafa Suphi ve Yapıtı" başlıklı makalesinde, Rusya Komünist Partisi'nin Bölge Komitesi üyesi ve bu komitenin Tatar Bürosu Başkanı sıfatıyla Kırım'a giden Suphi'nin oradaki çalışmalarından söz ederken, Ekim Devrimi'ne ve Sovyet rejimine sırt çevirmiş Tatarlar arasında çalışmanın alabildiğine büyük bir özen gerektirdiğini, Mustafa Suphi'nin bunu başardığını, çok kısa bir zaman içinde hem yerel Bolşevik örgütü içinde, hem de Tatarlar arasında büyük bir prestij ve otorite kazandığını, o arada Türkiye'ye yönelik etkili çalışmalar da yaptığını söyler.[5]

Türkiye Komünist Teşkilatı'nın Kırım'ın Akmescit kentine vardığı tarih 22 Ocak 1919'dur. Denikin'in Beyaz kuvvetlerinin Nisan ayında Kırım'a yönelik saldırısının başlamasıyla 23 Nisan 1919'da Akmescit'ten ayrılarak Mayıs başında kentin yaklaşık 460 kilometre kuzeybatısındaki Odessa'ya geçer.[6] Mustafa Suphi'nin 10 Eylül 1920'de toplanan TKP'nin kuruluş kongresine sunduğu raporda belirttiğine göre, Akmescit'teki yaklaşık üç aylık çalışma sırasında *Yeni Dünya* gazetesinin yanı sıra Sovyet Anayasası, Rusya Komünist Partisi Programı, Enternasyonal Manifesti[7] ve bazı başka eserler tercüme edip basılarak Türkiye sahillerinden gelen kaçak kayıkçılarla Anadolu'ya gönderilir.[8] Mayıs ayının başında ulaştığı Odessa'da Türkiye Komünist Teşkilatı'nın Komünist Enternasyonal'in yerel örgütüyle birlikte çalıştığını da belirttiği bu raporunda Türkiye'ye gönderilen kadrolar hakkında ise şöyle der:

---

5 Sultan Galiyev, 1995, s. 13.

6 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 78.

7 "Enternasyonal Manifesti" ile kastedilen muhtemelen Komünist Enternasyonal'in kuruluş kongresinin sonunda yayımlanan manifestodur.

8 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 78.

> O zaman başlıca arkadaşlarımız, daha birtakım işçi ve köylü esirlerle, iki gemi içinde memlekete gönderildiler ki, bu arada Merkezi Heyet üyesinden iki arkadaş İstanbul'a gitmişler[9] ve beni temsilci olarak Rusya'da bırakmışlardı.

Suphi, bir yıl sonra, *Yeni Dünya*'nın 8 Temmuz 1920 tarihli sayısında yayımlanan "Tarihi Vazife" başlıklı makalesinde Odessa'daki o günlere ilişkin şunları da ekler:[10]

> Mustafa Kemal Paşa'nın yaklaşık bir yıl önce bize, Odessa'dayken bildirdiği kıyamcılığa [işgale karşı başkaldırıya, isyana] razı ve taraftar olduk.

Suphi'nin sözünü ettiği iki gemiden biri İstanbul'a giderken, diğeri Karadeniz'in sahil kentlerinden birine gitmiş olabilir. Nitekim araştırmacılar Bülent Gökay ve Stefanos Yerasimos bu iki gemiden birinin muhtemelen Samsun'a gitmiş olması gerektiğini savunurlar.[11] Osmanlı Sadrazamı Damat Ferit'in, Trabzon Valisi Galip Bey'e gönderdiği 19 Eylül 1919 tarihli yazısında, "Hariciye Nezareti'ne gelen haberlere göre birtakım Bolşeviğin Osmanlı sahillerine geçerek Samsun ve Trabzon yoluyla Anadolu'ya dâhil oldukları anlaşılmaktadır" denilerek önlem alınmasını isteyen uyarısı bu görüşü destekleyen bir başka ipucudur.[12]

İstanbul'a giden teşkilat üyelerinden biri, Eylül 1920'de Suphi'ye yazdığı mektupta, bindiği teknenin Odessa'dan hareket tarihinin 14 Mayıs 1919 olduğunu bildirir.[13] Karadeniz sahiline doğru giden ikinci teknenin hareket tarihi de Mayıs ortalarında bir gün olsa gerektir. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelen Mustafa Kemal, 25 Mayıs'ta geçtiği Havza'da 12 Haziran'a kadar kalır. Mayıs ortalarında Odessa'dan Samsun'a doğru yola çıkan teknede bulunan Türkiye Komünist Teşkilatı üyelerinin, Mus-

---

9 Bu iki üye Temmuz 1918'de Moskova'da toplanan Türk Sosyalistleri Konferansı'nda bu organa seçilmiş olan İsmet Lütfi (Bombacı) ve Cevdet Ali'dir (İşlet ve Kesim, 2008, s. 127; Akbulut ve Tunçay, 2012, s. 20).

10 Mustafa Suphi, 2004d, s. 74.

11 Gökay, 1998, s. 82 ve Yerasimos, 2000, s. 103-104.

12 Karabekir, 2000, s. 625.

13 İşlet ve Kesim, 2008, s. 159.

tafa Kemal'in Samsun ve Havza'da bulunduğu 18 günün birinde kendisiyle doğrudan veya dolaylı bir ilişki kurmuş olmaları ve daha o tarihte bile Bolşeviklerle ittifak kurulması gerektiğini savunan Mustafa Kemal'in destek talep eden mesajını Suphi'ye iletmiş olmaları mümkündür.

Denikin'in Beyaz kuvvetlerinin Ağustos başında Odessa'ya doğru ilerlemesi üzerine, Mustafa Suphi ve yoldaşları Kızıl Ordu askerleriyle birlikte kenti terk ederler. Suphi, Bolşevik Partisi yönetimine sunduğu 28 Eylül 1919 tarihli raporda, Beyaz Ordu kuvvetleriyle kuşatılmış durumdaki 12. Ordu'nun Güney Grubu'nun bu kuşatmayı yarıp 20 günde 650 kilometre ilerleyerek Kiev'in güneybatısındaki Jitomir'i ele geçirmesinin öyküsünü anlatır.[14] Bu 20 gün boyunca Kızıl Ordu saflarında savaşan Suphi ve yoldaşları Kiev'den kalkan bir trenle 1919 Eylül'ünün ilk yarısında Moskova'ya ulaşırlar.[15]

Beyaz Ordular Odessa'ya saldırırken, İngiliz casusluk örgütü de Kırım'daki devrim karşıtı cephenin gazetelerinde Mustafa Suphi'nin yakalanarak idam edildiği haberini yayar.[16] Bu haber Kafkasya'daki Müslüman çevrelerde hızla yayılır. İran Adalet Partisi'nin Bakü'de çıkan yayın organı *Hürriyet* gazetesi, haberi birinci sayfasında manşetten duyurur. Suphi'nin Moskova'ya varmasıyla haberin doğru olmadığı anlaşılınca, *Zahmet Sedası* gazetesi 11 Eylül 1919 tarihli sayısında durumu, "Mustafa Suphi Sağdır" başlığıyla müjdeler.[17] O tarihlerde, Rusya'da ve özellikle Kafkasya'da, "Türk komünisti" kimliğiyle Mustafa Suphi'nin prestiji doruktadır.

Komünist Partisi'ni kurma ve Türkiye'ye dönme kararı

Eylül 1919'un ilk yarısında Moskova'ya gelen Suphi, Bolşevik Partisi yönetimiyle kurduğu teması, bizzat Lenin'le yaptığı gö-

14 Mustafa Suphi'nin bu raporundan yararlanabilmeyi Emel Akal'a borçluyum.

15 Tunçay, 2000b, s. 336.

16 Sultan Galiyev, 1995, s. 13.

17 Aslan, 1997, s. 73.

rüşmeyi ve Türkiye Komünist Partisi'nin kurulması ve ülkeye dönüş konusunda yaptığı öneriyi, TKP'nin kuruluş kongresine sunduğu raporda şöyle anlatır:[18]

> Dört tarafı düşman kuvvetlerle sarılmış olan Odessa havalisinden 12'nci Ordu Güney Grubu ile zaferle çıkılıp Moskova'ya gelindiği zaman Türkiye'de olan biten olayların Moskova'nın devrimci çevrelerinin dikkatini çektiği görüldü. Vakıa, İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgali ve Osmanlı ordusunun kısmen silahsızlandırılması ile dağılması üzerine taksim politikasının bütün şiddetiyle meydana çıkması başkaldırı hareketlerine sebep olmuş, bu başkaldırıyı yöneten Mustafa Kemal Paşa ise Bolşeviklerle ilişki kurma girişiminde bulunmuştu. Rusya Komünist Bolşevik Fırkası Merkez Komitesi ile ilişkiye geçip yoldaş Lenin'le yapılan görüşmede, Türkiye Komünist Partisi'nin faaliyetini Türkiye'ye hasretmesi, Türkiye'de başlayan ulusal savunma hareketine destek olunması ve aynı zamanda devrim fikirlerinin yaygınlaşmasına çalışılması yolunda teşkilat adına yaptığımız önerimiz kabul edilmiş ve bu öneri kendilerine yazılı olarak bildirilmiştir.

Mustafa Suphi'nin sözünü ettiği, Bolşevik Partisi yönetimine sunulan ve onaylanan 28 Ekim 1919 tarihli önerinin tam metni şöyledir:[19]

Türkiye'deki Çalışmalarımızın Planı

A- Türkiye'de Komünist Partisi'ni örgütlemek

B- Anadolu'da partizan hareketini örgütlemek ve merkezileştirmek.

Bu iş için Türkiye'yi üç bölgeye ayırmak gerekir.

1. İstanbul, Çanakkale Boğazı, Bursa, İzmir, Edirne (Trakya), Kastamonu vilayetinin bir kesiti. Demek oluyor ki bu bölgeye Karadeniz'in bir kısmı, Marmara Denizi ve Ege Denizi giriyor.

2. ve 3. Anadolu vilayetlerinin Doğu ve Batı grupları.

18 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 78, 80.

19 Tosun, 2019, s. 53; Mustafa Suphi, 1919.

A- Sosyalist ve Sosyal-Demokrat parti örgütlerinde komünist propagandasını şiddetlendirmek, bölgelerde (birer) matbaa elde etmek, birer gazete çıkarmak, edebiyat sağlamak, bizim programa göre hareket edenlerin ve bizim sosyalist partilere sempati duyanların (katılacağı) bir kongre toplamak ve Üçüncü Enternasyonal'in diktatörlük (ilkesini) kabul etmek, ilk fırsatta Türkiye Komünist Partisi'ni ilan etmek.

B- Böylece Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki partizan müfrezeleri arasında bağlar kurmak için cephe gerisi sağlamak ve bu hareketi güçlendirmek için Askerî Devrim Komitesi kurmak gerekir.

Bu teşkilat bağımsız olacak ama bizim örgütlerin güdümünde bulunacak.

Türkiye Askerî Devrim Komitesi'nin bütün işi, gerek Sovyet Rusya'da ve gerekse tüm dünyada sosyal devrim hareketinin devamı ve muhafazası doğrultusunda yoğunlaşacak. O, İngiliz-Fransız işgalcilerine karşı, Anadolu hareketine, bu hareketin Kafkaslar'a yayılmasına, o yerlerde Sovyet erki örgütlenmesine geniş yardım gösterecek. Türkiye Askerî Devrim Komitesi ilk olanaktan yararlanıp Anadolu'daki bütün işleri kendi eline alarak Sosyalist Türkiye'yi kuracak ve sınırdaş Sovyet Rusya'yla el ele verme amacına yönelecek.

İmza: Mustafa Suphi
Moskova 28 Ekim 1919

Bu planın Bolşevik Partisi yönetimi tarafından onaylanması, Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu'na bağlı olarak faaliyet gösteren Mustafa Suphi'nin liderliğindeki Türkiye Komünist Teşkilatı'nın, Türkiye'deki mevcut diğer sosyalist ve sosyal-demokrat partilerle Komünist Enternasyonal'in ilkeleri temelinde ortak bir kongrede bir araya gelerek bir komünist partisi (TKP) kurmaları ve bu amaçla Mustafa Suphi'nin ve teşkilatının diğer yöneticilerinin Türkiye'ye dönmeleri kararının daha o tarihte (Ekim 1919) alınmış olduğunu gösteriyor. Bu belgenin gösterdiği bir başka gerçek, Anadolu'da başlamış olan bağımsızlık mücadelesine müdahil olunmasına, bu mücadele-

nin desteklenip güçlendirilmesine, bunun için partizan müfrezeleri oluşturulmasına da o tarihte karar verilmiş olduğudur.

Bu genel planın hayata geçirilmesi noktasına ancak bir yıl sonra gelinebilecek, Türkiye Komünist Partisi Eylül 1920'de kurulacak ve Türkiye'ye dönüşe yönelik ilk adımlar 1920'nin Ekim ve Kasım aylarında atılmaya başlanacaktır. O aşamada yapılan TKP Merkez Komitesi toplantılarından birine ait tutanaklardan, Türkiye'ye dönecek TKP'ye verilmesi vaat edilen bütçe miktarının da bu planla birlikte karara bağlanmış olduğunu öğreniyoruz. Merkez Komitesi'nin 14 Ekim 1920 tarihli toplantısında Suphi'nin bu konuda verdiği bilgi özetle şöyledir: Söz konusu planın onaylanmasından sonra ve kendisinin Türkistan'a hareketinden hemen önce, planın uygulanması için teşkilata önce, bir bölümü nakit, bir bölümü elmas olarak, toplam 500 bin Romanof rublesi verilmesi uygun görülür; fakat daha sonra, bunun tamamının Türkiye'ye dönüş aşamasında 500 bin ruble olarak ödenmesi kararlaştırılır ve bu karar kayıtlara böyle geçer.[20]

1919 Türkiye'si ve İstanbul'u

Temmuz ve Eylül aylarında toplanan Erzurum ve Sivas kongrelerinin sonucu olarak, Anadolu ve Rumeli'de kurulmuş, yerel eşrafı, büyük toprak sahiplerini, tüccarları temsil eden bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, 1919 sonbaharında, tek bir Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMCH) çatısı altına birleşirler. Heyet-i Temsiliye adıyla oluşturulan 16 kişilik Başkanlık Kurulu'nun beş üyesi, Mustafa Kemal, Rauf Bey, Refet Bey ve Kara Vasıf gibi eski paşa ve yüksek rütbeli subaylardan, dört üyesi eski mebuslardan, dört üyesi eski vali ve kaymakamlardan oluşurken, bir üyesi Nakşibendi şeyhi, bir üyesi aşiret reisi, bir üyesi de toprak sahibidir. Büyük Millet Meclisi'nin açılmasına daha beş ay vardır.

İstanbul'da ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yasal varlığı son bulalı yaklaşık bir yıl olmuş, onun yerine bu cemiyetin

20 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 121.

kadroları Teceddüd, Hürriyetperver Avam ve Milli Türk partileri gibi yeni kurulmuş yasal siyasal partiler oluşturmuşlardır. İstanbul'da ayrıca Heyet-i Temsiliye üyesi de olan İttihatçı Kara Vasıf'ın liderliğinde illegal faaliyet gösteren Karakol Cemiyeti vardır. Bunların dışında, Birinci Dünya Savaşı'nın bitip İttihat ve Terakki iktidarının son bulmasıyla yaşanan göreli siyasi özgürlük ortamında kurulmaya başlayan sosyal-demokrat ve sosyalist partiler de bulunmaktadır: Sosyal Demokrat Fırkası, Türkiye Sosyalist Fırkası ve Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası.

1918'in sonlarında kurulan Sosyal Demokrat Fırkası'nın ardından, 1919 Şubat'ında Hüseyin Hilmi'nin Türkiye Sosyalist Fırkası kurulur. *İdrak* adlı gazeteyi çıkaran bu partinin Genel Sekreteri ise daha sonra Bakû'ye giderek Mustafa Suphi'nin TKP'sine katılacak olan Fazıl Çun'dur. Bu parti ilk kongresini 20 Temmuz 1919'da yapar ve Haliç'teki Bahriye Nezareti'ne bağlı tersane ve fabrikalarda çalışan 1.300 işçinin, Ekim 1919'daki grevini örgütleyerek taleplerinin kabul edilmesini sağlar.[21]

Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi, İttihat ve Terakki hükümeti tarafından kalifiye işçiler olarak yetiştirilmek üzere gönderilmiş genç işçiler arasından, Spartakist ayaklanmaya tanıklık etmiş ve kısmen de katılmış bir grup tarafından 1919 ilkbaharında Berlin'de kurulur. Yayın organı *Kurtuluş*'u, Mayıs 1919'da sayı 1-2 olarak yayımladıktan sonra üyelerinin önemli bir kısmı İstanbul'a döner. Partinin kuruluş aşamasındaki üyeleri arasında Ethem Nejat, Hilmi oğlu İsmail Hakkı, Vedat Nedim Tör ve Baytar Ali Cevdet de vardır ki, bu isimler daha sonra Türkiye Komünist Partisi'nde yöneticilik yapacaklar, Ethem Nejat ile İsmail Hakkı, Mustafa Suphi'yle birlikte Türkiye'ye dönecekler ve birlikte öldürüleceklerdir. Partinin İstanbul'a dönen ekibi burada, Dr. Şefik Hüsnü ile Türkiye Sosyalist Fırkası'ndan Sadrettin Celal (Antel) ve Sosyal Demokrat Partisi'nden Vanlı Kâzım ile birleşerek Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası'nı (TİÇSF) kurma girişiminde bulunurlar ve bu parti nihayet 22 Eylül 1919 tarihinde resmen kurulabilir. *Kurtuluş* dergisi-

21 Tunçay, 2000a, s. 38-42.

ni 3. sayısından itibaren İstanbul'da yayımlamaya başlarlar. Şefik Hüsnü, Sadrettin Celal Antel ve Vanlı Kâzım da daha sonra Türkiye Komünist Partisi'nin yönetiminin önde gelen isimleri arasında yer alacaklardır.

Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye yönelik olarak yaptığı planı Bolşevik Partisi yönetimine sunup kabul ettirdiği tarihte (Ekim 1919), bu planda sözü edilen sosyalist ve sosyal-demokrat partiler bunlardır. Odessa'dan İstanbul'a gönderdiği kendi teşkilatına mensup kadro, İstanbul Komünist (Bolşevik) grubu olarak, bu partilerin var olduğu İstanbul'da örgütlenmeye başlar. İstanbul'a yerleşmiş olan İtilaf kuvvetlerinin yoğun takibi altında çalışmak zorunda kalan bu grubun Moskova'ya gönderdiği raporlardan, bu çalışmaların mahiyeti hakkında bazı ipuçlarının dışında net ve sağlıklı bir fikir edinmek pek mümkün olmuyor.[22] Yine de bu raporlardan anlaşılabildiği kadarıyla, grup İstanbul'a varır varmaz bazı üyeleri İtilaf kuvvetleri tarafından tutuklanır ve faaliyete başlamaları ancak tahliye edildikleri Haziran 1919 sonlarında mümkün olur. Ayrıca İstanbul'da faaliyet gösteren Karakol Cemiyeti ile İttihatçı kadroların içinde faaliyet gösterdikleri yasal partilerle mesafeli bazı ilişkiler kurdukları da anlaşılıyor. Bunun yanı sıra, esas olarak Türkiye Sosyalist Fırkası tabanında çalışmaya ağırlık verdikleri görülüyor. Ağırlık verdikleri bir başka çalışma alanı asker ve subay çevreleri olur; bunların içinde "hücreler" kurulur. Cılız bir varlığa sahip Sosyal Demokrat Fırkası'yla ilgilenmemeleri anlaşılır olmakla birlikte, Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası'yla (TİÇSF) herhangi bir ilişki kurmadıkları, hatta belki varlığından bile haberdar olmadıkları anlaşılıyor. Oysa 1919'un Ekim-Aralık aylarında ülke çapında yapılan Meclis-i Mebusan seçimlerinde, özellikle TİÇSF'nın yürüttüğü kampanya dikkat çekicidir. Baytar Ali Cevdet'in üç yıl sonra, Şubat 1922'de, Komünist Enternasyonal'in Yürütme Komitesi'ne sunduğu raporda, bu partinin 1919 seçimlerine yönelik çalışmaları şöyle anlatılır:[23]

22 Bu raporlar için bkz. Akbulut ve Tunçay, 2012, s. 20-41.

23 Akbulut ve Tunçay, 2012, s. 124.

[TİÇSF] (...) işçileri bir seçim toplantısına çağırdı. 24 Ekim 1919'da 2-3 bin işçi ve çeşitli işçi teşkilatlarından temsilcilerin katıldığı bu toplantıda [Şehzadebaşı toplantısı] (...) birçok partili ateşli konuşmalar yaparak işçileri sınıf savaşına çağırdı. (...) İki aşamalı seçim sistemi protesto edildi, eşitliğe dayalı doğrudan, gizli ve nispi temsile dayalı seçim sistemi istendi. Bu toplantı (...) Türk işçi yığınlarının ilk proleter mitingiydi. (...) Bu seçimlerde parti, İstanbul, İzmir, Eskişehir ve Niğde'de birer aday çıkardı. İstanbul'da bizim partiye 14 oy verildi.[24] Sosyal demokratlar tek oy alamadı. Türkiye Sosyalist Partisi 7 oy aldı. (...) Eskişehir'deki adayımız [Ethem Nejat], milli hareketin çok güçlü olduğu bu yerde ve zamanda, oy sayısı bakımından üçüncü sırada yer aldı.

Suphi Türkistan'da

Mustafa Suphi'nin Bolşevik Partisi yönetimince onaylanan planı Türkiye'ye dönüşü de içeriyordu. Fakat Sovyet Rusya'sının güney sınırları tamamı Beyaz Ordular'ın hâkimiyeti altında olduğu için Türkiye'ye dönüş ancak Türkistan üzerinden, İran veya Kafkasya yoluyla olabilirdi.[25] O nedenle, Suphi 1919'un Kasım ayının sonlarında Taşkent'e gitmek üzere Moskova'dan ayrılır. Samara'ya vardığında Bolşevik Partisi Merkez Komitesi üyesi ve sekreteri Elena Stasova'ya 13 Aralık 1919 tarihli bir mektup gönderir:[26]

Saygıdeğer Stasova Yoldaş,
Moskova'dayken Kazan'da bir süre kalacağımı ve sonra Samara üzerinden Türkistan'a gideceğimi söylemiştim. Moskova-Kazan-Samara yolculuğu on beş gün sürdü. At sırtında yaptığım Ukrayna seyahatinden [Odessa'dan Kiev'e] kalan rahatsızlığım yüzünden Samara'da birkaç gün kalıp tedavi olmak ve uygun

24 İstanbul'da 18 Aralık 1919 günü yapılan ikinci derece seçimlere 469 ikinci seçmen katılmıştı (Koçak, 2018, s. 199). Buna göre, TİÇSF adayının oy oranı % 3'tür.

25 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 80.

26 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 930-02-1-1-2-14. Bu belgeden ve Türkçe çevirisinden yararlanabilmeyi Yalçın Murgul'a ve Emel Akal'a borçluyum.

bir treni beklemek zorunda kaldım. Bununla birlikte, burada çalışmaya devam ediyorum. Daha Türkistan'a varmadan, Doğu'yla ilgili bazı sorunlarla karşılaştım. Doğu devrimiyle ilgili bu konularla ilgilenmeyi görev addettim. Bunlardan en önemlisi Türkler, Farslar, Hindular ve diğer Doğu halklarından oluşan gönüllü askerî birliklerin politik eğitimleri ve bunlara siyasi komiserlerin teminidir. Bir başka sorun ise merkezi Müslüman Askerî Kurul ile Turkfront[27] karargâhı arasındaki anlaşmazlıktır. (Okunamayan bir cümle.) Bu yüzden, Turkfront karargâhında çalışan komünist yoldaşlar beni, benim Doğu sorunları konusundaki bazı eksikliklerimi biliyor olsalar bile, benden yararlanmak amacıyla, onlarla birlikte Türkistan'da kalmamı istediler. Ben ise onlara bunu yapamayacağımı söyledim. Onlarla ancak bir süre birlikte olacağım, yerel askerî birliklerin eğitimi konusunda bazı projeler hazırlayacağım, siyasi çalışmalarına nezaret edeceğim ve daha sonra yoluma devam edeceğim. Merkez Komitesi, Turkfront karargâhına ve Tataristan Cumhuriyeti Devrimci Askerî Şurası'na yeterli sayıda deneyimli ve dürüst komünist atarsa çok iyi olur.

En derin saygılarımla,
M. Suphi
Samara, 13 Aralık 1919

Not: Bu mektupla birlikte size, Doğulu devrimci din adamlarınca yapılmış iki konuşmanın çevirilerini gönderiyorum.[28]

Bu mektuptan anlaşılıyor ki, Suphi'nin askerî birliklerin siyasi eğitimi konusundaki deneyiminden ve uzmanlığından yararlanmak amacıyla Türkistan'da kalıp oradaki çalışmalara yardımcı olması konusundaki ısrarlar daha Taşkent'e varmadan başlamış, o da bunu ancak "bir süreliğine" olmak şartıyla kabul etmiştir. Böylece, daha Samara'dayken, 20 Aralık 1919 tarihli bir kararla, Turkfront'un Siyasi Bölümü'nün Doğu Departmanı'nın yöneticiliğine atanır.[29]

27 Frunze'nin komutasındaki "Türk cephesi" adlı askerî kuvvetler.

28 Bu çeviriler ne yazık ki mevcut değil.

29 TÜSTAV Arşivi, Komintern Fonu, CD No: 1, Klasör No: 1-36, Belge Sıra No: 18a. (Bu belgeden yararlanabilmeyi Dr. Yalçın Murgul'a borçluyum.)

Mustafa Suphi'nin, kendisiyle birlikte Türkiye'ye gitmekle görevlendirilmiş birkaç arkadaşıyla Taşkent'e varış tarihi Ocak 1920'nin son günleridir.[30] O sırada Hazar Denizi sahilleri Beyaz Ordular'ın kontrolü altında olduğu için, Bolşevik Partisi'nin Türkistan'daki çalışmalarına yardımcı olma süresi, 27/28 Nisan 1920'deki Azerbaycan devrimine kadar uzayarak, üç ayı bulur.

Türkistan'da önce Bolşevik Partisi yönetimince oluşturulmuş "Doğu Komünist Teşkilatı" içinde çalışır. Türkistan'daki gerici güçlere ve "komünist maskesi" altında gizlenen Rus egemen çevrelere karşı mücadeleye katkıda bulunur. "Beynelmilel Şark Tebligat Şurası" adlı organı oluşturup başına geçer. Çin, Kaşgar, Buhara, Hive, İran ve Türkiye komünist teşkilatlarının bu çatı altında toplanmasını sağlar. Sultanzade ve Haydar Han ile birlikte İran Kızıl Ordusu'nun ve Adalet Partisi'nin yerel komitelerinin örgütlenmesine ve bu partinin ilk konferansının toplanmasına yardımcı olur. Sibirya'dan gelen Türk savaş esirlerinin Turkfront karargâhına bağlı Türk kızıl kıtası içinde örgütlenmelerini sağlar. Türkistan'da kaldığı üç ay içinde Türkiye Komünist Teşkilatı'nın oradaki üye sayısı 40'a ulaşır.[31]

27/28 Nisan 1920'deki Azerbaycan devrimiyle Hazar Denizi sahillerinde güvenliğin sağlanması üzerine, Mustafa Suphi, XI. Kızıl Ordu Karargâhı tarafından verilmiş, "Mustafa Suphi yoldaş, Türkiye'de parti çalışması için Rusya Komünist Partisi (b) Kafkasya Bölge Komitesi'nin emrine memuriyetle gönderilir" diyen 5 Mayıs 1920 tarihli yetki belgesiyle,[32] 6 Mayıs 1920 günü Bakû'ye hareket eder.[33] Türkistan'daki Türkiye Komünist Teşkilatı'ndan 23 yoldaşıyla birlikte, 22 günlük bir yolculuktan sonra, 27 Mayıs 1920 günü Bakû'ye ulaşır.[34]

---

30 Aslan, 1997, 75n264.

31 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 80; Aslan, 1997, s. 76-77; Sultan Galiyev, 1995, s. 14; Minassian, 2019, s. 122.

32 Aziz, 2009, s. 23.

33 Aslan, 1997, s. 75.

34 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 80.

Dönüşün temel sorunu

Mustafa Suphi'nin 28 Nisan 1920'den 19 Aralık 1920'ye kadar uzanan yaklaşık sekiz aylık "Bakû günleri"nin ağırlık noktasını her bakımdan Türkiye'ye dönüş hazırlıkları oluşturur. Bu hazırlık çalışmalarının en büyük sorunu, Mustafa Suphi'nin Bolşevik Partisi yönetiminden Türkiye'ye dönüş konusunda talep edip umut bağladığı desteği alamaması olur. Mustafa Suphi'nin bu dönemdeki çalışmalarını ele alan araştırmacılar konuyu ya sadece veya esas olarak "Moskova-Ankara" ve "Suphi-Ankara" ilişkileri açısından inceleyip Bolşevik Partisi yönetiminin o dönemdeki politikalarını ve "Mustafa Suphi-Bolşevik Partisi" ilişkisini ya hiç ya da yeterince kapsamlı araştırmadıkları için Türkiye'ye dönüşün bu en büyük sorununu genellikle gözden kaçırdıkları görülüyor.

Mustafa Suphi'nin Bolşevik Partisi yönetimiyle ilişkilerindeki iki kırılma noktası üzerinde, Üçüncü ve Dördüncü Bölümler'de ayrıntılı olarak durmuştuk. Bunlardan birincisi "Doğu sorunu" konusundaki kırılma, ikinci de "Enver Paşa" konusundaki kırılmaydı.[35] Mustafa Suphi'nin 1920'nin yaz ve sonbaharındaki dönüş hazırlıkları sırasında Bolşevik Partisi'nden ve Sovyet Devleti'nden almayı umduğu desteği alamamasında bu iki kırılmanın kuşkusuz ki önemli payı olur. Bolşevik Partisi yönetimi ile Enver Paşa (İttihatçı paşalar) arasında kurulan ittifakı ele alırken işaret ettiğimiz gibi, 1920'nin ikinci yarısından itibaren Mustafa Suphi tümüyle devre dışı bırakılmaya başlar. Bunun en çarpıcı göstergesi, Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinin açık kararlarına rağmen, Anadolu'daki bağımsızlık (isyan) hareketi konusunda izlenecek politika belirlenirken Mustafa Suphi'nin, Bolşevik Partisi ile Türkiye Komünist Teşkilatı arasında uyum sağlanması ve bu teşkilatın yapılacak kongresiyle kurulması hedeflenen Türkiye Komünist Partisi'nin yasal çalışma imkânına sahip olması konusunda Sovyet

35 Bkz. "Üçüncü Bölüm: Doğu Sorunu" ve "Dördüncü Bölüm: Batıya Açılan Pencere" içinde "Alman-Sovyet İttifakı, Enver Paşa ve Mustafa Suphi" ile "Doğu Halkları Kurultayı" alt başlıkları.

hükümetinin Ankara hükümeti nezdinde girişimde bulunması taleplerinin hiç dikkate alınmamasıdır. Mustafa Suphi'nin bu talepleri tümüyle Komünist Enternasyonal'in kararlarına dayanırken, Bolşevik Partisi yönetimi Enver Paşa'yı Anadolu'yla kurduğu ilişkilerin kilit noktasına yerleştirerek o kararları hükümsüz hale getiriyordu.

Türkiye'ye dönüş hazırlıkları sırasında karşılaşılan sorunları daha da ağırlaştıran, çok daha belirleyici hale getiren asıl sorun, dönüşün pratik olarak 1920 yılının ikinci yarısında gündeme gelmiş olmasıydı. 1920 yılı, sadece iki ay süren "Varşova parantezi" dışında, Bolşevik Partisi yönetiminin bütün dikkatini, Sovyet Rusya'nın başta İngiltere olmak üzere kapitalist dünya ile barış içinde bir arada yaşamasına imkân verecek ara çözümler (*modus vivendi*) üzerinde yoğunlaştırdığı yıldır. Böyle bir ara çözüm konusunda İngiltere'nin Sovyet Rusya'ya dayattığı temel koşul ise, İran ve Türkiye başta olmak üzere, Asya'da İngiliz İmparatorluğu aleyhinde propaganda ve örgütlenme yapılmayacağı garantisini vermesidir. Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönme hazırlıklarını yapıp dönüşü gerçekleştirdiği dönem tam da Bolşevik Partisi yönetiminin bu koşulu kabullenip İngiltere'yle müzakerelere başladığı dönemle çakışır.

Mustafa Suphi'nin Bolşevik Partisi'yle ilişkilerinde meydana gelen ve hesaba katılmazsa dönüş aşamasında karşılaştığı sorunların tam olarak anlaşılmasını zorlaştıracak bir üçüncü kırılma daha vardır: Kafkas Bürosu ile ilişkiler...

İttihatçı "Türk Komünist Fırkası" ve Kafkas Bürosu

27 Mayıs 1920 günü Bakû'ye ulaşan Mustafa Suphi, orada genellikle İttihatçı kadroların kurmuş oldukları bir Türk Komünist Fırkası ile karşılaşır. Bu partinin önde gelenleri farklı çevrelerden gelen, çoğu 1915'teki Ermeni soykırımında roller oynamış İttihatçı kişilerden oluşuyordu. Örneğin ünlü İttihatçılar Halil Paşa ve Küçük Talat, ünlü Deyr-i Zor Mutasarrıfı Salih Zeki, Baha Sait, Dr. Fuat (Sabit) bunlar arasındaydı. Bu par-

tinin önde gelenleri arasında, İttihatçı bir geçmişe sahip olmasalar bile, onlarla birlikte partide yer almış savaş esirleri de vardı: Süleyman Nuri, Yüzbaşı Yakup ve Hilmi gibi.

Dr. Fuat, 1908'de kurulan Türk Derneği'nin ilk üyelerinden ve 1911'de kurulan Türk Ocağı'nın kurucularından olup aynı zamanda isim babasıdır.[36] 1914 sonbaharında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rusya sınırında bulunan Teşkilat-ı Mahsusa'ya katılarak bu örgütün baş sorumlularından Bahattin Şakir'in müfrezesinde yer alır ve onun yaverliğini yapar. Ermeni tehciri ve kıyımı sırasında faal olur, katliamı örgütleyen Teşkilat-ı Mahsusa'nın tanınmış kadrolarıyla birlikte çalışır. Erzurum Kongresi sırasında veya sonrasında, Mustafa Kemal tarafından, talimatlarını Kâzım Karabekir'den almak üzere, Kafkaslar'a gönderilir ve Dağıstan'da karşı-devrimcilerle mücadelede Bolşevik kadroların safında yer alarak güvenlerini kazanır. Bölgedeki Kızıl Kuvvetler komutanı Bolşevik Celal Korkmazof'la daha İstanbul'dan, Türk Derneği çalışmalarından tanışıklığı vardır. Kâzım Karabekir'in talimatıyla, Kafkaslar'daki Bolşevik kadrolar nezdinde BMM hükümetinin temsilcisi olarak davranır.

Baha Sait ise, İstanbul'daki İttihatçı Karakol Cemiyeti'nin temsilcisi olarak Kafkaslar'a gelmiş, Türkiye'deki bağımsızlık mücadelesi adına oradaki Bolşevik örgütüyle 11 Ocak 1920 tarihli bir "Savunma ve Saldırı" anlaşması bile imzalamıştır.[37]

Halil Paşa, Küçük Talat'la birlikte, Mondros Mütarekesi sonrasında İstanbul'u işgal eden İtilaf güçleri tarafından tutuklanarak hapsedildikleri Bekirağa Bölüğü'nden Karakol Cemiyeti'nin yardımıyla kaçarak Sivas'a geldiklerinde (Ağustos 1919), Mustafa Kemal tarafından Bolşeviklerle temas kurmak ve silah ve para yardımı sağlamak üzere Kafkaslar'a gönderilir. Halil Paşa, Bekirağa Bölüğü'nde tutukluyken, Ermeni soykırımıyla ilgili açılan davada, 300 bin Ermeni'nin katledilmesinden sorumlu sanık sıfatıyla verdiği ifadede, "İsyan etmişlerdi, imhalarını

36 Dr. Fuat Sabit hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akal, 2005b, s. 131-135.

37 Yerasimos, 2000, s. 109. Sovyet hükümeti ve Mustafa Kemal bu anlaşmayı tanımamışlardır.

emrettim ama saymadığım için kaç kişi oldukları hakkında fikrim yoktur," demiştir.[38]

1915 Ermeni soykırımı sırasında Deyr-i Zor sancağına tehcir edilen Ermenilerden, kendi ifadesiyle, 60 binini katledip çocukları canlı canlı gömen[39] ve "Canavar Zeki" olarak anılan Deyr-i Zor Mutasarrıfı Salih Zeki, mütarekeden sonra İngilizlerin takibinden kurtulmak amacıyla Kafkasya'ya kaçar ve gıyabında idam cezasına çarptırılır.[40] Azerbaycan'da, İstanbul'dan tanıdığı Bolşevik Celal Korkmazov'la kurduğu ilişki sayesinde Müsavat hükümetine karşı propaganda faaliyetine katılır, Azerbaycanlı komünistlerle tanışır, güvenlerini kazanıp 1919'da Bolşevik Partisi'ne üye olur.[41]

Süleyman Nuri, 1917 Nisan'ında Erzurum dolaylarında Rus ordusuna teslim olmuş bir savaş esiridir. Bakû'de esir kampına konur, 1918'de Bakû Komünü ilan edildiğinde, Bolşeviklere katılmak istediğini bildirerek onlar aracığıyla serbest kalır, Bakû Komünü çöktüğünde, bir süre komünarlarla aynı hapishanede kalır, aynı cezaevinde tutuklu bulunan Anastas Mikoyan ve İbrahim Abilov'la özel dostluk kurar, serbest kaldıktan sora Azerbaycanlı Bolşeviklerle birlikte çalışır, güvenlerini kazanarak 1919 yılında Bolşevik Partisi'ne üye olur.[42]

Kâzım Karabekir, 18 Mart 1920'de kurye eliyle Bakû'deki Halil Paşa ile Dr. Fuat'a bir mesaj göndererek, iktidardaki İngiliz yandaşı Müsavat hükümetinin devrilip Anadolu'daki bağımsızlık hareketini destekleyecek bir hükümetin işbaşına gelmesi için çalışılması talimatını verir. Bu mesajı götüren kuryenin dönüşünde verdiği bilgiye göre, o tarihte Bakû'de sözünü ettiğimiz bu kişiler, çevreleriyle birlikte, iki grup halindedirler.

---

38 Dadrian ve Akçam, 2010, s. 63.

39 Avagyan, 2020, s. 51.

40 2 Mayıs 1920 tarihli *Vakit* gazetesinin haberine göre, mahkemece sabit görülen suçu şöyledir: "... yeni bir sürgün bahanesiyle her bir yandan Zor Çölü'ne toplanan Ermenileri tekrar yürüyüşe çıkartarak, düzenlediği atlı ve yaya çetelerle, kendisinin de bizzat bulunup izleyerek, önce yolda soyduktan sonra, Habur Bölgesi'nin üçra köşelerinde onları hunharca katletmek" (Aynı yerde, s. 51).

41 Aynı yerde, s. 55-56.

42 Süleyman Nuri, 2002, s. 235.

Bir yanda, Halil Paşa'nın etrafında toplanmış olan Küçük Talat, Baha Sait ve diğer İttihatçılar; öte yanda, Dr. Fuat'ın etrafında toplanmış olan Süleyman Nuri, Yüzbaşı Yakup ve diğerleri. Halil Paşa'nın başını çektiği İttihatçı grup, iktidardaki Müsavatçılarla iyi geçinmekte, Dr. Fuat'ın grubu ise Bolşeviklerle çalışmaktadır. Kuryenin verdiği bilgiden, Bolşevik Partisi üyesi olan Salih Zeki, o tarihte bu iki grubun da dışındadır. Kâzım Karabekir'in her iki gruba da iletilen masajı üzerine yapılan ortak toplantıda Bolşeviklerle birlikte hareket etmeye karar verilir. İngiliz yandaşı Azerbaycan hükümetini (Müsavatçıları) devirmek ve yerine Bolşeviklerle anlaşacak bir hükümeti iktidara getirmek için çalışılacak, bu hedef doğrultusunda faaliyete geçmek üzere ortak bir komite kurulacaktır. Sekiz kişiden oluşan bu komitede İttihatçı gruptan Halil Paşa, Baha Sait ve iki kişi daha yer alırken, Dr. Fuat'ın grubundan kendisi, Süleyman Nuri ve Yakup yer alırlar. Komiteye bu iki grup dışından bir de Salih Zeki katılır.[43]

Komite, Nisan 1920'de Karabekir aracılığıyla "Meclis-i Mebusan'a" (BMM kastediliyor) gönderdikleri metinde kendileri hakkında şu bilgileri verir:[44]

> [Burada] bir merkezi heyet oluşturuldu. Bu heyet, Bolşevik merkezi heyetiyle işbirliği halinde, onun bir şubesi gibi faaliyet göstermeye başladı. Buradaki Türkleri birleştirmeye çalışacak ve bundan böyle sizinle Bolşevikler arasında temas aracı bu heyet olacaktır. Dolayısıyla askeri, siyasi ve sair hususlara ilişkin bütün yazışmalarda da bundan böyle [bu] heyetin muhatap tutulması uygun olur.

Bu metnin altındaki imza "Türk Komünist Fırkası"dır.

Aynı tarihlerde, Bolşevik Partisi Merkez Komitesi'nin kararıyla, partinin tüm Kafkaslar'daki Bolşevik Partisi faaliyetini yürütecek Kafkas Bürosu kurulur ve başkanlığına Orjonikidze, yardımcılıklarına da Nerimanov ve Budu Mdivani getirilir.[45]

43 Karabekir, 2000, s. 1302-1304.

44 Aynı yerde, s. 1314.

45 Gökay, 1998, s. 102-103.

27/28 Nisan 1920'de Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a ve Bakû'ye girmesiyle gerçekleşen devrimde, bu İttihatçı Türk Komünist Fırkası (İTKF) Kafkas Bürosu'yla tam uyum içinde çalışarak Azerbaycan'daki Müslüman kamuoyunun devrime desteğini sağlamakta, Müsavatçıların Kızıl Ordu'ya karşı direnişini kırmaktadır. Böylece devrimin kansız olarak başarıya ulaşmasında kritik bir rol oynayarak, Kafkas Bürosu'nun güvenini kazanır.[46]

Mustafa Suphi'nin Azerbaycan devriminden bir ay sonra geldiği Bakû'de karşılaştığı İttihatçı Komünist Fırkası'nın ve onu oluşturan kadroların, Bolşevik Partisi'nin Kafkas Bürosu nezdindeki saygınlığı doruktadır. Mustafa Suphi'nin, adı Azerbaycan'da da duyulmuş bir lider olsa dahi, Kafkas Bürosu kadrolarıyla ortak geçmişi yoktur; hele beraberinde getirdiği kadro hiç tanınmamaktadır. Üstelik Mustafa Suphi'yi Sultan Galiyev'le yakın ilişkisinden ötürü "milliyetçilik"le suçlayagelmiş Elena Stasova, Kafkas Bürosu kurulurken bu büroya Orjonikidze'nin sekreteri olarak dâhil olmuştur.[47] 27 Mayıs 1920'de Bakû'ye gelen Mustafa Suphi, oradaki örgütünü bu koşullar altında kurmaya çalışır.

Bakû'ye gelişinin ikinci günü Türkiye Komünist Teşkilatı'nın Seferi Heyeti'ni toplayarak, İttihatçı Komünist Fırkası'nın Bakû Komitesi'ni hiç kurulmamış sayan (ke'enlemeyekun addeden) bir karar alır.[48] Anlaşıldığı kadarıyla, bir sonraki toplantıya kadar geçen iki gün, Mustafa Suphi'nin Kafkas Bürosu'yla yaptığı ve "hiç kurulmamış sayılan" eski komitenin üyelerinin ne olacağına ilişkin görüşmelerle geçer. Suphi, Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu'na bu konuda sunduğu 12 Haziran 1920 tarihli raporunda, yaptığı bu görüşmelerin sonucunu açıklar. Buna göre, yapılan "iki-üç toplantı" sonucunda, Kafkas Bürosu'nun talebi doğrultusunda, İttihatçı Komünist Fırkası yönetiminden beş üye Türkiye Komünist Teşkilatı üyeliğine kabul edilir.[49] Bu beş üye, Dr. Fuat, Süleyman Nuri, Salih Zeki, Yüzbaşı Yakup ve Hilmi'dir. Böylece, İttihat ve Terakki

46 Gökay, 1998, s. 104; Akal, 2013, s. 53; Aslan, 1997, s. 81.

47 Akal, 2005a, s. 225-232.

48 İşlet ve Kesim, 2008, s. 14.

49 Aslan, 1997, s. 86.

Cemiyeti'nin yönetiminde bulunmuş Halil Paşa ve Küçük Talat tasfiye edilmişlerdir. 1915 Ermeni tehciri sırasında on binlerce Ermeni'nin katledilmesinin asli faillerinden Deyr-i Zor mutasarrıfı Salih Zeki'yi Türkiye Komünist Teşkilatı'na dâhil eden Mustafa Suphi değil, Bolşevik Partisi'nin Kafkas Bürosu'dur.

Kafkas Bürosu'yla yapılan bu toplantıların ardından, 1 Haziran 1920 günü yapılan, Seferi Heyet ile dağıtılmış eski İttihatçı Komünist Fırkası'nın Suphi'nin teşkilatına kabul edilen üyelerinin ortak toplantısında, Azerbaycan Komünist Partisi'nin Bakû Komitesi'ne bağlı olarak çalışacak "Bakü Komitesi"nin seçimi yapılır. Seçim sonucunda Bakü Komitesi'ne, üç çekimser oya karşılık 15 oyla Salih Zeki de seçilir.[50] Fakat Türkiye Komünist Teşkilatı'nın o aşamada sadece Mustafa Suphi, Mehmet Emin ve Abid Alimov'dan oluşan Merkezi Heyeti'nin 15 gün sonra (16 Haziran 1920) yapılan toplantısında, "Salih Zeki yoldaşın siyasi yaşamı hakkında bilinenler dikkate alınarak, şimdilik Bakü Bürosu üyeliğinden istifa etmesine" karar verilir.[51] Dört gün sonra yapılan bir sonraki toplantıda ise, Salih Zeki'nin Erzurum, Sivas, Ankara ve Trabzon dolaylarında faaliyette bulunmak üzere Anadolu'ya gönderilmesi kararlaştırılır.[52] 1920 sonbaharında Bakü'ye dönmüş olan Salih Zeki, Türkiye'ye gidecek heyete dahil edilmeyecektir.

Mustafa Suphi'nin Bolşevik Partisi yönetimiyle Doğu sorunu konusunda yaşadığı kırılmaya ek olarak, şimdi de Kafkas Bürosu'yla sorun yaşamaya başladığını Temmuz 1920'de Bakü'ye gelip Suphi'ye misafir olan Zeki Velidi'nin tanıklığından öğreniyoruz. Haziran 1920 sonunda Bolşeviklerle çalışmaya devam edemeyeceğine karar verip Moskova'yı terk eden Zeki Velidi, 6 Temmuz'da Bakü'ye gelerek Mustafa Suphi'yi ziyaret eder. Moskova'yı Lenin veya Stalin'e haber vermeden terk ettiği için takip edilmekten çekinmektedir. Bakü'de kaldığı altı gün boyunca ona misafiri olmasını teklif eden Mustafa Suphi'nin kendisidir. Bu misafirliği boyunca uzun boylu sohbet etme imkâ-

50 İşlet ve Kesim, 2008, s. 15.

51 Aynı yerde, s. 23.

52 Aynı yerde, s. 26.

nı bulurlar. Zeki Velidi, Türkistan'a yönelik planları konusunda bazı şeyler söylemekten çekinmez, çünkü Suphi'nin bunları "Ruslara söylemeyeceğinden" emindir. Suphi de muhtemelen 1919 Kasım'ında toplanan Doğu Halkları Örgütleri İkinci Kongresi sırasında Moskova'da tanıştıkları Zeki Velidi'ye, Bolşevik Partisi yönetiminin izlediği Doğu politikası hakkındaki düşüncelerinden ve Kafkas Bürosu'yla olan ilişkilerinden söz eder. Zeki Velidi'nin bu konudaki tanıklığı şöyledir:[53]

> Ben Bakû'de Türkiyeli komünist Mustafa Suphi'nin evinde kaldım. Onu Moskova'dan tanıyordum. O komünist ise de Rusların Doğu siyasetini beğenmiyordu; bilhassa harp esiri olan Türkiyelilerden bazılarını "hakiki komünist" sayıp kendisini kenara bırakmak istemelerinden dolayı Stalin ve arkadaşlarına küskündü.

"Stalin ve arkadaşlarından" kasıt hemen hemen hepsi Stalin'in yakın arkadaşı olan Kafkas Bürosu, bu büro tarafından "hakiki komünist" sayılanlar da Dr. Fuat, Süleyman Nuri ve Salih Zeki gibi 1919'dan beri beraber çalıştıkları kadrolardır. İleride görüleceği gibi, Dr. Fuat'ın etrafında toplanan (belki Salih Zeki hariç) bu kadrolar, Kafkas Bürosu'ndan aldıkları cesaretle TKP içinde muhalefet odağı haline gelecekler, Türkiye'ye dönüşe karşı çıkacaklar, muhalefetlerini, Mustafa Suphi'nin Bolşevik Partisi yönetimiyle ilişkilerindeki gerginlikten Kâzım Karabekir'i haberdar etmeye kadar vardıracaklardır. Kafkas Bürosu'nun bu tutumu, Mustafa Suphi'nin Bolşevik Partisi'yle ilişkilerindeki üçüncü kırılma noktası olur.

TKP'nin kuruluş kongresi

Türkiye İştirakiyun (Komünist) Teşkilatları'nın Birinci Kongresi 10-16 Eylül 1920 tarihlerinde Bakû'de, Kızıl Ordu Kulü-

53 Togan, 2015, s. 284. Zeki Velidi (Togan) 1 Eylül 1920'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı sırasında Bakû'ye tekrar gelecek, gene Mustafa Suphi'ye misafir olacak ve Kurultay boyunca tanıdığı delegelerle Suphi'nin sağladığı olanaklarla ilişki kuracaktır (aynı yerde, s. 287).

bü'nde toplanır.[54] Kongreye oy hakkına sahip 32, söz hakkına sahip 42 olmak üzere, toplam 74 delege katılır.[55] Bu delegelerin 50 kadarı Süleyman Sami, Salih Zeki ve Baha Ali'nin yaz ayları boyunca Anadolu'da yaptıkları çalışmalar sonucu Türkiye'den, geriye kalanları Türkiye Komünist Teşkilatı'nın Rusya'nın ağırlıklı olarak Karadeniz sahillerinden getirdiği delegelerden oluşur. Kongrenin 10 Eylül'de yapılan açılış oturumunda, Komünist Enternasyonal Merkez Komitesi adına Pavloviç'in, Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi adına Stasova'nın hazır bulunup yaptıkları konuşmalarda kongreyi selamlamaları, TKP'nin kuruluşunu her iki örgütün de onayladığını gösterir. Kabul ettiği program ve tüzükle Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) kurulmasına karar veren bu kongre, aynı zamanda TKP'nin de kuruluş kongresidir.

Kongrenin bir diğer önemli yanı, Türkiyeli dört komünist teşkilatı TKP çatısı altında birleştirmesidir. Bu dört teşkilat şunlardır: Sovyet Rusya'da faaliyet gösteren Suphi'nin Türkiye Komünist Teşkilatı; Şefik Hüsnü ile Almanya'dan gelmiş "Türk Spartakistleri"inin İstanbul'da kurmuş oldukları İstanbul Komünist Grubu (*Aydınlık* çevresi); Suphi'nin Kırım ve Odessa'dan İstanbul'a göndermiş olduğu kadroların burada kurmuş oldukları İstanbul Bolşevik Komünist Grubu ve 1920 yazında Ankara'da kurulmuş olan Türkiye Bolşevik Komünist Partisi.

1919 Mayıs'ında Berlin'den İstanbul'a gelen ve Şefik Hüsnü, Sadrettin Celal (Antel) ve Vanlı Kâzım'ın (Kip) da katılmasıyla Eylül 1920'de Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Partisi'ni (TİÇSP) kuran ve *Kurtuluş* dergisini yayımlamaya başlayan grup, Mart 1920'ye kadar TİÇSP olarak örgütlenir. 16 Mart'ta İngiliz işgal kuvvetlerinin İstanbul'u tam olarak işgal edip Meclis-i Mebusan'ı feshetmeleri ve geniş tutuklamalara başlayıp *Kurtuluş* dergisinin de çıkamaz hale gelmesi üzerine, grubun önemli bir kısmı Anadolu'ya geçerken, İstanbul'da kalanlar illegal "İstanbul

54 Türkiye Komünist Teşkilatı Merkez Bürosu'nun 4 Haziran 1920 tarihli toplantısında kongrenin toplanma tarihi 1 Eylül 1920 olarak saptanmış (Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 42) ama Doğu Halkları Kurultayı'nın toplanma tarihinin o tarihe kaydırılmış olması nedeniyle kongre tarihi 10 Eylül'e alınmıştır.

55 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 42.

Komünist Grubu" (İKG) olarak faaliyet yürütmeye başlarlar. Mayıs 1920 sonlarında bu grup, Komünist Enternasyonal'den Temmuz ayında toplanacak ikinci kongreye iki delege gönderme daveti alır[56] ve Hilmi oğlu Hakkı ile Ethem Nejat'ı Moskova'da toplanacak ikinci kongreye delege olarak gönderir. Fakat Temmuz 1920'de İstanbul'dan yola çıkan bu iki delege kongreye yetişemeyeceklerini anlayınca Bakû'ye yönelirler ve 1 Eylül'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı'nda ve 10 Eylül'de toplanan TKP'nin kuruluş kongresinde İstanbul Komünist Grubu'nu temsil ederler.[57] Şefik Hüsnü'nün deyişiyle, "Böylece bu iki yoldaş, o arada TKP'yi kurmuş olan Suphi ile ilişkiye geçtiler. (...) böylece İKG, TKP'nin bir seksiyonu haline geldi."[58]

Mustafa Suphi'nin Mayıs 1919'da Kırım ve Odessa'dan İstanbul'a gönderdiği Türkiye Komünist Teşkilatı'nın iki yöneticisi (İsmet Lütfi ve Cevdet Ali) ile üyelerinin orada kurdukları komünist grubu da TKP'nin kuruluş kongresinde temsil edilirler. Bu gruptan üç kişi, Hüseyin Sait (Odesa'dan gidenlerden), onun amcazadesi olup İstanbul grubuna katılmış olan Lütfü Necdet ile Ali Cevdet'in Rusya'daki esaret arkadaşlarından Baha Ali 5 Mart 1920'de İstanbul'dan hareket edip önce Bakû'ye gelmişler (o sırada Suphi Taşkent'tedir), oradan Moskova'ya gitmişler ve Suphi'nin Bakû'ye gelmesinden sonra, Temmuz 1920'de Bakû'ye dönmüşlerdir.[59] TKP'nin kuruluş kongresinde bu grubu Lütfü Necdet, Hüseyin Sait, Baha Ali ve İstanbul'dan ne zaman geldiğini tespit edemediğim Latif temsil ederler.[60]

56 Ethem Nejat'ın TKP kuruluş kongresinin altıncı günü yaptığı konuşmada belirttiğine göre, bu davet Komünist Enternasyonal'in Odessa Bürosu tarafından gönderilmiştir (Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 188).

57 Akbulut ve Tunçay, 2012, s. 20, 69, 104, 125, 176.

58 Aynı yerde, s. 176.

59 İşlet ve Kesim, 2008, s. 127-130.

60 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 183. Şefik Hüsnü'nün, Suphilerin Karadeniz'de katledilmelerinden dört ay sonra, 31 Mayıs 1921'de, Komünist Enternasyonal'in üçüncü kongresi için gönderdiği raporda, Suphi'nin İstanbul'a gönderdiği bu grup hakkında, özellikle onun liderliğini yapan İsmet Lütfi hakkında kanıt göstermeden öne sürdüğü iddia şöyledir: "Hali hazırda İngiliz polisinin istihbarat bölümünde ajan olarak çalışan İsmet Lütfi adında bir maceracının girişimiyle, güvenilir olmayan, birbirine pek benzemeyen unsurlardan oluşmuş bu grup, izleyen süreçte dağıldı. En iyi birimler Bakû'ye gidip Türkiye

Ankara'daki illegal Türkiye Bolşevik Komünist Partisi'ne gelince... 1918 başında Moskova'da kurulan MUSKOM'un üç yöneticisinden biri olan ve o yılın yaz aylarında Çek Lejyonu'nun Kazan'a saldırıp MUSKOM Başkanı Vahidov'u öldürmesinden sonra MUSKOM'u terk edip önce Sovyet rejimine isyan etmiş olan Zeki Velidi'nin yanına sığınan, onun verdiği görevle önce Bakû'ye, oradan da İstanbul'a kaçan Şerif Manatov, İstanbul'dan ayrılıp önce Eskişehir'e, 24 Mayıs 1920'de de, "Başkırdistan Cumhuriyeti'ni temsil ettiği"ni iddia ederek Ankara'ya gelir. Orada tanıştığı Salih Hacıoğlu'yla Türkiye Bolşevik Komünist Partisi'ni (TBKP) kurmayı kararlaştırırlar. Başlangıçta Yeşil Ordu'yla kurdukları dirsek temasını keserek, bu partiyi Şerif Manatov, Salih Hacıoğlu, Ahmet, Ziynetullah ve Mustafa Hilmi'den oluşan Başkanlık Kurulu altında, 14 Haziran 1920'de kurarlar.[61] Parti, Ankara'nın yanı sıra Eskişehir'de de örgütlenir. Şerif Manatov'un kurduğu ilişkiler sayesinde parti, yayımladığı bildirileri ve programıyla tüzüğünü, Çerkez Ethem'in Eskişehir'deki matbaasında bastırır. 14 Temmuz 1920 tarihli bildiride, Büyük Millet Meclisi hükümetinin, Hürriyet ve İtilafçılar ile İttihatçılardan farkı olmadığı, Komünist Partisi'nin, İstanbul hükümetiyle de, Ankara hükümetiyle de "hiçbir alâkası olmadığı" açıklanır. 9 Ağustos 1920 tarihli bildiride, Komünist Partisi saflarında "ne yüzü kara ve elleri kanlı İttihatçılardan, ne de İttihatçılardan daha da fena olan İtilafçılardan tek bir kişi olmadığı" duyurulur. Gene Eskişehir'de bastırılan parti programında, "Sovyet diktatörlüğü", Komünist Enternasyonal'e bağlılık, vicdan özgürlüğü ve ulusların kaderlerini tayin hakkı yer alır. Bildirilerden ve parti programından ikişer yüz adedi Çerkez Ethem çetesinin mensuplarına da ulaştırılır.[62] Mustafa Suphi'nin, 15 Haziran 1920 tarihli kararla, hem Anadolu'da örgütlenme yapmak, hem Doğu Halkları Kurultayı ve

---

Komünist Fırkası teşkilatlarına katıldı ve burada kalanlar da çok daha büyük hayatiyet gösterecek olan diğer grubu [Aydınlıkçı İstanbul Komünist Grubu'nu] oluşturdu. (Akbulut ve Tunçay, 2012, s. 104.)

61 Akbulut ve Tunçay, 2007, s. 128.

62 Akbulut ve Tunçay, 2007, s. 88, 91-92, 124-125, 130.

TKP'nin kuruluş kongresi için delege katılımı sağlamak, hem de Mustafa Kemal'e hitaben yazılmış mektubu götürmek üzere gönderdiği Süleyman Sami, Ağustos başlarında geldiği Ankara'da parti yönetimiyle 21 Ağustos günü görüşür. Parti yöneticileri kendilerine yöneltilen sorulara verdikleri yazılı yanıtta, kurdukları Türkiye Bolşevik Komünist Partisi'nin "Üçüncü [Komünist] Enternasyonal esaslarını kabul ettiğini, Bakû'deki Komünist Teşkilatlarının merkez komitesini resmen tanıdığını ve ona bağlılığını" bildirirler.[63] Bu yazılı beyan, anlaşıldığı kadarıyla, TBKP'nin maddi imkânsızlık ve Ankara hükümetinin engellemeleri yüzünden Bakû'ye delege gönderememiş olsa bile, TKP'nin kuruluş kongresinin bütün kararlarına peşinen katıldığı anlamına gelmektedir.

TKP'nin kuruluş kongresinin 15 Eylül 1920 tarihli oturumunda, Ethem Nejat ve Hilmi oğlu Hakkı'nın, "Türkiye'de Komünist Teşkilatlarının Birleşmesi" başlıklı karar önerisi oy birliği ile kabul edilir:[64]

> Komünist teşkilatlarının birbirlerinden habersiz ve ilişkisiz olarak veya herhangi bir teorik anlaşmazlıktan dolayı birbirlerine karşı ilgisiz kalarak veya muhalif vaziyet alarak çalışmaları, sosyal devrimin amaçlarına ulaşmayı olağanüstü zorlaştırmaktadır. Hollanda ve Almanya komünistlerinin bu şekilde fraksiyonlara ayrılmış olması ve bu ülkelerdeki devrimci hareketlerin gelişmelerine ve başarılarına engel olmuştur. Komünist Enternasyonal'in Yürütme Komitesi Başkanı Zinovyev'in ikinci kongrede sunduğu raporda açıkladığı gibi, bu gibi bölünmelere ve ayrılıklara kesinlikle izin verilmeyeceğini bildirmiştir. Kapitalist dünyaya karşı tek ve dik bir devrim cephesi oluşturarak yeterli zafere erişmek için bir ülkede [birbirinden] bağımsız olarak kurulan komünist grupların, bir genel merkez etrafında birleşmesi vazgeçilmezdir. Dolayısıyla, gerek İstanbul'daki komünist grupların, gerek Anadolu veya Rusya'da olayların etkisiyle birbirlerinden ayrı olarak oluşmuş teşkilat-

63 Aynı yerde, s. 129.

64 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 194.

ların, Türkiye Komünist Fırkası ile birleşmesi ve hepsi birlikte tek bir bütün oluşturması ve Türkiye devrimine çalışan yoldaşların ayrı ayrı sahalarda kalarak güçlerini savurganca harcayıp yitirmemeleri gerekir. Biz İstanbul Komünist Grubu'nun yetki sahibi delegeleri olmamız sıfatıyla, İstanbul Komünist Grubu'nun, Türkiye Komünist Fırkası ile birleşmeye hazır olduğunu ilan ve diğer teşkilatların da aynı şekilde hareket etmelerini büyük amacımız adına önerir ve rica ederiz.

Kongrenin 16 Eylül günü yapılan son oturumunda Merkezi Heyet (Merkez Komitesi) seçimi yapılır. Yedi kişilik komiteye Mustafa Suphi, Mehmet Emin, Hilmi oğlu Hakkı, Nazmi, Süleyman Nuri, Ethem Nejat ve İsmail Hakkı (Kayserili) seçilirler. Bu komitenin, kongrenin kapanmasının hemen ertesi günü yapılan ilk toplantısında işbölümü yapılır; Mustafa Suphi TKP'nin başkanlığına, Ethem Nejat sekreterliğine, Mehmet Emin başkan vekilliğine getirilirken, Doğu Halkları Kurultayı'nca oluşturulmuş Şark Şurası yürütmesine seçilmiş olan İsmail Hakkı ise Şark Şurası ve Komünist Enternasyonal'le irtibat sorumluluğuna getirilir.[65]

Türkiye'ye dönüş kararı

Kongrenin hemen ertesi günü yapılan bu tam üyeli Merkez Komitesi toplantısında, parti yönetiminin iki hafta içinde, yani 2 Ekim 1920'ye kadar, 20 kişilik bir teknik heyetle Türkiye'ye dönmesine ve Bakû'de bir Harici Büro bırakılmasına oy birliğiyle karar verilir.[66] Bu kararda Merkez Komitesi'nden kimlerin döneceğine ve Harici Büro'da kimlerin kalacağına dair ayrıntılar yoktur. Ankara hükümetinin böyle bir dönüşü nasıl karşılayacağına dair bir bilgi de henüz gelmiş değildir. Mustafa Suphi ve Mehmet Emin imzalı mektubu Mustafa Kemal'e götürmek üzere yola çıkmış olan Süleyman Sami henüz dönmemiştir.

65 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 22.

66 Aynı yerde, s. 24.

Ertesi gün (18 Eylül 1920) yapılan ikinci toplantıda Eliava'dan gelen bir mektup okunur. Buna göre, Suphi'nin Bakû'ye gelişiyle birlikte başlatılmış seferberlikle, 11. Ordu'ya bağlı olarak oluşturulmuş olan Türk Kızıl Alayı'nın 10 güne kadar Anadolu'ya gönderilmesine karar verilmiştir. Bu kararı değerlendiren Merkez Komitesi, Türkiye'ye dönüşün de bu Kızıl Alay'la birlikte gerçekleştirilmesine ve ayrıca, Kızıl Alay'ın Türkiye'ye gönderilmek üzere olduğu bilgisinin bir kurye ile Kâzım Karabekir'e iletilmesine karar verir.[67]

21 Eylül günü yapılan toplantıda ise dönüş hazırlıklarıyla ilgili bazı kararlar alınır. Dönüşü örgütlemek üzere Ethem Nejat, Mehmet Emin ve İsmail Hakkı'dan (Kayserili) oluşan üç kişilik bir komisyon kurulur. Bu komisyon, Türkiye'ye kimlerin dönüş yapacağını belirlemek, dönüşün örgütlemesini planlamak ve altı aylık bir bütçe hazırlamakla görevlendirilir.[68]

Merkez Komitesi'nin Türkiye'ye dönüş kararını Bolşevik Partisi'nin veya Komünist Enternasyonal'in yönetimlerine onaylatması gerekmez. Türkiye'ye dönüş konusu daha bir yıl kadar önce, Suphi'nin, Bolşevik Partisi Merkez Komitesi'nce onaylanan 28 Ekim 1919 tarihli planıyla zaten karara bağlanmıştır. Önce Türkistan'a gitmesi, ardından Bakû'ye gelmesi de bu kararın sonucudur. Bakû'ye geldikten sonra, 1920 yaz aylarında, kongreyi toplama ve ardından hemen Türkiye'ye dönme planı Bolşevik Partisi yönetimine sunulan raporlarda yer alır. Kaldı ki, kongreye katılıp Bolşevik Partisi Merkez Komitesi adına konuşan Stasova, "Hâlihazırda Türkiye'de çalışmak için geniş bir meydan vardır, Mustafa Kemal Paşa ve taraftarları size karşı gayet müsaadekârdır (hoş görülüdür). Bize karşı müttefik eli uzatmışlardır. [Sizin] kızıl askerlerinize biz vadediyoruz ki, Rusya Kızıl Ordusu yardım edecektir," diyordu.[69] Dönüş kararının, Bolşevik Partisi ve Komünist Enternasyonal nezdinde herhangi bir meşruiyet sorunu yoktur. Sorun, Polonya savaşındaki mağlubiyetten sonra Bolşevik Partisi yö-

67 Aynı yerde, s. 25.

68 Aynı yerde, s. 29.

69 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 49.

netiminin dikkatini İngiltere'yle başlayacağını umduğu Ticaret Anlaşması görüşmelerine çevirmiş olmasında, İngiltere'nin böyle bir anlaşma karşılığında Sovyet Rusya'dan talep edeceği tavizlerdeydi. TKP Merkez Komitesi'nin Türk Kızıl Alayı'yla birlikte Türkiye'ye dönüş kararı aldığı günlerde, Radek'in Moskova'daki Enver Paşa'ya söyledikleri, Stasova'nın kongrede yaptığı konuşmada verdiği sözlerin dayanaksız kalabileceği işaretini veriyordu. Enver Paşa, 17 Eylül 1920 günü Radek'le yaptığı görüşmeyi Kâzım Karabekir'e yazdığı mektupta şöyle aktarıyordu: "Doğu ülkelerinde şimdilik bir devrim beklenemez. Eğer bugün Doğu'da bir isyan mümkün olsaydı bizi beklemezlerdi. Türkiye'ye [Anadolu'daki bağımsızlık mücadelesine] yardım edilmelidir. Rusya ihtiyaç duyduğunda geçici bir süreliğine İngiltere'yle uzlaşmayı kabul eder." Enver Paşa'nın Radek'le yaptığı bu görüşmeden çıkardığı sonuçlar şöyledir: "Ruslar artık, Doğu ve İslâm âleminde doğrudan doğruya, oralara uygun olmayan komünizm ve Kızıl Ordu'yla iş görmeyi bırakarak, oralarda cidden kuvvet sahibi olan en demokratik dâhili teşkilata yardım edeceklerdir. Polonya ile her ne pahasına olursa olsun barış yapılacaktır. Ancak bu şekilde kendilerini toparlayabilecekler ve nefes alabileceklerdir. İngiltere de barış yapmaya çok isteklidir."[70]

İlginç olan nokta, Bolşevik Partisi'nin ve Sovyet hükümetinin Polonya yenilgisi sonrası izlemeyi planladığı politika konusunda Enver Paşa'yı bu şekilde bilgilendirmesine karşılık, Mustafa Suphi ve TKP ile bu konuda herhangi bir ilişki kurmaktan ısrarla kaçınmasıdır.

Kafkas Bürosu'yla gerilen ilişkiler

Kongre'den kısa bir süre sonra Mustafa Suphi'yle Kafkas Bürosu arasındaki ilişkilerin gerginleşmeye başladığı anlaşılıyor. Kongrenin kapanışından on gün sonra, "Azerbaycan Komünist Patisi Merkez Komitesi Sekreteri" imzasıyla TKP Merkez Komitesi'ne gönderilen bir yazıda, *Yeni Dünya*'da gazetenin

70 Karabekir, 1990, s. 57-59.

saygınlığını zedeleyen yazılar yayımlandığı gerekçesiyle, gazetenin redaksiyon üyeleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmesi talep edilir.[71] Bu yazıda, "gazetenin saygınlığına zarar veren" yazıların hangileri olduğu konusunda bir bilgi yoktur. Mustafa Suphi bu yazıya bir hafta sonra verdiği yanıtta, kendisinin de üyesi olduğu yazı kurulu üyelerinin adlarını bildirirken, *Yeni Dünya* gazetesinin o güne kadar çıkmış bütün sayılarının Azerbaycan Komünist Partisi'nde de bulunduğu ve bunlarda gazetenin saygınlığına zarar verici herhangi bir şey bulunmadığını bildirir.

Ama Kafkas Bürosu'yla yaşanan gerginlik böylece giderilmiş olmaz. Daha ileriki günlerde, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne, Mustafa Suphi'nin "partiye ait lojmanlarda Müsavatçıları, milliyetçileri barındırdığı" ihbarları gelmeye başlar.[72] Bu ihbarlar, Yavuz Aslan'ın da tahmin ettiği gibi, büyük olasılıkla, o yılın Temmuz ve Ağustos aylarında Bakû'ye iki kez gelen Zeki Velidi'nin Mustafa Suphi tarafından misafir edilmiş olmasıyla ilgilidir.[73] İhbarı yapan da, gene büyük bir olasılıkla, TKP içindeki muhalif unsurlarından birisidir. Eğer bu ihbarı yapan kişi, ziyaretçinin kim olduğunu da biliyor olsaydı, bunun Mustafa Suphi için sonuçları epey ağır olabilirdi.

Mesele bununla da sınırlı kalmaz. Parti içi muhalefetin lideri konumundaki Dr. Fuat, kendi yandaşı ve TKP Merkez Komitesi üyesi Süleyman Nuri eliyle Kâzım Karabekir'e gönderdiği 25 Kasım 1920 tarihli mektupta, Suphi'nin "zimmetine para geçirme" suçlamasıyla mahkemeye verileceği söylentisinin dolaştığını haber verir.[74] "Zimmetine para geçirme" suçlamasının ayrıntısı konusunda bir açıklama olmamakla birlikte, bu iddianın arkasında, parti içindeki muhalefetin, Suphi'nin "aşırı şatafatlı" bir düğün yaptığı konusunda yaygınlaştırdığı söylentiler olduğu, Kafkas Bürosu'nun da muhalefetin bu iddiasını dava konusu yapmaya hazırlandığı tahmininde bulunulabilir.

---

71 Aslan, 1997, s. 111.

72 Aynı yerde, s. 355.

73 Aynı yerde, s. 355/n 259.

74 Karabekir 1990, 87.

Kafkas Bürosu ile Mustafa Suphi arasındaki ilişkilerin özellikle kongre sonrasında bu boyutlara varacak kadar bozulmasının nedenine dair herhangi bir belgeye ulaşmak mümkün olmadı. Buna rağmen, bu konuda bir tahminde bulunmamıza olanak veren ipuçları yok değil. Dr. Fuat'ın, Suphi liderliğindeki Türkiye Komünist Teşkilatı'nın yönetimine muhalefet etmeye daha Temmuz ve Ağustos aylarında başladığı anlaşılıyor. Teşkilatın Merkezi Heyeti'nin 21-22 Ağustos 1920 tarihli toplantısında, teşkilatın Bakû komitesi üyesi Dr. Fuat ile Sacit'in durumları gündeme gelmişti. Bu iki kişinin Bakû Komitesi aleyhine hazırladıkları bir metin için sempatizanlardan imza toplamaları nedeniyle "Yoldaşlar Mahkemesi"ne verilmeleri, ayrıca Dr. Fuat'ın kamuoyunda kendisini bir komünist olarak değil de, Ankara hükümetinin temsilcisi olarak tanıtıyor olması nedeniyle, Merkezi Heyet'e çağrılarak açıklama yapması kararı alınır.[75] Fakat Bakû Kurultayı ve Kongre hazırlıkları nedeniyle bu konu ancak kongreden sonra, yeni seçilen Merkez Komitesi'nin gündemine gelir. Komite'nin 20 Eylül tarihli toplantısında, TKP'nin Bakû Komitesi'ne üye oldukları halde komünizmle alâkaları kuşkulu olanların tasfiyesi için özel bir komisyon kurulur.[76] Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin, *Yeni Dünya*'da, gazetenin saygınlığına zarar veren yazılar bulunduğu konusundaki mektubunun tarihinin, bu komisyonun kuruluşundan hemen sonrasına denk gelmesi (26 Eylül) dikkat çekicidir. Kurulan bu komisyonun çalışmaları sonucunda, 30 Eylül 1920 günü, Bakû Komitesi'nin üyeliklerinin yenilenmesi gündemli bir genel üye toplantısı yapılarak, haklarında iddialar bulunan kişilerin üyelikleri için oylama yapılır. Bu arada Dr. Fuat'ın durumu da görüşülür. Mustafa Suphi, Bakû'ye gelip Türkiye Komünist Teşkilatı'nın Bakû Komitesi'ni oluşturduğu günlerde, Dr. Fuat Kuva-yı Milliye'nin temsilcisi sıfatıyla Moskova'da olduğundan, onun gıyabında, Kafkas Bürosu tarafından, Bakû Komitesi'ne üye kaydedilmiştir. Bakû'ye döndükten sonra üyelik kartını almak için başvurmamış olduğu halde hâlâ

75 İşlet ve Kesim 2008, 78-80.

76 *Dönüş Belgeleri-1* 2004, 28.

üye göründüğü için durumu ele alınır ve iki çekimsere karşılık 17 oyla üyelikten ihracına karar verilir.[77] Üyelikten ihraç edilmiş olmasına rağmen, başta Merkez Komitesi üyesi Süleyman Nuri ve parti üyesi Yakup olmak üzere, Kafkas Bürosu'ndan cesaret alan bu muhalefet, Türkiye'ye dönene kadar Mustafa Suphi'yi hedef almaya devam eder; hatta Süleyman Nuri'nin Karadeniz katliamından sonra Şark Şurası'na (Kafkas Bürosu'na) Suphi hakkında verdiği 18 Kasım 1921 tarihli raporda suçlamalar akıl almaz boyutlara varır.[78]

Mustafa Kemal'in tüm muhalefeti tasfiye planı

Mustafa Kemal'in tüm muhalefeti (Çerkez Ethem'i, Yeşil Ordu'yu ve Halk Zümresi'ni, Ankara'daki Türkiye Bolşevik Komünist Partisi'ni ve Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Teşkilatı'nı) tasfiye etmeye 1920 Eylül'ünün başında karar verdiği anlaşılıyor. Bu tarih, aynı zamanda "Sovyet Rusya'nın iç darbelerle Türkiye'yi ele geçirmek istediği, bir oldubittiyle Türkiye'de Bolşevizmi kurmak istediği" iddiasıyla güçlü bir anti-komünizm rüzgârının estirilmeye başladığı tarihtir. Oysa daha dört ay önce, aynı Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'e, onun da "Büyük Millet Meclisi'nin Moskova hükümetine Birinci Teklifnamesi" başlığıyla Moskova'ya ilettiği metinde, "Bolşeviklerle birlikte çalışmayı ve hareket etmeyi kabul ediyoruz," diyordu. Ankara'da esen havanın dört ayda gösterdiği bu köklü değişikliğinin hangi vesilelerle yaratıldığını görebilmek için Büyük Millet Meclisi'nin (BMM) açıldığı 23 Nisan 1920'ye dönmemiz gerekir.

BMM'nin 23 Nisan günü açılmasından üç gün sonra Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'e yukarıda sözünü ettiğimiz metni gönderir. 26 Nisan 1920 tarihli bu metin, Bakû'ye gönderilecek askerî heyete ulaştırılması istenen talimat olmasına rağmen Karabekir'in onu "Büyük Millet Meclisi'nin Moskova hü-

77 Aynı yerde, s. 63-64.

78 Bu karalama kampanyasının ayrıntıları için bkz. *Dönüş Belgeleri-2*, 2004, s. 170-175.

kümetine teklifi" haline getirerek Moskova'ya iletmesi üzerine resmî bir anlaşma teklifi halini alır. Bu metinde özetle şu görüşler yer almaktadır:[79]

- Bolşeviklerle birlikte çalışmayı ve hareket etmeyi kabul ediyoruz.
- Bolşevik hükümeti Gürcistan'a bir askerî harekât yaparsa, Türkiye hükümeti de emperyalist Ermeni hükümeti üzerine askerî harekât yapmayı ve Azerbaycan'ı da Bolşevik devletler topluluğuna katmayı taahhüt eder.
- Ortak mücadelemiz için ilk taksit olarak 5 milyon altın ve cephane, askerî teçhizat, vb.'nin Sovyet Cumhuriyeti tarafından temin edilmesi.

Bu metin Moskova'ya, Sovyet Dışişleri Komiserliği'ne ancak Mayıs 1920 sonlarında ulaşabilecektir. O arada, BMM 11 Mayıs 1920 günü Sovyet Rusya'yla ittifak görüşmelerini yürütecek Dışişleri Heyeti'ni belirleyerek Moskova'ya doğru yola çıkarır. Dışişleri Vekili Bekir Sami Bey, İktisat Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk), Dr. İbrahim Tali (Öngören), Lazistan mebusu Osman ve Seyfi'den (Düzgören) oluşan heyet, 69 günlük çok zor ve zahmetli bir yolculuktan sonra Moskova'ya ancak 19 Temmuz 1920 günü varabilecektir.

BMM heyeti yoldayken, Mayıs ayı sonunda Moskova'ya ulaşan iki heyet daha vardır. Bunlardan biri, Bakü'den gelen Dr. Fuat ile Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'dır. Diğeri ise, Berlin'den gelip 27 Mayıs 1920 günü Moskova'ya ulaşan İttihatçı liderler Cemal Paşa, Bahattin Şakir ve Bedri Bey'den oluşan heyettir. Dışişleri Komiserliği Berlin'den gelen İttihatçı heyeti, Halil Paşa ile Dr. Fuat'ın kaldıkları aynı binaya yerleştirir.

Aynı gün Komünist Enternasyonal'in Sekreteri Karl Radek, her iki heyetin mensuplarıyla ortak bir görüşme yapar. Bu görüşme sırasında Cemal Paşa, Moskova'ya geliş nedenlerini, Bolşevik Rusya ile Türkiye arasında bir ittifak anlaşmasını müzakere etmek, Rusya'nın yardımını temin etmek ve özellikle İran

79 Jaeschke, 2011, s. 161-162.

ve Hindistan'da ihtilaller yaparak İngilizleri zor durumda bırakmak olduğunu söyler ve bu amacın Mustafa Kemal ile Talat Paşa arasındaki yazışmalar sonucunda kararlaştırıldığını iddia eder. Dr. Fuat Sabit'in, İttihatçıların Anadolu hareketini temsil ettikleri iddialarına karşı çıkması, ne İttihatçılar tarafından, ne de Radek tarafından dikkate alınır.[80] İttihatçı kadronun Anadolu'daki hareketi temsil etmesi ve Sovyet Rusya'nın onları muhatap alması konusu Radek ile Enver Paşa arasında Berlin'de yapılan görüşmelerde zaten çoktan karara bağlanmış durumdadır. Oysa Cemal Paşa'nın sözünü ettiği 29 Şubat 1920 tarihli Mustafa Kemal'in Talat Paşa'ya yazdığı mektupta böyle bir şey yoktur. Tersine, Mustafa Kemal o mektubunda, kendi onayı alınmadan yapılacak her türlü girişime karşı çıkacağını açıkça belirtmektedir.[81]

3 Haziran 1920 günü Dışişleri Komiseri Çiçerin, komiserliğin Doğu İşleri Müdürü, Radek, Cemal ve Halil paşalar, Bahattin Şakir ve Bedri beyler bir toplantı yaparlar.[82] Bu toplantıdan dört gün önce (30 Mayıs 1920) Çiçerin, Taşnak Ermenistan'ını temsil eden bir heyetle görüşmüş ve Sovyet Rusya'nın Ankara ile Ermenistan arasında arabuluculuk yapmasını onlara kabul ettirmiştir. Buna göre Ermenistan, Sevr Antlaşması'nda öngörülen "Büyük Ermenistan"dan vazgeçecek, buna karşılık Sovyet hükümeti de Ankara hükümetine Van ve Bitlis vilayetlerinin bir kısmının tehcirle yerlerinden edilmiş 300 bin kadar Ermeni'nin yerleşmesine izin vermesini temin edecektir.[83] Çiçerin, 3 Haziran günü yapılan toplantıya, Karabekir tarafından Mustafa Kemal imzasıyla ulaştırılmış olan 26 Nisan 1920 tarihli "Büyük Millet Meclisi'nin Moskova hükümetine Birinci Teklifnamesi" başlıklı notaya hazırladığı yanıtla gelir. Bu yanıt, Ermenistan heyetiyle yaptığı görüşmenin sonuçlarına uygun olarak hazırlanmıştır. Yanıtta, Türkiye'nin Ermenistan ve İran'la arasındaki sınırların belirlenmesinde Rus Sovyet hükümetinin

80 Yerasimos, 2000, s. 144 ve Karabekir, 1990, s. 16.

81 Akal, 2013, s. 152-153.

82 Aynı yerde, s. 146.

83 Yerasimos, 2000, s. 145.

yardımcı olma teklifinin kabul edileceğini umduğunu ve diplomatik ilişkilerin derhal kurulmasına hazır olduklarını belirtmektedir.[84] Toplantıda Çiçerin'in hazırladığı yanıt gözden geçirilirken Radek, "Türkiye ufak bir fedakârlık yaparak, kısa bir süreliğine Ermenistan'a bir miktar toprak verirse elde edeceği yararın büyüklüğünün her türlü tahminin ötesinde olacağı"nı söyler. Buna cevaben Cemal Paşa, bu konuyu yerinde inceleyecek bir "Rus-Türk-Ermeni ortak komisyonu"nun kurulabileceğini söyler ve bu düşüncesini Mustafa Kemal'e iletmeyi üstlenir.[85] Cemal Paşa bu toplantıya Ankara ile Moskova arasında yapılacak bir anlaşma projesi de getirir. Bu projenin metnine ulaşmak mümkün olmadıysa bile, kendisinin aynı akşam Mustafa Kemal'e yazdığı 3 Haziran 1920 tarihli mektubunda verdiği bilgilerden projenin içeriğini öğrenebiliyoruz. Buna göre, Hindistan ve İran'da, İngiltere'nin oralardaki egemenliğine son verecek ihtilaller yapılacak, Hindistan'daki ihtilalin komutanlığı kendisine, İran'daki de Halil Paşa'ya verilecek; ayrıca, Berlin'den Moskova'ya gelmesi beklenen Enver Paşa'nın başında bulunacağı teşkilatın merkezi de Moskova'ya taşınacaktır.[86] Cemal Paşa'nın bu projesi Bolşevik Partisi Merkez Komitesi'nin 8 Haziran 1920 tarihli Merkez Komitesi toplantısında görüşülür ve onaylanır![87]

Ankara hükümeti, Haziran ayı ortalarında, hem Çiçerin'in Ankara'ya verdiği yanıttan, hem Cemal Paşa ile Halil Paşa'nın Sovyet hükümetiyle Ankara adına müzakereler yapmakta olduğundan, hem de Sovyet hükümetinin göndermeye karar verdiği 500 kilo altın yardımını Sovyet temsilcisi Upmal Angarski ile Halil Paşa'nın Ankara'ya ulaştırmak üzere yola çıkacağından haberdar olur ve şu kararlar alınır: (1) Çiçerin'in Ankara ile Ermenistan arasında aracılık yapma önerisinin kabulüne; (2) Ermenistan'a karşı girişilmesi planlanmış olan askerî harekâtın durdurulmasına; (3) İttihatçı liderlerden hiçbirisinin Ankara

84 Aynı yerde, s. 228-229.

85 Yerasimos, 2000, s. 146 ve Karabekir, 1990, s. 16-19.

86 Karabekir, 1990, s. 17-18.

87 Akal, 2013, s. 150.

adına müzakere yapmaya yetkisinin olmadığına ve daha önce bu konuda Halil Paşa'ya verilmiş olan yetkinin sona ermiş olduğunun Sovyet Dışişleri Komiserliği'ne bildirilmesine.[88]

İttihatçı liderlerin Ankara adına müzakere yapmaya yetkilerinin olmadığına dair BMM Hariciye Vekâleti'nin bu yazısı 10 veya 11 Temmuz 1920 günü Moskova'ya ulaşır.[89] Ama bunun hiçbir etkisi olmaz. Moskova, İttihatçıları muhatap almaya devam eder.

BMM'nin Moskova'ya gönderdiği Dışişleri Heyeti nihayet 19 Temmuz 1920 günü Moskova'ya ulaşır. O tarihte Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresi sürmekte olduğundan, Sovyet Rusya'nın Dışişleri Komiserliği ile BMM heyeti arasındaki ilk görüşme Moskova'ya gelişlerinden beş gün sonra, 24 Temmuz 1920 günü gerçekleşir. 29 Ağustos'a kadar aralıklarla devam eden görüşmelerin ayrıntıları Ali Fuat Cebesoy'un anılarında aktarılmaktadır.[90]

24 Temmuz'daki ilk görüşmeye Çiçerin ve yardımcısı Karahan katılır. Ankara hükümeti, İttihatçı liderlerin hükümetleri adına herhangi bir müzakere yapmaya yetkili olmadıklarını bildirmiş olmasına rağmen, Çiçerin toplantının hemen başında, "Biz Cemal ve Halil paşalarla gerekli esasları tespit ettik, diğer ayrıntıları da sizlerle kararlaştırabiliriz," diyerek, bir bakıma, "Bizim muhatabımız sizler değil, Enver Paşa ve şürekâsıdır," demeye getirince, Heyet Başkanı Bekir Sami Bey, Çiçerin'i, "Onlar BMM tarafından görevlendirilmiş kişiler değillerdir. Dolayısıyla yaptıkları girişimler ve verdikleri sözler sadece kendilerini bağlar," diyerek yanıtlar. Bu şekilde karşılıklı güvensizlikle başlayan görüşme, aynı akşam Karahan'la heyet arasında devam eder ama sadece, Ermenilerin Sovyetler tarafından yapılan yardımların Anadolu'ya ulaşmasını engellemesi sorununa ilişkin karışlıklı sohbetle sınırlı kalır.

İkinci görüşme ancak 11 gün sonra, 4 Ağustos 1920 günü gerçekleşebilir. Dışişleri Komiserliği'nin esasa ilişkin görüşme-

88 Yerasimos, 2000, 149.

89 Akal, 2013, s. 151.

90 Cebesoy, 2002, s. 57-85.

lere geçilmesi konusunda acele etmediği görülmektedir. Bunun iki nedeni olabilir: Birincisi, bütün dikkatlerin devam etmekte olan Polonya savaşı üzerinde yoğunlaşmış olması; ikincisi Türkiye ile görüşmelerin akışını doğrudan etkileyecek olan, Ermenistan'la görüşmelerin devam ediyor olması. Üçüncü bir ihtimal olarak, Emel Akal'ın işaret ettiği gibi,[91] Sovyet tarafının Enver Paşa'nın Moskova'ya gelmesini bekliyor olması da sayılabilir. Sadece Karahan'ın katıldığı bu ikinci görüşmede de esasa ilişkin hiçbir konu ele alınmaz.

Çiçerin'in de katılımıyla yapılan bir sonraki oturum ancak 9 gün sonra, 13 Ağustos'ta gerçekleşir. Heyet Başkanı Bekir Sami Bey'in hazırlayıp Ankara'ya gönderdiği tutanağa göre,[92] bu üçüncü toplantı da, gene Ermenistan'ın Anadolu'ya silah ve cephane sevkiyatını engellemesi meselesinin ele alınmasıyla başlar. Konuşmaların bir noktasında Çiçerin'in, Ermenistan'la bir anlaşma yaptıklarını, buna göre Nahçıvan'ın Sovyet ordusunun işgali altında kalmasına karşılık Şahtahtı'dan Culfa'ya giden tren hattının Ermenilerin işgalinde kalacağını ama bunun geçici bir durum olduğunu açıklaması BMM heyetini şaşkına çevirir. BMM heyetinin, yolun açılabilmesi için Ermenistan'a karşı ortak bir askerî harekât düzenlenmesi önerisini reddeden Çiçerin, bu harekâtı Türk tarafının tek başına da yapabileceği önerisini not etmekle yetinir. BMM heyetinin, Halil Paşa ile görüşmelerinde hangi konuların karara bağlandığını sorması üzerine Çiçerin, eski Ermeni vilayetlerinden, örneğin Van, Muş ve Bitlis'ten birtakım yerlerin tehcir edilmiş Ermenilere verilmesi konusunda mutabık kalındığını ve Anadolu'ya gitmekte olan Halil Paşa'nın bunları Ankara hükümetine kabul ettirmeyi ve kendisiyle birlikte giden Sovyet elçilik heyetinin Anadolu'da komünist yayınları dağıtabilmesi konusunda Ankara'nın onayını almayı taahhüt ettiğini söyler. Çiçerin bu açıklamasıyla, Sovyet tarafının esas muhatap kabul ettiği kişilerin BMM heyeti değil, Enver Paşa ve diğer İttihatçı liderler olduğunu bir kez daha vurgulamış olur. Bunun üzerine Bekir Sa-

91 Akal, 2013, s. 160.

92 Aynı yerde, s. 175-181.

mi Bey, başkanı olduğu heyetin Moskova'ya sadece yardım almak ve geçici bir ilişki kurmak amacıyla değil, Sovyet Rusya'yla geleceğe de yönelik bir anlaşma, hata bir birlik ve ittifak esaslarını hazırlamak için geldiğini söyleyince, Çiçerin böyle bir komisyonun kurulup düzenli çalışma yapmasını önererek, komisyon üyelerinin adlarını iki gün içinde bildireceklerini söyleyerek toplantıya son verir.

Umutsuzluğa kapılan heyet, ertesi gün (14 Ağustos) Lenin'le görüşmeyi başarır. Bekir Sami Bey'in tutanağına göre, bu toplantıda sadece tren yolunun Ermenilerin kontrolüne verilmiş olmasının yarattığı sorun ele alınır. Lenin, Nahçıvan-Şahtahtı demiryolunun Ermenilerin kontrolüne verilmesi kararının bir haksızlık ve hata olduğunu, sorunun en kısa zamanda halledilebileceğini umduğunu belirttikten sonra, bir yandan Polonya savaşının devam etmekte olduğunu, öte yandan Kırım'da Vrangel sorununun henüz halledilmemiş olduğunu hatırlatarak, bu koşullarda bir de Ermenistan ve Gürcistan'la sorun yaratmak istemediklerini, kısa bir süre sonra hem Ermenistan'ın hem de Gürcistan'ın sovyetleştirileceğini ve zamana ihtiyaçları olduğunu ima eder. Bekir Sami Bey, hazırladığı tutanakta, Lenin'le yaptıkları bu görüşmeye ilişkin izlenimini şöyle özetler: "Lenin'i pek sevimli bir çehrede, pek açık yürekli bir zat bulduk. Bize ve İslâm âlemine karşı hayırhah gördük."

BMM heyeti ile Dışişleri Komiserliği arasındaki görüşmeler, 17-24 Ağustos 1920 tarihleri arasında teknik düzeyde devam eder. Yusuf Kemal, Sovyet heyetinin başkanının görev yerinin değişmesi nedeniyle ancak eksik olarak parafe edilen "dostluk anlaşması tasarısı"nı Ankara'ya ulaştırmak üzere yola çıkar. O Ankara yolundayken, Bekir Sami Bey'in 12 Ağustos günü Çiçerin'le ve 14 Ağustos'ta Lenin'le yapılan görüşmelere ait raporunu (toplantı tutanaklarını) getiren kurye, 29 Ağustos 1920 günü Ankara'ya ulaşır. Böylece Mustafa Kemal ve Ankara hükümeti, BMM heyeti ile Dışişleri Komiserliği arasındaki görüşmelerin ayrıntıları konusunda resmen haberdar olur: (1) Nahçıvan-Şahtahtı tren hattı "geçici olarak" Ermenilere bırakıldığı için bu yol üzerinden silah ve cephane sevki mümkün değildir;

(2) Sovyet tarafı Ermenistan'a karşı ortak bir askerî harekât düzenlenmesine taraftar değildir ama sorunu kendi güçleriyle çözemedikleri durumda Türk tarafının Sarıkamış ve Şahtahtı havalisini işgal etmesine de karşı çıkmayacaktır; (3) Sovyet tarafı eski Ermeni vilayetlerinden bazılarından, örneğin Van, Muş ve Bitlis'ten belli bir toprağın tehcir edilmiş Ermenilere verilmesini talep etmektedir; (4) Sovyet tarafı Moskova'ya gelmiş olan İttihatçı liderlerle de görüşmektedir ve onlar Ermenilere toprak verilmesini kabul etmişlerdir. Halil Paşa bu görüşü BMM hükümetine kabul ettirmek üzere Ankara'ya gelmektedir; (5) Halil Paşa ayrıca, Ankara'ya gelmekte olan Sovyet elçilik heyetinin komünist yayınları Anadolu'da dağıtmasına izin verilmesini sağlama vaadinde de bulunmuştur.

Ankara hükümeti açısından alabildiğine olumsuz olan bu sonuçlara rağmen, komünizme ve Sovyet Rusya'ya karşı ve İngilizlerden yana olduğu bilinen Bekir Sami Bey'in bu müzakere sürecinden çıkardığı sonuç hiç de umutsuz değildir. Gönderdiği raporun sonunda bu kanaatini şöyle ifade eder:[93]

> Bugüne kadar gerçekleşen görüşme ve temaslarımızdan edindiğim fikir ve kanaat, Sovyet hükümetinin esas itibariyle bize yardım etmeyi kabul ettikleri yönündedir. Ancak gerek Polonya ve gerek Vrangel cephelerindeki meşguliyetleri ve Azerbaycan ve Kazaklardan tamamıyla emin olmadıklarından, özellikle Vrangel'i bahane üretemez bir hale getirmeden Ermenistan'a saldırmaktan çekiniyorlar. Kırım ve Kafkasya'da vaziyete tamamıyla hâkim olmadan bir de başlarına bir Ermenistan ve Gürcistan gailesi çıkarmaktan kaçınıyorlar. Karahan'ın, Ermenilerden yana bir rol oynadığı belli olmakla beraber, gerek mevcut hükümet ve gerek Komünist Fırkası'nın, Taşnak hükümetine darbe indirmek istediklerine de inanıyorum. Dolayısıyla Anadolu'nun durumunun gecikmeye bir an bile uygun olmadığını bilmekle beraber, Ruslardan umudu kesmeyi gerektirecek bir hadise karşısında henüz bulunmuyoruz efendim.

93 Akal, 2013, s. 181.

Fakat Mustafa Kemal'in bu rapordan çıkardığı, daha doğrusu çıkarmak istediği sonuç bambaşka olur. 2 Eylül 1920 günü Ankara hükümetinin Moskova'daki Dışişleri Heyeti'ne de gönderilmek üzere aldığı karar özetle şöyle olur:[94]

- Bolşevik Rusya, İslâm ve Türk ülkelerinde kayıtsız şartsız egemenlik kurma özlemi içindedir. Ama savaş araçları ve teknik bakımdan yoksullaşma olduğu için bu ülkelerden gelen yardım taleplerini karşılayamaz durumdadır. O nedenle, İslâm dünyasında kışkırtmalarda bulunarak güç gösterilerinde bulunmaktadır. Bu tutumunu Batılılarla anlaşma yapıncaya kadar sürdürecektir.
- Bu bağlamda, Türkiye'ye de yardım edecekmiş gibi görünmekte ama bu yardımı yapacak durumda olmadığı için, yapabileceği yardımı da mümkün olduğu kadar ertelemektedir.
- Batı devletleriyle anlaşabilme ihtimali belirdiğinde, karşılığında Türkiye'yi gözden çıkarabilmek için bizimle kesin bir sözleşme yapmaktan kaçınmaktadır.
- Türkleri bağımsız hareket etmekten alıkoyabilmek için, bir oldubittiyle Türkiye'de Bolşevizmi kurmak, ülkenin yöneticilerini yok ederek Türkiye yönetimini Moskova'ya bağlamak istemektedir.
- Bu amaçla gerek sınırlarımızda ve gerekse komşu ülkelerde, Türkiye'yi Bolşevikleştirecek örgütü tümüyle hazır hale getirmişlerse de, ülkemizi bir Bolşevik devrimle ellerine geçirebilmeyi henüz başaramamışlardır.
- Polonya savaşından umduğu başarıya ulaşamamış olması, Vrangel güçleri karşısında da başarısızlığa uğrama olasılığının varlığı, Kafkasya'daki Müslümanların Bolşevikliğe karşı artan hoşnutsuzlukları karşısında Bolşevikler, Türkiye'de komünist devrimi bir çare olarak görecekler ama bunu başaramadıklarında isteklerimizi kabul ederek bizimle bir ittifak arayışına gireceklerdir.

94 Cebesoy, 2002, s. 74-76.

Bu kararların alınmasından 12 gün sonra, Mustafa Kemal, Ali Fuat Paşa'ya yazdığı ve bu sonuçlara nasıl vardığını ayrıntılarıyla açıkladığı 14 Eylül 1920 tarihli mektubunda, Türkiye'deki "komünist faaliyetler" konusundaki teşhislerini ve sadece komünistlerin değil, tüm muhalefetin nasıl tasfiye edileceğine dair planını açıklar:[95]

> Bolşevikler aynı zamanda memleketimizde Bolşevik teşkilatı kurmak için olağanüstü faaliyete başlamışlardır. Bakû'ye gönderdikleri Mustafa Suphi ve arkadaşları vasıtasıyla Türkiye Komünist Genel Merkezi meydana getirdiler. Tamamen Bolşevik fikirlerine kazanılan saf ve saf olmayan kişileri sahilin her noktasına çıkardıkları gibi içeride de Eskişehir ve Ankara'ya kadar göndermişlerdir. Amaçları memlekette bir sosyal devrim yapmaktır.

Bu satırlarla, Mustafa Suphi'nin Türkiye'deki örgütlenme faaliyetlerine atıfta bulunmaktadır. "Sahilin her noktasına çıkardıkları kişiler" derken, başta Salih Zeki olmak üzere, Türkiye Komünist Teşkilatı'nca Karadeniz sahiline ve Erzurum dolaylarına gönderilmiş kişiler kastedilmektedir. "Eskişehir ve Ankara'ya kadar gönderilenler" ile kastedilen, kendisine Suphi ile Mehmet Emin'in mektuplarını ulaştıran ve hem Eskişehir'de hem de Ankara'da Şerif Manatov, Salih Hacıoğlu ve onların kurdukları Türkiye Bolşevik Komünist Partisi yöneticileriyle görüşmeler yapan, ayrıca Yeşil Ordu teşkilatının yöneticileriyle de temas kuran Süleyman Sami'dir.

Ama Mustafa Kemal "komünizm tehlikesi"ni sadece Mustafa Suphi'yle sınırlı tutmayıp, şöyle devam eder:

> Memleketimizin fikir ve devrim taraftarı olan veya bu perde altında türlü amaçlar peşinde koşan adamları da bu durumu fark etmeksizin Bolşevik teşkilatını kolaylaştırmaktadırlar. (...) Biz bu durum karşısında önce memleketi elimizde muhafaza etmek ve ne ıslahat gerekiyorsa hükümet vasıtasıyla yaparak anarşi ve devrim suretiyle Rus bağımlılığına engel ol-

95 İleri 1995, 150-153.

mak (...) kararını (...) verdik. (...) Dahildeki komünizm teşkilatı amaç olarak tamamen bizim aleyhimizdedir. (...) Meclis'te yeni olarak meydana çıkan Halk Zümresi bizim tanıdığımız arkadaşlardır. Bunlar memlekette bir sosyal devrim –kısmen olsun– gereğine inananlardır. (...) Hükümetten ayrı bir zümre yapmaktan vaz geçirmek istedik, mümkün olmadı. Fakat şimdi halkçılık programı altında hükümetçe bir program kabul ettik. Halk Zümresi kendiliğinden dağılmış gibidir. Hacı Şükrü Bey gibi birçok arkadaşlar gizli bir tarzda başladıkları Yeşil Ordu teşkilatı ile oynadılar. Bunu durdurmalarını kendilerine ihtar ettim. (...) Mustafa Suphi Yoldaş'a da yazdığım gibi ne yapılacak ise hükümet vasıtasıyla yapmaktır. Tabiatıyla komünizm ve Bolşevizme açık olarak aleyhtarlığı uygun görmem.

Bu satırlarda sözü edilen Yeşil Ordu ve Halk Zümresi, Çerkez Ethem'in de dahil olduğu ve özellikle Eskişehir ve Ankara'da örgütlü olan Türkiye Bolşevik Komünist Partisi'yle dirsek teması bulunan, mecliste güçlü bir gruba sahip olan eski İttihatçı çevredir. Mustafa Kemal bunları da "Komünizm tehlikesi"nin parçası olarak görmektedir. Ali Fuat Paşa'ya yazdığı mektupta açıkça sözünü etmediği ama kuşkusuz aklında olan asıl tehlike, Moskova'da Bolşevik Partisi yönetimiyle ittifak yapmış olan Enver Paşa ve çevresidir. Stefanos Yerasimos'un isabetle işaret ettiği gibi Ankara hükümetinin 2 Eylül 1920'de aldığı kararın ve Ali Fuat Paşa'ya yazdığı 14 Eylül 1920 tarihli mektupta açıkladığı muhalefeti tasfiye planının arka fonunda "Türk-Sovyet ilişkilerinin İttihat ve Terakki ileri gelenleri aracılığıyla sürdürülüyor" olması yatmaktadır:[96]

> Mustafa Kemal ile İttihat ve Terakki arasındaki ayrılık gittikçe büyümektedir ve Sovyet yöneticilerinin, İttihatçıları, Mustafa Kemal'e karşı kullanabileceği kuşkusu o dönem Türk-Sovyet ilişkilerini devamlı tedirgin eden bir unsur olmuştur. 1920 yazında Anadolu'da kurulan solcu örgütlerin bir kısmı İttihatçıydı ve solculukları Enver ve Cemal paşaların Sovyetlerle ilişkilerinden kaynaklanmaktaydı. Meclis'teki Halk Zümresi gru-

96 Yerasimos, 2000, s. 166-170.

bu Berlin'deki Talat Paşa ile ilişkidedir, bunun yanı sıra Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri ise çoğunlukla Mustafa Kemal ile İttihatçı liderler arasında ikili bir oyun oynamaktadırlar. Bunlardan da önemlisi (...) Bekir Sami'nin raporunu getiren kurye, Enver Paşa ile görüştüğü ve paşanın ilkbaharda bir süvari tümeninin başında Anadolu'ya geleceği haberini de getirir.

Mustafa Kemal, elinin altında olmadığı için bir şey yapamayacağı Enver Paşa ve diğer İttihatçıları şimdilik bir yana bırakarak, onlarla bağlantısı olan Yeşil Orduculari, meclisteki Halk Zümresi'ni ve Çerkez Ethem'i, Ankara'ya davet ettiği Mustafa Suphi'yi örgütüyle birlikte etkisizleştirip tasfiye etmeyi planlamaktadır. Mustafa Suphi'yi Ankara'ya davet eden mektubun da bu planın bir parçası olduğunu bizzat Mustafa Kemal'in kendisi açıkça söylemektedir. Bu planın kritik noktası, uygulamaya konurken "komünizme ve Bolşevizme açık bir aleyhtarlık" görünümü almamasına özen gösterilmesidir.

Yeşil Ordu Cemiyeti, Tokat mebusu Nazım'ın girişimiyle ve liderliğinde, Mustafa Kemal'in de bilgisi ve rızasıyla, Mayıs 1920 ortalarında kurulur. Genel Merkezi, aralarında Bursa mebusu Şeyh Servet, Eskişehir mebusları Eyüp Sabri, Yunus Nadi, Diyarbakır mebusu Hacı Şükrü, Saruhan mebusları Reşit ve Celal, İzmit mebusu Sırrı, Denizli mebusu Hakkı Behiç ve Bursa mebusu Muhittin Baha'nın da bulunduğu 20 civarında mebustan oluşur. Başlangıçta Eskişehir'de ve Ankara'da olmak üzere, iki merkezi heyeti vardır. Yeşil Ordu'nun nizamname ve talimatnamesinde cemiyetin kızıl devrim ordularına bağlı ve onların müttefiki olduğu, vurgunculuk ve hırsızlık demek olan sermayeye, savaş ve askerliğe karşı olduğu, Asya halklarının birliğini savunduğu ve kapılarını savaşa, sermayeye, vurgunculuğa, sınıf ihtiraslarının yarattığı felaketlere sonsuza dek kapattığı belirtilir.[97]

Yeşil Ordu'yu Mustafa Kemal açısından özellikle tehlikeli hale getiren Çerkez Ethem'in bu cemiyete katılması olur. 13 Haziran 1920'de Yozgat'ta Çapanoğlu isyanı başladığında BMM'nin

97 Akbulut ve Tunçay, 2007, s. 18-20.

henüz düzenli bir ordusu yoktur. İsyanı bastırabilecek tek silahlı güç Çerkez Ethem'in Kuva-yı Seyyare denen çete güçleridir. Ethem, BMM'nin isteği üzerine 23 Haziran 1920'de Yozgat'a girip kenti yakıp yıkarak ve 12 kişiyi astırarak isyanı bastırmakla büyük bir prestij ve güç kazanır.[98] 17 Temmuz'da Ankara'ya dönüşünde büyük bir törenle karşılanır. BMM içinde de çoğunluk denebilecek bir desteğe sahiptir. Yeşil Ordu, Çerkez Ethem'i cemiyete üye yapınca, o tarihte Anadolu'daki bağımsızlık hareketinin tek silahlı gücü olan Kuva-yı Seyyare'yi de arkasına almış olur. Bu durumdan rahatsız olan Mustafa Kemal, cepheye yapacağı gezi öncesinde (Temmuz ayı sonlarında) Yeşil Ordu yöneticisi, Tokat mebusu Nazım Bey'in kendisini ziyareti sırasında, cemiyetin faaliyetlerini durdurmasını ister. Nazım Bey ise, "faaliyetin, kendisinin tekrar Ankara'ya dönmesine kadar tatil edilebileceğini, fakat Yeşil Ordu'nun faaliyetlerinin her durumda devam etmesinin gerekli olduğunu," söyler. Bunun üzerine, Mustafa Kemal'in Eylül ayında Ankara'ya dönmesine kadar faaliyetler, Çerkez Ethem'in egemenliğindeki Eskişehir'e kaydırılır.[99] O arada, Bakû'den Ankara'ya gelerek Suphi'nin ve Mehmet Emin'in ortak imzalı mektuplarını Mustafa Kemal'e ileten Süleyman Sami, Nazım Bey'le de görüşür. Nazım Bey bu görüşmede, Türkiye Komünist Teşkilatı'nın Anadolu'daki faaliyetlerinin Yeşil Ordu'ya, Yeşil Ordu'nun kendisinin de Sovyetler'in Ankara temsilciliği kanalıyla Bakû'deki teşkilata bağlanmasını önerir. Süleyman Sami de, bunun için Yeşil Ordu'nun Bakû'ye bir temsilcisini göndermesini önerir. Bu öneri üzerine, Bursa mebusu Şeyh Servet Bakû'ye gitme girişiminde bulunursa da, BMM'nin kendisine izin vermemesi üzerine bu girişim sonuçsuz kalır.[100]

Ağustos ayı sonlarında Çerkez Ethem, Arif Oruç yönetiminde önce *Arkadaş* adıyla çıkartmaya başladığı gazetenin adını, 6 Eylül'de çıkan ikinci sayısından itibaren, *Seyyare-i Yeni Dünya* olarak değiştirir. "İslâm Bolşevik Gazetesi" olarak nitelen-

98 Akal, 2013, s. 279.

99 Akbulut ve Tunçay, 2007, s. 13, 130.

100 Aynı yerde, s. 131.

dirdiği bu gazetenin adındaki "Seyyare", Çerkez Ethem'in askerî kuvveti olan Kuva-yı Seyyare'yi, "Yeni Dünya" da Sovyetler'in "Yeni Dünyası"nı temsil etmektedir. Gazetenin başlığının altında, "Dünyanın Fukara-i Kâsibesi [yoksul çalışanları] Birleşiniz" sloganı yer alır.[101] İllegal faaliyet gösteren Ankara merkezli Türkiye Bolşevik Komünist Partisi (TBKP), ilk bildirilerini Çerkez Ethem'in Eskişehir'deki matbaalarında bastırdığı gibi o tarihlerde Eskişehir'de bulunan Şerif Manatov da bu gazetede yazılar yazar ve Temmuz 1920'de toplanmış olan Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinin "Doğu Halklarına Çağrısı"nın bu gazetede yayımlanmasını sağlar.[102]

Yine aynı tarihlerde, 1920 Ağustos'unun sonlarında, BMM içinde, iddia edildiğine göre, 85 mebus tarafından Halk Zümresi adlı bir grup oluşur. Bu grup, Yeşil Ordu'nun meclis içindeki uzantısıdır.[103] Dahiliye Vekili Hakkı Behiç Bey'in 4 Eylül günü bu görevinden istifası üzerine BMM'de yapılan Dahiliye Vekili seçiminde Halk Zümresi, Mustafa Kemal'in adayına karşı sergilediği direnişle önemli bir güç gösterisinde bulunur. Yeşil Ordu Sekreteri, Tokat mebusu Nazım Bey, Mustafa Kemal'in adayı Refet (Bele) Bey'in aldığı 65 oya karşılık 98 oy alarak Dahiliye Vekili seçilir. Bütün ağırlığını koyduğu halde Halk Zümresi (Yeşil Ordu) karşısında açık farkla azınlıkta kalan Mustafa Kemal, araya Çerkez Ethem'i ve Nurettin Paşa'yı (Sakallı) da sokarak, Nazım Bey üzerinde ağır bir baskı uygular ve onu sağlık sorunlarını mazeret göstererek istifa etmek zorunda bırakır; 6 Eylül'de yenilenen seçimlerde Refet Bey'in seçilmesini sağlar.[104]

İki gün sonra, Yeşil Ordu mebusu Yunus Nadi'nin *Anadolu'da Yeni Gün* adlı gazetesinin 8 Eylül 1920 tarihli sayısında, Halk Zümresi'nin siyasi programı yayımlanır. Buna göre, Halk Zümresi'nin kuruluş amacı, halkı ülke yönetiminin kayıtsız şartsız hâkimi haline getirmektir. Zümre, İslâmiyet'in kut-

101 Şener, 2000a, s. 81-82b

102 Akbulut ve Tunçay, 2007, s. 125.

103 Aynı yerde, s. 24.

104 Aynı yerde.

sal esaslarına dayanmakta, "yolunu Hak yolu, Allah yolu" bilmekte ve hayatını bedensel ve fikirsel emekleriyle kazananları insaniyetin hakiki hizmetkârları olarak görmektedir. Program, nahiye ve sancak yönetimlerinin seçimle oluşacak şûralar (sovyetler) tarafından yönetilmesini ve merkezi şûranın da (Büyük Şûra) bu yerel şûralar tarafından seçilmiş temsilcilerinden oluşmasını öngörmektedir.[105]

Bu programın yayımlanmasından üç gün sonra, yine aynı gazetede, İttihat ve Terakki'nin eski İstanbul temsilcisi Kör Ali İhsan Bey'in "Mesleki Temsil" programı yayımlanır. Halk Zümresi programının esin kaynaklarından biri olan bu program konusunda yaptığı bir açıklamada Ali İhsan, programın "İstanbul İttihat ve Terakki Merkez Heyeti'ne" ait olduğunu söyler. *Yeni Gün* gazetesinde yazdığı yazılarla Halk Zümresi'nin programındaki fikirlerin oluşmasında etkili olmuş İttihatçılardan bir başkası da Muhiddin Bey'dir [Birgen].[106]

Mustafa Kemal, Halk Zümresi'nin hem Dahiliye Vekili seçimlerinde yaptığı gösterişli çıkışla, hem de Enver Paşa'ya bağlı İttihatçılardan esinlenerek açıkladığı siyasi programla yarattığı etkiyi kırmak için, Ali Fuat Paşa'ya yazdığı 14 Eylül 1920 tarihli mektubunda söylediği gibi bir "Halkçılık Programı" yayımlatarak Halk Zümresi'ni dağıtmaya çalışır. Bu program, 18 Eylül'de mecliste görüşülerek, 20 Ocak 1921'de (Mustafa Suphi ile yoldaşlarının Karadeniz'de katledilmelerinden sekiz gün önce) mecliste kabul edilen "1921 Anayasası"nın ön hazırlığı haline gelecektir. Böylece Mustafa Kemal, kökleri Osmanlıdaki anayasa hareketinde olan ve 1917 Ekim Devrimi'nin etkisiyle "doğrudan demokrasi" özelikleri kazanan Halk Zümresi programını "1921 Anayasası" haline getirmiş ama hiç uygulatmayıp kâğıt üzerinde bıraktırarak, ondan sadece muhalefeti tasfiye etmenin bir aracı olarak yararlanmış olur.

Eylül ayıyla birlikte estirilmeye başlayan anti-komünist rüzgârların gereği olan muhalefeti tasfiye planı, Eylül ayının ikinci yarısında Ankara'daki Komünist Parti'ye (TBKP) uygulanır.

105 Aynı yerde, s. 28.

106 Aynı yerde, s. 25, 25/n 38.

Partinin İttihatçılara ve Ankara hükûmetine karşı Eskişehir'de bastırdığı ve dağıttığı bildiriler gerekçe gösterilerek, Şerif Manatov 20 Eylül günü hükûmetin emriyle gözaltına alınıp sorgulanır. Birkaç gün sonra Ankara'ya getirilip Emniyet Müdürlüğü'nün bodrumuna hapsedilir. Sovyet elçilik heyeti 4 Ekim'de Ankara'ya ulaştığında hâlâ tutuklu olan Manatov, heyetin başında bulunan Upmal Angerski'nin önce serbest bırakılmasını talep etmesine, ardından durumu protesto etmesine rağmen, 6 Ekim 1920 günü, apar topar İnebolu üzerinden sınır dışı edilir. Aynı gün, ordu komutanlarına ve sivil organlara bir emirname gönderilerek, Komünist Partisi üyesi subay ve memurların derhal istifa etmeleri gerektiği, etmeyenlerin görevlerinden uzaklaştırılacakları bildirilir. Polise verilen bir talimatla da, parti üyelerinin izlenmesi ve her türlü hareketlerinin günü gününe rapor edilmesi sağlanır.[107] Bunlar Mustafa Kemal'in tüm muhalefeti tasfiye planının ilk adımlarıdır.

Mustafa Kemal'den Suphi'ye koşullu davet mektubu

Mustafa Kemal, Ali Fuat Paşa'ya tüm muhalefeti tasfiye planını açıkladığı 14 Eylül 1920 tarihli mektubunda, Mustafa Suphi'ye yazdığı mektuba da atıfta bulunmaktadır. Sözünü ettiği bu mektup, Mustafa Suphi ile Mehmet Emin'in, Süleyman Sami ile kendisine gönderdikleri 15 Haziran 1920 tarihli mektubu yanıtladığı 13 Eylül 1920 tarihli mektubudur. Buna göre, Mustafa Kemal bu cevabî mektubunu Ali Fuat Paşa'ya yazdığı mektuptan bir gün önce, 13 Eylül 1920'de yazmış ve aynı gün, Bakû'ye hareket etmek üzere olan Memduh Şevket Bey'e ulaştırılmak üzere Kâzım Karabekir'e göndermiştir.

Araştırmacılar arasında, "Mustafa Kemal, Suphi'yi Türkiye'ye davet etti mi, etmedi mi" şeklinde yaşanan uzun tartışmalara konu olan mektup, işte 13 Eylül 1920 tarihli bu mektuptur. Memduh Şevket Bey, Bakû'ye ancak Ekim 1920'nin ortalarında ulaşabilmiştir. Buna göre, Mustafa Kemal'in mektu-

107 Aynı yerde, s. 126, 152.

bu TKP yönetimine en erken Ekim ayının ikinci yarısındaki bir zamanda ulaşmış olmalıdır. Oysa, TKP Merkez Komitesi'nin 1 Ekim 1920 tarihli toplantısında Mustafa Suphi, Mustafa Kemal'in Süleyman Sami kanalıyla göndermiş olduğu 26 Ağustos 1920 tarihli mektuptan söz ederek, "müşterek düşmana karşı mücadele için tam yetkili bir temsilci gönderilmesini" istediğini açıklamakta ve Merkez Komitesi de, Mustafa Kemal'den gelmiş olan bu mektuptan hareketle, BMM ile ilişki kurmak üzere parti yönetiminin Türkiye'ye dönmesine karar vermektedir.[108] Şu halde, Mustafa Kemal'den TKP yönetimine yazılmış bir değil, birincisi 26 Ağustos 1920, ikincisi 13 Eylül 1920 tarihli iki mektup vardır.

Varlığından açıkça kuşkulanıldığı halde[109] metni bugüne dek hiç açıklanmamış 26 Ağustos 1920 tarihli bu ilk mektubun Rusça çevirisi TÜSTAV'ın Komintern Arşivi'nde mevcuttur.[110] 26 Ağustos tarihli birinci mektup ile 13 Eylül tarihli ikinci mektup birbiriyle kıyaslandığında görülür ki, her iki mektubun ana metinleri kelimesi kelimesine aynıdır. Aralarındaki tek fark, hitap bölümüdür. 26 Ağustos tarihli mektup, "Türkiye İştirakiyun Komitesi Heyet-i Merkeziye Reisine" diye başlayıp "Suphi Yoldaş" diye devam etmektedir. 13 Eylül tarihli ikinci mektup ise, "Bakû'de Türkiye İştirakiyun Komitesi Heyet-i Merkeziye Reisi Mustafa Suphi Bey ve Âzâdan Mehmet Emin yoldaşlara"[111] diye başlamaktadır. Birinci mektup, "dosta" yazılan "kişisel bir mektup" edası taşırken, ikinci mektup mesafeli ve resmîdir. Ana metinleri kelimesi kelimesine aynı olmakla birlikte, yazıldığı tarihler ve ortam farklı olduğu için üzerindeki tartışmaların birinci mektup esas alınarak yapılması herhalde daha doğru olur. Mustafa Kemal'in aynı mektubu, daha resmî bir hava vererek, 13 Eylül'de bir kez daha göndermesinin nedenini anlayabilmek için, Mustafa Suphi ile Mehmet Emin'in Süleyman Sami eliyle Mustafa Kemal'e gönderdikleri mektu-

108 *Dönüş Belgeleri-1*, s. 75, 77.
109 Erdem, 2010, s. 176-177.
110 Mustafa Kemal, 1920.
111 Tunçay, 2000b, s. 338.

bun öyküsüne ve Süleyman Sami'nin Mustafa Kemal'le görüşmelerine bir kez daha bakmakta yarar var.

Türkiye Komünist Teşkilatı Merkez Bürosu'nun askerî işlerden sorumlu üyesi Süleyman Sami, Mustafa Suphi ile Mehmet Emin'in 15 Haziran 1920 tarihli ortak imzalı mektuplarını Mustafa Kemal'e vermek üzere 17 Haziran günü yola çıkar. Bu mektupta, Sevr Anlaşması'nın ağır koşullarına rıza göstermiş olan İstanbul hükümetiyle ve onu destekleyenlerle mücadele etmeye karar vermiş olan Türkiye Komünist Teşkilatı'na yardımcı olunacağı ümidi dile getirilmekte, Süleyman Sami'nin teşkilat hakkında bilgi vereceği belirtilmektedir.[112]

Süleyman Sami, Trabzon'a ancak 29 gün sonra, 16 Temmuz'da ulaşabilir. Orada Trabzon Vali Vekili ve 3. Kafkas Kumandanı Rüştü Bey tarafından üç gün boyunca kendi evinde alıkonularak sorgulanır. Bu sorgulamada Süleyman Sami, hem Türkiye Komünist Teşkilatı hem de Mustafa Suphi hakkında geniş bilgi verir. Buna göre Sovyet hükümeti, Türkiye konusunda bu teşkilatla ilişki kurmakta, teşkilatın bütün giderleri Sovyet hükümetince karşılanmaktadır. Teşkilatın hedefi, Türkiye'de Bolşevik devrimini gerçekleştirmektir. Bolşevikler Türkiye'ye yapacakları her türlü yardımı bu teşkilat aracılığıyla yapacaktır. Dolayısıyla teşkilat, Anadolu'da Bolşevik devrimi konusunda BMM'nin ne düşündüğünü öğrenmek istemektedir; Türkiye'ye ilişkin politikasına ve hareket tarzına buna göre karar verecektir. Mustafa Kemal'e sözlü olarak iletmekle görevlendirildiği diğer sorular ise şunlardır: (1) Anadolu'da açık (legal) Bolşevik teşkilatına müsaade edilir mi? (2) Şu anda uygulanmakta olan Bolşevik programının Anadolu'da uygulanması için ne gibi değişiklikler düşünülmektedir? (3) Bolşevik programının uygulanması konusunda Büyük Millet Meclisi'nin bakış açısı nedir?[113]

Süleyman Sami'nin Mustafa Suphi'nin şahsı konusunda verdiği bilgiler ise şöyledir: Suphi, İttihatçılara karşı derin bir öfke beslemektedir. Lenin'in dostluğunu ve güvenini kazanmış-

112 Aynı yerde.

113 Aslan, 1997, s. 269-270.

tır, aralarında özel bir ilişki vardır. Çalışmalarını Bolşeviklerden aldığı talimata göre yapmaktadır. Milli ve dinî hisleri hiç yoktur. Buna karşılık, iyi bir tahsil görmüş olup "ahlâk itibariyle içkiye düşkünlüğünden başka merak edilecek bir hali yoktur."[114]

Süleyman Sami, üç gün süren bu sorgu sırasında kendisi hakkında da geniş ifşaatta bulunarak, Ankara hükümeti hesabına ajanlık yapabileceğini de söyler. Rüştü Bey'in Trabzon'a dönmüş olan ve onu tanıyan savaş esirlerinden doğrulattığı bu ifşaata göre, kendisi de Rusya'daki savaş esirlerinden birisidir. Taşkent'teyken oradaki İttihatçı Türklerin kurduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuş, 1917 devriminden sonra bu cemiyet Bolşeviklerle çalışarak onların güvenlerini kazanmıştır. Suphi'nin Taşkent'e geldikten sonra kurduğu Türkiye Komünist Teşkilatı'na girmiş, Suphi'yle birlikte Bakû'ye gelmiştir. Onun bu durumundan Suphi'nin haberi yoktur. Öğrenilecek olursa hayatı tehlikeye girecektir. Suphi'yi Türkiye'ye dönmeye ikna eden kendisidir. Teşkilat içinde kendisi gibi düşünenler çoğunluktadır. Bu görevi üstlenip gelmesinin nedeni de nasıl hareket etmesi gerektiğine dair talimat almaktır. Böyle bir talimat verilirse, arkadaşlarıyla birlikte Mustafa Suphi'yi istenilen doğrultuda hareket etmek zorunda bırakabilecektir.[115]

Süleyman Sami'nin Bakû'ye döndükten sonra verdiği sözlü rapordan anlaşıldığı kadarıyla, Mustafa Kemal'le, birincisi muhtemelen 6 veya 7 Ağustos günü, Kütahya'dan Ankara'ya geçerken uğradığı Eskişehir'de, ikincisi 26 Ağustos'ta Ankara'da olmak üzere, iki kez görüşmüştür. Mustafa Kemal'in, Mustafa Suphi'ye verilmek üzere yazdığı 26 Ağustos 1920 tarihli mektubu Süleyman Sami'ye bu ikinci görüşmelerinde teslim ettiği anlaşılıyor.[116]

---

114 Aynı yerde, s. 272.

115 Aslan, 1997, s. 271-273. Yavuz Aslan'ın aktardığı bu bilgilerin kaynağı, Genel kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd (ATESE) ve Denetleme Başkanlığı Arşivi'ndeki belgelerdir.

116 *Dönüş Belgeleri-1*, s. 49-50, 53.

Bu mektubun, araştırmacıların Mustafa Kemal'in Suphi'yi Ankara'ya davet edip etmediğine dair uzun tartışmalarına neden olan bölümü şöyledir:[117]

> Amaç ve prensip olarak bizimle tamamen ortak olan Türkiye İştirakiyun [Komünist] Teşkilatı'ndan maddi ve manevi bakımdan hakkıyla yararlanabilmemiz için teşkilatınızın sadece BMM Başkanlığıyla irtibat kurup muhafaza etmesi lâzımdır. Türkiye dahilinde tatbik edilecek her türden teşkilat ve inkılaplar ancak bu kanal vasıtasıyla yapılabilir. Aynı hedefe yürüyen Türkiye İştirakiyun Teşkilatı'yla tamamen tevhidi mesai (işbirliği) yapabilmek üzere BMM nezdine tam yetkili bir temsilci göndermenizi ve BMM tarafından Azerbaycan hükümeti nezdine temsilci olarak Bakü'ye gönderilmiş Memduh Şevket Bey'le ilişki ve işbirliği kurmanızı rica eder bu vesileyle samimi hürmet ve selâmlarımı sunarım.

Mektubun bu satırlarına ek olarak bir de Süleyman Sami'nin Bakû'ye dönüşünde Merkez Komitesi'ne sunduğu sözlü raporunda, yüz yüze yaptıkları görüşme konusunda söyledikleri vardır. Süleyman Sami, Komünist Partisi'nin Türkiye'de legal faaliyetine izin verilip verilmeyeceğine dair soruya Mustafa Kemal'in verdiği yanıtı şöyle aktarır:[118]

> Kemal Paşa, Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetleri'ni ve bunun bir zübdesi [özü] olarak Büyük Millet Meclisi'ni bir sovyet sistemi olarak göstermiş ve nihayetinde demiştir ki: "Bunun için hariçten gelip teşkilat yapmak lüzumsuzdur. Ancak Büyük Millet Meclisi nezdinde sorumlu bir temsilcinizin bizimle ilişki kurması mümkün olmalıdır." Teşkilatın Anadolu'da legal faaliyette bulunmasına izin verilip verilmeyeceği konusundaki sorulara Paşa olumlu yanıt vermedi.

Hem mektubundaki ilgili paragrafı, hem de sözlü olarak verdiği yanıtı yorumlayan bazı araştırmacılar, örneğin Paul Dumont ve Emel Akal, Mustafa Kemal'in "daveti"nin aslında "ül-

117 Tunçay, 2000b, 338.

118 *Dönüş Belgeleri-1*, s. 98, 114.

keye sakın dönmeyin" anlamına gelen açık bir "ret" olduğunu savunurlarken,[119] Mete Tunçay ve Yavuz Aslan tersi görüştedirler.[120] Mustafa Kemal'in yanıtının açık bir "ret" anlamına geldiğini savunan Emel Akal şöyle demektedir:[121]

> [Mustafa Kemal'in] yazdığı mektup o kadar dikkatle kaleme alınmıştır ki, Mustafa Suphi, Mustafa Kemal'in verdiği "gelmesin" mesajını anlamamıştır. (...) Bu mektubu Ankara'ya davet olarak algılamıştır.

Oysa Mustafa Kemal'in hem yazılı hem de sözlü yanıtı kategorik bir ret olmayıp, gayet açık bir "koşullu davet"tir. Söylediği, yurtdışında örgütlenmiş Türkiye Komünist Teşkilatı'nı muhatap almayacağı, o teşkilatın Türkiye'de bağımsız ve yasal örgütlenmesine ve faaliyetine izin verilemeyeceği, her ne yapılacaksa Ankara hükümeti vasıtasıyla yapılabileceği, bunun için Türkiye Komünist Teşkilatı'nın BMM'yle birlikte çalışacak ve ona yardımcı olacak tam yetkili bir temsilcisini göndermesini istemektedir. Bu mektupta ve Süleyman Sami'ye söylediklerinde Emel Akal'ın anlayıp da Mustafa Suphi'nin anlayamadığı "çok dikkatli kaleme alınmış" herhangi bir subliminal (alt algısal) mesajın olmadığı gayet açıktır. Mustafa Suphi de bu yanıttaki koşulları bilerek dönmeyi, bağımsız örgütlenme hakkı için mücadeleyi Türkiye'de vermeyi göze alacak ve bu konudaki tek güvencesi Bolşevik Partisi'nden ve Sovyet Devleti'nden alabilmeyi umduğu destek olacaktır.

Mustafa Kemal'in 26 Ağustos 1920'de Süleyman Sami eliyle gönderdiği mektubu 13 Eylül 1920 günü bir kez daha göndermesinin nedenine gelince... Birinci mektup resmî kanallardan gönderilmemiş, resmî kayıtlara geçmemiş, özel bir mektup niteliğindedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi Eylül başından itibaren komünistler de dâhil tüm muhalefetin tasfiyesi planlarının yapılmaya başlanmasıyla birlikte, Mustafa Kemal'in Mustafa Suphi'ye böyle bir mektup yazdığını belgeleyebilmeye ihti-

119 Dumont, 1977 ve Akal, 2013, s. 262-263, 265.

120 Tunçay, 1998, s. 46-47 ve Aslan, 1997, s. 288-291.

121 Akal, 2013, s. 264-265.

yaç duyduğu anlaşılmaktadır. İngiliz yanlısı muhafazakâr cephenin kendisine yönelttiği Bolşevizmi desteklediği ithamlarına karşı kullanabileceği kanıtlara ihtiyacı vardır ve bunlardan biri de Mustafa Suphi'ye yazdığı mektuptur. O nedenle, bu mektubu yazdığını kanıtlayabilmelidir. Nitekim, 13 Eylül 1920 tarihinde bu mektubu ikinci defa, ama bu kez Bakû'ye BMM'nin temsilcisi sıfatıyla gitmekte olan Memduh Şevket Bey eliyle gönderir. Böylece ertesi gün, muhalefeti tasfiye planını Ali Fuat Paşa'ya yazdığı 14 Eylül tarihli mektupta, Mustafa Suphi'ye yazdığı mektuba atıfta bulunarak şöyle diyebilme imkânına sahip olmaktadır:[122]

> (...) birtakım kimseler hileli bir tarzda komünizm ve benzeri teşkilatına taraftar olduğumu daima yayıyorlar fakat yanlıştır. (..) Mustafa Suphi Yoldaş'a da yazdığım gibi ne yapılacak ise hükümet vasıtasıyla yapmaktır.

BMM'nin 22 Ocak 1921 tarihli gizli oturumunda yaptığı konuşmada da şöyle der:[123]

> Ben doğrudan doğruya Mustafa Suphi'nin mektubuna cevaben yazdım ve onu okuyabilirsiniz. (...) Hiçbir vakitte, merkezi hariçte bulunan bir teşkilatla teşrik-i mesai edemeyiz.

Söz konusu mektubun 26 Ağustos 1920 tarihli ilk versiyonu devlet arşivlerine girmediği için araştırmacılar bugüne kadar sadece 13 Eylül 1920 tarihli ikinci resmî versiyon üzerinden değerlendirmeler yapabilmişlerdir. Oysa, TKP Merkez Komitesi'nin toplantı tutanaklarında Mustafa Kemal'in Memduh Şevket Bey'le gönderdiği 13 Eylül tarihli resmî versiyona hiç atıf yoktur.

Mektubun orijinal versiyonunun Türkiye'ye dönüş yapan Mustafa Suphi'nin üstünde olduğu, ele geçen bu mektubun Mustafa Kemal'e iade edildiği anlaşılıyor. Muhtemelen Trabzon limanında motora bindirilmeden önce yapılan üst aramasında bulunan bu mektup, Trabzon'daki Üçüncü Kafkas Fır-

122 İleri, 1995, s. 152-153.

123 *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, 1999, s. 336.

kası Kumandanı Miralay Nuri Bey tarafından 11 Mart 1921 tarihli mektubun eki olarak doğrudan Mustafa Kemal'e gönderilir. Miralay Nuri Bey'in Mustafa Kemal'e yazdığı mektup şöyledir:[124]

> Mustafa Suphi Bey'in eşyaları arasında çıkan ve zat-ı devletlerine ait olan mektubun emin bir vasıta ile arz ve takdimi Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan [Kâzım Karabekir'den] emir buyrulmuş ve mezkûr mektup ilişikte takdim kılınmış olduğu arz olunur.

Bu mektup devlet kayıtlarına geçirilmeden imha edilmiş olmasaydı, devlet arşivlerine giren araştırmacılar herhalde bu mektuba da ulaşabileceklerdi.

"Bizim meslek dervişlik! Ya herro, ya merro..."

Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönüşünün yanlış olduğunu savunan yorumcular ve araştırmacılar vardıkları bu sonucu haklı gösterebilmek için Mustafa Kemal'in Suphi'ye verdiği yanıtta, Türkiye'de yasal komünist faaliyete izin vermeyeceğini açıkça belirtmiş olmasına vurgu yapmaktadırlar. Bu görüşün o tarihteki TKP yönetimi içindeki tipik temsilcisi, Dr. Fuat'la birlikte hareket eden, müzmin Suphi muhalifi Süleyman Nuri'dir. Süleyman Nuri'ye göre, Mustafa Kemal'in mektubu Türkiye'ye dönüş daveti değildir. Türkiye'ye gidip gelen yoldaşların verdikleri raporlara ve Şerif Manatov'un tutuklanıp sınır dışı edilmesine, Anadolu'da yasal bir örgütlenme ve kuvvet bulunmamasına rağmen parti yönetiminin topluca Anadolu'ya gitmesi doğru değildir. Gidilecekse ancak illegal faaliyet yürütmek üzere sessiz sedasız gidilmesi gerekir.[125] Türkiye'ye dönüşün yanlış olduğunu savunan yorumcuların tümünün üzerinde birleştikleri yaklaşım da aşağı yukarı budur: Türkiye'deki politik ortam ve koşullar yasal dönüş için uygun değildir; Mustafa Ke-

124 Tunçay, 2000b, s. 341. Mete Tunçay, Mustafa Suphi'nin üzerinde bulunan bu mektubun 13 Eylül 1920 tarihli ikinci mektup olduğunu sanmıştır.

125 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 165-167.

mal, komünistlerin yasal çalışmasına izin vermeyeceğini zaten peşinen ve açıkça belirtmiştir.[126]

Oysa Mustafa Suphi'nin, Türkiye'ye dönüş için Mustafa Kemal'den izin beklemesi ya da Türkiye'deki politik ortamın ve koşulların bunun için uygun olduğunu düşünmesi gibi bir şey hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Zaten dönüş kararının ve legal çalışma konusundaki ısrarın altında yatan temel anlayış, mevcut siyasi duruma müdahale ederek, var olan koşulları değiştirmektir. Nitekim TKP'nin kuruluş kongresinin kapanmasının hemen ertesinde yapılan Merkez Komitesi toplantısında (12 Eylül 1920), Türkiye'ye dönüş kararı alınırken, Haziran ayında Ankara'ya gönderilmiş olan Süleyman Sami'nin Mustafa Kemal'den getireceği yanıtın beklenmesine gerek duyulmamasının nedeni budur. Süleyman Sami, Ankara'ya yasal çalışma izni almaya değil, yasal çalışma talebi karşısında Ankara hükümetinin tavrını anlamak üzere gönderilmiştir. Mustafa Kemal'den gelecek yanıt ne olursa olsun, Türkiye'ye dönülecektir. Aynı şekilde, komünistlere karşı tavrın sertleşmekte olduğuna dair gelen haberler de alınan bu kararın gözden geçirilmesini gerektirmemiştir

Mustafa Kemal'in, Süleyman Sami eliyle gönderdiği 26 Ağustos 1920 tarihli mektubu Merkez Komitesi'nin 1 Ekim 1920 tarihli toplantısında, yani Türkiye'ye dönüş kararının alındığı 12 Eylül tarihli toplantıdan 19 gün sonra görüşülür. Sabaha karşı saat 2'ye kadar süren toplantıda Suphi, söz konusu mektubu Merkez Komitesi'nin bilgisine sunarken aynen şöyle der: "Mustafa Kemal (...) tam yetkili bir temsilci istiyor. Merkezi heyetin Anadolu'ya nakli şimdi bir emri-zaruridir. Gerçi fırkamızı [yasal olarak] kurup işimizi geliştirecek bir vaziyet almamız kesin değil."[127] Bir başka deyişle, Mustafa Kemal'in o mektupta öne

126 Emel Akal ayrıca şu görüşü de savunmaktadır: "Bolşevik Devrimi sonrasında sadece Rusya'da faaliyette bulunan TKP'lilerin kapitalist bir ülkede nasıl çalışılacağına ilişkin olarak elbette hiçbir fikri yoktur. Bolşeviklerin ve diğer komünistlerin (...) büyük baskı, yasaklama, kovuşturma, işkence ve hapis tehdidi altında çalıştıklarını bilmeyen, Ankara'da bir "inkılap hükümeti" olduğunu varsayan TKP'liler, Türkiye'de de Bolşevik Rusya'daki gibi rahat çalışacaklarını düşünmektedir" (Akal, 2013, s. 306).

127 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 75.

sürdüğü koşulların legal örgütlenmeye izin verilmeyeceği anlamına geldiğini, Türkçe bilen herkesin anlayabileceği gibi Mustafa Suphi de, diğer Merkez Komitesi üyeleri de anlayabilmişler ama "Öyleyse dönmeyelim," demek kimsenin aklından geçmemiş, Mustafa Kemal'in "BMM'yle temas kuracak tam yetkili bir temsilci gönderin," demesini dönüş kararına bir basamak yaparak, daha önce aldıkları dönüş kararını "Anadolu hükümetiyle münasebet kurmak" ve böylelikle "partinin yasal şekilde çalışma ve örgütlenme yapma imkânını hazırlamak" amaçlı bir dönüş şeklinde yeniden formüle etmişlerdir.[128]

Mustafa Suphi'nin yasal çalışma konusundaki ısrarının nedeni ise Bakû Kurultayı'na ve TKP'nin kuruluş kongresine olabildiğince çok sayıda delege getirebilmek amacıyla Anadolu'da alelacele oluşturulmuş örgütlerin zayıflığını, halkın örgütsüzlüğünü, o koşullarda illegal çalışmayla hiçbir yere varılamayacağını gayet iyi bildiği için başlamış olan bağımsızlık hareketinin yaratmış olduğu ortamda, hem o hareketi destekleyerek hem de legal yayınlarla, açık siyasi çalışmalarla, yığın örgütleri oluşturmakla olabildiğince geniş kitlelere ulaşabilmeyi, fikirsel bir hegemonya kurmayı hedefliyor olmasıdır. İşçi sınıfının hemen hemen hiç olmadığı, olduğu kadarıyla bile hiçbir sendikal mücadele deneyimine sahip bulunmadığı, okuma yazması çok kıt geniş köylü yığınlarıyla kuşatılmış Ankara gibi kasaba irisi kentlerde, polis ve askerin gözleri önünde illegal mücadeleyle hiçbir sonuç elde edilemeyeceğini herhalde gayet iyi biliyordu. Dönüş kararını Mustafa Kemal'in mektubu temelinde tekrar değerlendiren Merkez Komitesi, dönüş kararının hedefini, geniş legal çalışmayla, var olduğu kadarıyla mevcut örgütleri ve gazeteleri güçlendirmek, *Yeni Dünya* gazetesini Anadolu'ya taşımak, siyasi okul oluşturmak, işçi ve köylü çocukları için okullar açmak, gece dersleri örgütlemek, işçi dernek ve birlikleri örgütleyerek Moskova'daki kongrelere delegeler göndermek, gençlik örgütleri kurmak, konferanslar düzenlemek gibi çalışmalar yapmak, bunlar için mücadele etmek olarak formüle eder.[129]

128 Aynı yerde, s. 77.

129 Aynı yerde.

Yedi hafta sonra, 22 Kasım 1920 günü, Türkiye'ye dönüş arifesinde yapılan Merkez Komitesi toplantısında ise Türkiye'den gelen haberler ışığında, dönüşün pratik olarak nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin kimi ayrıntılar görüşülür. Merkez Komitesi'nin hep birlikte dönmemesine, giden heyetin önce Kars'ta Kâzım Karabekir'le görüşmesine, Ankara'ya gidileceği anlaşılırsa, gidenlerin geri dönüp diğerleriyle birlikte Ankara'ya gitmesine, yok eğer tevkif edilme gibi bir ihtimal söz konusu olursa daha ileriye gitmeme, önden giden heyetin başına bir şey gelecek olursa Bakû'de kalanların o konuda etkili olabilecekleri şeyleri yapmaları, o nedenle paranın hepsinin birlikte götürülmemesi, Ankara'ya ulaşmak ve legal çalışmak mümkün olsa bile, o çalışmaya paralel illegal örgütlenme de yapılması gibi konular görüşülür.[130] Kısacası, riskli bir dönüş yapmakta olduklarını herkes bilmekte, kimse "pembe rüya" görmemektedir.

Mustafa Kemal'in mektubunun görüşüldüğü 1 Ekim 1920 tarihli Merkez Komitesi toplantısında ayrıca, dönüşün Anadolu'ya gönderilecek Türk Kızıl Alayı'yla birlikte yapılmasına, Şark Şurası ve Komünist Enternasyonal'le ilişkileri sürdürmek üzere İsmail Hakkı (Kayserili) başkanlığındaki "Harici Büro"nun Bakû'de kalmasına karar verilir.[131]

Dönüş sorununun görüşüldüğü, tartışıldığı, ilgili kararların alınmakta olduğu günlerin birinde Bakû'de bulunan Şevket Süreyya (Aydemir), Ahmet Cevat'la (Emre) birlikte Mustafa Suphi'yi bu dönüşün riskleri konusunda uyarmaya ve dönüşten caydırmaya gittiklerinde yaşadıklarını şöyle anlatır:[132]

---

130 Aynı yerde, s. 220-223.

131 Muhtemelen gerekli düzenlemeler yetiştirilemediği için dönüş kararı Ekim ayının ortasına gelindiğinde hâlâ gerçekleştirilememiştir. O arada, anlaşıldığı kadarıyla Kafkas Bürosu ve 11. Kızıl Ordu Komutanlığı kararıyla, Türk Kızıl Alayı 14 Ekim 1920 günü 750 kadar mevcuduyla Bakû'den hareket eder. Taşnak hükümetine bağlı Ermeni birliklerinin yolu kesmesi ve 11. Kızıl Ordu Komutanlığı'nın "hatalı kararları" nedeniyle girdiği çatışmalar ve ağır kış koşulları yüzünden verdiği kayıplar nedeniyle geri çekilmek zorunda kalır ve dönüş sürecinin Türk Kızıl Alayı'yla birlikte gerçekleştirilmesinden fiilen vazgeçilir. (Alay'ın Anadolu'ya dönüş girişiminin ayrıntıları için bkz. *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 176-179, 190-195.)

132 Aydemir, 1971.

Bulunduğum çevrede bu yolculuğu yersiz, faydasız, hatta zararlı bulan, fazla olarak da tehlikeli gören, benim bildiğim kadarınca yalnız bir kişi vardı: Ahmet Cevat (Emre) Bey!

Mustafa Suphi ve arkadaşlarından bir grubun Anadolu'ya gitmeye karar verdiklerinin duyulduğu gün yanındaydım. Üzgündü. (...)

– Haydi Mustafa Suphi'ye gidelim,

dedi. Onu daha İstanbul'daki basın hayatından tanıyordu. Ona değer veriyordu. (...)

Mustafa Suphi, bizi partisinin binasında, bekletmeden kabul etti. Ayağında çizmeler ve külot pantolonu vardı. Beli kemerli, beyaz bir Kafkas gömleği giymişti. Saçları, dipten traşlıydı. Bıyıkları çok kısa kesilmişti ve gözlük taşıyordu. Bu ziyarette benim söyleyeceğim bir söz olamazdı. Çok gençtim. (...)

Ahmet Cevat Bey düşüncelerini, endişelerini Mustafa Suphi'ye, hiçbir cümle oyununa girişmeden açık, kısa, fakat kesin olarak açıkladı:

– Suphi yoldaş, Anadolu'ya gitme; bırakın şimdi Mustafa Kemal, kendi işlerini kendisi ayarlasın, ona buradan yardım edin. Kaldı ki bu yolculuk tehlikeli. Bu yolculuğun sonu yok!

(...) Mustafa Suphi bunları biraz tedirgin, biraz önem vermeden, hatta denebilir ki sabırsız pozlar içinde dinledi. Cevabı ise aceleci ama kısa ve beklenmeyen şekilde oldu:

– Cevat arkadaş! Bizim meslek dervişlik! Yola çıkacağız. Bu yolculukta ne çıkarsa bahtımıza! Ya herro, ya merro...

Esas olarak İttihat ve Terakki'den gelen kadrolarca yönetilen bağımsızlık mücadelesini hem desteklemek, hem de sürece müdahale etmek amacıyla yapılan bu dönüşün risksiz olmayacağı açıktı. Bu riskleri asgariye indirebilmenin tek güvencesi Bolşevik Partisi'nden ve Sovyet Devleti'nden gelmesi haklı olarak beklenen destekti. Boşa çıkan umut bu oldu.

Ankara-Moskova arasında artan gerginlik

1920 yazı başında Moskova'ya gönderilen Ankara hükümeti heyetinin görüşmelerinden umulan sonuç elde edilemeyince, An-

kara bundan, Moskova'nın "bir oldubittiyle Türkiye'de Bolşevik bir rejim kurarak ülke yönetimini kendisine bağlamak istediği" sonucunu çıkardığına yukarıda değinmiştik. Buna karşılık Moskova da, Ekim 1920 itibariyle, Ankara hükümeti ile İngiltere'nin aralarında anlaşarak Sovyet Devleti'ne karşı bir plan yapmakta olduğundan kuşkulanmaya başlar. Bu kuşkunun ilk temellerinin Kâzım Karabekir'in Bakû'de bulunan Halil Paşa'ya yazdığı 13 Eylül 1920 tarihli mektupla atıldığı anlaşılıyor. Bu mektupla iletilen istihbarata göre, İngiltere İstanbul hükümetini kullanarak Kafkaslar'a saldırmak ve Bakû'yü almak niyetindedir. Bu istihbarat üzerine, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nden Neriman Nerimanov'un, Kafkas Bürosu'ndan Eliava'nın, Dağıstan Sovyeti'nden Celal Korkmazov'un ve Halil Paşa'nın katıldığı özel bir toplantı yapılır ve Anadolu'ya acilen yardım yapılması ve Ermenistan ile Gürcistan'a karşı bir harekât başlatılması önerisinin Eliava tarafından Dışişleri Komiseri Çiçerin'e telgrafla iletilmesi kararlaştırılır.[133] Bu telgraf üzerine, 20 Eylül 1920 gecesi toplanan Bolşevik Partisi Merkez Komitesi, Kuzey Kafkasya'daki durumu yatıştırmak ve Sovyetler'in Kafkas ve Doğu politikasını bir düzene sokmak üzere Stalin'in Kafkasya'ya gönderilmesine karar verir.[134] Sekiz gün sonra, 28 Eylül'de yapılan toplantıda ise "Anadolu hareketine gerçek ve acele yardım yapılması" kararı alınır.[135] Anadolu'ya deniz yoluyla askerî yardım yapılmaya muhtemelen bu kararla birlikte başlanır.

Ankara hükümeti ile İngiltere arasında yakınlaşma ihtimalinden duyulan endişe kuruntudan ibaret değildi. Mustafa Kemal, Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği 14 Eylül 1920 tarihli telgrafında "Rus sorunu kesin bir sonuca bağlanıncaya kadar İngilizlerle böyle çok hafif bir ilişki olanağını sürdürmekten," söz ediyordu.[136] Aynı şekilde İngiltere de, Ekim ayı başında Ankara hükümetini Sovyetler'den uzaklaştırmak amacıyla Ankara'yla temas fırsatlarını kollamaktaydı. O arada Ankara hükü-

133 Yerasimos, 2000, s. 173.

134 Aynı yerde, s. 175. Stalin, Kafkasya'ya ancak 26 Ekim 1920'de gidebilecektir.

135 Aynı yerde, s. 177.

136 İleri, 1995, s. 152.

meti, Sovyetler'in de göz yummasıyla, 28 Eylül'de birinci Ermeni harekâtını yapmış, Sarıkamış'ı zapt etmişti. Ermenilerin savunuculuğunu yapan İngiltere ise bu harekâta, beklenin tersine, hiçbir tepki göstermeyince, Ankara hükümeti ikinci bir harekâta hazırlanırken, Bolşevik Partisi yönetimi ve Sovyet Devleti de İngiltere'nin bu kayıtsızlığını, Ankara'nın İngiltere'yle gizli bir uzlaşma içine girmiş olduğu şeklinde yorumlamaya başlar. Böylece, Ekim ayı başı itibariyle, Ankara-Moskova arasında karşılıklı güvensizlik büyümektedir.

Bolşevik Partisi yönetiminin o tarihlerde Ankara hükümetinin niyetleri konusunda beslediği kuşkuların derinliğini en iyi yansıtan belgelerden biri, Lenin'in 9 Ekim 1920 günü Moskova parti örgütü aktivistlerine hitaben, Sovyet Cumhuriyeti'nin içeride ve dışarıdaki durumu konusunda yaptığı konuşmadır. O tarihte Kızıl Ordu'nun Polonya karşısındaki yenilgisi kesinleşmiş, ateşkes görüşmeleri başlamıştır. Polonya savaşı nedeniyle ticaret anlaşması görüşmelerini Temmuz 1920'de durdurmuş olan İngiltere, müzakerelere tekrar başlamaya hazır olduğunu bildirmiştir. Aynı tarihlerde Ankara hükümeti birinci Ermeni harekâtını gerçekleştirmiş ve İngiltere'nin buna sessiz kalmasından aldığı cesaretle ikinci harekâtı başlatma kararı almıştır.[137] Lenin, sözünü ettiğimiz 9 Ekim tarihli konuşmasını bu koşullarda yapar:[138]

> (...) Kafkaslar'da durum daha da karmaşıktır. Son zamanlarda Türkler Batum'u ve ardından belki Bakü'yü de ele geçirmek amacıyla Ermenistan üzerine yürümeye başladılar. (...) Askerî komplikasyonlar konusunda şu anda bilgi sahibi değiliz. Fransa ile İngiltere arasındaki anlaşmazlıklar ne kadar büyük olursa olsun, zafer yerine yenilgi yaşamakta olduğumuz için bu konuda bir şey yapabilecek durumda değiliz. Görünüşe bakılırsa, böyle anlaşmazlıklar yaşanmaktadır. İngiltere bizimle ticaret yapmak istiyor ve bunu biz de istiyoruz. (...) [Polonya'da] geri çekilmeye başlamamızın üzerinden altı hafta geç-

137 Yerasimos, 2000, s. 177.

138 Lenin, 1977b, s. 216.

ti ve geri çekilmemiz devam ediyor. (...) Kendimizi güçlendirmek için bu ateşkesin her anından yararlanmak mecburiyetinde olduğumuzdan hiç kuşku yoktur.

TKP Merkez Komitesi'nin, Mustafa Kemal'in Süleyman Sami eliyle gönderdiği mektubu 1 Ekim 1920 günkü toplantısında değerlendirerek, Türkiye'ye dönüş kararını bir kez daha alması tam da bu konjonktüre, Ankara ile Moskova arasındaki gerginliğin tırmanmakta olduğu ve Bolşevik Partisi yönetiminin İngiltere'yle başlamış olan müzakereleri riske atmayı hiç istemediği bir döneme denk gelir.

Türkiye'ye dönüş durduruluyor

Şark Şurası 19 Ekim 1920 günü, TKP Merkez Komitesi'nin Türkiye'ye dönüşünü durdurma kararı alır.

14 Ekim 1920 günü yapılan Merkez Komitesi toplantısında Mustafa Suphi, iki gün önce Moskova'dan dönmüş olan Şark Şurası yürütmesinin Başkanı Stasova'ya "Türkiye'ye dönüş" konusunda yaptığı görüşmeyi aktarır. Bu görüşmede, Şark Şurası yürütmesinde Komünist Enternasyonal'i temsil eden Pavloviç de hazır bulunur. Stasova, Türkiye'ye dönüş için verilecek para miktarının, Ekim 1919'da Odessa'dan Moskova'ya gelmiş olan Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönüş konusunda sunduğu planının gerçekleşmesi için belirlenmiş olan 500 bin Romanof rublesi ve mücevherat olduğunu hatırlatır. Mustafa Suphi buna itiraz ederek, bu miktarın tamamının 500 bin rubleye bağlandığını, buna ilişkin kaydın Moskova'da mevcut olduğunu söyler. Eğer bu miktar verilmeyecek olursa Türkiye'ye dönülemeyeceğini vurgular. Pavloviç'in, bu miktarın çok olduğunu, veremeyeceklerini söylemesi üzerine Mustafa Suphi, "Bu arkadaşları baştan savmak için gönderiyorsanız o başkadır. Bu para Türkiye'ye hediye edilmiş paradır, alınamaz," der.[139] Böylece, Türkiye'ye dönüş, bu sorun halledilinceye kadar bir kez daha ertelenmiş olur.

139 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 121-122.

Mustafa Suphi Merkez Komitesi'ne yaptığı açıklamada, yaşanan bu olayı iki nedene bağlar: "Birincisi benim şahsım etrafında cereyan eden mesele, diğeri mücevheratın bir şekilde alınması. (...) Öyle anlaşılıyor ki, bize az bir şey vermek istiyorlar." Hilmi oğlu Hakkı ise, bunun bir güven meselesi olduğunu söyler. Sonuçta, Şark Şurası'na bir yanıt yazılmasına, ayrıca Moskova'ya bir adam gönderilerek durumun oraya da bildirilmesine, dönüş meselesinin yapılacak bu girişimlerden sonra tekrar ele alınmasına karar verilir. Şark Şurası'na yazılacak yanıtta, mevcut paranın ve mücevheratın verilmemesinin Türkiye'ye dönecek olan partinin çalışmalarını zayıflatacağının, Merkez Komitesi'nin bu beklemedik durumun ortaya çıkmasını kendisine karşı gösterilen güvensizliğin sonucu olarak gördüğünün ve Türkiye'ye dönülmezden önce bu meselenin hallini istediğinin belirtilmesi kararlaştırılır.[140]

Stasova ve Pavloviç'le yapılan bu görüşmeden bir hafta sonra Şark Şurası Başkanlık Kurulu, TKP Merkez Komitesi'nin Türkiye'ye dönüş kararını "geçici olarak" durdurur. Şura'nın 19 Ekim 1920 tarihli oturumunda alınan kararın tutanağı şöyledir:[141]

> TKP MK (Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi) ve (Z.B.T.K. Partisi)'nin sunulan bütçe raporlarından anlaşılıyor ki TKP MK, Komünist Partisi'nin çalışma karakterini tamamen hatalı algılıyor ve (...) sadece bir ülkede Sovyet idaresinin varlığı dahilinde mümkün olabilecek büyük ve zor bir ajitasyon-organizasyonu farkındalık çalışma mekanizması öngörüyor.
>
> TKP MK organizasyonunun iddiası ile partinin Türkiye'deki gücü denk düşmemektedir.

---

140 Emel Akal, Şark Şurası'nın TKP'ye verilmesine itiraz ettiği paranın kaynağının, 1918 yazında Idil-Ural bölgesindeki iç savaş sırasında "Kazan burjuvazisinin el konulan servetlerinden Türk komünistlerinin payına düşen kısım" olduğunu iddia etmekte ama bu iddiasına ilişkin herhangi bir kanıt göstermemektedir (Akal, 2013, s. 303). Oysa, Merkez Komitesi'nin bu konuya ilişkin toplantı tutanaklarında, bu paranın 1919 Ekim'inde Bolşevik Partisi tarafından Türkiye'ye dönüşte kullanılmak üzere TKP'ye bağışlanan miktar olduğu hem Stasova hem de Mustafa Suphi tarafından açıkça belirtilmektedir.

141 Akal, 2013, s. 305.

TKP MK, kendi iddialarında yapay bir yoldan ve bütçesi tepeden ödenen profesyonel komünist ve işçi organizasyonlarını tamamen hatalı bir şekilde öngörmektedir. Bu işler için yapılan bütçeye göre (Sovyet göstergeleriyle) ayda milyar rubleyi bulan devasa bir maliyet gerekiyor.

Bu giderler Türkiye'de komünizmin gelişmesine fayda sağlamak için değil, aksine İran'da olduğu gibi işçi-proleter hareketin düzgün gelişimini uzun bir sürece yayarak zarar getirir.

Şark Şurası Prezidyumu, Türkiye'deki devrimci hareketin bu dönemdeki gelişimini olağanüstü önemli saymaktadır. Hatalı bir adımın tüm Doğu'da devrim işini yıkabileceğinden endişe ederek TKP MK'nın Türkiye'ye gidişini geçici olarak durdurmuştur. TKP MK ve Şark Şûrası Prezidyumu yapılan hataların aydınlatılması ve organizasyonun doğru prensiplerinin tertibi için ortak toplantı düzenlemeye karar vermiştir.

Şark Şurası'nın dönüşü durdurma gerekçeleri, Anadolu'nun o günkü koşullarında yürütülecek komünist faaliyet konusunda Mustafa Suphi'nin ve Merkez Komitesi çoğunluğunun anlayışıyla Şark Şurası'nın konuya yaklaşımı arasındaki derin uçurumu gözler önüne seriyordu. Mustafa Suphi, Anadolu'da henüz adı anılmaya değer herhangi bir komünist örgütlenme olmadığından ve bunun Bakû'den Anadolu'ya kadro göndererek, illegal çalışmayla yaratılamayacağından hareketle ve halk arasında Bolşevizme beslenen yaygın sempatiden yararlanma imkânlarını göz önünde bulundurarak, alabildiğine geniş ve dikkat çekici düzeyde legal yayın ve diğer faaliyetlerle fikirsel hegemonyaya dayalı bir çekim merkezi yaratmayı planlıyordu. Böyle bir faaliyet için gerekli maddi imkânlar için de 1919 Ekim'inde Türkiye'ye dönüş için kendisine bağışlanacağı vaat edilmiş 500 bin rubleyi talep etmekteydi.

Aslında fiilen Kafkas Bürosu demek olan Şark Şurası ve Stasova ise, TKP'nin Anadolu'daki gücünün bu çapta bir legal faaliyet yürütmeye yetmeyeceği gerekçesiyle, bu büyüklükte bir bütçenin verilemeyeceğini, hatta böyle bir çalışmanın Türkiye'de komünizmin gelişmesine zarar vereceğini, İran'daki-

ne benzer sonuçlar doğurabileceğini iddia ediyordu. İran'daki durumun ortaya çıkmasının en önemli nedenlerinden birinin Kafkas Bürosu'nun İran Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne dayattığı sekter politikalar olmuşken,[142] buna sebep olan Kafkas Bürosu'nun kendi neden olduğu bu sonucu Şark Şurası Başkanlık Divanı üzerinden şimdi TKP'nin Türkiye'ye dönüşünü durdurmanın gerekçesi haline getirmesi, Mustafa Suphi'nin işaret ettiği gibi, "âdeta bir isnat (iftira)" oluyordu.[143]

Şark Şurası bu kararı almazdan kısa bir süre önce Stasova Moskova'dadır. Orada Bolşevik Partisi yönetimiyle TKP'nin Türkiye'ye dönüş meselesini herhalde konuşmuş olmalıdır. Şark Şurası'nın böyle bir "dönüşü durdurma" kararını kendi başına alabildiğini varsaymak akla yatkın görünmüyor. Büyük bir ihtimalle, Bolşevik Partisi yönetimi, İngilizlerin Kafkaslar'a müdahale planlarını, Ankara hükümetinin Ermenistan'a saldırmasını, Kafkaslar'da yükselmekte olan gerginliği dikkate alarak, TKP Merkez Komitesi'nin o aşamada Türkiye'ye dönüşünü uygun bulmamıştır. Şark Şurası'nın ise Moskova'nın bu kararını TKP yönetimine yoldaşça açıklamak yerine böyle suçlayıcı gerekçelerle "dönüşü durdurma" kararı alması, üstelik bunu Şark Şurası Başkanlık Divanı'nın üyesi ve TKP Merkez Komitesi üyesi İsmail Hakkı'nın (Kayserili) hazır bulunmadığı bir toplantıda yapması,[144] Kafkas Bürosu ile Mustafa Suphi arasında zaten gergin olan ilişkileri daha da gerginleştirmiş olsa gerektir.[145]

---

142 Kafkas Bürosu'nun İran Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne dayattığı sekter politikalar için bkz. "Dördüncü Bölüm: Batıya Açılan Pencere" içinde "Gilan (İran) Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" ara başlığı.

143 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 139.

144 Aynı yerde, s. 138.

145 Emel Akal, Şark Şurası'nın bu "durdurma kararı"nın gerçek nedeninin, Süleyman Nuri'nin Şark Şurası'na 16 Ekim 1920 tarihinde yazdığı mektuptaki gerekçeler olduğunu, Dr. Fuat Sabit'in dönüşe yönelik itirazları ve Bakü Kurultayı'na katılan İran heyetinin ülkelerine dönerken öldürülmesi olduğunu iddia etmektedir (Akal, 2013, s. 331). Oysa Akal'ın sözünü ettiği Süleyman Nuri tarafından yazılan mektubun tarihi 16 Ekim değil, 16 Kasım olup, Şark Şurası'nın sözü geçen durdurma kararıyla hiçbir ilgisi yoktur. Dr. Fuat Sabit'in dönüşe ilişkin itirazlarının Şark Şurası'nın kararında rol oynadığına dair de hiçbir kanıt yoktur. İran'ın Bakü Kurultayı delegasyonunun sınırı geçerken öldü-

Şark Şurası'nın bu kararını 24 Ekim 1920 tarihli toplantısında değerlendiren TKP Merkez Komitesi, Şura'nın suçlayıcı gerekçelerini yanıtlayan bir yazının Mustafa Suphi tarafından kaleme alınmasına ve Moskova'ya bir temsilci gönderilerek Merkez Komitesi'nin görüşlerinin oraya da iletilmesine karar verir. Böylece, zaten yeterince gecikmiş olan dönüş meselesi, Bakü'ye gelecek olan Stalin'le 7 Kasım 1920 günü yapılan görüşmeye kadar rafa kaldırılmış ve böylelikle Ankara hükümetine de tüm muhalefeti tasfiye etme planını uygulama konusunda zaman kazandırılmış olur.

Resmî TKF, amacı ve "gizli sahipleri"

Mustafa Kemal'in muhalefeti tasfiye etme planının ilk adımı, daha önce de işaret edildiği gibi Halk Zümresi'nin oylarıyla Dahiliye Bakanlığı'na seçilmiş olan Nazım Bey'i istifaya zorlayarak Yeşil Ordu'nun ana gövdesini dağıtması ve ardından, 8 Eylül 1920'de Halk Zümresi'nin yayımladığı programı etkisizleştirmek amacıyla kendi Halkçılık Programı'nı yayımlaması olur. Bunu, Şerif Manatov'un 20 Eylül'de tutuklanması ve 4 Ekim'de sınır dışı edilmesi izler.

Tasfiye planının ikinci önemli adımı, resmî Türkiye Komünist Fırkası'nı (resmî TKF) kurdurmak olur. Bu partinin resmen kurulduğu 18 Ekim 1920 gününden iki gün önce, 1640 sayılı genelgeyle, yasal olarak kurulmuş komünist partisinden mühürlü üyelik kartı olmayanların komünizm propagandası yapmaları ve komünizmle ilgili herhangi bir faaliyette bulunmaları yasaklanır.[146] Bu karar doğrudan doğruya, Ankara'da illegal faaliyet gösteren TBKP'yi hedef almaktadır.

Mustafa Kemal tarafından kurdurulan resmî TKF'nin önde gelen üyeleri arasında Yunus Nadi, Adnan Adıvar, Celal Bayar, Kör Ali İhsan, Hakkı Behiç, Dr. Tevfik Rüştü, Hamdullah Sup-

---

rülmesinin "Şark Şurası'nı ürkütmüş olabileceği" düşüncesinin ise, İran'daki gerçek sorunun ne olduğu konusunda Akal'ın yeterince bilgi sahibi olmamasının ürünü olduğunu düşünüyorum.

146 Akbulut ve Tunçay, 2007, s. 134.

hi, Besim Atalay, Muhiddin Baha, İsmail Suphi Soysallıoğlu, Eyüp Sabri, Kılıç Ali, Mahmut Esat Bozkurt, İhsan Topçu, Refik Koraltan gibi kişiler vardır. Mustafa Kemal, Çerkez Ethem'e de özel bir mektup yazarak, hem onu resmî TKF'ye davet eder, hem de "İslâm Bolşevik gazetesi" olarak Eskişehir'de yayımlanmakta olan *Yeni Dünya*'nın, resmî TKF'nin yayın organı olarak Ankara'ya taşımasını ister. Ethem'in bu isteğe uyması üzerine de gazetenin başyazarlığına resmî TKF'nin sekreteri Hakkı Behiç getirilir.[147]

Resmî TKF'nin adı geçen bu kişiler dışında bir de "gizli gerçek sahipleri" vardır. Bunların adlarını ve işlevlerini Mustafa Kemal'in Ali Fuat Paşa'ya yazdığı 31 Ekim 1920 tarih ve 638 sayılı şifresinden öğreniyoruz.[148] Mustafa Kemal bu yazısında, hem içeriden hem dışarıdan, çeşitli amaçlarla ülkeye girmekte olan komünizme karşı bir önlem olarak, "aklı başında arkadaşlardan hükümetin bilgisi altında bir Türkiye komünist fırkası"nın kurulmasına gerek duyulduğunu, böylelikle komünizm fikriyle bağlantılı bütün akımları bu parti içinde eritmenin mümkün olacağını belirttikten sonra şöyle devam eder:

> [Bu fırkanın] heyeti müteşebbisesi ve otuz kişiden oluşan genel merkezine güzide arkadaşlarımızdan Fevzi (Çakmak), Ali Fuat (Cebesoy) ve Kâzım [Karabekir] Paşalarla Refet (Bele) ve İsmet (İnönü) Beylerin de gizli olarak dahil bulunmasını uygun gördüm. Bu sayede bu memleketi [ayakta] tutan ve milli amacımızın kahramanı bulunan arkadaşlarımız bu teşkilatta zimethal (söz sahibi) bulunacaklar ve onların bilgi ve girişimleri, cereyanı teşebbüsat (hareketin girişimleri] üzerinde âmil (etkili) olacaktır. (...) Ordunun her vakitten ziyade büyük bir inzibat ile kumandanlarının eli altında bulunmasına son derece dikkat ve ehemmiyet atfolunmalıdır. Komünizm cereyanı nihayet ordunun en büyük kumandalarında kalmalıdır.

Kendisinin başında olduğu, belli başlı ordu komutanlarının kontrolü altında tutulacak bu resmî TKF'nin esas amacını böy-

147 Aynı yerde, s. 16, 135.
148 Aslan, 1997, s. 376-337.

le formüle eden Mustafa Kemal, Sovyet Devleti'nden yardım almayı kolaylaştıracak bir "muvazaa partisi"nden değil, sol/komünist eğilimli veya görünümlü bütün muhalefeti denetim altına alacak ve gerektiğinde tümünü tasfiye etmeye yarayacak bir "araç"tan söz etmektedir. Erden Akbulut ve Mete Tunçay'ın işaret ettikleri gibi resmî TKF'nin "kuruluşunun asıl maksatlı yönü iç politikayla ilgili görünmektedir. (...) Mustafa Kemal Paşa tarafından, en başta, Yeşil Ordu-Halk Zümresi'ni dağıtmak amacıyla kurdurulmuş"tur.[149] Nitekim resmî TKF'nin kurulduğu 18 Ekim 1920'de, Dahiliye Vekâleti'nden vilayetlere gönderilen bir tamimde, resmî TKF'nin kurulduğu duyurulurken, aynı zamanda Yeşil Ordu'nun da olduğu gibi bu fırkaya katıldığı bildirilir ki, böylece Yeşil Ordu ve onun meclisteki uzantısı Halk Zümresi fiilen dağıtılmış olur.[150] Bir başka deyişle, bir yandan Enver Paşa'nın Sovyet Rusya'da oluşturduğu örgütlenmeye taban oluşturabilecek, öte yandan bazı unsurlarıyla Mustafa Suphi'nin TKP'siyle ittifak kurabilecek İttihatçı solculuk ilk etapta bu resmî TKF'nin çatısı altında büyük çapta kontrol altına alınmış olur.

Resmî TKF'yi Sovyet Rusya'dan destek görebilmek ve Mustafa Suphi'nin TKP'sini devre dışı bırakmak amaçlı bir "muvazaa partisi" olarak görenler, Mustafa Kemal ve yakın çevresi değil, bu partinin "resmî yönetimi"ne getirilmiş İttihatçı solculardır. Bunların en önde gelen örneklerinden birisi, partinin sekreterliğine atanmış olan Hakkı Behiç'tir. Hakkı Behiç, partinin yöneticileri arasında yer alan Eyüp Sabri'yle birlikte Enver Paşa'ya yazdığı 15 Ocak 1921 tarihli mektubunda, Enver Paşa'dan resmî TKF'ye destek olmasını isterken şöyle der:[151]

> Doğu'da Rus siyasetiyle ve Rusların devrim ilkeleriyle beraber yürüyebilmek için burada bir Komünist Fırkası teşkil ettik. Bu suretle bir taraftan Rusya'dan ve Mustafa Suphi gibi serserilerden gelecek (...) devrim cereyanlarını durdurabilmek, (...) diğer taraftan Rus devriminin açacağı kanallardan istifade ede-

149 Akbulut ve Tunçay, 2007, s. 35, 36.

150 Aynı yerde, s. 16.

151 Aynı yerde, s. 54.

rek İslâm dünyası ile samimi ilişkilere girebilmek amacını hedef edindik. (...) İslâm dünyasının komünizm cereyanlarını Türkiye'de ve bizim irademizde toplamağa (...) pek ziyade önem veriyoruz. Oralarda oluşturulacak teşkilatı genel merkezimize bağlamak ve icabında Rusya'ya karşı da bu teşkilata dayanmak her zaman yararlı bir gereklilik olacaktır. İslâmiyet esaslarıyla komünizm esaslarını birbiriyle tamamlamak suretiyle devrimin bizim tarafımızdan kolaylaştırılması Rusya'nın da çıkarınadır. Bu bakış noktamız uygunsa, Rusya'da ve bütün İslâm dünyası üzerinde merkezimizin irtibat ve ilişkilerini istediğiniz gibi düzenleyiniz.

Mustafa Kemal'in Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği şifrede tanımladığı resmî TKF ile Enverci Hakkı Behiç'in tanımladığı fırka arasında hiçbir benzerlik yoktur. Akbulut ve Tunçay'ın işaret ettikleri gibi resmî TKF'nin "genellikle sanıldığı gibi tümüyle Mustafa Kemal Paşa'ya her zaman uysallıkla boyun eğdiği" şeklindeki değerlendirmeler de doğru değildir.[152] Nitekim Hakkı Behiç, resmî TKF'nin resmen kurulduğu 18 Ekim 1920 günü, Rusya'daki Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta, Mustafa Kemal ile kendisi arasındaki fikir ayrılığını açıkça dile getirir:[153]

(...) Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu hükümeti ile aramızda vaziyet itibariyle farklar da meydana gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa devrim ruhuna duyarlı, fakat her şeyden evvel millî bir şekilde ortaya çıkan davasının savunucusudur. Batı ile uzlaşma[yı] her zaman Doğu ile ilişki[ye] tercih eder.

Mustafa Kemal, öncelikle İttihatçı (Enverci) "sol"u resmî TKF içinde toplamakla göze aldığı riskin farkındadır. O nedenle, Çerkez Ethem'i tasfiye harekâtına girişirken, kendi eliyle kurduğu bu resmî TKF'yi de hedef tahtasına oturtacak ve Ethem'in halledilmesiyle resmî TKF de, tüm muhalefetin bastırılmasıyla birlikte, kuruluşundan üç ay kadar sonra tarih sahnesinden silinecektir.

152 Aynı yerde, s. 36.

153 Aynı yerde, s. 54.

Yeşil Ordu-Halk Zümresi'nin ana gövdesinin resmî TKF içinde eritilmesinin ardından sıra Ankara'daki illegal Türkiye Bolşevik Komünist Partisi'ne (TBKP) gelir. Şerif Manatov, resmî TKF'nin kurulmasından iki gün sonra, 20 Eylül'de tutuklanıp sınır dışı edilirken, TBKP yöneticileri de sıkı takip ve baskı altına alınır. Resmî TKF'nin kurulması TBKP'yi zor durumda bırakır. Partinin taşra örgütleri resmî TKF'yi kendi partilerinin yasala çıkması şekelinde algılarlar. İletişim ve irtibat kurma olanaklarının neredeyse sıfır olduğu o günün koşullarında, gerek bu teşkilatlara ve gerekse genel olarak kamuoyuna gerçek durumu açıklayamaz durumda kalan parti yönetimi, legale çıkmayı gündemine almak zorunda kalır.[154] Öte yandan, Yeşil Ordu-Halk Zümresi'nin resmî TKF'nin kurulmasıyla dağılmış olan ama ona katılmayı kabul etmeyen bazı yöneticileri ve mebusları da vardır. Resmî TKF'nin kurulmasından sonra illegal varlığını sürdürmekte olan TBKP yönetimi bu kesimin mensuplarıyla temas kurarak, birlikte yasal bir parti kurma olanaklarını aramaya karar verir. Kaldı ki, Yeşil Ordu'nun taşra teşkilatlarından, hükümetin kurduğu TKF üyelerinin çoğunluğunun komünist olmadığına ve olamayacağına inandıklarını, o nedenle bu partide çalışmayacaklarını açıklayan çok sayıda mektup gelmektedir.[155]

Yeşil Ordu-Halk Zümresi'nin TKF'ye katılmayı reddeden yöneticilerinden Nazım Bey, Şeyh Servet, Şükrü ve Mustafa Hulusi beylerden oluşan heyet ile TBKP'den Salih Hacıoğlu, Ziynetullah Nuşirevan, Fatma Salih Hacıoğlu ve Mustafa Hilmi'den oluşan heyet arasındaki müzakereler sonucunda, Halk Zümresi'nden katılımı artırabilmek amacıyla, programa, "fırka asrı saâdetin samiyet-i müşterekesini ihya etmek üzere çalışacak" ibaresinin konması ve adının da "Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası" (THİF) olması kabul edilerek, THİF'in kuruluş başvurusu 27 Kasım 1920'de yapılır ve 7 Aralık günü parti resmen kurulmuş olur. Resmî TKF'yle çalışmak istemeyen Yeşil Ordu-Halk Zümresi'ne bağlı örgütlerin bir kısmı THİF'na katılır.[156]

154 Aynı yerde, s. 127.

155 Aynı yerde, s. 153-154.

156 Aynı yerde, s. 156.

THİF'nın Ankara hükümetini özellikle ürküten eylemi, Halk Zümresi'nin Bursa mebusu, THİF yöneticisi Şeyh Servet'in, atandığı Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'ne giderken yol boyunca, Kastamonu, Amasya, Tokat, Sivas ve Malatya'daki camilerde yaptığı propaganda konuşmaları olur. THİF Merkez Komitesi'nin 23 Ocak 1921 tarihli, Sovyet temsilcisi Upmal Angarski'nin de üzerine notlar eklediği raporunda bu eylem şöyle anlatılır:[157]

> Bursa mebusu Servet Yoldaş'ın görevli olarak Diyarbakır'a gönderilmesi, Ankara'dan Mardin'e kadar yolculuğu boyunca tutkulu vaazlarıyla devrim fikirlerinin propagandasını yapmasıdır. Uğradığı her yerde Servet Yoldaş ateşli konuşmalar yapıyor, halkı gerçekten aydınlatıyordu. (Upmal: Gericilerin ve diğer mollaların saldırılarına karşın Şeyh Servet'in Amasya ve Sivas camilerinde Kur'an elde, din ve komünizm propagandası yığınları öyle sarmıştı ki, bin kişilik kalabalık onu sokaklarda omuzlarda taşıyordu. İşte bu hükümeti endişelendirdi. Hatta Kur'an'ın (miras vb. konularda) tefsiri için kimi bilgili mollalar özel bir toplantıya çağrıldı.) Sivas Valisi'nin Ankara hükümetine çektiği şifreli telgrafta, Servet Yoldaş'ın komünizm propagandası konuşmalarının çok büyük etki uyandırdığı belirtiliyordu. Mustafa Kemal Paşa bu telgrafı Meclis'te açıklıyor, böylece köktenci molla mebuslar arasında komünizme ve bizzat Servet Yoldaş'a karşı galeyana, gerici bir harekete yol açıyor. Kendini bizzat sebep olduğu bir gerici hareketin karşısında bulan hükümet, Şeyh Servet'i Ankara'ya geri çağırma kararı aldı. Eğer biz Servet Yoldaş'ın yoluna devam etmesi için gerekeni yapabilirsek, o zaman Mardin üzerinden Bağdat'ı, Suriye'yi ve hatta Arabistan'ı etkileyebiliriz.

Upmal Angarski'nin Sovyet Rusya'nın suskunluğunun yarattığı sonuçlara ilişkin bu rapora eklediği 5 Mart 1921 tarihli notu ise özetle şöyledir:[158]

---

157 Aynı yerde, s. 158.

158 Aynı yerde, s. 159.

(...) Moskova'nın ihmalini, yeni bir partinin kurulup varlığını sürdürmekte olduğunu, Türk komünistlerinin (hatta Rus uyrukluların) hiçbir haklı gerekçe olmadan uluorta tutuklanmaları karşısında Moskova'nın sergilediği suskunluğu gören, parti içindeki ikircimi ve iç bölünmeyi gören hükümet gitgide daha değişik baskı yöntemlerine başvuruyordu. (...) 20 Ocak tarihine doğru eski illegal teşkilatın bütün aktif MK üyeleri artık parmaklıklar ardında bulunuyor, Halkçı kanat henüz tamamen yıkılmamakla birlikte, Meclis'in hararetli oturumları yapılırken mebuslar hep benim yanıma, sefarete sığınıyor, yükselen gericilik dalgasına Moskova'nın yanıt verip vermediği gitgide daha sık sorulmaya başlıyor. Sonunda, Sovyet Rusya'nın soğuk suskunluğu ve (eski Türk divanı harpleri ruhundaki) İstiklâl Mahkemesi üyesi resmî himayeli TKF'li "yoldaşların" soruları karşısında tutuklu yoldaşların dayanıklılığında ve iyi tutumunda başlayan düşüşün de etkisiyle, MK'nin kalıntıları da yok oluyor.

Mustafa Suphi'nin Ankara'ya gelip TBKP ile buluştuğu, komünistlerle birlikte hareket etmeye karar vermiş Halk Zümresi'yle ittifak kurduğu, Bolşevik Partisi'nin ve Sovyet Rusya'nın desteğine sahip olabildiği koşullarda, BMM'de temsilcileri bulunan, İslâm'la barışık bir komünist hareketin sahip olabileceği potansiyel güç konusunda bir fikir veren bu olay, Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönüş stratejisinin hiç de boş bir hayal olmadığının çarpıcı bir göstergesi sayılabilir.

Dönüşü durdurma kararı kaldırılıyor

Şark Şurası'nın 19 Ekim 1920 günü aldığı, TKP Merkez Komitesi'nin Türkiye'ye dönüşünü durdurma kararı, Türkiye'nin birinci Ermeni harekâtını gerçekleştirdiği ve Moskova'nın, bu harekâtın İngilizlerle anlaşmış olan Ankara'nın Bakû'ye kadar uzanacak bir saldırısının başlangıcı olabileceğinden kuşkulandığı, İngiltere ile ticaret anlaşması müzakerelerini başlatabilmeyi ana hedef haline getirdiği, Kafkaslar'daki geleceği belir-

sizliğin ve istikrarsızlığın daha da büyümesini istemediği ortamda alınmıştı. Bu karar, 20 gün sonra, Stalin'in TKP Merkez Komitesi'yle yaptığı görüşmeden sonra, 7 Kasım 1920 günü kaldırılır.

Daha 26 Eylül'de Kafkasya'ya gitmesine karar verilmiş olan Stalin oraya ancak bir ay sonra, 26 Ekim'de gelmiştir. Gelir gelmez Lenin'e çektiği telgrafta, Gürcülerin Batum'u tekrar İngilizlere teslim etme olasılığından söz edince Lenin, İtilaf kuvvetlerinin bununla yetinmeyip Bakû üzerine de yürüme olasılığını hesaba katarak, Bakû'nün derhal savunmaya hazırlanmasını ister.[159]

Hemen ertesi gün (27 Ekim), Ankara hükümeti ikinci Ermenistan harekâtını başlatır. Mustafa Kemal bu harekâtın amacını, Kâzım Karabekir'e daha 7 Ekim günü yazdığı bir yazıda şöyle açıklıyordu:[160]

> Aslında Ermeni harekâtının siyasi amacı Ermeni sorununun çözümü için Ruslar ile Ermenileri ciddi görüşmelere yöneltmek olup, bu sonucun ise tarafımızdan eylem ve baskı ile elde edilebileceği deney sonucu olarak meydana çıkmıştır.

30 Ekim'de Kars, 7 Kasım'da Gümrü alınır ve aynı gün Karabekir, Doğu Cephesi Karargâhı'nı Gümrü'ye taşır.[161]

4 Kasım'da Bakû'ye gelmiş olan Stalin, aynı gün Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Politik Bürosu ve Kafkas Bürosu'yla ortak bir toplantı yapar. Ankara'nın nerede duracağı bilenemeyen Ermeni harekâtı ciddi bir endişe kaynağıdır. Bu toplantıda konuşan Stalin, Ankara ile bağlantının tümüyle kesilmiş olduğunu ve Mustafa Kemal'e harekâtı durdurması için çekilen telgrafın kendisine ulaşıp ulaşmadığını bile bilmediklerini söyler.[162]

Kafkas Bürosu ve Şark Şurası'yla yaptığı görüşmede ise, TKP Merkez Komitesi'nin dönüşünün durdurulması kararının göz-

159 Yerasimos, 2000, s. 183-184.

160 Aynı yerde, s. 180.

161 Akal, 2013, s. 318.

162 Yerasimos, 2000, s. 185.

den geçirilmesi gerektiği üzerinde de durmuş olmalı ki, 7 Kasım günü Şark Şurası ve TKP Merkez Komitesi üyeleriyle ortak bir toplantı yapar. Bu toplantıya ait tutanak, görüşmelerin ayrıntılarını anlaşılmaz kılacak kadar eksik ve bölük pörçüktür.[163] Kayda geçirilebilen sözlerinden anlaşılabildiği kadarıyla, Stalin de, TKP Merkez Komitesi'nin sunduğu bütçede öngörülen faaliyetlerin gerçekçi olmadığını, partinin gücünü aşan çalışmalardan vazgeçilmesi ve bütçenin daraltılması gerektiğini söyler. Bu toplantıda TKP heyetinin de kendi görüşlerini savunmaya devam ettiği anlaşılıyor. Sonuçta bütçe, üçte iki oranında kesintiye uğrayarak, 50 bin 712 liraya bağlanır. Bir başka deyişle, Merkez Komitesi'nin talep ettiği 500 bin ruble yerine yaklaşık 165 bin ruble verilmesi kararlaştırılarak, Türkiye'ye dönüşü durdurma kararı iptal edilmiş olur.[164] Nitekim Stalin'le yapılan toplantıdan altı gün sonra toplanan TKP Merkez Komitesi, dönüş meselesini tekrar gündeme getirerek, bir hafta içinde dönülmesine karar verir.[165] Fakat daha önceki "dönüş kararları"nın başına geldiği gibi bu da gerçekleştirilemeyecek, dönüş fiilen ancak 40 gün sonra, 19 Aralık 1920 günü başlayabilecektir.

Stalin'le yapılan görüşme sırasında veya hemen sonrasında kendisine, Mustafa Suphi ve Ethem Nejat imzasıyla "Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Son Zamanlarda Türkiye'de Gelişen Olaylarla İlgili Raporu" başlığıyla bir rapor sunulduğu anlaşılıyor.[166] Türkiye'ye gidip gelmiş olan Süleyman Sami ile Salih Zeki'nin sundukları raporların özetini içeren bu raporda, Türkiye'ye dönüş arifesinde olan TKP'nin, Bolşevik Partisi ile Sovyet Devleti'nden taleplerine de yer verilir. Bu talepler özetle şöyledir:

- Yunan ordusu Anadolu'nun iç bölgelerine doğru ilerlemektedir. Enver Paşa zamanında hizmet vermiş subaylar

163 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 308-310.

164 Aynı yerde, s. 150.

165 Aynı yerde, s. 160.

166 Aynı yerde, s. 106-120. Bu rapor *Teori* dergisinin Temmuz 2000 tarihli 120. sayısında da yayımlanmıştır.

Güney Asya'da toplanmaya başladılar. Bolşevizm kendisini bir düşman kuşatması içinde bulabilecektir. Dolayısıyla, Rusya sırf kendi çıkarları açısından bile, Türkiye'ye kaçınılmaz olarak etkili ve enerjik yardımlarda bulunmalıdır.

- Anadolu'da Bolşevizm maskesi altında, aslında onunla bağdaşmayan propagandalar yapılmaktadır. Rusya Sovyet Cumhuriyeti ve Komünist Enternasyonal, Türkiye Komünist Partisi programını Türkiye'nin tek ve gerçek komünist programı olarak kabul ederek onaylamalı, diğer programların Bolşevizme aykırı olduğunu ilan etmelidir.
- Türkiye'ye yapılmakta olan para, silah, cephane, vb. şeklindeki yardımların Türkiye Komünist Partisi eliyle gerçekleştirilmesi veya böyle gösterilmesi gerekir. Bu durum, halkçılar, milliyetçiler, Kemalistler ve diğerleri katında partimizin konumunu sağlamlaştırıp ona güç kazandırabilir.

Bolşevik Partisi yönetimi ile Sovyet Devleti, daha öncekiler gibi bu öneri ve talepleri de dikkate almaz.

Ankara'nın niyeti konusunda kuşkudan kanaate

TKP Merkez Komitesi'nin Türkiye'ye dönüşünün durdurulması kararının iptal edilmesinin gerekçesi bilinmiyor. Buna ilişkin bir belge mevcut değil veya mevcutsa bile buna henüz ulaşabilmiş değilim. Bununla birlikte, dönüşe tekrar izin verilen tarih (7 Kasım 1920), Ankara'nın düzenlediği iki Ermeni harekâtını İngiltere'yle uzlaşarak yaptığı ve niyetinin bu saldırıyı Bakû'ye kadar genişletmek olduğu konusunda Moskova'nın beslediği kuşkuların kuşku olmaktan çıkıp kesin kanaate dönüştüğü aşamayla çakışmaktadır ki, bu herhalde basit bir rastlantı olamaz.

Ankara'nın ikinci Ermeni harekâtının ardından, Kasım ayıyla birlikte, Kafkaslar'da yaşanan gerginlik tırmanmaya başlar. Stalin Bakû'den ayrılmış olmakla birlikte, Gürcistan'ın kuzeyinde, Vladikafkas'tadır ve Bolşevik Partisi Politik Bürosu'nun kendisine verdiği tam yetkiyle Kafkaslar'da istikrarı sağlamakla

uğraşmaktadır. Orjonikidze'nin Stalin'e bildirdiğine göre, Türk ordusunun Ermenistan'a saldırısıyla bağlantılı olarak Gürcüler İtilaf Devletleri'nin desteğiyle saldırıya hazırlanmaktadır.[167] O arada, Dışişleri Komiseri Çiçerin Ankara'ya gönderdiği mesajda, Ermeniler ile Ankara arasında arabuluculuk yapması için Mdivani'nin harekât bölgesine gideceğini bildirir.

Lenin ise, 21 Kasım 1920 günü Bolşevik Partisi'nin Moskova Bölge toplantısında yaptığı "Dışarıda ve İçerideki Durumumuz ve Partinin Görevleri" konulu konuşmasında, Polonya savaşındaki yenilgiye ve umut bağlanan Dünya Devrimi'nin gerçekleşmemiş olmasına rağmen, Sovyet Cumhuriyeti'nin varlığını sürdürmeyi başardığına, kapitalist güçlerle yan yana var olma koşullarını elde ettiklerine, kapitalist devletleri Sovyet Cumhuriyeti ile ticari ilişkiler kurmak zorunda bıraktıklarına vurgu yaptıktan sonra Kafkaslar'daki durumu ele alarak şöyle der: "Şu anda Kafkaslar'daki koşullar analiz edilemeyecek kadar karmaşıklaşıp zorlaşmaktadır; her an bir savaşa sürüklenebiliriz."[168]

Stalin'in Moskova'ya gelmesiyle 27 Kasım 1920 günü toplanan Politik Büro, Kafkaslar'daki durum konusunda şu kararı alır: "Gürcistan, Ermenistan, Türkiye ve İran'a karşı alabildiğine uzlaştırıcı, yani her şeyden önce savaştan kaçınıcı bir politika izlenmesi..."[169]

Bu kararın hemen ardından Stalin, 30 Kasım 1920 tarihli *Pravda*'da "Kafkaslar'da Durum" başlığıyla yayımlanan demecinde, İtilaf Devletleri'nin Ermenistan'ı Türkiye'ye karşı kışkırttıktan sonra onu Türklerin insafına terk ettiğini, Ermenistan'ın kurtuluşunun tek yolunun Sovyet Rusya'yla birleşmek olduğunu belirttikten sonra, Bolşevik Partisi yönetiminin o tarihte Ankara hükümetine bakış açısını şöyle açıklar:[170]

> Ermenistan'ın İtilaf Devletleri'nin mutlak "tarafsızlığı" sayesinde Kemalistler tarafından yenilgiye uğratılması, Trakya ile

167 Yesarimos, 2000, s. 188.
168 Lenin, 1965.
169 Lenin, 1977a, s. 228.
170 Stalin, 1920.

İzmir'in tasarlandığı şekliyle Türkiye'ye iade edileceği söylentileri, Kemalistlerle İtilaf Devletleri'nin ajanı olan Sultan arasında görüşmeler yapıldığı ve İstanbul'un tasarlandığı gibi boşaltılacağı söylentileri ve son olarak, Türkiye'nin Batı Cephesi'ndeki hareketsizliği; bütün bunlar İtilaf Devletleri'nin Kemalistlerle cilveleştiğini ve Kemalistlerin muhtemelen belli oranda "sağa" kaydığının işaretleridir. İtilaf Devletleri'nin Kemalistlerle cilveleşmesinin nereye varacağını ve bu "sağa" kayışın nereye kadar uzanacağını kestirebilmek zor. Ama kesin olan bir şey varsa, o da sömürgelerin birkaç yıl önce başlamış olan kurtuluş mücadelelerinin her şeye rağmen şiddetleneceği ve Rusya'nın (...) bu mücadeleyi verenleri elindeki bütün imkânlarla destekleyeceği ve eğer ona ihanet etmezlerse, bu mücadelenin Kemalistlerle birlikte, yok eğer İtilaf Devletleri kampında yer alacak olurlarsa Kemalistlere rağmen zafere ulaşacağıdır.

Moskova'da bu açıklamalar yapılıp kararlar alınırken, Çiçerin'in Ankara'ya bildirmiş olduğu gibi Mdivani Sovyet Devleti adına Ankara ile Ermenistan arasında arabuluculuk yapmak üzere 22 veya 23 Kasım günü Gümrü'ye varır. Ne var ki Karabekir ona, Ermenilerin Ankara hükümetinin tüm koşullarını kabul ettiğini, Sovyet Devleti'nin arabuluculuğuna gerek olmadığını ama buna rağmen Ankara ile Moskova arasındaki görüşmelerin kaldığı yerden devam etmesinin önünde bir engel bulunmadığını söyler.[171] Bu yanıt, Ankara ile Ermenistan'ın Moskova'yı devre dışı bırakarak aralarında anlaşacakları ve Bolşevik Partisi'nin Ankara ile sorunlarını Ermenistan'ı sovyetleştirerek çözme planını Ankara'nın dikkate almayacağı, hatta böyle bir gelişmeye karşı çıkacağı anlamına gelmektedir. Mdivani Karabekir'in bu yanıtını Moskova'ya ve/veya Kafkas Bürosu'na bildirince, Kafkas Bürosu, kuşkusuz Stalin'in onay veya direktifiyle, Mustafa Suphi'yi toplantıya çağırır. Muhtemelen 23 Kasım günü yapılan bu toplantıya Orjonikidze, Nerimanov, Stasova ve Ermeni Komünist Partisi'nden üç kişi, TKP adına da

171 Yerasimos, 2000, s. 190.

Mustafa Suphi ve Süleyman Nuri katılır. İlk sözü alan Orjonikidze toplantının amacını şöyle açıklar:[172]

> Mustafa Kemal hududumuza yaklaşıyor. Amacı nedir? İtilaf Devletleri'yle muhtemelen anlaşmıştır. Aynı zamanda Gürcülerle de görüşüyorlar. Yarın bize de saldırmaya hazır olabilirler. Bu saldırı planını bozacak adımlar atılmalıdır. Sovyet Devleti'ni arabulucu haline getirmek için Ermenistan'ın sovyetleştirilmesi gerekiyor. Bu konu karara bağlanmıştır. Ermenistan komitesi tarafından atanmış olan devrim komitesi, Ermenistan'a giderek Sovyet hükümetini ilan edecek, Kızıl Ordu'yu davet edecektir. O zaman Türk ordusu ile Kızıl Ordu karşı karşıya geleceklerdir. Ermenistan devrim komitesine TKP Merkez Komitesi'nden de üç-dört sorumlu üye katılsın ve Türk ordusu ile temas kurarak, Türk ordusu ile Kızıl Ordu arasında yanlış anlamayı giderecek önlemleri alsın.

Bir başka deyişle, Orjonikidze, Türk ordusunun Kızıl Ordu'yla karşı karşıya gelmesini önleyecek, Ermenistan'ın sovyetleştirilmesine onu razı edecek bir "ikna heyetinin" oluşturulmasını istemektedir. Stasova bu "ikna heyeti"ne Süleyman Nuri, Hilmi oğlu Hakkı ve Abid Alimov'un yanı sıra TKP yönetiminin uygun bulacağı diğer isimlerin de katılmasını önerir. Durumu değerlendiren Merkez Komitesi, bu heyete Hilmi'nin de katılmasına karar verir. Bu kararın alındığı toplantıda Mustafa Suphi, heyetten büyük işler beklendiğini, Türk tarafıyla kurulacak temasta TKP'nin Türkiye'de legal çalışma talebinin de dile getirilmesi gerektiğini söyler.[173]

"İkna heyeti" 26 Kasım günü harekât bölgesine hareket eder ve aynı akşam veya ertesi gün Kâzım Karabekir'le görüşülür.

Heyetin harekât bölgesinde ne kadar kaldığını, Bakû'ye hangi tarihte döndüğünü tespit edemedim. Çalışmasını bitiren heyet 18 Aralık 1920 günü TKP Merkez Komitesi'ne sözlü rapor[174]

---

172 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 231-232.

173 Aynı yerde, s. 236-237.

174 Aynı yerde, s. 262-266. Bu sözlü rapora ait tutanak anlamlı sonuçlar çıkarmaya elvermeyecek kadar yetersizdir. Kafkas Bürosu'na, Azerbaycan Komünist

verdiğine göre, Bakû'ye en erken Aralık ayı ortalarında dönmüş olması gerekir. Heyetin Gümrü ile Erivan arasında yürüttüğü yaklaşık 20 günlük mekik diplomasisi sırasında Moskova-Ankara ilişkilerinin geleceğini belirleyen çok önemli adımlar atılmaktadır. Bu adımların, Suphilerin 19 Aralık i920'den başlayıp 28/29 Ocak 1921 gecesi Karadeniz'deki katliamla noktalanan dönüşleri üzerinde önemli, hatta belirleyici etkileri olduğu anlaşılıyor.

Dönüş arifesinde başlayan yumuşama süreci

"İkna heyeti"nin harekât bölgesine varışından bir gün önce (25 Kasım) Ankara ile Ermenistan'ın Taşnak hükümeti arasında 2 Aralık günü imzalanacak Gümrü Antlaşması'nın müzakereleri başlamış bulunuyordu. O güne kadar Taşnaklara, Ankara hükümeti karşısında askerî yardım da dahil her türlü desteğin yapılacağı sözünü veren İngiltere'nin temsilcisi Albay Stokes, o noktada Ermenilere, Türklerle anlaşma imzalamasının Sovyetler'le imzalamasından daha iyi olacağını söyleyerek, Gümrü Antlaşması'na ilişkin müzakerelerin önünü açar.[175] Türk-Ermeni müzakereleri başladığında Kızıl Ordu henüz Erivan'a girmemiştir.

27 Kasım günü Stalin, Bakû'de bulunan Orjonikidze'ye telefon ederek derhal harekete geçilip Ermenistan'ın sovyetleştirilmesi talimatını verir. 29 Kasım'da Bolşevik Ermeniler Taşnak hükümetine karşı ayaklanır ve Erivan'da bulunan Sovyet temsilcisi Legran, Ermeni hükümetine yönetimi Devrim Komitesi'ne devretmesini isteyen bir ültimatom verirken, 11. Kızıl Ordu da Ermeni sınırını geçip, hiçbir direnişle karşılaşmadan başkente doğru ilerlemeye başlar.[176] 2 Aralık günü Erivan'a girerek iktidara el koyar. Yeni Ermeni hükümeti ile Sov-

---

Partisi'ne, Şark Şurası'na, Bolşevik Partisi yönetimine ve Komünist Enternasyonal'e yazılı olarak da gönderildiği belirtilen bu raporun kopyalarına ulaşmak mümkün olmadı.

175 Akal, 2013, s. 320.

176 Gökay, 1998, s. 109.

yet Rusya arasında imzalanan anlaşmayla Sovyet Rusya, Ermenistan'a, Türk ordusunun Ermenistan'da daha fazla ilerlemesine karşı koyulacağı konusunda teminat verir. Böylece, Ankara hükümeti ile Taşnak hükümeti arasında aynı gün son halini almış olan Gümrü Antlaşması güdük kalmaya mahkûm edilmiş olur.

Aynı gün, Ankara'nın Dışişleri Vekili Ahmet Muhtar, Çiçerin'e bir mesaj göndererek, Kafkaslar'da Sovyet Rusya'ya karşı bir cephe kurmak konusunda Ankara hükümetinin İngiltere ile herhangi bir görüşme yaptığına ilişkin kanaati kesinlikle yalanlayarak, Ankara hükümetinin Moskova ile parafe edildiği halde kesinleştirilmemiş olan dostluk ve kardeşlik anlaşmasının imzalanmasının iki hükümet arasındaki tüm yanlış anlamaları ortadan kaldıracağı umudunu taşıdığını bildirir. Bu mesajdan bir gün önce de (1 Aralık) Çiçerin, Mdivani'ye bir telgraf göndererek Ankara ile Moskova arasında görüşmelerin tekrar başlamasını istediklerini bildirmiştir. Bu telgraf önce Bakû'deki Orjonikidze'ye, oradan Erivan'daki Legran'a, oradan da Gümrü'deki Mdivani'ye ulaşır. Mdivani'nin onu Karabekir'e ulaştırması 5 Aralık'ta mümkün olur.[177] O arada Ankara da, Moskova'ya gidecek heyette yer alacak isimleri belirler. Heyetin hazır olduğu, 7 Aralık'ta Mdivani'ye iletilmek üzere Karabekir'e bildirilir. Mdivani bu haberi 8 Aralık'ta Moskova'ya teller.[178]

Aynı günlerde Mustafa Kemal de meclisin gizli oturumunda, İngilizlerin "uzlaşma misyonu" adını verdikleri ve İstanbul'daki yeni hükümetin Mustafa Kemal'le görüşmek üzere gönderdiği heyetle Bilecik'te yaptığı görüşme hakkında bilgi verirken, bu durumun Sovyet Rusya'yı haklı olarak kuşkulandırdığını ve yardımın kesilmesine neden olduğunu söyler ve İstanbul hükümetinin Anadolu'ya böyle bir heyet göndermiş olmasını "İtilaf provokasyonu" olarak değerlendirir.[179]

Yine o sırada, 7 Aralık 1920 günü, Bolşevik Partisi Merkez Komitesi toplantısında, Türkiye'ye karşı yürütülecek politika

177 Yesarimos, 2000, s. 192.

178 Aynı yerde, s. 193.

179 Aynı yerde, s. 193.

görüşülür. Toplantıda, Çiçerin'in Türkiye ile anlaşma konusundaki önerisi incelenerek Dışişleri Komiserliği, bir anlaşma taslağı hazırlamakla görevlendirilir.[180]

Karşılıklı atılan bu adımlarla Moskova-Ankara ilişkilerinde bir yumuşama havası esmeye başlar. Ankara hükümeti, Ermenistan'a karşı başlatmış olduğu askerî harekâtı sürdürmekten vazgeçip Ermenistan'ın sovyetleştirilmesine razı olmuştur. Sovyet Rusya da, Ermenistan'ın Ankara'nın elinde olan kısmına doğru ilerlemez. Böylece kuzeyden Sovyet Rusya, güneyden Ankara hükümeti tarafından kuşatılmış olan Ermenistan'ın fiilen ikiye bölünüp paylaşılmasının temelleri atılmış olur.[181]

Her iki taraf da kendisini kazançlı saymaktadır. Ankara, Eylül 1920'den itibaren izlediği "oldubittiler" yaratma politikasını başarıya ulaştırmış, sadece Misak-ı Millî sınırlarına varmakla kalmamış, o sınırı da aşarak, görüşmelerde pazarlık konusu yapabileceği bir kısım toprakları, o arada Gümrü'yü de almış, Sovyet Rusya'nın bazı vilayetlerden Ermenilere toprak verilmesi taleplerinin önünü kesmiştir. Sovyet Rusya ise konuya, "Ermeni halkı zamanında Taşnakları başından atıp kendisine daha geniş bir vatan yaratamadığına göre, bu sorun burada kapanmıştır,"[182] şeklinde bakmaktadır.

Lenin, 21 Aralık 1920'de, Tüm Rusya Sovyetleri Sekizinci Kongresi'nde, Bolşevik Partisi fraksiyonunun toplantısında, Türkiye'yle ilişkiler konusunda sorulan bir soruyu yanıtlarken, Bolşevik Partisi yönetiminin o tarihteki bakış açısını şöyle dile getirir:[183]

> Türk saldırısı bize karşı planlanmıştı. İtilaf Devletleri bize tuzak kuruyorlardı ama o tuzağa kendileri düştüler, çünkü biz bir Sovyet Ermenistan'ı kazandık. Türkiye'nin başındakiler, bizi İtilaf Devletleri'ne satmaya hazır olan Kadetler,[184]

180 Aynı yerde, s. 195.

181 Gökay, 1998, s. 110.

182 Yerasimos, 2000, s. 190-191.

183 Lenin, 1920a.

184 *Kadetler:* 1917 Devrimi sırasında parlamenter monarşiyi ve İtilaf Devletleri'nin müdahalesini savunan sosyal-şovenist parti.

> Oktobristler,[185] Milliyetçilerdir. Ama bunu yapabilmeleri çok zordur. Çünkü Türk halkının İtilaf Devletleri'nin zalim baskısına karşı öfkesi çok fazla ve Sovyet Rusya'ya sempatisi artmaktadır. (...) Biz kendi payımıza Kafkaslar'da olağanüstü barışçı davrandık ve (...) bizi savaşa sokacak her şeyden kaçınma konusunda çok dikkatli olacağız.

Lenin, bu kongrenin ertesi günkü oturumunda, yani Mustafa Suphi'nin dört Merkez Komitesi üyesi ve bir grup yoldaşıyla birlikte Kars'a doğru yolculuklarının üçüncü gününde, hükümetinin çalışmaları konusunda sunduğu raporda,[186] Sovyet Rusya'nın savaş politikasından ekonomik kalkınma politikasına geçişin damga vurduğu yeni bir döneme girdiğini haber vermektedir. Ardında büyük bir ekonomik ve sosyal yıkım bırakan iç savaş üç yıl sonra nihayet sona ermiştir. Bu üç yıl boyunca bütün umudunu Batı'dan gelecek olan Dünya Devrimi'ne bağlamış, ekonomik geriliğini aşıp sosyalist düzeni kurabilmeyi iktidarı ele geçirecek Batı proletaryasının yardım ve desteğiyle başarabileceğini düşünmüş olan Bolşevik Partisi yönetimi, böyle bir devrimin hiç değilse yakın bir gelecekte gerçekleşmeyeceğini görerek, aynı hedefe kaçınılmaz olarak, Batı'nın gelişmiş kapitalist ülkeleriyle "geçici bir uzlaşma" zemininde, onlarla karşılıklı çıkara dayalı ekonomik ilişkiler kurarak ulaşmayı hedeflemek zorunda kalıyordu. Ne var ki bunun, Anadolu'ya dönmekte olan TKP yönetiminin Bolşevik Partisi'nden ve Sovyet Devleti'nden almayı umduğu destek üzerinde etkilerinin olmaması mümkün değildi.

Lenin, Tüm Rusya Sovyetleri Sekizinci Kongresi'ndeki konuşmasını şöyle sürdürür:[187]

> Ekonomimizi canlandırmayı başaramayacak olursak yenik düşmemiz kaçınılmazdır. (...) Ekonomi cephesindeki savaşın daha zor ve daha uzun süreli olacağını anlamalı ve akıldan çı-

185 *Oktobristler:* Rusya'da 1908'de kurulmuş, büyük burjuva ve toprak sahiplerinin partisi.

186 Lenin, 1920c.

187 Aynı yerde.

karmamalıyız. (...) Komünizm demek, Sovyet iktidarı artı tüm ülkenin elektrifikasyonu demektir. Ülke ancak elektrifikasyona kavuşursa ve sanayi, tarım ve ulaşım modern büyük-ölçekli sanayi temeli üzerine oturtulursa, ancak o zaman tam anlamıyla zafer elde etmiş olacağız. (...) Kapitalist ülkelerden alınacak donanım ve makineler olmadıkça ekonomiyi canlandırmayı ve sağlam bir temele oturtmayı hızlandıramayız.

Bu bağlamda, İngiltere'yle sürdürülen ticaret anlaşması müzakerelerine de değinerek şöyle der:

> Sürdürmekte olduğumuz barış politikamız gereği, biz bu anlaşmayı derhal imzalamaya hazırız. (...) [Bu] ticaret anlaşmasının ekonomik politikamızın en önemli meselesiyle, tavizler meselesiyle bağlantılı olduğunu belirtmeliyim.

Lenin'in sözünü ettiği "tavizler meselesi", sadece ülke içinde farklı kesimlere (özellikle köylülere) verilecek "ekonomik tavizler"le sınırlı değildir. Nitekim İngiltere, Lenin'in bu konuşmasından bir ay kadar önce, 28 Kasım 1920'de, Sovyet Rusya'nın derhal imzalamaya hazır olduğunu açıkladığı ticaret anlaşmasının temel koşullarından birinin, daha önce de sözünü etmiş olduğumuz gibi, Sovyet Rusya'nın Asya'da (İran ve Türkiye'de) İngiliz İmparatorluğu aleyhinde propaganda ve örgütlenme yapmamayı taahhüt etmesi olduğunu bildirmişti. Lenin raporunda, İran, Afganistan ve Türkiye'yle olan ilişkilere de değinir:

> İran'la imzalamaya hazırlandığımız dostluk anlaşmasını da sevinçle karşılıyoruz. Aynı zamanda, Afganistan'la, daha da önemlisi, Türkiye'yle olan dostane ilişkilerimizin sürekli gelişip güçlendiğini de kaydetmemiz gerekir. (...) Bu türden ilişkiler, bütün gücümüzü ekonomik kalkınmaya vermemizin ve uzun bir süre boyunca sakince, sebatla ve güvenle çalışabilmemizin garantisi olacaktır.

Lenin'in işaret ettiği gibi İran'la başlamış olan dostluk anlaşması müzakereleri, İngiltere'yle süren ticaret anlaşmasına paralel olarak Aralık ayında başlamış ve Ermenistan sorununun

da aynı tarihlerde çözülmesiyle, benzer bir sürecin o ay içinde Türkiye'yle de başlatılmasının kapısı aralanmış oluyordu. Daha önce de belirtildiği gibi,[188] İran'la 26 Şubat 1921'de ve Türkiye'yle de 16 Mart 1921'de imzalanan dostluk anlaşmalarının her ikisi de İngiltere ile Sovyet Rusya arasında gene 16 Mart 1921'de imzalanan ticaret anlaşmasının çerçevesinde varılmış olan karışlıklı uzlaşmalar temelinde kotarılacaktır. Böylece İngiltere, İran ile Türkiye'de Sovyet desteğiyle kendisi aleyhine propaganda ve örgütlenme yapılmamasını garanti altına alırken, Sovyet Rusya da bu iki ülkenin kendisine karşı birer "sıçrama tahtası" olarak kullanılmamasını ve Lenin'in deyişiyle, ülkenin bütün gücünü ekonomik gelişmeye vererek uzun bir süre boyunca sebatla ve güvenle çalışma imkânına sahip olmasını güvence altına alabilecektir.

Mustafa Suphi'nin hem dönüş hazırlıkları hem de Karadeniz katliamıyla noktalanan dönüş sırasında karşılaştığı sorunların, ancak Lenin'in çizdiği bu genel tablo içine oturtularak değerlendirilebileceğini söylemek herhalde yanlış olmaz.

Bu büyük tablo içinde görece küçük bir yer işgal etmekle birlikte, sonucu önemli ölçüde etkilemiş bazı başka faktörlerin de söz konusu olduğu görülüyor. Örneğin şu soru hâlâ yeterince yanıtlanabilmiş değildir: Ankara'nın daveti üzerine Kars'a gelmiş olan Mustafa Suphi'nin her ne pahasına olursa olsun Ankara'ya ulaşmasının engellenmesi emrini veren Mustafa Kemal, bu emrin yaratabileceği sonuçları gayet iyi biliyor olmasına rağmen böyle bir riski nasıl göze alabilmiş, İngiltere'nin desteğindeki Yunan ordusunun Anadolu'daki ilerleyişini durdurabilmek için askerî yardımına şiddetle ihtiyaç duyduğu Sovyet Rusya'nın böyle bir riskin gerçekleşmesi halinde suskun kalacağından nasıl emin olabilmiştir?

Bu soruyu kamuoyu önünde yüksek sesle sorabilme ve kısmen de olsa yanıtlama cesaretini gösterebilen ilk kişi, benim bildiğim kadarıyla Metin Toker olmuştur. 1971'de yayımlanan *Solda ve Sağda Vuruşanlar* başlıklı kitabında şöyle demekteydi:[189]

188 Bkz. "Dördüncü Bölüm: Batıya Açılan Pencere".

189 Toker, 1971, s. 17.

Tabii o konjonktür içinde böyle bir temizleme hareketi, Sovyetler'in göstereceği tepki bakımından cüretli bir teşebbüstü ama, demek Sovyetler'e iyi teşhis koymuştu.

Fakat bu teşhisi nasıl koyabilmişti?

Mustafa Kemal'in 1920 sonbaharına gelindiğinde Sovyet Rusya'nın içinde bulunduğu zorlukları ve İtilaf Devletleri'yle, özellikle İngiltere'yle ilişkilerini normalleştirmek zorunda olduğunu gayet iyi bildiği, yaptığı konuşmalardan ve yakın çevresiyle yaptığı yazışmalardan açıkça anlaşılıyor. Ama bu durum onun Sovyet Rusya'nın Mustafa Suphi'nin başına gelebilecek şeyler konusunda suskun kalacağından emin olması için elbette yeterli olamazdı. Göze aldığı riski en aza indirecek başka bazı ek bilgilere, istihbarata da sahip olması gerekmez miydi? Bu ve benzeri sorular ister istemez gözlerin bir kez daha parti içi muhalefete, bu muhalefetin Kâzım Karabekir'le ilişkilerine ve sırtını dayadığı Kafkas Bürosu'na çevrilmesine neden oluyor.

Bir kez daha parti içi muhalefet ve Kafkas Bürosu sorunu

Şark Şurası'nın (Kafkas Bürosu'nun) dönüşü durdurma kararının kaldırılmasından sonra, Dr. Fuat Sabit'in çevresinde oluşan parti içi muhalefetin, dönüş kararına ve özellikle Mustafa Suphi'ye karşı bir kampanya başlattıkları görülür. Bu kampanyanın Kafkas Bürosu'nun ve onun bir parçası durumundaki (Stasova'nın başında bulunduğu) Şark Şurası yönetiminin onayı, hata yönlendirmesi olmadan başlatılmış olması mümkün değildir.[190] Zaten daha önce de işaret ettiğimiz gibi TKP içindeki muhalefet (Dr. Fuat, Yüzbaşı Yakup, Süleyman Nuri, Hilmi, vb.) varlığını ta başından beri Kafkas Bürosu'na ve ondan aldıkları cesarete borçludur. Stalin'in dönüşü durdurma kararını kaldırıp 11 Kasım 1920'de Bakü'den ayrılmasından sonra, dönüş süreci, Kars'tan Erzurum'a doğru başlayan ölüm yolculu-

190 Yavuz Aslan da bu kampanyanın arkasında Şark Şurası'nın olduğu görüşündedir. (Aslan, 2005, s. 110).

ğuna kadar Kafkas Bürosu'nun inisiyatifine bırakılmış durumdadır.

Dönüşü durdurma kararının kaldırıldığı 7 Kasım 1920'ye kadar dönüşe ilişkin alınmış kararların hiçbirisine itiraz etmemiş olan Merkez Komitesi üyesi Süleyman Nuri, 14 veya 15 Kasım tarihinde, kuşkusuz Stasova'nın bilgisi ve onayıyla, Merkez Komitesi üyelerinden hiçbirisini haberdar etmeden, Şark Şurası'na giderek dönüş kararına itiraz ettiğine dair bir rapor verir. 16 Kasım günü ise, bu raporun bir kopyasını da TKP Merkez Komitesi'ne sunar.[191] Bu raporunda, kendisine haber verilmediği için katılamadığı 13 Kasım 1920 tarihli Merkez Komitesi toplantısında alınan "Türkiye'ye toplu dönüş" kararına karşı olduğunu beyan ederek bu muhalefetinin nedenlerini açıklayıp kararın yeniden gözden geçirilmesini talep etmektedir. Dönüş kararına itiraz etme gerekçeleri şunlardır:

> Bugün Türkiye Komünist Fırkası'nı Anadolu'ya davet etmiyorlar. Davet etseler bile, bu gibi davetleri hakiki inkılapçıların kayd-ı ihtiyatla telakki etmeleri lâzım gelir kanaatindeyim. (...) Merkezi heyetin henüz Anadolu'da istinat edebileceği esaslı bir teşkilat ve kuvvet mevcut olmadığı halde, toplu ve açık bir suretle heyetin Anadolu'ya nakli, fırkanın gayesine hiçbir fayda temin edemeyeceği gibi memleketteki faaliyetimize de mazarrat tevlid edeceği (zarar vereceği) şüphesizdir.

Bu muhalefet gerekçesi Şark Şurası'nın 19 Ekim 1920 tarihli "dönüşü durdurma" kararındaki gerekçenin özetinden ibarettir. Süleyman Nuri'nin anılarında bu olaya ilişkin anlattıklarına göre, bu raporu Şark Şurası'na sunarken Stasova ona, "O halde sen gitme," der ve daha sonra da, Ermenistan'ın sovyetleştirilmesi üzerine (Aralık 1920), Kafkas Bürosu tarafından, tek kelime Ermenice bilmediği halde, "Sovyet Ermenistanı askerî devrim komitesi üyeliğine" atanır.[192]

Süleyman Nuri'nin muhalefetini, Merkez Komitesi'nde dile getirmeden Şark Şurası'na iletmesi, Merkez Komitesi'nin 16

191 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 165-167.

192 Süleyman Nuri, 2002, s. 363.

ve 17 Kasım 1920 tarihli oturumlarında "parti içi muhalefet sorunu" olarak geniş bir tartışmaya neden olur.[193] Mustafa Suphi bu oturumlarda yaptığı konuşmalarda, Dr. Fuat, Süleyman Nuri, Yakup ve Hilmi'nin oluşturdukları muhalefetin partinin saygınlığına ve çalışmalarına nasıl zarar verdiğini açıklar:

> Yeni kurulmuş bir teşkilat, gücünü (...) teşkilat dışındakiler üzerinde kazandığı saygınlıkla oluşturur. (...) Kendisi merkez komitesi üyesi olduğu halde Kafkas Bürosu'na ve Şark Şurası gibi iki devrimci kuruluşa teşkilatımızı şikâyet etmesi düşünceli ve ihtiyatlı olmaya, ağırbaşlılığa terstir. Bunu o kuruluşlara bildirmekle çıkacak sorunu biz onlarla halledebiliriz ama bu durum harici ilişkilerimize zarar verir. (...) Merkez Komitesi içinde anlaşmazlık ve komünistler arasında gruplaşmalar olduğu sadece burada değil, Türkiye'ye bile yansımış. [Ankara hükümetinin buradaki temsilcisi] Memduh Şevket ile görüştüğümüz zaman, teşkilat içinde gruplaşmalar olduğunu ve aralarındaki anlaşmazlık dolayısıyla Ruslara başvurulduğunu söylüyor ve teessüf ediyor. (...) Dolayısıyla karşımızda bir grup yok, fakat gruba benzer bir heyet var. İbresini de Dr. Fuat teşkil ediyor. (...) Şu açık bir mesele ki, Dr. Fuat teşkilatımızın mahvolması için bütün varlığıyla çalışıyor. Türkiye'den gelen vekiller arasında geniş ölçüde propagandada bulunduğu sabit. (...) Süleyman Nuri yoldaş evvela, Dr. Fuat'ın mevcudiyeti ve komünistliği hakkında bir karar vermeli. Dr. Fuat'ın aleyhimizdeki suçlamalarına kendileri ve arkadaşları da katılıyorlarsa, söylesin ona göre biz halledelim. Değil ise, Dr. Fuat'ın aleyhimizdeki hareketlerine mâni olacak faaliyete geçmesini ve bunu bize göstermesini istiyoruz.

Merkez Komitesi'ndeki bu tartışma somut bir sonuca bağlanamaz. Zaten bir hafta kadar sonra, Kafkas Bürosu'nun isteği üzerine kurulan "İkna heyeti" 26 Kasım'da Gümrü'ye doğru yola çıkar. Heyet içinde Dr. Fuat'ın etrafında toplanmış muhalefetin iki üyesi vardır: Süleyman Nuri ve Hilmi. Süleyman Nuri'nin üzerinde, Dr. Fuat'ın gizlice Kâzım Karabekir'e verilmek

193 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 167-175, 182-189.

üzere yazdığı bir mektup vardır. Süleyman Nuri'nin, Karabekir'le ilk görüştükleri gün kendisine ilettiği bu mektupta, Mustafa Suphi'nin Şark Şurası'yla ve Kafkas Bürosu'yla ilişkilerinin bozuk olduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Dr. Fuat'ın mektubu özetle şöyledir:[194]

> [Suphi'nin beni partiden ihraç etmesi] beni, Suphi'nin ve arkadaşlarının şahıs ve maksatları hakkında düşündüklerimi açıkça söylemeye (...) mecbur etti. (...) Fırka içinde iki cereyan başladı. Şark Şurası ve Kafkasya Bürosu da Suphi'nin kişilik zayıflığı hakkında benim kanaatlerime yakın kanaatlere geldiğini kuvvetle tahmîn ederim ki, fırka Türkiye'ye hareket edecek iken (...) hareketi tehir edildi. Suphi'nin mahkemeye verileceği, zimmetine para geçirdiği vesaire herkesçe duyulmaya başladı. (..) Sonra fırkanın (...) Türkiye'ye gitmesi tekrar meydana çıktı. Benim tahminime göre Suphi hakkındaki vaziyetin değişmesi Kars ileri hareketiyle [ikinci Ermeni harekâtıyla] alakadardır. (...) Ben kuvvetle zannediyorum ki Suphi bundan kendi hesabına, maharetle istifade etti. Türklerin ilerlemesini her halde şüpheli gösterdi. (...) Türkiye'de kendi bulunmazsa pek çok maceracılıkların olacağına inandırmaya ve sarsılan mevkiini düzeltmeye çalıştı.

Suphi'nin Bolşeviklerin desteğine sahip olmadığını ihbar eden bu satırların devamında, mektubu getiren Süleyman Nuri ile beraberindeki Hilmi'nin Suphi'nin fikirlerini kabul etmeyen, "temiz kalmış", güvenilir kişiler oldukları, Kâzım Karabekir'in onların bilgilerine başvurabileceği notu da yer alır.

Bu mektubu yazan Dr. Fuat, aynı tarihlerde Mustafa Kemal'in kurdurduğu resmî TKF'nin sekreteri Hakkı Behiç'le de mektuplaşmaktadır. Hakkı Behiç, Dr. Fuat'ın gönderdiği bir mektubu yanıtlarken, Mustafa Suphi'yi kastederek, "Memleket haricinde serseri bir kuvvet şeklinde toplanan ihtiras sahiplerinin eğilimlerine tâbi olmadığı" için Dr. Fuat'a teşekkür ederek resmî TKF'nin Bakû'deki yetkili temsilcisi olması teklifinde bulunur.[195]

194 Karabekir, 1990, s. 86-88.

195 Tunçay, 2000b, s. 229.

Süleyman Nuri'nin ve özellikle Dr. Fuat'ın Kafkas Bürosu nezdinde sahip oldukları itibar ve güven göz önünde bulundurulduğunda, Süleyman Nuri'nin bu mektubun gizli kuryeliğini Kafkas Bürosu'nun bilgisi ve onayı, hatta belki özendirmesi dışında yapamayacağı herhalde varsayılabilir. Süleyman Nuri'nin "ikna heyeti"nde yer almasını öneren ve sağlayan da zaten Stasova'nın kendisidir. Ayrıca, Suphilerin katledilmesinden beş ay sonra toplanacak olan Komünist Enternasyonal'in üçüncü kongresine, o sırada Türkiye'de bulunan Dr. Fuat'ı delege olarak getirtip TKP'nin yönetimine sokmak için Kâzım Karabekir nezdinde girişimde bulunanlar da, Kafkas Bürosu şefi Orjonikidze ve Sovyet Rusya'nın Ermenistan temsilcisi Legran olacaktır.[196]

Kâzım Karabekir'e ve onun aracılığıyla Mustafa Kemal'e, Mustafa Suphi'nin Bolşevik Partisi yönetimiyle ilişkileri konusunda bilgi verebilecek bir diğer kaynak, aynı zamanda Kafkas Bürosu'nun da üyesi olan Mdivani'dir. Kâzım Karabekir'in, 23 Kasım 1920'den 22 Ocak 1921'e kadar, iki ay boyunca sürekli temas halinde olduğu Mdivani'yle, Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönüşü ve Bolşevik Partisi'yle ilişkisinin niteliği konusunda hiç konuşmadığı düşünülebilir mi? Dr. Fuat'ın, Suphi'nin Bolşeviklerle ve özellikle Kafkas Bürosu'yla ilişkilerinin bozuk olduğuna dair mektubunu okumuş olan Kâzım Karabekir'in bu konuda Mdivani'nin ağzını aramaya hiç teşebbüs etmediği düşünülebilir mi?

Mustafa Suphi'den Mustafa Kemal'e ikinci mektup

Dönüş süreci ve sorunları konusundaki bu bölümü, Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönmek üzere Bakü'den ayrılmasından iki hafta kadar önce Mustafa Kemal'e yazdığı mektupla bitirelim.

Mustafa Suphi 1920 Kasım'ının sonunda veya Aralık'ın ilk günlerinde, yani Türkiye'ye dönüşünün arifesinde, Ethem Nejat'la birlikte, Mustafa Kemal'e bir mektup yazar. Bu, 15 Hazi-

196 Aslan, 1997, s. 362-368.

ran 1920 tarihli mektubundan sonra Mustafa Kemal'e yazdığı ikinci mektuptur. Merkez Komitesi'nin 6 Aralık tarihli toplantısında bu mektubu Salih Zeki'nin Ankara'ya götürüp Mustafa Kemal'e teslim etmesine ve partinin taktiği konusunda onu bilgilendirmesine karar verilir.[197] Fakat Karadeniz katliamının gerçekleştiği tarihte henüz Ankara'ya ulaşmamış olan Salih Zeki'nin, Suphilerin öldürüldükleri haberini alınca Ankara'ya gitmekten vazgeçmesi üzerine bu mektup Mustafa Kemal'e hiç ulaşmaz. Mustafa Suphi'nin dönüş arifesindeki görüşlerini yedi madde halinde ifade ettiği bu mektup özetle şöyledir:[198]

- Mazlum memleket ve halkımızın esaret ve sefaletten kurtulmasına yönelik ortak amacımız doğrultusunda elbirliğiyle çalışma azmimizin tasavvurdan fiile geçmesi için, Türkiye'de yer yer ve neredeyse kendiliğinden doğmaya başlayan komünist teşkilatların yasal bir şekle sokulması gerekmektedir. Gerek bu konuyu temin etmek ve gerekse genel olarak ilişki kurmak üzere sizin de önerdiğiniz şekilde, geniş yetkilere sahip heyet bugünlerde nihayet yola çıkacaktır.
- Doğu cephesindeki başarılı harekâta ilişkin olarak Mdivani yoldaş başkanlığındaki bir heyet o tarafa gönderilmiştir. Ermeni hudutlarına yönelik bu harekât dolayısıyla kamuoyunda meydana gelen bazı tereddütler, bildirilerimiz sayesinde yatıştırılmış ve bu harekâttan Ermeni işçi ve köylü halkının zarar görmeyeceği, bu harekâttan amacın İtilaf Devletleri'nin acentalığını yaparak birçok sınır ihlallerinden ve cinayetten çekinmeyen Taşnak hükümetinin cezalandırılması olduğu bildirilmiştir. Tarafımızdan yapılan bu açıklama kamuoyunda iyi etki yaratmış olmalı ki, Türklerin barbarlıkları hakkında eskiden beri alışılagelinmiş propagandalar bu sefer baş göstermemiştir. Hatta Ermeni komünistler basında Türk harekâtına taraftar görünmeseler de, harbin yaşanmasında Anadolu kıyamcılarını haklı gös-

197 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 248.

198 Tunçay, 2000b, s. 339-340.

terecek haberleri yayımlamaya devam etmektedirler. Herhalde "Ermeni Katliamı" şeklinde Rusya ve Avrupa proletaryasının düşüncelerini Anadolu hareketinin aleyhine çevirebilecek olaylara yer verilmeyerek, bizim de yalancı çıkarılmamamızı rica etmeyi lüzumsuz saymıyoruz.[199]

- İngilizlerin BMM hükümeti ile ittifak ilişkisine giriştiği yolundaki söylentilerin son günlerde kuvvetlenmesi, böyle bir ittifakın Anadolu kıyamcılarına bugüne kadar kazandırdıklarını kaybettirecektir. Biz, İngilizlerin Anadolu'yu Sovyetler'in üzerine sevk ettirebilecek maddi ve manevi araçlardan yoksun olduğunu, tersine kıyamcıların Rusya ile daha güçlü ve etkin bir ilişki kurmak istediklerini söyledik ki, bu fikirleri savunmakla hata etmediğimizi sanıyoruz.
- Partimiz tarafından Anadolu harekâtına yardımcı olmak üzere ve Kâzım Karabekir Paşa'nın emrine girmek üzere gönderilmiş olan Türk Kızıl Alayı, Taşnakların yolu kapatması nedeniyle Anadolu'ya girememiştir.
- BMM'nin Azerbaycan temsilcisi Memduh Şevket Bey, tarafımızdan Stalin yoldaşla tanıştırılmış ve kendisiyle iki saat görüşmüştür.
- Burada komünist namıyla eskiden beri faaliyette bulunan Dr. Fuat Bey'in esasen komünistlikle alâkası olmaması itibariyle teşkilatımızla ilişkisi kesilmiştir. Bu kişi son zamanlarda kendisini BMM hükümetinin sefiri olarak ilan ile bir

---

199 Mete Tunçay mektubun bu paragrafını şöyle yorumlamaktadır:

> [Suphi'nin bu mektubu] bence onun milliyetçiliğinin ne kadar coşkulu ve güçlü olmaya devam ettiğini gösteriyor. Şöyle söylüyorlar: "... biz her yerde 'Anadolu'nun düşmanı Ermeniler, Ermenilik değil, Taşnaklardır; ... Ermenistan Taşnak hükümetidir,' dedik, siz de böyle söyleyin," diye bir tüyo veriyor. Bu bir enternasyonalist komünistin tavrı değildir bence. Bu, milliyetçi bir adamın tavrıdır (Tunçay, 1991, s. 16).

Mete Tunçay, Suphi'nin söylemediği bir şeyi ona söyleterek, bu sözleri Suphi'nin "milliyetçiliğinin" kanıtı haline getirmektedir. Suphi bu paragrafta "Biz böyle söylüyoruz, *siz de böyle söyleyin*," demiyor; bambaşka bir şey söylüyor: "Biz böyle söylüyoruz, sakın 'Ermeni katliamını' anımsatacak *şeyler yaparak* bizi yalancı çıkarmayın," anlamında uyarıda bulunuyor. Tunçay'ın, Suphi'ye "söylettikleri" ile Mustafa Suphi'nin yaptığı uyarının bambaşka şeyler olduğu açıktır. Mete Tunçay'ın değişik vesilelerle sık sık tekrarladığı "Suphi hep milliyetçiydi" iddiasına gösterebildiği bu tek "delil" de dayanaktan yoksundur.

de mühür kazıttırarak, Azerbaycan hükümetinden 4 milyon ruble talep etmesi, durumu çirkin bir şekle sokmuştur. Rusya Sovyet hükümeti nezdinde temsilcilik yapacak kişinin kıyam hareketinde mevki kazanmış, faal inkılapçılar arasından seçilmesi uygun olur düşüncesindeyiz.

- Teşkilatımız TKP, BMM hükümetine emperyalist devletlerle mücadele ettiği sürece bütün gücüyle yardımcı olmaya, savaş cephelerinde zayıflığa ve dağınıklığa neden olacak her türlü aşırılıklardan sakınmaya karar verdiği gibi zulüm ve gaspa karşı mücadele duygularının halk arasında derinleşmesini sağlamak üzere çalışmaya gerek görmüştür ki, bunun yasal bir şekilde yapılabilmesine BMM hükümetinin izin vermemezlik yapmayacağı umulmaktadır. Bu mektubu getiren yoldaşımız bu konuda bilgi verecektir.

Ölüm Yolculuğu

> Mustafa Suphi'nin memleket haricine çıkarılmasının planını yapan Kâzım Karabekir Paşa'dır. Biz değiliz efendiler. [Ben bu plana vakıf olunca] tasvip etmiş idim.
>
> – M. Kemal (Ocak 1921)

Mustafa Suphi ve beraberindeki heyetin 40 gün sürecek ölüm yolculuğu 19 Aralık 1920'de başlar. İlk grupta, Merkez Komitesi'nden Mustafa Suphi, Ethem Nejat ve Mehmet Emin olmak üzere, beş kişi yer almaktadır. Aynı trende, 15 Aralık günü Sovyet Rusya'nın Ankara elçiliğine atanmış Mdivani de bulunmakta, Ankara'ya TKP heyetiyle birlikte gitmektedir. Diğerleri daha sonraki tarihlerde hareket edeceklerdir.

25 Aralık günü, Kars'ta bulunan Kâzım Karabekir, Milli Savunma Vekâleti'ne, Mustafa Suphi'nin beraberindeki dört kişiyle Gümrü'ye gelmek üzere olduğunu haber vererek, bu grubun "münasip bir refakatle doğruca Ankara'ya gönderilmesini" uygun gördüğünü bildirir.[1]

Heyetin Ankara'ya gönderilmesine çok daha önce, resmî TKF'nin Ekim ayında kurulmasından hemen sonra karar verildiği anlaşılıyor. TKP'nin Eylül 1920'deki kuruluş kongresinde

1 Aslan, 1997, s. 299.

seçilen Merkez Komitesi, 17 ve 19 Eylül günleri yaptığı ilk toplantılarında Türkiye'ye dönüş kararı alırken, bu dönüşün Türk Kızıl Alayı'yla birlikte yapılmasına da karar vermiş ve Mustafa Suphi de 19 Eylül 1920 tarihli mektubuyla TKP yönetiminin bu kararını Kâzım Karabekir'e bildirmişti. Fakat hem Merkez Komitesi'nin, hem de Türk Kızıl Alayı'nın dönüşü gecikmiş, Türk Kızıl Alayı parti yönetiminden ayrı olarak, 14 Ekim 1920 günü hareket etmiş ama yolu Ermeni kuvvetleri tarafından kesildiği için Anadolu'ya ulaşamamıştı. O arada, 18 Ekim 1920 günü, Ankara'da, bütün sol ve komünist hareketleri kendi içinde eritmesi planlanan resmî TKF kurulmuştu. Yönetimi Türkiye'ye dönecek olan TKP'nin de bu partiye katılmaya zorlanmasının daha o tarihte kararlaştırılmış olduğunu İsmet (İnönü) Bey'in Kâzım Karabekir'e gönderdiği 22 Ekim 1920 tarihli yazısından anlıyoruz:[2]

> Mustafa Suphi Yoldaş'ın [Türkiye Komünist Partisi'ni] memleketimize nakletmekte olduğu malûmdur. (...) Bir kırmızı alayı da beraber getirmektedir. Mustafa Suphi'nin maiyetinde bir kuvvet bulundurmasına katiyen cevaz ve müsaade verilmemesine karar verilmiştir. (...) Zaten Türkiye Komünist Fırkası Ankara'da bir siyasi fırka olarak alenen teşekkül etmiş olduğundan Mustafa Suphi Yoldaş'ın memleketimiz içinde ancak [bu] fırka dâhilinde çalışması mümkün olacaktır.

Kâzım Karabekir işte bu karar uyarınca, Mustafa Suphi'yi ve beraberindekileri doğrudan doğruya Ankara'ya göndereceğini bildirmektedir. Fakat Mustafa Kemal dört gün sonra, 29 Aralık'ta, Kâzım Karabekir'e gönderdiği şifreyle, Mustafa Suphi'nin ve beraberindekilerin Ankara'ya *"gönderilmemesini"* emreder. Bu karar değişikliğinin nedenleri üzerinde ayrıca durmak üzere, burada bir parantez açıp, Türkiye'ye, Mustafa Kemal'in kendisine yazdığı mektuptaki "şartları kabul ederek" dönmüş olan Mustafa Suphi'nin, "Ankara'ya ulaşabilseydi resmî TKF'ye gireceği, hatta hükümette bakanlık görevi dahi alabileceği" yönündeki iddialar üzerinde durmak yararlı olacaktır.

2 Aynı yerde, s. 294.

Mustafa Suphi'nin resmî TKF konusundaki görüşleri

Mustafa Suphi, Kars'a gelişinin beşinci günü, 2 Ocak 1921'de, Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na (Mustafa Kemal'e) bir telgraf gönderir.[3] Bir kopyası da "Ankara'da Türk Komünistlerine" gönderilen bu telgraf şöyle başlar:

> Memleketimizde Komünist Fırkası'nın [resmî TKF'nin] kanuniyet kazanmış olmasını, senelerden beri muhtelif memleketlerde amele ve rençberlerin kurtuluş hareketlerine iştirak eden Türk komünistleri büyük bir memnuniyetle karşıladılar. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti bu eseriyle halkın büyük çoğunluğunu kurtarmaya yönelik olan bu esaslı maksada ne kadar derin bir anlayışla bağlı olduğunu ispat etmiştir.

Bu satırlar bazı araştırmacıları, Ankara'ya ulaşabildiği durumda, Mustafa Suphi'nin resmî TKF'ye katılmayı düşünmekte olduğu sonucuna vardırdığı görülüyor.[4] Oysa Mustafa Suphi'nin Ankara'ya bu telgrafı çektiği o gün aynı zamanda, Ankara'nın Moskova elçiliğine atadığı ve o tarihte Kars'a gelmiş olan Ali Fuat Paşa'yla uzunca bir görüşme yapıp Ankara'da olup bitenler konusunda bilgi aldığı gündür. Suphi, hem bir gün önce (1

3 Tunçay, 2000b, s. 341 ve *Cönk*, 1989, s. 20.

4 Örneğin Mete Tunçay şöyle diyor:

> "Suphi ve grubu (...) o tarihte Ankara'ya gelebilselerdi (..) bir kere (..) resmî TKF'ye gireceklerini, ikincisi aralarından belki üç tane bakan çıkaracaklarını düşünüyorum. (..) Mustafa Kemal'in çağrı sayılabilecek mektubunda [Suphi'yi Ankara'ya davet ettiği mektubunda] şartları çok açık. 'Gelin, (..) resmî fırkaya katılın, bunun dışında da faaliyet göstermeyin' diyor, onlar da geliyor. Bu, şartları kabul ettiklerini gösterir" (Tunçay, 1991, s. 17).

Mustafa Kemal'in Suphi'yi Ankara'ya davet eden mektubu yazdığı tarihte (ne Ağustos, ne de Eylül 1920'de) resmî TKF diye bir parti henüz mevcut değildi. Dolayısıyla, ne Mustafa Kemal, Suphi'ye o partiye katılma şartı koşabilirdi ne de Suphi böyle bir şartı kabul edebilirdi. Suphi'nin resmî TKF'ye katılmayı düşündüğünü, üstelik Mustafa Kemal tarafından herhangi bir bakanlığa atanabileceğini aklından geçirdiğine dair en ufak bir kanıt yokken, Türkiye solunun tarihi konusunda uzmanlaşmış bir tarihçinin bu dayanaksız iddiası, Mustafa Suphi'nin "Kemalizm'e teslimiyeti" türünden suçlamalara dayanak oluşturmuştur.

Ocak), hem de aynı gün (2 Ocak) Bakû'deki TKP Harici Bürosu'na resmî TKF konusundaki düşüncelerini ileten iki mektup gönderir. Bu mektuplardan ilkinde, resmî TKF'yi kastederek, "Herhalde İttihatçılar komünistlik namı altında en emin adımları ile koltuk kapmak istiyorlarsa, ki bu pek muhtemeldir" diye yazmaktadır.[5] Muhtemelen hemen ertesi gün, Ali Fuat Paşa'yla yaptığı görüşmeden sonra yazdığı ikinci mektubunda, resmî TKF meselesine ilişkin çok daha ayrıntılı yorumlar yapar:[6]

> Ankara ve umumiyetle Garp Cephesinde Türkçülükle karışık bir komünistlik hareketi intişar etmekte (yayılmakta), gazeteler Oktobr Bayramını kurtarıcı düğün olarak karşılayacak derecede ileri gitmekte[dirler]. (...) Gazete sayfalarında görülen komünist hareketleri pek yapaydır. Bizlere dayandırılmak istenilen taklitçilik eseridir. Rusya'dan yardım almak için bir oyundur. (...) Doğu'da ve Türkiye'de komünizm lehine başlayan büyük ve seri cereyandan istifade etmek isteyen İttihat ve Terakki yaranı, hükümet idaresini daima elde bulundurmak gayesiyle Ankara'da Komünist Fırkası merkezi heyeti teşkil ediyorlar. (...) Bu şekilde, gizli komünist fırkası kurulurken bizimle bağlantı ve ilişkileri (...) bulunan komünistler [Ankara'daki TBKP] hakkında bazı kovuşturmalara başlamışlardır. Gazetelerde aleyhlerine kampanya açmışlardır. (...) Büyük bir tasfiye yapmak üzere bazı karşılıklı görüşmeler yapılması henüz tasavvur halindedir. Bununla birlikte, aksi halde, ayrı bir teşkilat halinde kesb-i kanuniyete [yasallık kazanmaya] çalışmak mecburiyetinde kalacağımızı zannediyoruz. 3. [Komünist] Enternasyonal'in alacağımız vazifeye dair görüşünü tez elden bekliyoruz.

Bu ikinci mektup, Mustafa Suphi'nin Ankara'da esen hava hakkında, resmî TKF'nin niteliği hakkında ve komünistlere karşı bir tasfiye hareketinin başlayabileceği olasılığı hakkında epey bilgi sahibi olduğunu ve böyle bir tasfiyeye maruz kalmayacak olsalar bile, TKP'nin yasal çalışma hakkını mücadeleyle elde et-

5 *Dönüş Belgeleri-2*, 2004, s. 11.

6 Aynı yerde, s. 12-15.

mek zorunda kalacağını düşündüğünü, bu konuda Komünist Enternasyonal'in görüşünü acilen beklediklerini söylüyor.

Bu satırlar, resmî TKF'ye katılmak gibi bir düşünceye asla sahip olmadığını açıkça ortaya koyuyor. BMM Başkanlığı'na gönderdiği telgrafta, resmî TKF'nin kurulmasını "büyük bir memnuniyetle karşıladıkları" şeklindeki ifadeyi, TKP'nin yasal faaliyetine dayanak yapmak amacıyla kullandığı anlaşılıyor. Nitekim BMM Başkanlığı'na gönderdiği telgraf şu satırlarla son bulur:

> Bakû kongresiyle kurulmuş olan Türkiye Komünist Fırkası (...) çalışmak üzere faaliyetini memlekete nakletmeye karar vermiştir. (...) Maksadımız, memleketin müdafaa cephesini zayıf düşürmek ihtimali olan her türlü harekete karşı çıkmak ve bu hususta hükümete mümkün olan her şeyi kullanarak yardımcı olmak ve Türkiye Komünist Fırkası'nın Avrupa proletarya teşkilatları nezdindeki konumunu ve nüfuzunu memleketin hürriyet ve istiklalini sağlama hizmetine koyma şeklinde özetleyebiliriz. Bu gayelerle donanmış ve her hususta memleket kanunlarının veregeldiği müsaadeler dâhilinde görev yapmada birlik olarak hareket ederek (...) yoldaşların memleketimize girmeleri hususunda gereken kolaylıklarda bulunulmasını rica ve yakında Fırka'nın içte ve dışarıda takip ettiği ve edeceği hareket tarzı hakkında anlaşmak ve her türlü kötü anlayışa imkân vermemek üzere sizlere katılmakla onur duyacağımızı arz ederiz.[7]

Muhalefeti tasfiye planı devreye sokuluyor

Açtığımız parantezi kapatıp, Mustafa Kemal'in, TKP heyetinin Ankara'ya gönderilmemesi emrini niye verdiği meselesine dönerek, kaldığımız yerden devam edelim.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Kâzım Karabekir, 25 Aralık günü, Kars'a gelmek üzere olan TKP heyetini doğruca Ankara'ya

7 Mustafa Suphi'nin bu telgrafı 4 Ocak 1921 günü Bakanlar Kurulu'nda okunur (Tunçay, 2000b, s. 341).

göndereceğini Milli Savunma Vekâleti'ne bildirirken, bunu TKP'nin, resmî TKF içinde faaliyet göstermeye zorlanması yönünde daha önce alınmış karar uyarınca yapıyordu.

Fakat resmî TKF'nin kurulmasının üzerinden iki aydan fazla zaman geçmiş, o arada koşullar değişmiştir. Birincisi, Ankara'daki illegal komünist partisi (TBKP) ile Tokat mebusu Nazım Bey'in başını çektiği Halk Zümresi'nin tamamını –bir önceki bölümde sözünü ettiğimiz gibi– resmî TKF içine sokmak mümkün olmamıştır. İkincisi, Çerkez Ethem ve ona bağlı Kuva-yı Seyyare kuvvetleri düzenli bir ordu içinde eritilmeye karşı direnmekte, hatta isyan işaretleri vermektedir.

Kâzım Karabekir'in 25 Aralık tarihli yazsından iki gün önce, BMM içinden bir grup mebus, Mustafa Kemal'in de onayını alarak, Çerkez Ethem'i yatıştırma amaçlı bir "nasihat heyeti" oluşturarak Kütahya'ya hareket ederler. Bu heyet 26 Aralık günü Çerkez Ethem ve kardeşi Tevfik Bey'le görüşür. İki kardeş, özellikle Refet Paşa'ya güvenmediklerini söyleyerek kendisinin cepheden uzaklaştırılmasını isterler. Nasihat heyetinin bu koşulu makul bulduğu mesajını alan Mustafa Kemal, "Heyet ya aldatılmış ya da Ethem'in elinde esirdir" sonucuna vararak, 27 Aralık günü Batı ve Güney Cephesi komutanlarına şu telgrafı çeker:[8]

> Kütahya'daki kurulun cevabı, Kuva-yı Seyyare işinin artık barış yoluyla ve siyasetle çözümünün mümkün olmayacağını ispat etmiş ve sorunun kuvvet zoruyla çözülmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Bunun son safhasını şimdiden Meclis'e bildirmeye ihtiyaç yoktur. Başarı ile sonuçlandırırsak, Meclis'in yaptıklarımızı onaylayacağı kuşkusuzdur.

Bu telgrafı alan Batı Cephesi Komutanlığı, 22 Aralık günü Çerkez Ethem kuvvetlerine karşı operasyon başlatır. Nasihat heyetiyle yaptığı görüşmeyle sorunun halledildiğini sanan Çerkez Ethem, operasyonun başlaması üzerine 29 Aralık günü BMM'ye şu telgrafı çeker:[9]

8 Şener, 2000b, s. 14.

9 Aynı yerde, s. 15-16.

> Bir yıldan beri devamlı toplantı halinde bulunduğunuz halde, bu süre içinde yaptığınız en büyük iş, kendi maaşlarınızı 300-400 liraya çıkarmak olmuştur. Herhalde aylardan beri ordu arasına sokulan fitneden haberdar edildiğiniz halde, bir gizli oturum ile bunları giderme ve önleme yürekliliğini gösteremediniz. (..) Hükümet üyelerinin her birine dalkavukluk ederek kutsal görevinizi kişisel çıkarlarınıza feda etmiş görünüyorsunuz.

Mustafa Kemal, Çerkez Ethem'in bu telgrafını "BMM'nin meşruiyetine karşı ayaklanma ve vatan hainliği" ilan eder. BMM'nin 29 Aralık günü yapılan gizli oturumunda, Kuva-yı Seyyare'ye karşı meclisin onayı olmadan askerî operasyon başlatılmasının gerekçesini, Ethem'in bu "ihanet mektubu"na bağlayarak şöyle açıklar:[10]

> Eğer onları ikna etmek, takip etmek imkânını görse idik, zaten bunların hepsine ihtiyaç kalmazdı. Muvaffak olamadığımızdan, ordunun kuvvetini bunlara karşı sevk ihtiyacı hâsıl oldu. İhtimal ki, yapacak bazı teklifleri vardı ve neticeye vasıl olunurdu. Ancak resmen ve alenen Millet Meclisi'ne karşı tecavüz ve taarruz etmiştir ve bundan dolayı derhal kumandanlıktan azledilerek kanuni tatbikata tevessül edilmiştir. (..) Hükümetçe yapılacak başka bir şey yoktur efendim.

Oysa Kuva-yı Seyyare'ye karşı operasyon, Çerkez Ethem'in bu mektubu üzerine değil, daha önce, "nasihat heyeti"nin Çerkez Ethem'le uzlaşmanın mümkün olabileceğini bildiren mesajı üzerine başlatılmıştır.

Meclis'in gizli oturumunda bu konuşmayı yapan Mustafa Kemal, aynı gün (29 Aralık 1920), Kâzım Karabekir'e gönderdiği şifreyle, Mustafa Suphi'nin Ankara'ya gönderilmemesini emreder:[11]

> Ankara'da komünist cereyanları arzu hilafınadır (istenmemektedir). Bakû Türk Komünist Fırkası Reisi Mustafa Suphi'nin bu cereyanları körüklemesi mahzuru varid-i hatırdır (sakınca-

10 *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, 1999, s. 299.

11 Aslan, 1997, s. 300.

lı olacağı düşünülmektedir). Bir defa kendisini gördükten sonra, mütalaa-i devletlerinin işar buyrulmasını (düşüncenizi bildirmenizi) rica ederim.

Mustafa Kemal'in Karabekir'e gönderdiği bu şifreyi yazmasından bir gün önce (28 Aralık) Mustafa Suphi ve beraberindekiler de Kars'a gelmişlerdir.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Mustafa Kemal, Çerkez Ethem'e karşı operasyon başlatırken, 1920 Eylül'ünden beri tasarlayıp ilk adımlarını attığı ama arzuladığı sonucu henüz elde edemediği, "tüm muhalefeti tasfiye operasyonu"nu nihai sonucuna ulaştırma kararını vermiştir. Çerkez Ethem'le birlikte resmî TKF, Ankara'daki TBKP kadroları, Yeşil Ordu ve Halk Zümresi'nin muhalefet etmeye devam eden kadroları; hepsi hedef tahtasındadır. Tam da böyle geniş bir operasyon başlatılmak üzereyken, bir de Mustafa Suphi'nin TKP'sinin Ankara'ya gelmesinin yaratacağı sorunlarla uğraşmak istenmemekte; Mustafa Suphi sorununun, kendisi daha Ankara'ya varmadan çözülmesi hedeflenmektedir. Ama nasıl?

Mustafa Kemal, "Bir defa kendisini gördükten sonra düşüncenizi bildiriniz," diyerek bunun nasıl yapılacağı konusunda Kâzım Karabekir'den öneri istemekte, bu çok riskli işin bütün sorumluluğunu Kâzım Karabekir'e havale etmekte, uygulamaya geçilmeden önce de kendisinden onay alınmasını emretmektedir! Kâzım Karabekir tarafından hazırlanan plandan Mustafa Kemal'in haberdar olmadığını iddia eden araştırmacıların ısrarla görmezden geldikleri noktalardan biri de budur.

Mustafa Suphi'den kurtulma planı

Mustafa Kemal'in bu emri üzerine Kâzım Karabekir, derhal Erzurum Valisi Hamit Bey'le temasa geçerek bu plan üzerinde çalışmaya başlar. Planın hazırlanması ve Mustafa Kemal'in onayının alınıp uygulamaya geçilmesi yaklaşık 20 gün sürer ve Mustafa Suphi ve beraberindeki heyet, bu süre boyunca (18 Ocak'a kadar) Kars'ta bekletilir.

Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'den gelen şifreden üç gün sonra, 2 Aralık 1920'de, Erzurum Valisi Hamit Bey'e şu telgrafı çeker:[12]

> Bakü'de kurulmuş olan Türkiye Komünist Fırkası Merkez Komitesi, Anadolu dâhilinde fiilen faaliyete geçmek üzere Mustafa Suphi Yoldaş ile Ethem Nejat ve diğer üç arkadaşlarıyla şu anda Kars'ta bulunmakta ve bu heyete ait ikinci kafile de Bakü'den gelmektedir. Taupse'den de sahilimize 13 kişinin gelmek üzere bulunduğu haber alındı. Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Ankara'ya gönderilmemesi arzusu Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'ndan ve Hariciye Vekâleti'nden makamıma tebliğ buyurulmuştur. Hükümetimizin arzusu dâhilinde gereği yapılacağı tabiî bulunmakla beraber, Mustafa Suphi ve teşkilatının şu zamanda memleket dâhilinde göz altındaki bir mıntıkada bulundurulması veya büsbütün harice gönderilmesi ve bu iki hale nazaran bu teşkilat hakkında ne yolda hareket olunmasının uygun olacağına dair kıymetli düşüncenizi sormak ve bu vesileyle *Albayrak* gazetesinin ve bilhassa son yayınları ve halkçılığa karşı Erzurum'daki düşünce akımlarının derece ve mahiyeti hakkındaki yüksek düşüncelerinizi rica eylemeyi uygun buldum.

Özetle, Karabekir Erzurum valisine kafasındaki planın ana hatlarını aktarmakta ve şunları sormaktadır:

- Mustafa Suphi'yi ve beraberindekileri ülkenin göz altındaki bir yerinde alıkoymak veya hepsini sınır dışı etmek gibi iki seçenek var. Sizce bu iki seçenekten hangisi uygundur?
- Komünist partisine yakın olan Erzurum'daki *Albayrak* gazetesinin son zamanlardaki tutumu ve Erzurum'daki fikir hareketlerinin durumu nedir?

Kâzım Karabekir, TKP heyetinin ister tutuklanıp bir yerde hapsedilmesi olsun, ister sınır dışı edilmesi olsun, her iki şıkkın da Erzurum üzerinden yapılmasını düşünmektedir.

12 Aslan, 1997, s. 306-307.

Vali Hamit Bey, Karabekir'in bu yazısını hemen ertesi gün, 3 Ocak'ta yanıtlar. Bu yanıt özetle ve mealen şöyledir:[13]

> Bendenizin fikrince memlekette dayanışmayı ve uyumu bozmaya çalışan bu kişilerin sınır dışına çıkarılması zorunludur. Ama bu çıkarılmanın Kars'ta, Rusların gözleri önünde yapılması sakıncalı olacağından, bu işin bize havale edilmesi daha sağlam bir yoldur. Burada halk komünizme şiddetle karşıdır. Halkçılık akımı hükümetin meclise sunduğu programla [Mustafa Kemal'in Halkçılık programıyla] belirlenmiş ve halk da onun sınırları dışına çıkartılmayacağı için bundan bir sakınca doğması beklenmez.

Sınır dışı etme işini Vali Hamit'in üstlenmek istediğini gören Kâzım Karabekir o gün veya ertesi gün verdiği yanıtta, bu öneriyi hararetle destekler ve böylece, Mustafa Suphi'nin Türkiye'de hiçbir değerinin ve nüfuzunun bulunmadığının Ruslara gösterilmiş olacağını ve ülke dışındaki faaliyetinin etki ve saygınlığının tamamıyla darbelenmiş olacağını söyler. Bununla birlikte, komünist dünyası ile bağlantıları olan Mustafa Suphi ile beraberindekiler sınır dışı edilirken, özellikle Ruslar nezdinde kötü izlenim ve yorumlara neden olmamak için, örgütlenecek gösterilerin, halkın komünizme değil, Mustafa Suphi ve beraberindekilerin şahıslarına tepki gösterdikleri anlamına gelecek şekilde olması gerektiğinin önemini özellikle vurgulayarak, "Mustafa Suphi'den kurtulma planı"nın ayrıntılarına girer:[14]

- Erzurum'a vardıkları günden başlayarak gerek gazetelerde çıkacak yazılarla ve gerekse halkın uygun gösterileriyle ve baskılarıyla Ankara'ya gitmelerinin ve memlekette kalarak faaliyet göstermelerinin mümkün olmadığını anlamaları sağlanmalıdır.
- Böylelikle hem halkın bu tepkileri nedeniyle, hem de ülkenin birlik ve huzurunu koruyabilmek için sınır dışı edilmelerinin gerekli olduğu kendilerine bildirilmeli, gerekiyorsa

13 Aynı yerde, s. 307.

14 Aynı yerde, s. 308.

bu "resmî takibat" ile yapılmalı ve bunun için Trabzon'a gitmelerinin gerektiği söylenmelidir.

- Trabzon'a kadarki yol boyunca ve Trabzon'da da halkın benzer tepkiler göstermesi sağlanmalıdır. Özellikle Trabzon'da, Bolşeviklerin gözü önünde yapılacak gösteriler istenilen şekilde gerçekleşmeli, Bolşevikliğe değil, bu kişilere karşı olduğu belirgin olmalıdır.
- Sınır dışı eyleminin komünist dünyasında gücenmelere ve eleştirilere yol açmaması için sınır dışı edilmelerinin nedeninin halkın onları suçlu sayması ve ülkede huzur ve birliğin sağlanmasını istemelerinin yarattığı bir zorunluluk olduğu resmî bir açıklama olarak yayımlanmalıdır.[15]

Kâzım Karabekir'in bu planına göre, Mustafa Suphi ve beraberindekilere, Erzurum'a varıncaya kadar sınır dışı edilecekleri hiç söylenmeyecek, o zamana kadar Ankara'ya gitmekte olduklarını sanacaklar, ancak orada karşılaştıkları "halk tepkisi" nedeniyle, mecburen sınır dışı edildiklerini düşüneceklerdir.

Böylece, 5 Ocak 1921 tarihi itibariyle, Mustafa Suphi'den nasıl kurtulacaklarına dair plan ortaya çıkmış olur ama TKP heyeti buna rağmen 18 Ocak'a kadar, 13 gün daha Kars'ta tutulur. Bunun nedeni muhtemelen, hazırlanan bu planın Mustafa Kemal tarafından onaylanarak kesinleşmesinin ve Erzurum ile Trabzon'daki hazırlıkların tamamlanmasının beklenmesidir.

Mustafa Suphi'den ve beraberindeki TKP heyetinden kurtulma amaçlı bu planın yol haritası ve bu güzergâhta kendisine kilit rol verilmiş olan Erzurum Valisi Hamit Bey'in geçmişi özellikle dikkat çekicidir.

Hamit Bey, 1919'dan itibaren Sovyet Rusya'yla ittifak yapılmasına karşı çıkmaktadır ve İstanbul'daki İttihatçı Karakol Cemiyeti'yle sıkı temas halindedir. İstanbul hükümetiyle de iliş-

15 Kâzım Karabekir, Karadeniz katliamından hemen sonra, böyle bir açıklamayı bizzat hazırlayarak, "gerekli yerlere verilecek bilgi" olarak, Ankara hükümetinin Tiflis temsilcisi Kâzım Bey'e gönderir. Bu açıklamada, Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye ihtilal çıkarmak üzere İngilizler tarafından gönderildiği, Suphi'nin zaten eskiden İngiliz taraftarı Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi olduğu, Çerkez Ethem ve kardeşlerinin de Suphi'yle ilişki içinde oldukları gibi mantık sınırlarına sığmayan iddialar öne sürülür (Aslan, 1997, s. 326-327).

kileri vardır. İngilizlerin isteğiyle bu hükümet tarafından 27 Ocak 1920'de Trabzon Valiliğine atanmıştır. Bu görevi sırasında, hem 1915 Ermeni soykırımında, hem de Giresun ve civarındaki Pontus Rumlarının yok edilmesinde rol oynamış, Topal Osman'la ve gerici mebuslardan Mustafa Durak ve Teşkilat-ı Mahsusacı Süleyman Necati'yle yakın ilişki içinde olmuştur. Trabzon'da "Teşkilat-ı Mahsusa" adıyla anti-komünist bir komite kurmuş; kentte Bolşevizmle ittifak kurulmasını savunan görüşleri bastırmış, Trabzon'un İttihatçıların kalesi haline gelmesinde önemli payı olmuştur. Erzurum'da "halk hükümeti" kurulmasını savunan bir hareketin ortaya çıkması üzerine bu hareketi bastırma göreviyle Ekim 1920'de Erzurum'a vali olarak atanmış, Trabzon'u nasıl Bolşevizm düşmanı bir kent haline getirdiyse, aynı gayreti Erzurum'da da göstermiştir.[16] Sınır dışı edilme eyleminin, Hamit Bey'in, Mustafa Durak'ın ve Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin egemenliği altındaki Erzurum'dan, Barutçuzade Hacı Ahmet'in ve Yahya Kaptan'ın egemenliği altındaki İttihatçıların kalesi Trabzon'a uzanan yol güzergâhından yapılmasının ne gibi sonuçlar doğurabileceği, bu planı hazırlayan Kâzım Karabekir ile planı onaylayan Mustafa Kemal tarafından bilinmiyor olabilir miydi?

Kâzım Karabekir ile Hamit Bey'in hazırladıkları planın Mustafa Kemal'e ne zaman sunulduğu ve onaylandığına dair bir belgeye ulaşmak mümkün olmadı. Erzurum Valisi Hamit Bey, 16 Ocak günü Mustafa Kemal'e, Mustafa Suphi'nin oraya geleceğinin duyulması üzerine, kentte yapılan hazırlıklar hakkında bilgi veren ve TKP heyetinin Erzurum'dan Trabzon'a sevk edilerek oradan sınır dışı edileceğini bildiren, Karabekir'le birlikte hazırladıkları planı özetleyen bir şifre gönderir ve bu konuda başka bir emir ve düşünce varsa kendisine bildirilmesini diler.[17] Mustafa Kemal, Hamit Bey'in bu şifresine verdiği 18 Ocak tarihli yanıtta, "Aldığınız önlemler yerindedir," diyerek yapılmış olan planı onayladığını bildirir.[18]

16 Hamit Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akal, 2013, s. 354-365.

17 Aslan, 1977, s. 312-313.

18 Aynı yerde, s. 315.

Ama bu planın ayrıntıları konusunda Kâzım Karabekir tarafından zaten daha önceden bilgilendirilmiş ve onayını daha o zaman bildirmiş olmalıdır. Vali Hamit Bey'e verdiği bu yanıtla sadece, planı onaylamış olduğunu Hamit Bey'e de bildirerek teyit etmektedir.

Mustafa Kemal, yapılmış olan planı önceden bildiğini ve onayladığını, TKP heyetinin Erzurum'a vardığını ve önceden tertiplenmiş yoğun protestolarla karşılandığını, 22 Ocak 1921 günü BMM'nin gizli oturumunda yaptığı konuşmada da açıklar. Ama planın yapılması emrinin kendisi tarafından verildiğinden hiç söz etmeden, mimarının Kâzım Karabekir olduğunu, kendisinin bu planı Erzurum halkının gösterdiği tepki üzerine onaylamak zorunda kaldığını söyleyerek, bütün sorumluluğu Karabekir ile Hamit Bey'in üstüne atar:[19]

> (...) vaktiyle (...) Mustafa Suphi başkanlığında bir heyetin memlekete gelmek isteğinde bulunduklarından (...) bizi haberdar etmişlerdi. Bu Mustafa Suphi'nin ahlâkı hakkında malûmat sahibi olan birçok arkadaşımız var. Erzurum'un muhterem ahalisi bunu en yakından tanıyanlardır. (..)[20] [Mustafa Suphi'nin gelmekte olduğunu] haber alan Erzurumlular böyle bir adamın memleket dâhiline girmesinden son derece müteheyyiç olmuşlar [heyecanlanmışlar] ve memlekete sokulamaması için teşebbüslerde bulundular. Resmî makamlara müracaat ettiler. Bu adam memlekete girerse parçalarız...
>
> [Erzurum valisi] bendenize mahrem olarak müracaat etmiş idi ve diyordu ki ... ahalinin tezahüratı karşısında mümkün değildir. [Mustafa Suphi] bilâhare bu hudut haricine çıkarılmak üzere mahfuzen hudut haricine... Benim de mütalâamı (görüşümü) soruyordu. (..) Muvafık (uygun) buldum ve kendilerine yazdım. (..)

19 *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, 1999, s. 326, 333, 336.

20 Erzurum halkının, Erzurum'da sadece orta öğrenimi sırasında bulunmuş olan Mustafa Suphi'yi tanıyor olması mümkün değildir. Mustafa Kemal bu sözleriyle, Rusya'da savaş esiri olarak bulunup da Erzurum'a dönmüş bazı kişilerin Vali Hamit Bey tarafından özel olarak örgütlenerek, Erzurumlular arasında "Suphi'nin savaş esirlerine ne kadar kötü muamele yaptığına" dair yaydıkları söylentilere atıfta bulunmaktadır.

[Mustafa Suphi ve beraberindekiler] benim kanaatimce belki kendilerine para veren, kendilerini himaye eden (...) Moskova'daki(lere) yaranmak için birtakım teşebbüsat-ı serseriyanede (serseri girişimlerde) bulunmuşlardır. Bunların yaptıkları teşebbüs, Rus Bolşevizmini muhtelif kanallardan memleket dâhiline sokmak olmuştur. (...)

Mustafa Suphi geliyor. (...) Bu adamın memlekete girmesinin muzır (zararlı) olacağını takdir eden Kâzım Karabekir Paşa'dır ve bunun memleket haricine, hudut haricine tard edilmesi (çıkarılması) lâzım geleceğini bilen de Kâzım Karabekir Paşa'dır. Bunun planını da yapan Kâzım Karabekir Paşa'dır. Yoksa Erzurum Valiliği değildir. Biz değiliz efendiler.[21] Fatinâne bir surette (zekice) yapmış olduğu plana, herkesten evvel icap edenlere faaliyet veren Kâzım Karabekir Paşa'dır.

Bu konuşmasından üç gün sonra (25 Ocak 1921) Erzurum mebusu Mustafa Durak'a gönderdiği telgrafta da aynı fikri tekrarlar:[22]

Erzurum'da Mustafa Suphi hakkındaki milli gösterinin planına daha evvel Kâzım Karabekir (...) ve daha sonra da Hamit Beyefendi'nin yazılarıyla vakıf olmuş ve tasvip etmiş idim.[23] Herhalde Doğu'dan gelecek tahripkâr (yıkıcı) bir cereyana karşı Erzurum ve Trabzon'un ve bütün memleketin bir Sedd-i Kebir (Çin Seddi) vaziyetinde bulunacağına eminim.[24]

---

21 Mustafa Kemal "biz değiliz," derken, bir yandan Karabekir'i överken, bir yandan da sorumluğu tümüyle onun üstüne atıp, kendisinin ve Hamit Bey'in, onu Erzurum Valiliği'ne atamış olan hükümetin ve meclisin de bu işten ve yaratacağı sonuçlardan sorumlu tutulamayacağını söylemiş olmaktadır.

22 Akal, 2013, s. 400-401.

23 Mustafa Kemal, bu sözleriyle Kâzım Karabekir'in hazırladığı planı kendisine sunduğunu ve kendisi tarafından onaylandığını açıkça ifade etmektedir. Bu sunma ve onaylama işlemi ancak yazışmalarla gerçekleşmiş olabilir. Ama devlet arşivlerinde bu belgeler yoktur. Suphilerin "ölüm yolculuğu"na ilişkin arşivlere girmemiş veya sonradan yok edilmiş acaba daha kaç belge vardır?

24 Mete Tunçay'ın Mustafa Kemal'in bu plandaki yeri konusundaki değerlendirmesi şöyledir: "Ben Suphi'lerin öldürülmesinin Trabzon ["Erzurum" olması gerekir – A.K] Valisi Deli Hamit ve Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir arasında, Ankara'dan bağımsız bir şekilde kotarılmış bir şey olduğunu düşü-

Mustafa Kemal, bu telgrafıyla Kâzım Karabekir'in hazırladığı planı kendisine sunduğunu ve kendisinin onayladığını açıkça ifade etmektedir. Bu sunma ve onaylama işlemi ancak yazışmalarla gerçekleşmiş olabilir ama devlet arşivlerinde bu belgeler yoktur. Suphilerin "ölüm yolculuğu"na ilişkin, arşivlere girmemiş veya sonradan yok edilmiş acaba daha kaç belge vardır?

Erzurum'dan Kars'a ulaşan söylentiler

Kararlaştırılan plan doğrultusunda halkı kışkırtmaya yönelik çalışmalar yapıldığına, gelecek TKP heyetinin Erzurum'da onur kırıcı muamelelere maruz bırakılacaklarına dair söylentilerin Kars'a kadar ulaştığı anlaşılıyor. Bunun üzerine Mustafa Suphi ile Ethem Nejat, 11 Ocak 1921 günü Kâzım Karabekir'le bir görüşme yaparak kendilerine ulaşan bu söylentileri aktarıp aldıkları kararı bildirirler. Kâzım Karabekir anılarında bu görüşmeyi ve sonucunu şöyle aktarır:[25]

> Türk komünistlerinden Mustafa Suphi ve Ethem Nejat ziyaretime geldiler. Erzurum'da kendilerine sû-i kasd veya hakaret edileceğinden, arkadaşlarının Erzurum üzerinden, kendilerinin birkaç arkadaşı ile –Tiflis– yoluyla Ankara'ya gitmeyi düşündüklerini söylediler. "Ya hepiniz Erzurum üzerinden giderek halkın hissiyatını görürsünüz veyahut Ankara seyahatinden vazgeçerek Bakû'ye avdet edersiniz. Zaten ordumuzda Bolşevik teşkilatı yaptığınız hakkında dedikodular başladı. Kol kol ayrılarak seyahatiniz aleyhinize daha büyük dedikodulara sebep olacaktır." Toptan Erzurum yoluyla gitmeyi tercih etti-

nüyorum. Ankara nihayet kendisine gelen raporlara göre, bunları hudut dışı edin, gerisin geri gönderin diyor" (Tunçay, 1991, s. 17).

Birincisi, Mustafa Kemal Suphilerin sınır dışı edilmesini söylemiyor, Ankara'ya gönderilmemesini emrediyor ve bunun yerine ne yapılacağına dair Kâzım Karabekir'in fikrini soruyor. Bunu, "kendisine gelen raporlar" üzerine değil, Çerkez Ethem ve diğer muhalefet kanatlarını tasfiye etmeye karar verdiği için yapıyor. İkincisi, hazırlanan planı, doğurabileceği bütün sonuçları bile bile onaylıyor. Onayladığı plan katliamla sonuçlanınca, sorumluların bulunması konusunda ne Mustafa Kemal ne de herhangi bir başka yetkili herhangi bir girişimde bulunuyor. Herkes üç maymunu oynuyor.

25 Karabekir, 2000, s. 1910-1911.

ler, seyahatten vazgeçmek doğru olmaz; dediler. Kendilerinin seyahatleri hususunda kolaylık göstereceğimi ve esasen Ankara hükümeti de bundan haberdar olduğundan ora ile haberleşmelerini de kendilerine söyledim.

Yaptıkları planın bu gibi söylentiler yüzünden bozulabileceği ihtimalinden endişelenen Karabekir, bu görüşmeden hemen sonra Erzurum valisine bir telgraf çekerek, heyetin Erzurum'da kötü muameleye maruz kalmayacağına dair kendisinden teminat istediklerini bildirir. Bunun üzerine Hamit Bey'in, "Erzurum'da fiili bir tecavüze mahal verilmeyeceğine" dair teminat verdiği ve Karabekir'in bu teminatı Mustafa Suphi ile Ethem Nejat'a ilettiği anlaşılıyor.[26]

Şark Şurası: "Biz Ankara'ya kimseyi göndermedik"

Aralık ayının son günlerinde Çerkez Ethem'in Kuva-yı Seyyare kuvvetlerinin dağıtılmasına karar verilip harekete geçilmesiyle, Çerkez Ethem'in isyanı başlar. Aynı tarihlerde, resmî TKF'nin yayın organı haline getirilmiş olan *Yeni Dünya* gazetesinde, Eskişehir işçilerine hitaben, Nizamettin Nazif tarafından kaleme alınmış, işçileri Bolşevizme sahip çıkıp harekete geçmeye çağıran bir bildirinin basılmak üzere olduğuna dair gelen bir ihbarla, fırkanın sekreteri Hakkı Behiç'e haber dahi verilmeden, gazete binası basılır, yazarları tutuklanır. Çerkez Ethem'in resmî TKF adına ihtilal yapmaya kalkıştığına, Kuva-yı Seyyare'nin resmî TKF tarafından yönlendirildiğine, bu işin içinde parti sekreteri Hakkı Behiç'in de olduğuna dair söylentiler dolaşmaya başlar.[27]

Birkaç gün içinde, Çerkez Ethem'e karşı başlatılan operasyon, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nı (THİF) da kapsayacak şekilde genişletilir. Arif Oruç'un evrakı arasında, *Yeni Dünya*'nın yayınlanmaya başlamasından dolayı Çerkez Ethem'e gönderdiği kutlama mektubu bulunan Salih Hacıoğlu, Çerkez Etem'le bağlantı halinde olduğu iddiasıyla, 11 Ocak 1921 günü

26 Aslan, 1997, s. 309.

27 Akbulut ve Tunçay, 2007, 64.

İstiklâl Mahkemesi tarafından tutuklanır. Hemen ardından, takibat THİF'in diğer komünist yöneticilerini kapsayacak şekilde genişletilir; THİF içinde yer almış Halk Zümresi mebuslarının dokunulmazlıkları kaldırılarak haklarında dava açılır.

Tutuklamalar başlayınca, Ankara'daki Sovyet temsilcisi Upmal Angarski, Kars'ta bulunan Mdivani'ye bir telgraf çekerek onu durumdan haberdar eder:[28]

> Batılı emperyalistlerin izinden yürüyerek örgütlediği başarısız ayaklanmanın ardından (Çerkez) Ethem, Yunanlılara kaçmıştır. Hükümet, onun yandaşlarıyla birlikte devrimci örgütleri de tepelemek istemektedir. Salih Hacıoğlu başta olmak üzere TKP üyeleri tutuklanmıştır. Başlangıçta tepkiyi yumuşatmak amacıyla, tutuklanan kişilerin ayaklanmaya çağrı yaparak Ethem'i destekleyen *Yeni Dünya* gazetesiyle ilgili bilgi almak için gözaltına alındıkları söylendi. Şimdi İstiklâl Mahkemesi, Salih'e [Hacıoğlu] gizli örgüt üyesi olmak, [Çerkez] Ethem'le yazışmış bulunmak, Batı Anadolu'yu işgal eden Yunanlılarla ilişki kurmuş olmak suçlamasıyla dava açtı. Öte yandan Rus paralarıyla çalışmak ithamı da ortaya çıktı.

Mdivani aldığı bu telgrafı "çok gizli" kaydıyla Dışişleri Komiseri Çiçerin'e, bir kopyasını da Stalin ile Orjonikidze'ye gönderir.[29] Bu haberin hiç değilse Stalin ile Orjonikidze arasında görüşülüp görüşülmediği ve Mdivani'ye bu durumda ne yapması gerektiğine dair bir mesaj gönderilip gönderilmediği bilinmiyor. Upmal Angarski'den gelen telgrafı almasından, TKP heyetinin Erzurum'a doğru yola çıktıkları 18 Ocak'a kadar geçen süre içinde Mdivani'nin konuya ilişkin hiçbir şey yapmamış olmasından ve Mustafa Suphi'ye bu konuda hiçbir bilgi vermemesinden anlaşılıyor ki, Stalin veya Orjonikidze'den kendisine verilen yanıt, büyük ihtimalle, "Sen bu işlere hiç karışma," olmuştur. Eğer herhangi bir yanıt vermedilerse, bu suskunluk bile aynı anlama gelen bir mesaj olmuştur.

Birkaç gün sonra daha da ilginç ve önemli bir gelişme olur.

28 Aynı yerde, s. 144-145.

29 Aynı yerde, s. 144.

Muhtemelen, Mustafa Suphi'nin Kars'tan Bakû'deki İsmail Hakkı'ya (Kayserili) gönderdiği 5 Ocak 1921 tarihli mektubundaki, "Buraya geleli bir haftaya yaklaştığı halde (...) daha ileriye gidemiyoruz" şeklindeki satırları, Bakû'de yayımlanan *Azerbaycan Fukarası* adlı gazete sütunlarında, "Şark Şurası temsilcilerinin Ankara'ya gitmelerine izin verilmiyor" şeklinde haberleştirilince, Stasova'nın başında bulunduğu Şark Şurası, bu haberi aynı gazetenin 20 Ocak 1921 tarihli sayısında tekzip eder:[30]

> Ankara hükümetinin Doğu Halkları Propaganda ve Hareket Şurası temsilcilerinin Ankara'ya gelmelerini reddetmesi hakkında basına verilen haber asılsızdır. Propaganda Şurası [Şark Şurası] Ankara'ya hiçbir temsilci göndermemiştir.

Oysa daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, Stalin'in 7 Kasım 1920 günü Bakû'de TKP Merkez Komitesi'yle ve Şark Şurası'yla birlikte yaptığı toplantıda, Türkiye'ye dönülmesi konusu karara bağlanmış; TKP, Komünist Enternasyonal üyesi olduğu ve kabul edilmiş olan bütçenin orası tarafından onaylanması gerektiği için, Stalin bu onaylatma işini Moskova'da kendisinin halledeceğini belirtmişti.[31] Türkiye'ye dönüşün ana planı 22 Kasım 1920 günü Stasova ile birlikte hazırlanmış;[32] Stasova, Türkiye'ye dönüş sırasında TKP heyetine yol boyunca gereken yardımların verilmesi konusunda yetkili Sovyet kurumlarına hitaben kaleme aldığı 12 Aralık 1920 tarihli emirnamesinin ilk paragrafını şöyle formüle etmişti:[33]

> Doğu Halkları Propaganda ve Eylem Şurası'ndan yoldaş Suphi Mustafa, Türk Komünist Fırkası Merkez Komitesi'nin sefer (ekspedisyon) başkanıdır ve Ermenistan üzerinden Türkiye'ye gönderilmektedir.

Aslında Kafkas Bürosu demek olan Şark Şurası, 20 Ocak 1921 tarihli bu tekzibiyle, Kars'tan Erzurum'a doğru hareket

30 Aslan, 1997, s. 334.
31 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 150.
32 Aynı yerde, s. 219
33 Akal, 2013, s. 340.

etmiş olan Mustafa Suphi ve yoldaşlarının Türkiye'ye dönmeyi Komünist Enternasyonal ve Şark Şurası'nın kararı ve onayı olmadan, kendi başlarına yapmış olduklarını, onlara karşı hiçbir sorumluluk taşımadıklarını resmen ilan etmekte, onları çıktıları bu yolculukta kaderleriyle baş başa bırakmış olmaktadır.

Hem Bolşevik Partisi ile Komünist Enternasyonal yönetimlerinin, hem Sovyet Rusya'nın (özellikle Dışişleri Komiserliği'nin), TKP yönetiminin Türkiye'ye dönüşüne sahip çıkmayıp Ankara hükümeti nezdinde sergiledikleri bu kayıtsızlık ve suskunluk, hem de Şark Şurası'nın (Kafkas Bürosu'nun) bu tavrı, "Suphi'den kurtulma planı"nın hayata geçirilmesini olağanüstü kolaylaştırmış olsa gerektir. Örneğin, katliamın gerçekleşmesinden iki hafta sonra Trabzon'daki Sovyet Rusya Konsolosu Bagirov'un Trabzon valisine gönderdiği, "Komünist Enternasyonal Heyeti olan Mustafa Suphi ve arkadaşlarının nereye gönderildiklerini" soran yazısına, Trabzon Valisi Sabri'nin, Şark Şurası'nın tekzibini anımsatan şu yanıtı verebilmesi bunun en çarpıcı göstergelerinden biridir:[34]

> Komünist Enternasyonal Heyeti'nden hiç kimse buraya gelmedi ve hiç kimse de buradan gitmedi. Bu konuda bizde hiçbir bilgi yoktur.

Erzurum'dan Trabzon'a...

Mustafa Suphi ve yoldaşları 18 Ocak 1921 günü Kars'tan trenle hareket ederek Erzurum'a doğru yola çıkarlar. Hâlâ Kars'ta bulunan Sovyet Rusya elçisi Mdivani, TKP heyetine veda ziyareti yaparak onları uğurlar.[35]

TKP heyetini taşıyan tren Erzurum'a 22 Aralık 1921 günü varır. Plan uyarınca, önceden örgütlenmiş "halk" treni protestolarla karşılar ama herhangi bir fiziksel saldırıya uğramazlar. Tren bekletilmeden Erzurum'un yaklaşık 20 kilometre kuzeybatısındaki Ilıca'ya sevk edilir. Heyet, Ankara yerine, sınır dı-

34 Aslan, 1997, s. 333.

35 Karabekir, 2000, s. 1911.

şı edilmek üzere Trabzon'a gönderilmekte olduğunu bu aşamada öğrenir. Mustafa Suphi, Ankara'ya gitmekte her ne kadar ısrar etse de "halkın kendilerine karşı gösterdiği tepki" gerekçesiyle Trabzon'a gitmeye mecbur edilir. Erzurum Valisi Hamit Bey aynı gün Mustafa Kemal'e, Mustafa Suphi'nin beraberindeki 17 arkadaşıyla birlikte Erzurum'a geldiğini, istasyonda toplanan "binlerce halk tarafından tahkir ve tard olunduğunu" ve bekletilmeden yoluna devam etmeye mecbur edildiğini, yol boyunca "ahalinin kendilerine konak ve yiyecek vermediğini" bildirir.[36] Erzurum'dan Trabzon'a ağır kış koşullarında yapılan yolculuk altı gün sürer. Kars'tan ayrıldıkları 18 Ocak'tan Trabzon'a vardıkları 28 Ocak gecesine kadarki 10 gün boyunca Ankara-Kars-Erzurum-Trabzon arasında yoğun bir telgraf trafiği yaşanmış olsa gerektir ama bu konuya ilişkin ulaşılabilen belge sayısı çok azdır. Mustafa Kemal'in "Mustafa Suphi'den kurtulma planı"nı sadece onaylamakla kalmayıp, ölüm yolculuğunun özellikle Erzurum-Trabzon etabını telgraf başında izlediği ve devlet arşivlerinde bunu kanıtlayan en az üç belge olduğu anlaşılıyor. Bunlardan biri Hamit Bey'den Mustafa Kemal'e gönderilen, yukarıda sözünü ettiğimiz, TKP heyetinin Erzurum'a ulaştığını bildiren 22 Ocak tarihli telgraf; ikincisi Mustafa Kemal'den Hamit Bey'e, heyetin kaç kişi olduğunu ve Trabzon'a sevk edilip edilmediğini soran 25 Ocak tarihli telgraf;[37] üçüncüsü, Hamit Bey'in Mustafa Kemal'e gönderdiği, "Mustafa Suphi'nin zevcesi de dâhil 17 arkadaşıyla beraber gittikleri ve Trabzon'a kadar güzergâhta bulunan bütün merkezlerde aynı akıbete duçar oldukları"nı bildiren 29 Ocak tarihli yazısıdır.[38]

28 Ocak akşamı Trabzon'a varan TKP heyetinin yolu Değirmendere'de çevrilir, onları bekleyen dost ve akrabalarına gösterilmeden, alt yoldan iskeleye yönlendirilir. Orada onları, Trabzon Valisi Sabri, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Barutçuzade Hacı Ahmet ve bu cemiyetin diğer yöneticileri, 3. Fırka Kumandanı Nuri, jandarmalar, polis müdürü ve Müdafaa-i

36 Yavuz, 1997, s. 316.

37 Aynı yerde, s. 318.

38 Aynı yerde.

Hukuk Cemiyeti Başkanı'nın sağ kolu, Trabzon kayıkçılar kâhyası Yahya ve adamları ve bunların hep birlikte, plan uyarınca kışkırttıkları "halk" karşılar. Küfredilerek ve dayak atılarak hırpalanırlar, eşyalarına ve paralarına el konulur ve iskelede hazır bekleyen tekneye bindirilirler. Bu teknenin arkasından, tebdili kıyafet etmiş jandarmalar ve Yahya Kâhya'nın silahlı adamlarıyla dolu ikinci bir tekne daha hareket eder...[39]

Konuyu araştıran tarihçilerimizin bugüne kadar gün yüzüne çıkarabildikleri belgeler önümüze en azından şöyle bir sorumluluk zinciri koyuyor:

- Mustafa Suphi'nin ve beraberindeki heyetin Ankara'ya gönderilmemesini emreden ve gönderilmeyecek olan bu heyete ne yapılacağına dair bir plan yapılmasını Kâzım Karabekir'den isteyen ve yapılan planı onaylayan ve uygulanışını telgraf başında izleyen Mustafa Kemal'dir.
- Planı hazırlayanlar: Kâzım Karabekir ve Erzurum Valisi Hamit Bey'dir.
- Hem Erzurum'daki Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti, hem de Trabzon'daki İttihatçı çevrelerle sahip olduğu ilişkiler üzerinden bu planın uygulanmasını sağlayan Erzurum Valisi Hamit Bey'dir.
- Heyetin katledilmesi emrini Yahya Kâhya'ya veren Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti içinde örgütlenmiş İttihatçılardır.
- Katliamı adamları aracılığıyla bizzat gerçekleştiren Yahya Kâhya'dır.

Katliam sonrasında devlet organlarının sergilediği tutum bu fotoğrafı daha da netleştirir. Emel Akal'ın aşağıdaki satırları bu tutumu çok güzel özetler:[40]

> Katliamı yapanlar hakkında hiçbir soruşturma açılmaması Yahya Kâhya'ya emri verenleri saklamak içindir. Suphile-

39 Erdem, 2010, s. 239.

40 Akal, 2013, s. 421.

rin katledilmesi hakkında Mustafa Kemal, Karabekir, Vali Hamit ve benzerleri arasında pek çok telgraf gidip gelmiş olmalı ama bunlardan bir teki bile açığa çıkmamıştır. Mesela Mustafa Suphilerin öldürüldüğüne ilişkin bilgiler Karabekir'e, Mustafa Kemal'e, İçişleri Bakanlığı'na, BMM'ne nasıl verilmiştir? Hangi kelimeler kullanılmıştır? Bu belgeler nerededir? Katliam karşısında herkes mi susmuştur? (...) Karabekir'in yayımladığı ciltler dolusu belgede, Mustafa Kemal'in Nutkunda, Millî Mücadele dönemi komutanlarının hatıralarında bu katliama ilişkin tek satır bile yoktur. (...) Herkes katliam sonrasında suspus olmuştur. (...) Meclis'te bir tek soru önergesi yok mudur? Yoksa tutanaklar da temizlenmiş midir? Mustafa Suphi öldürüldüğünde eski dostlarından Ahmet Ferit ve Yusuf Kemal hükümet üyesi ve bakandır, bu konuda tek kelime etmemişler midir?

Ama hikâye burada bitmez. Sonradan Muhafız Alayı Komutanı olan İsmail Hakkı Tekçe, ölümünden sonra yayımlanan anılarında, "aldığı emir üzerine" Topal Osman'ın adamlarını da yanına alıp Yahya Kâhya'yı öldürdüklerini itiraf eder.[41] Mustafa Suphilerin katledilmesi karşısında çıtı çıkmayan Büyük Millet Meclisi, Yahya Kâhya'nın öldürülmesi üzerine Trabzon'a bir tahkikat heyeti gönderir. Bu heyet içinde yer alan Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey de daha sonra Mustafa Kemal'in muhafızı Topal Osman tarafından öldürülür. Ardından Topal Osman da üzerine sevk edilen askerî birliklerle girdiği çatışmada, yaralanıp sağ olarak ele geçirilmesi mümkün olduğu halde öldürülür.

28/29 Ocak 1921 katliamını izleyen bu "faili meçhul" cinayetler zinciri, Mustafa Suphilerin öldürülmelerinin eksiksiz bir "derin devlet operasyonu" olduğunun ek göstergesidir. Nasıl ki "rüşvetin belgesi" olmazsa, böyle bir "derin devlet operasyonu"nun belgesi hiç olmaz; ama "sır" olan bir şey de yoktur.

41 Tunçay, 1989, s. 49.

Suphi'nin Ardından...

Bunların sen / isimlerini aklında tutma / fakat / 28 Kanunisani'yi unutma!

– Nâzım Hikmet (1923)

Mustafa Suphi ve yoldaşlarının Karadeniz'de katledilişlerinden sonra Ankara hükümetinin ve BMM'nin oynamaya başladığı "üç maymun" oyununa Bolşevik Partisi yönetiminin ve Sovyet hükümetinin de katıldığı görülüyor. Mustafa Suphi konusunu ele alan araştırma ve yorumlarda Karadeniz katliamı karşısında Bolşevik Partisi yönetiminin ve Sovyet Devleti'nin suskunluğunun nedenleri ya hiç ele alınmamış ya da sadece 1921 Mart'ında Ankara ile Moskova arasında imzalanan "Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması"nın kaçınılmaz bir gereği olarak değerlendirilmiştir. Oysa bu suskunluğun ardında basitçe şu ya da bu ülkeyle imzalanacak ticaret veya dostluk antlaşması değil, Ekim Devrimi'nin ve Sovyet Rusya'nın ölüm kalım meselesi yatıyordu.

1920'nin ikinci yarısında, dışarıda Polonya savaşındaki yenilgi, içeride ise iç savaşın son bulması ve Batı'dan beklenen Dünya Devrimi'nin en azından yakın gelecekte gerçekleşmeyeceğinin görülmesi karşısında Bolşevik Partisi'nin kapitalist dünyaya karşı izleyegeldiği politikada stratejik bir değişikli-

ğe gittiğinden daha önceki bölümlerde ayrıntılı olarak söz etmiştik.[1] Kısaca özetleyecek olursak: Sovyet Rusya'nın üç yıllık iç savaşın toplumsal yaşamın tüm alanlarında yarattığı yıkımı kendi olanaklarıyla onarması mümkün değildi. Rusya'nın ihtiyacı olan yardımın kısa bir gelecekte Dünya Devrimi şeklinde Avrupa'dan gelmeyeceği kesinlik kazanmıştı. Avrupa'nın işçi sınıfı Ekim Devrimi'nin savunulmasını ancak yarım yamalak desteklemişti. Oysa Sovyet ekonomisi acilen canlandırılmayacak olursa Ekim Devrimi'nin ve Sovyet iktidarının yenilgisi kaçınılmazdı. Bir başka deyişle, bu konu bir ölüm kalım meselesiydi. Beklenen Dünya Devrimi'nin Batı'dan gelmediği koşullarda yaşanan krizin aşılması ancak, başta İngiltere olmak üzere Batı Avrupa ülkeleriyle yapılacak anlaşmalarla mümkün olabilirdi. Bu türden anlaşmalarla Sovyet Rusya bütün gücünü ekonomik kalkınmaya verebilecek ve uzun süre sakince, sebatla ve güvenle çalışabilmenin garantisini elde edebilecekti. Nitekim üç yıllık iç savaştan sonra neredeyse bütün kapitalist devletler Rusya'ya müdahale fikrinden vazgeçmek zorunda kalmışlardı. Artık Sovyet Rusya'yla ticari ve diplomatik ilişkiler kurmak zorundaydılar. Bu durumda, kapitalist güçlerle yan yana var olabilme koşulları nihayet elde edilebilmişti. Lenin'e göre bu, "muazzam bir başarı"ydı. Sovyet Rusya "kapitalist devletler ağı içinde kendi temel uluslararası var oluş hakkını elde etmiş"ti. Sovyet Rusya "yeni ve uzun süreli gerçek bir gelişme dönemine" giriyordu.[2]

İngiltere'yle imzalanan Ticaret Anlaşması ile bu anlaşmanın ayrılmaz bir parçası olan Türkiye ve İran'la imzalanan "Dostluk ve Kardeşlik" antlaşmalarının arka planında böyle stratejik bir politika değişikliği yatıyordu. İngiltere ile imzalanan anlaşma, kapitalist dünyayla ticaret ve diplomasi kanallarını açarken, İran ve Türkiye de İngiltere ile Rusya arasında özel bir uzlaşmanın konusu oluyordu. Bu iki "dostluk ve kardeşlik" ant-

1 Bkz. "Dördüncü Bölüm: Batıya Açılan Pencere" içinde "Polonya Parantezi" alt başlığı ve "Altıncı Bölüm: Dönüş Hazırlıkları ve Sorunları" içinde "Dönüşün Temel Sorunu" alt başlığı.

2 Lenin, 1965, s. 408-426.

laşmasıyla İngiltere, bu iki ülkede Sovyet desteğiyle kendisi aleyhine propaganda ve örgütlenme yapılmamasını garanti altına alırken, Sovyet Rusya da Türkiye ve İran'ın kendisine karşı "sıçrama tahtası" olarak kullanılmamasını garantiliyordu. Mustafa Suphi ve yoldaşları Türkiye'ye, Sovyet Rusya ile İngiltere arasında içeriği ve kapsamı bu olan müzakerelerin yapıldığı bir konjonktürde dönüyorlardı. Bolşevik Partisi yönetiminin ve Sovyet Rusya'nın Karadeniz katliamı karşısındaki suskunluğunun nedeni buydu. Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönme kararı alırken ve bu kararında ısrar ederken yalnız bırakılma, böyle bir suskunlukla karşılaşma olasılığını hesaba katmadığı anlaşılıyor.

Mustafa Suphi konusunu ele alan bütün araştırmacılar ve yorumcular, Türkiye'ye dönüş kararı alınırken Suphi'nin bu kararı neye güvenerek aldığı meselesini de sorgulamışlardır. Fakat Suphi'nin, 1918-1920 arasındaki siyasi faaliyeti incelenirken Bolşevik Partisi yönetimiyle ilişkisi hemen hemen hiç araştırılmadığı için, mesele sadece Mustafa Suphi'nin Mustafa Kemal'le (Ankara'yla) ilişkisi bağlamında ele alınmış, dönüş kararı da sadece bu açıdan değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerin hemen hemen hepsinin üzerinde mutabık oldukları nokta şudur: Mustafa Suphi 1920 Eylül'ünden itibaren Ankara'da esmeye başlayan anti-komünist rüzgârları dikkate almamıştır; Türkiye'ye ilişkin bilgileri çok yüzeysel, hatta yanlıştır; Türkiye'ye dönüş konusunda Mustafa Kemal'in onayını almaya çalışmıştır; Türkiye'ye dönüş amacı Mustafa Kemal'le işbirliği yapmak olmuş ve ona güvenmiştir.

Oysa daha önce kanıtlarıyla göstermeye çalıştığımız gibi bu ve benzeri değerlendirmeler dayanaksızdır.[3] Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönüş kararı alırken bel bağladığı güvencenin, Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinin kararları temelinde Bolşevik Partisi yönetiminden ve Sovyet Rusya'dan almayı umduğu destek olduğu anlaşılıyor. Bunun kanıtları Bolşevik Partisi Merkez Komitesi'ne gönderdiği, Anadolu'daki harekete des-

3 Bkz. "Altıncı Bölüm: Dönüş Hazırlıkları ve Sorunları" içinde "Bizim Meslek Dervişlik! Ya Herro, Ya Merro..." alt başlığı.

tek verilirken komünistlerin yasal çalışma koşullarını da garanti altına alacak bir politika izlenmesini talep eden 6 Temmuz 1920 tarihli raporu[4] ve Mustafa Suphi ile Ethem Nejat'ın Stalin'e Kasım 1920 tarihinde sundukları, Türkiye'ye para, silah, cephane şeklinde yardım yapılırken TKP'nin halkçılar, milliyetçiler, Kemalistler ve diğer kesimlerin nezdindeki konumunu sağlamlaştırıcı bir politika izlenmesini talep eden, "Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Son Zamanlarda Türkiye'de Gelişen Olaylarla İlgili Raporu"dur.[5]

Mustafa Suphi'nin Bakû'den Kars'a doğru hareket ettiği 19 Aralık 1920'ye, hatta Erzurum'a varıncaya kadar Bolşevik Partisi'nin ve Sovyet Rusya'nın desteğine sahip olduğu inancını muhafaza etmiş olması, Sovyet Rusya ile İngiltere arasındaki ilişki biçiminin hızla değişmekte olduğunun farkına varamadığını göstermektedir. Bu farkına varamama durumunun iki nedeni olduğu söylenebilir. Birincisi, bu hızlı politika değişikliğinin Bolşevik Partisi'nin yönetici kurulları ve kadroları tarafından da kavranmasının epey uzun bir süre almış olmasıdır. İkincisi ise, Bolşevik Partisi yönetimi ile Mustafa Suphi arasında güvene dayalı, sağlıklı bir iletişim mekanizmasının yokluğudur.

Edward H. Carr'ın işaret ettiği gibi üç yıllık iç savaş boyunca izlenegelmiş dış ve iç politikalarda yapılan radikal değişikliklerin Bolşevik Partisi kadroları ve Sovyet Devlet aygıtı tarafından anlaşılıp benimsenmesi 1921 yılının ikinci yarısına kadar uzanan bir zamanı gerektirmiş, o arada "Sovyet otoritelerinin bağımsız ve birbiriyle bağdaşmayan politikalar izledikleri" görülmüştür.[6] Bunun ilginç bir örneği, Doğu Halkları Kurultayı'nın hemen ardından Karl Radek'in Enver Paşa'ya söyledikleri ile E. Stasova'nın Bolşevik Partisi Merkez Komitesi adına TKP'nin kuruluş kongresinde söyledikleri arasındaki çelişkidir. Doğu Halkları Kurultayı'ndan sonra Moskova'da Enver Paşa ile görüşen Karl Radek (17 Eylül 1920) ona, Doğu ülkelerinde "şimdilik bir devrim beklenmediğini", Kızıl Ordu eliyle

4 Aslan, 1997, s. 285.

5 *Dönüş Belgeleri-1*, 2004, s. 106-120.

6 Carr 2015, s. 435-436.

devrim gerçekleştirme gibi bir niyetlerinin olmadığını, o ülkelerdeki ulusal-demokratik örgütlere yardım edeceklerini", "İngiltere'yle barış yapmaya çok istekli olduklarını", Sovyet Rusya'nın "kendisini ancak bu şekilde toparlayabilip nefes alabileceğini" söylerken,[7] E. Stasova ise, aynı günlerde, TKP'nin kuruluş kongresinde yaptığı konuşmada (10 Eylül 1920), Rusya Kızıl Ordusu'nun TKP'nin kurduğu Türk Kızıl Alayı'na yardım edeceği vaadinde bulunuyordu.[8] Hatırlanacağı gibi kongrede seçilen TKP Merkez Komitesi, Türkiye'ye dönüş kararını (17 Eylül 1920) böyle bir atmosferde alıyordu.

Şark Şurası 19 Ekim 1920 günü TKP Merkez Komitesi'nin Türkiye'ye dönüşünü geçici olarak durdurur. Sovyet Rusya ile İngiltere arasında Polonya savaşı nedeniyle kesilmiş müzakereler 12 gün sonra, 31 Ekim 1920 günü tekrar başlar. 6 Kasım günü Bakû'de Mustafa Suphi ve Merkez Komitesi üyeleriyle görüşen Stalin, Türkiye'ye dönüş konusunda Şark Şurası'nca alınmış olan durdurma kararını kaldırır. Ne görüşme sırasında ne de sonrasında, Mustafa Suphi'ye ve Merkez Komitesi'ne İngiltere'yle süren müzakereler ve muhtemel bir anlaşmaya varılmasının Türkiye'ye yönelik politika konusundaki sonuçları konusunda hiçbir açıklama yapılmaz. TKP Merkez Komitesi'nin Türkiye'ye dönüşünün önündeki engel kalktıktan iki hafta sonra Lenin, 21 Kasım 1920 günü Bolşevik Partisi'nin Moskova vilayet konferansında yaptığı konuşmada İngiltere'yle müzakerelerin sonuca varmak üzere olduğunu, Sovyet Rusya'nın önünde yepyeni bir dönemin başlayacağını müjdeler.

Mustafa Suphi'nin 1920 yazından Türkiye'ye dönüşüne kadar geçen 5-6 ay boyunca Bolşevik Partisi yönetimiyle kendisi arasında Türkiye'ye yönelik izlenecek politikaları uyumlulaştırma konusundaki ısrarlı talepleri Bolşevik Partisi yönetimi nezdinde karşılık bulmaz. Bu dönem boyunca Mustafa Suphi'nin muhatabı sadece Kafkas Bürosu ve Şark Şurası Başkanlık Divanı olur ki, bu iki organın da Mustafa Suphi'ye karşı tavrı yoldaşça olmaktan çok uzaktır.

7 Karabekir, 1990, s. 57-59.

8 Atasoy ve Bayülgen, 2008, s. 49.

Karalama ve karartma

Komünist Enternasyonal üyesi Türkiye Komünist Partisi'nin Başkanı Mustafa Suphi'nin dört Merkez Komitesi üyesi ve bir grup yoldaşıyla birlikte Türkiye'ye dönüş yaparken Karadeniz'de katledilmeleri karşısında Bolşevik Partisi yönetiminin ve Sovyet Devleti'nin içine gömüldüğü suskunluğu, olayı görmezden ve duymazdan gelme tutumunu mazur gösterecek bir gerekçesi olması gerekiyordu. Bu gerekçe, Suphi ve yoldaşlarının katledildiklerinin kesinleşmesinden hemen sonra, Şubat 1921 ortalarında "yaratılır"

Bolşevik Partisi yönetimi 20 Şubat 1921 tarihli, sadece parti üyelerine yönelik bir "Parti İçi Rapor" yayımlar. Bülent Gökay, Moskova'daki arşivlerde tespit ettiği bu raporun içeriği konusunda şu bilgileri verir:[9]

> Haber Moskova'ya ulaştığında, RKP(B) sadece parti üyelerine resmî bir açıklama gönderdi. Bu, temelde, Türk komünistlerinin nasıl öldürüldüğünü açıklayan bir rapordu. Bununla birlikte, açıklamada işlenen ana tema; sol, kendiliğindenci ve maceracı girişimlerin tehlikeleriydi. Rapor bu suçlamayı durumla doğrudan bağlantılandırmıyorsa da, anlatılmak istenen açıktı. Moskova, Türk komünistlerinin iyimserliklerine ve kendi başlarına aldıkları, partinin faaliyetlerini Anadolu'ya taşıma kararına katılmıyordu.

Kâzım Karabekir de 6 Mart 1921'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyâseti'ne gönderdiği telgrafta, Mart ayı başında kendisini ziyaret eden 11. Kızıl Ordu İstihbarat Askerî Memuru Mihayilovski'nin Mustafa Suphi hakkında kendisine söylediklerini şöyle aktarır:[10]

> Mustafa Suphi ve arkadaşlarının avanturist (maceracı) olduklarını, Türkiye'de hiçbir ehemmiyetlerinin bulunmadığını yeni anlamışlar ve müteessir olmuşlar, kendi aralarında dahi bu kabil avanturistlere aldandıkları oluyormuş.

9 Gökay, 1998, s. 135-136.

10 Aslan, 1997, s. 338.

Bolşevik Partisi yönetiminin Karadeniz katliamı karşısındaki suskunluğunu bu suçlamalarla gerekçelendiren genel bir karar aldığı anlaşılıyor. Kafkas Bürosu ile Şark Şurası'nın olay üzerine tek bir açıklama dahi yapmamasının, Azerbaycan basınında katliama ilişkin tek bir haber veya yoruma dahi rastlanmamasının[11] nedeni bu genel karar olsa gerektir.

O arada, TKP'nin Bakû'deki Harici Bürosu 2 Mart 1921 günü gelen bir telgrafla TKP heyetinin Karadeniz'de katledildiğini resmen öğrenir. Bu telgrafın gelmesinden birkaç gün sonra Şark Şurası'na bir yazıyla başvurularak, (1) Cinayetin Komünist Enternasyonal aracılığıyla bütün dünyaya duyurulması; (2) Bakû'de bir matem mitingi düzenlenmesi; (3) Katledilen yoldaşlar için bütün yayın organlarında makaleler yazılması önerilir.[12] Bu öneriye bir yanıt alınmaması üzerine, Ahmet Cevat imzalı bir mektupla Komünist Enternasyonal'in Şark Şurası Başkanlık Divanı'ndaki üyesi Pavloviç'e başvurulur ama bu başvuruya da bir yanıt gelmez.

Nihayet, 11 ve 12 Nisan 1921 günleri, Kafkas Bürosu'nca görevlendirilmiş Krasin'le ortak bir toplantı gerçekleşir. Bu toplantıya Süleyman Nuri, İsmail Hakkı (Kayserili) ve Ahmet Cevat da katılırlar. Öncelikle Karadeniz katliamı ele alınır. Süleyman Nuri, Suphi'yi, kendilerine karşı yapılan hazırlıkları bildiği halde önlem almayarak yoldaşlarının katledilmesine neden olmakla suçlayan, açık bir şekilde topluca dönüşün zaten baştan yanlış olduğu yolundaki görüşünü tekrarlayan bir konuşma yapar.[13] Bu toplantının tutanaklarında, İsmail Hakkı ile Ahmet Cevat'ın, Süleyman Nuri'nin bu konuşmasına itiraz ettiklerine dair bir kayıt yoktur.

Bolşevik Partisi yönetiminin Mustafa Suphi hakkındaki "maceracı" suçlamasını hiç dile getirmeyen Krasin ise, Harici Büro'yu, yaşanan vahşetin Komünist Enternasyonal tarafından güçlü bir şekilde protesto edilmesine dair taleplerinden vazgeçirmeye çalışarak şöyle der:[14]

11 Aynı yerde, s. 337-338.

12 *Dönüş Belgeleri-2*, 2004, s. 125.

13 Aynı yerde, s. 133.

14 Aynı yerde, s. 136.

> Bu yolda bir mâni var. Kemal'e [karşı] resmen bir şey yapamayız. (...) Diplomatik ilişkilere de tesiri olabilir, ittifaka falan. Ölenler hep Türk tebaası. Kemal'den sorulamaz. (...) Diğer bir mesele: Türkiye'de [resmi] TKF var. Onlara muhalefet doğru olmaz. (...) Başka teşkilat varsa onlar bu katliama karşı itiraz, şikâyet ve dava [açsınlar]; Mustafa Kemal aleyhine değil, katiller aleyhine. Bir de mesele Millet Meclisi'nde kaldırılmalı (gündeme getirilmeli).

İki gün süren bu toplantının sonunda, Karadeniz katliamına gösterilecek tepki konusunda şu karar alınır:[15]

> Elem verici bu hadise hakkında şimdilik, siyasi ilişkileri bozmamak için gazeteler ve mitinglerle gösteriler yapmak mücadele için uygun değildir. Sadece sorumlu makamlara hadiseyi bildirmeli ve yalnız Türk hücrelerinde matem merasimi icra edilmelidir. Katledilen yoldaşlar, kanları ve canları pahasına partiye büyük bir hizmet ifa etmişlerdir. Bu fedakârlıklarını Türk komünistleri hiçbir zaman unutmayacaktır. Onlar partinin şehitleridirler. Hatıralarını yaşatmak bir vazifedir.

Bu toplantıdan sonra, muhtemelen Orjonikidze'yle de görüşülerek, TKP'de köklü bir tasfiye gerçekleştirmek üzere Dış Büro dağıtılır, onun yerine, Süleyman Nuri, Abid Alimov ve İsmail Hakkı'dan oluşan bir "Örgüt Bürosu" kurulur.[16]

Komünist Enternasyonal yönetimi, Bolşevik Partisi'nin Mustafa Suphi konusundaki tutumunu aynen benimsemiştir. Bunun ilk göstergesi, kuruluşun Türkiye Masası sorumlusu ve Şark Şurası Başkanlık Divanı üyesi Pavloviç'in Ahmet Cevat'ın 2 Nisan 1921'de yazdığı ve "katliam karşısında daha fazla susmanın mümkün olmadığını, bu konuyu gündeme getirmesini ve cellatlar elinde kurban olan en iyi yoldaşlarının hatırasını müdafaa etmeyi üstlenmesini" isteyen mektubuna hiç yanıt vermemesi olur.[17] İkinci gösterge, Şark Şurası Başkan-

15 Aynı yerde, s. 139.

16 Aynı yerde, s. 151.

17 Aynı yerde, s. 336-337.

lık Divanı'nda Komünist Enternasyonal'i temsil eden altı kişiden biri olan Anatoli Skaçko'nun muhtemelen Nisan veya Mayıs 1921'de kaleme aldığı bir broşürde "TKP'nin tüm üyelerini maceracılıkla" suçlaması olur.[18] Böylece, Türkiye'ye dönüş kararının yanlış olduğu, bu yanlış adımın Mustafa Suphi'nin maceracılığının eseri olduğu hem Sovyet Rusya'daki, hem de Türkiye'deki TKP yönetimlerine ve kadrolarına da hâkim olmaya başlar. Mustafa Suphi'yi Türkiye Komünist Partisi'nin ilk kurucu başkanı olarak, savunageldiği politikalarla birlikte, tarihten silmeye yönelik ilk adımlar böyle atılmaya başlar.

Suphi'nin ve TKP'nin Kuruluş Kongresi'nin "yok" sayılması

Mustafa Suphi'nin savunageldiği politik hattın reddedilmesine, Türkiye komünist hareketinin ivedi görevinin Kemalizmi desteklemek olduğuna ve Türkiye Komünist Partisi'nin Eylül 1920'deki kuruluş kongresinin yok sayılmasına yönelik tayin edici adımlar Komünist Enternasyonal'in 5 Kasım-5 Aralık 1922 tarihlerinde toplanan dördüncü kongresinde atılır.

Bu kongrede Türk delegasyonunun sekreteri Sadrettin Celal, 19 Kasım günkü 18. oturumunda yaptığı konuşmada,[19] Mustafa Kemal'in liderliğini yaptığı milli burjuvazinin, Londra Konferansı'ndan beri artık devrimci olmadığını söyler. Sadrettin Celal'e göre, Ankara hükümeti son üç yıl boyunca sergilediği davranışlarıyla, başlangıçta ilan ettiği, Misak-ı Milli'den yana ve emperyalizme karşı olduğu iddiasına ihanet eden bir politika izlemiştir. İçeride ise, demokratik reformlardan yana olan bütün parti ve grupların özgürce çalışmasını engellemekte, her türlü muhalefeti daha doğuş halindeyken boğmakta ve halkı birtakım vaatlerle aldatmaktadır. Hükümet, son zamanlarda Türkiyeli komünistlere karşı barbarca bir saldırı yürütmekte, tutuklama ve işkencelere başvurmakta, tutuklanan komünistler Sovyet Rusya hesabına casusluk yapmakla suçlanmaktadır.

18 *Dönüş Belgeleri-2*, 2004, s. 153.

19 Akbulut ve Tunçay, 2012, s. 231-235.

Sadrettin Celal, bu durumda TKP'nin ve Komünist Enternasyonal'in Ankara hükümetinin bu saldırılarına karşı etkili bir karşılık vermesi gerektiğini savunur.

"Doğu Sorunu"nun tartışıldığı 23 Kasım tarihli 20. oturumda da, Batı'nın komünist partilerini eleştirerek, onların Doğu ve sömürgeler sorununa neden gereken önemi vermediklerini anlayamadıklarını söyler.[20] Aynı oturumda konuşan Komünist Enternasyonal'in sekreteri Karl Radek ise Sadrettin Celal'in her iki konuşmasına da yanıt verir. Radek'in bu yanıtında Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönüşü sürecinde niye desteklenmediğinin ve Karadeniz katliamı karşısında neden suskun kalındığının yanıtı kadar, TKP'nin bundan böyle neden Kemalizmi desteklemek zorunda olduğunun açıklaması da vardır.[21]

> Marks, Komünist Manifesto'da, "eylemleri devrimci olduğu oranda burjuvaziyi destekleyin," derken sadece Alman işçilere seslenmiyordu. Polonya'daki devrimci güçleri, Polonyalı büyük toprak sahiplerinin, aristokrasinin, köylü sorununda devrimci bir tutum alan kanadını desteklemeye çağırıyordu. (...) Genç işçi hareketinin, kendisine yabancı düşman sınıflara karşı bir sınıf mücadelesi vermek zorunda kalacağını biliyordu. Ama bu sınıf karşıtlıklarına rağmen, bu sınıf mücadelesinin ve gelecekteki çıkarlarının o tarihî anda bu sınıfların desteklenmesini gerektirdiğini anlıyordu.

Ama Türkiye'de ve diğer Doğu toplumlarında Marx'ın sözünü ettiği bir burjuvazi yoktu:

> Doğu halkları şu anda (...) esas itibariyle devrimci burjuvazi bile olmayanlar tarafından yönetiliyorlar. Bu halklar hâlâ, ölüm döşeğindeki feodal kliklerin temsilcileri tarafından yönetiliyorlar; bu ülkelerin subayları ve bürokrasisi bu feodal kliklerin mensuplarıdır.

Böyle olmakla birlikte, Türkiye'de "yeni ortaya çıkmakta olan devrimci güçler" mevcuttu:

20 Aynı yerde, s. 236-237.

21 Radek, 1922.

> Türkiye'de komünistlerin uğradıkları zulüm, o ülkede sadece işçi sınıfıyla genç burjuvazi ve bürokrasi arasındaki değil, bu egemen katmanların kendi içindeki sınıf mücadelesinin de bir parçasıdır. Komünistlere uygulanan zulmün esas sorumlusunun hem İtilaf Devletleri'yle uzlaşmadan yana, hem de saltanata son verilmesine karşı çıkan Rauf Orbay ile Refet Paşa olduğu bir sır değildir.

Bir başka deyişle, Türkiye'de gelişmekte olan "genç bir burjuvazi" vardır ve bu burjuvazi feodal kesimlere karşı "devrimci" bir mücadele vermektedir. Mustafa Kemal bu "genç devrimci burjuvaziyi" temsil ederken, Rauf Orbay ve Refet Bey ise gerici feodal katmanları temsil etmektedir; komünistlere saldıranlar bu gerici kesimdir.

Batı dünyasının feodalizmden kapitalizme geçiş aşamalarının sömürge ve yarı-sömürge durumundaki Doğu toplumları için de geçerli olduğunu varsayan Radek, bu şematik bakış açısıyla, Marx'ın *Komünist Manifesto*'da Alman ve Polonya işçi sınıfına söylediklerini TKP'ye hatırlatıyordu. Şema çok basitti:

> Şimdi mesele, egemen sınıf içindeki devrimci güçlerin [Kemalistlerin] gericilere teslim olup olmayacaklarıdır. (...) Eğer teslim olmazlarsa, ulemadan, gerici paşalardan ve tüm yozlaşmış güçlerden gelen darbeleri, yığınların direnişiyle göğüslemek zorunda kalacaklardır. (..) [Yok, eğer teslim olurlarsa, o zaman Türk halkı] kendisinin çıkarları için savaşanların Komünistler ve genç işçi sınıfı olduğunu anlayıp Komünist Partisi etrafında birleşecektir.

Bu şemaya uygun olarak, Radek'in TKP'ye önerdiği şey, "genç burjuvazinin devrimci kanadını" temsil eden Mustafa Kemal çizgisinin desteklenmesi olur:

> Zulmün sürmekte olduğu şu anda bile Türk komünistlerine söylediğimiz şudur: Şu anda yaşadıklarınız sizi yakın geleceği göremez hale getirmesin. Çok büyük uluslararası devrimci önemi olan, Türk bağımsızlığını koruma görevi henüz sona ermiş değildir. Size zulmedenlere karşı kendinizi savunma-

lısınız, vurana vurmalısınız; ama bilmelisiniz ki, kendi kurtuluşunuz için vereceğiniz mücadelenin tarihsel momenti henüz gelmiş değildir. Önünüzde, şu anda bile ancak yeni yeni ortaya çıkmakta olan devrimci güçlerle birlikte yürümeniz gereken daha epey uzun bir yol olduğunu unutmayın.

Komünist Enternasyonal'in bu kongresinden sonra, Türkiye Birleşik Komünist Partisi'ni kurmak üzere, İstanbul'daki *Aydınlık* çevresinin (İstanbul Komünist Grubu), Ankara'daki Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nın (THİF) ve İstanbul'daki Beynelmilel İşçiler İttihadı'nın (İİB) temsilcilerinden oluşan bir "Teşkilat Bürosu" kurulur.[22] Komünist Enternasyonal'in 1924'ün yazında toplanan beşinci kongresinin öncesinde, bu kongre için hazırlanmış kitapta TKP'ye ilişkin verilen bilgi, bu Teşkilat Bürosu'na atıfla, şöyle olur:[23]

> Türkiye Komünist Partisi, ilk olarak IV. Kongre'den sonra, Türkiye'deki tüm bağımsız komünist grupların bir araya gelmesiyle kuruldu.

TKP hakkındaki bu tek cümlelik bilgi, Mustafa Suphi'nin Eylül 1920'de topladığı "TKP'nin Kuruluş Kongresi"nin (Birinci Kongre'nin) "yok" sayılacağının habercisidir. Nitekim Komünist Enternasyonal'in Yürütme Komitesi, TKP'nin 1925 başında toplanan "Akaretler Kongresi"ni, "TKP'nin İkinci Kongresi" ilan eder. Buna göre, Mustafa Suphi'nin topladığı Kuruluş Kongresi resmen yok sayılır; THİF'in 1922 Ağustos'undaki kongresi "Birinci Kongre", 1925'teki Akaretler Kongresi de "İkinci Kongre" olur.[24]

Mustafa Suphi'nin Komünist Partisi'nin kurucusu ve ilk başkanı olarak tarihten silinmesinin (karartılmasının) tayin edici adımının Komünist Enternasyonal'in bu kararıyla atıldığını söylemek yanlış olmasa gerektir. Sonuçta, Türkiye'ye dönüş gerekçeleri, programı ve taktiği Türkiyeli sosyalist-komünist ha-

22 Akbulut ve Tunçay, 2012, s. 245.

23 Akbulut ve Tunçay, 2013, s. 63.

24 Aynı yerde, s. 188.

reketin belleğinden silinir. Geriye sadece, her 28/29 Ocak günü gözyaşlarıyla anılan, bir grup yoldaşıyla birlikte Karadeniz'de "faili meçhul" katliama kurban gitmiş bir "devrim kahramanı" kalır.

* * *

Mustafa Suphi'nin ölümünün sadece Komünist Partisi için değil, tüm Türkiye sol hareketi için "büyük bir kayıp" olduğu söylenegelir. Ama bu "büyük kaybın" somut olarak ne olduğu genellikle söylenemez. Bu garip durumun nedeni, savunduğu görüşlerin, ne uğrunda mücadele ettiğinin, Türkiye'ye ne yapmak üzere döndüğünün kısmen bilinmiyor olması, kısmen de bilinmezden gelinmesidir.

Mustafa Suphi, Rusya'daki iç savaş yıllarında, Ekim Devrimi'ni savunmak için verilen mücadelede aktif yer almış örnek bir enternasyonalistti. O kadar ki, iç savaşın İdil-Ural cephesinin tarihi onun adını anmadan yazılamamaktadır.

Kararlı bir İttihatçı karşıtıydı. Ne İttihatçıların ne de onların çeşitli türevlerinin ilerici-demokrat bir rol oynayabileceklerini düşünmüyordu. Emperyalizm çağında sömürge ve yarı-sömürge Doğu ülkelerinde burjuvazinin hiçbir kanadının burjuva-demokrat bir niteliğe sahip olamayacağını, Türkiye'de "burjuva-demokratik" bir devrimin mümkün olmadığını savunuyordu. Emekçi halkı da ülke yönetiminde söz ve karar sahibi yapacak, doğrudan demokrasinin temel dayanağı olan yerel meclislere dayalı, sosyalizme evrilme imkânına sahip, demokratik bir halk cumhuriyetinin kurulmasını savunuyordu. Onun kaybıyla birlikte, komünist-sosyalist hareket uzun yıllar boyunca Kemalizmin devrimciliğini, çeşitli aşamalı devrim modellerini tartışıp durdu.

Mustafa Suphi, ulusların kaderlerini tayin hakkını, "hür milletlerin hür ittihadı" esasına dayalı "Federatif bir Cumhuriyet" hedefi olarak tespit edip Türkiye Komünist Partisi'nin programına sokan liderdi. Onun bu yönünün belleklerden silinmesinin yarattığı tahribatın büyüklüğünün sembolü, TKP'nin Şeyh Sait isyanına ve Dersim katliamına karşı takındığı yüz kızartıcı

tutumdur. Ermeni soykırımı konusundaki suskunluğu da buna eklemek gerekir.

Mustafa Suphi, dinî inanç ve ibadet meselelerini, din eğitimi ve öğretimini her dinden ve inançtan insanların tercihlerine bağlı bir cemaat işi olarak gören, çeşitli dinleri temsil amacındaki ruhanî kurumların devletten ayrılarak cemaat teşkilatı halinde bırakılmasını, laikliği savunan bir liderdi. Aynı zamanda İslâm'la barışık bir komünistti. Onun kaybıyla birlikte, Türkiye komünist ve sosyalist hareketi İslâm'la bir daha hiç barışamadı.

Katledilmeyip Ankara'ya ulaşabilseydi ve Bolşevik Partisi'nin ve Sovyet Rusya'nın desteğini alabilseydi, anti-komünizm daha en baştan "devlet politikası" haline gelmeyebilir, komünizm yasallığa sahip olabilir, her türlü demokrat/ilerici muhalefetin uzun yıllar boyunca "komünizm" suçlamasıyla bastırılması mümkün olmayabilirdi. Suphi'nin kaybıyla Türkiye, henüz çok dar bile olsa, Birinci Meclis'teki muhalefet yelpazesini ve o yelpazeyi genişletme imkânını, demokrasiyi, çoğulculuğu kaybetti.

Dönebilseydi, sonunda belki gene aynı akıbete uğrardı ama ardında halka dayalı radikal bir muhalefet geleneği bırakarak...

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Hüseyin (ed.) (2006), *Mollanur Vahidov - Yaşamı ve Mücadelesi*, İstanbul: İleri Yayınları.

Akal, Emel (2002), *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, İstanbul: TÜSTAV.

— (2005a), "Feminizmin Yetmediği Yer: Stasova, Sultangaliyef, Zeki Velidov ve Mustafa Suphi", *Tarih ve Toplum*, Bahar 2005.

— (2005b), "Türkiye Komünist Partisi'nde Dr. Fuat Sabit Fraksiyonu ve Süleyman Nuri Faktörü", *1920-21'ler Türkiyesi ve Mustafa Suphi'lerin Dönüşü*, İstanbul: TÜSTAV, s. 131-55.

— (2007), "Mustafa Suphi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Sol*, İstanbul: İletişim Yayınları.

— (2013), *Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Akbulut, Erden ve Mete Tunçay (2007), *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.

— (2012), *İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne (1919-1926)*, cilt 1: 1919-1923, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.

— (2013a), *İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne (1919-1926)*, cilt 2: 1924-1926, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.

Akçam, Taner (2002), *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, Ankara: İmge Kitabevi.

Akın, Kadir (2019), *Ermeni Devrimci Paramaz*, Ankara: Dipnot Yayınları.

Aslan, Yavuz (1997), *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

— (2005), "Yeni Belge ve Bilgiler Işığında 'Mustafa Suphiler'in Türkiye'ye Dönüşü", *1920-21'ler Türkiyesi ve Mustafa Suphi'lerin Dönüşü*, İstanbul: TÜSTAV, s. 101-130.

Atasoy, Emel Seyhan ve Meral Bayülgen (ed.) (2008), *Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi (TKP Kuruluş Kongresi)*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.

Avagyan, Arsen (2020), *Karanlıkta Kalmış Bir Eylemci: İttihatçı Komünist Selih Zeki (Kuşarkov)*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.

Aydemir, Şevket Süreyya (1971), "M. Suphi Olayı Hakkında", *Milliyet*, 21 Temmuz.

— (2017), *Makedonya'dan Ortaasya'ya: Enver Paşa (1914-1922)*, cilt 3, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aziz, Rüstem (ed.) (2009), *Mustafa Suphi'ler (Şahsi Dosyası-Değerlendirmeler-Anmalar)*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.

Bardakçı, Murat (2015), *Enver*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Belge, Murat (2003), "Hans von Seeckt", *Radikal*, 9 Ağustos.

Benningsen, Alexandre (1987), "Marxism or Pan-Islamism: Russian Bolsheviks and Tatar National Communists at the Beginning of the Civil War, July 1918", *Central Asian Survey*.

Benningsen, Alexandre A. ve Chantal Quelquejay (2005), *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, İstanbul: Elips Kitap.

Benningsen, Alexandre A. ve S. Enders Wimbush (1995), *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*, İstanbul: Anahtar Kitaplar.

Birinci, Ali (2002), "Ahmet Bedevî Kuran: Jön Türklüğün Tarihçisi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 12, Ocak, s. 1-37.

— (2018), "Bolşevik İhtilâli Arefesinde Mustafa Suphi - Vesikalar ve Bilgiler", *100. Yılında Sovyet İhtilâli ve Türk Dünyası*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 211-220.

Carr, Edward H. (2011a), "Introduction", *November*, Marxists' Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/radek/1926/november/intro.html

— (ed.) (2011b), "Mr. M. Philips Price'ın Notu", *November*, Marxists' Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/radek/1926/november/app.html

— (2012), *Sovyet Rusya Tarihi - Bolşevik Devrimi 1917-1923*, cilt I, İstanbul: Metis Yayınları.

— (2015), *Sovyet Rusya Tarihi - Bolşevik Devrimi 1917-1923*, cilt III, İstanbul: Metis Yayınları.

Carsten, F. Ludwig (1973), *The Richswehr and Politics 1918-1933*, Londra: University of California Press Ltd.

Cebesoy, Ali Fuat (2002), *Moskova Hatıraları*, İstanbul: Temel Yayınları.

Chaqueri, Cosroe (1995), *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1920-1921: Birth of the Trauma*, Pittsburg ve Londra: University of Pittsburgh Press.

Cilasun, Emrah (2008), *Mustafa Suphi'yle Yoldaşlarını Kim Öldürdü?*, İstanbul: Agora Kitaplığı.

"Communism I. In Persia to 1941" (2011), *Encyclopædia Iranica*, http://www.iranicaonline.org/articles/communism-i

"Congress of the Peoples of the East.-Composition of the Congress by Nationalities" (1977), Marxists' Internet Archive, https://www.marxists.org/history/international/comintern/baku/delegates.htm

Council of People's Commissars (1917a), "Appeal of The Council of People's Commissars to The Moslems of Russia and The East", Documents on Soviet Foreign Policy, Marxists Internet Archive, https://www.marxists.org/history/ussr/government/foreign-relations/1917/December/3.htm

— (1917b), "Declaration of the Rights of the People of Russia", Marxists Internet Archive, https://www.marxists.org/history/ussr/government/1917/11/02.htm

Cönk (1989), "Merkezi Heyet Hakkında Haberler", Şubat.

Çanışev, Yakup ve Adi Malikov (2006), "Sen Bizim İçin Canlı Bir Örnek Olacaksın...", *Mollanur Vahidov - Yaşamı ve Mücadelesi*, İstanbul: İleri Yayınları.

Dadrian, Vahakn N. ve Taner Akçam (ed.) (2010), *"Tehcir ve Taktil" - Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları: İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, 2. baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Degras, Jane (ed.) (1955), *The Communist International (1919-1943) - Documents*, cilt I, https://www.marxists.org/history/international/comintern/documents/volume1-1919-1922.pdf

Devletşin, Tamurbek (1981), *Sovyet Tataristan'ı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Dönüş Belgeleri - 1 (2004), İstanbul: TÜSTAV.

Dönüş Belgeleri - 2 (2004), İstanbul: TÜSTAV.

Dumont, Paul (1977), "Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi (1918-1921)", *Cahiers du monde russe et soviétique*, Aralık.

Engels, Frederick (1892), "Preface to the English Edition", *Condition of the Working Class in England*, Marxists Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/condition-working-class-england.pdf

Erdem, Hamit (2010), *Mustafa Suphi*, 3. baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Erickson, John (2019), *The Soviet High Command: A Military-Political History (1918-1941)*, New York: Routledge.

Erşan, Mesut (2009), "Hüseyin Fevzi Bey'in, Enver Paşa-İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihadı - Anadolu Arasındaki İlişkilere Dair Raporu", *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*.

"Fifth All-Russia Congress of Soviets" (1918), Lenin Internet Archive, 4 Temmuz, https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1918/jul/04.htm.

Georgeon, François (1999), *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, 3. baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gökay, Bülent (1998), *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

İleri, Rasih Nuri (1995), *Atatürk ve Komünizm*, İstanbul: Sarmal Yayınevi.

— (2005), "1920-1921 Anadolusu ve Mustafa Suphi", *1920-21'ler Türkiyesi ve Mustafa Suphi'lerin Dönüşü*, İstanbul: TÜSTAV, s. 93-100.

İlhan, Attila (1987), "Karanlıkta Körebe", *Nokta*, 11 Ekim.

İşlet, Banu ve Cemile Moralıoğlu Kesim (ed.) (2008), *Türkiye İştirakiyûn Teşkilatı (Haziran-Eylül 1920)*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.

Jaeschke, Gotthard (2011), "1919-1939 Yılları Arasındaki Türk-Rus Yakınlaşması Hakkında Bir İnceleme (Atatürk Dönemi Sovyet Politikası Hakkında)", çev. H. Zamantılı, *Istanbul Journal of Sociological Studies*.

Jeurés, Jean (1913), "Şerefli Temâşâ", *İctihâm*, 21 Ocak.

Kakınç, Halit (2003), *Sultangaliyev ve Milli Komünizm*, İstanbul: Bulut Yayınları.

— (2004), *Destanısı Kuramcı Sultangaliyev (Yorumlu Külliyat)*, İstanbul: Bulut Yayınları.

Kazancyan, Rem (2000), *Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri-Yeni Belgeler (1920-1922)*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Kâzım Karabekir (1990), *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, Ankara: Tekin Yayınevi.

— (2000), *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul: Emre Yayınları.

Koçak, Mehmet Faruk (2018), "1919 Meclis-i Mebusan Seçimlerinin 'Kurucu Meclis Oluşturucu' Niteliği", *DergiPark*, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/679684

Kuran, Ahmet Bedevi (1950), "Sinop Menfileri", *Tarih Dünyası*, 15 Aralık.

— (1989), "Mustafa Suphi'yi Anlatıyorlar", *Cönk*, Şubat.

Lenin, V. I. (1918a), "Telephone Message To A. A. Joffe", Marxists Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1918/oct/23aaj.htm

— (1918b), "To The Members of The Spartacus Group", Marxists Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1918/oct/18sg.htm

— (1919), "Address To The Second All-Russia Congress of Communist Organisations of The Peoples of The East", Marxists Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1919/nov/22.htm

— (1920a), "Reply To The Debate On The Report On Concessions Delivered To The R.C.P.(B.) Group", Marxists' Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1920/dec/x01.htm

— (1920b), "Report On Concessions Delivered To The R C.P.(B.) Group At The Eighth Congress Of Soviets", Marxists' Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1920/8thcong/ch01.htm

— (1920c), "Report On The Work Of The Council Of People's Commissars December", Marxists' Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1920/8thcong/ch02.htm

— (1920d), "Draft Theses on National and Colonial Questions For The Second Congress Of The Communist International", Marxists Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1920/jun/05.htm

— (1920e), "Report of The Commission for National and Colonial Question", Minutes of the Second Congress of the Communist International, Fourth Session, Marxists Internet Archive, 25 Temmuz, https://www.marxists.org/history/international/comintern/2nd-congress/ch04.htm

— (1965), "Our Foreign and Domestic Position and Party Tasks", *Collected Works*, cilt 31, Moskova: Progress Publishers.

— (1973a), "Better Fewer, But Better", *Collected Works*, cilt 33, Moskova: Progress Publishers.

— (1973b), "Notes of a Publicist", *Collected Works*, cilt 33, Moskova: Progress Publishers.

— (1973c), "Tenth Congress of The R.C.P.(B.)", *Collected Works*, cilt 32, Moskova: Progress Publishers.

— (1974a), "Eighth Congress of The R.C.P.(B.)", *Collected Works*, cilt 29, Moskova: Progress Publishers.

— (1974b), "Extraordinary Seventh Congress of The R.C.P.(B.), Political Report of The Central Committee", *Collected Works*, cilt 27, Moskova: Progress Publishers.

— (1974c), "Imperialism, The Highest Stage of Capitalism", *Collected Works*, cilt 22, Moskova: Progress Publishers.

— (1974d), "Record of Wireless Message to Béla Kun", *Collected Works*, cilt 29, Moskova: Progress Publishers.

— (1974e), "Speech Delivered At A Non-Party Conference In Blagusha-Lefortovo District", *Collected Works*, cilt 30, Moskova: Progress Publishers.

— (1976a), "To: G. V. Chicherin", *Collected Works*, cilt 45, Moskova: Progress Publishers.

— (1976b), "To: Theodore Rothstein", *Collected Works*, cilt 45, Moskova: Progress Publishers.

— (1977a), "Draft Decision For The Politbureau of The C.C., R.C.P.(B.)", *Collected Works*, cilt 42, Moskova: Progress Publishers.

— (1977b), "Report on The Internal and External Position of The Republic at A Meeting of Activists of The Moscow Organisation of The R.C.P.(B.)", *Collected Works*, cilt 42, Moskova: Progress Publishers.

Luxemburg, Rosa (1919), "Die Ordnung herrscht in Berlin", *Rote Fahne*, 14 Ocak, https://www.marxists.org/deutsch/archiv/luxemburg/1919/01/ordnung.htm

Manatov, Şerif (2004), "Mustafa Suphi Beş Sene Evvel Moskova'da", *Mustafa Suphi ve Yoldaşları*, İstanbul: TÜSTAV.

Marx, Karl (1853a), "The British Rule in India", *New-York Daily Tribune*, 25 Haziran, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/06/25.htm

Marx, Karl ve Frederick Engels (1969), "Manifesto of the Communist Party", *Marx/Engels Selected Works*, cilt 1, Moskova: Progress Publishers.

—(2000), "1882 Preface to the Russian Edition", *Manifesto of the Communist Party*, Marx/Engels Internet Archive. https://www.marxists.org/archive/marx/works/1848/communist-manifesto/preface.htm#preface-1882

Minassian, Taline Ter (2019), *Komintern'in Seyyar Militanları*, çev. Erden Akbulut, İstanbul: Yordam Kitap.

Mollanur Vahidov (2006a), "Tatar-Başkır Sovyet Cumhuriyeti Kurucu Kongresi'ne Çağrı Toplantısı'nda Yapılan Konuşma", *Mollanur Vahidov - Yaşamı ve Mücadelesi*, İstanbul: İleri Yayınları.

— (2006b), "Tatar-Başkır Sovyet Cumhuriyeti Kurucu Kongresi'ne Çağrı Toplantısı'nda Yapılan İkinci Konuşma", *Mollanur Vahidov - Yaşamı ve Mücadelesi*, İstanbul: İleri Yayınları.

Mustafa Kemal (1920), "Türkiye İştirakiyun Komitesi Heyet-i Merkeziye Reisine", Dökûm 1, CD No: 2, Klasör No: 3_36, Belge No: 268-269. TÜSTAV Komintern Arşivi.

Mustafa Suphi (1919), "Türkiye'deki Çalışmalarımızın Planı". Komintern Fonu, CD No: 1, Klasör No: 1_36, Belge Sıra No: 102. TÜSTAV Arşivi.

— (1920), "Rede des turkischen Kommunisten Gen. Subhi", *Sowjet-Russland und Die Völker der Welt (Reden auf der Internationalen Versammlung in Petrograd am 19. Dezember 1918)*, Petrograd: Verlag der "Kommunistischen Internationale".

— (1968), "Türklüğün İstikametleri", *Aydınlık Sosyalist Dergi*, Aralık.

— (1974), "İfade 1911", *Türkiye Defteri*, Temmuz.

— (1975), "Vazife-i Temdin", *Türkiye Defteri*, Haziran.
— (2004a), "Anadolu'dan Gelen Elçiler ve Anadolu'ya Yardım", *Mustafa Suphi ve Yoldaşları*, İstanbul: TÜSTAV.
— (2004b), "Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve Komünist Fırkası", *Mustafa Suphi ve Yoldaşları*, İstanbul: TÜSTAV.
— (2004c), "Saltanattan Sonra", *Mustafa Suphi ve Yoldaşları*, İstanbul: TÜSTAV.
— (2004d), "Tarihi Vazife", *Mustafa Suphi ve Yoldaşları*, İstanbul: TÜSTAV.
— (2004e), "Türkiye Komünist Fırkası Kongresi'nde Karar Halinde Kabul Edilen Müstemlekat ve Milletler Hakkındaki Mustafa Suphi Yoldaş'ın Mütalaası", *Mustafa Suphi ve Yoldaşları*, İstanbul: TÜSTAV.
— (2004f), "Türkiye'nin Mazlum ve Amele ve Rençberlerine", *Mustafa Suphi ve Yoldaşları*, İstanbul: TÜSTAV.
— (2004g), "İkinci Kongre", *Mustafa Suphi ve Yoldaşları*, İstanbul: TÜSTAV.
Pearce, Brian (çev.) (1977), *Congress of the Peoples of the East*, Londra: New Park Publications Ltd., https://www.marxists.org/history/international/comintern/baku/cpe-baku-pearce.pdf
Pipes, Richard (1995), *Russia Under The Bolshevik Regime*, New York: Vintage Books.
Poznahirev, Vitali Vitalyeviç (2014), "1918-1920 Yıllarında Kızıl Ordu'da Türk Askerî Oluşumlar", *Vaprosi Historii*, sayı 7, s. 159-69.
Radek, Karl (1922), "Speech in Discussion of the Eastern Question", Marxists' Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/radek/1922/radek04.htm
— (2011), "A Political Salon", *November*, Marxists' Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/radek/1926/november/ch08.html
Rorlich, Azade-Ayşe (2000), *Volga Tatarları: Yüzyılları Aşan Millî Kimlik*, İstanbul: İletişim Yayınları.
Roy, M. N. (1920), "Supplementary Theses On The National And Colonial Question", Minutes of the Second Congress of the Communist International. Fourth Session, Temmuz 25, https://www.marxists.org/history/international/comintern/2nd-congress/ch04.htm
Rozaliyev, Y. N. (1965), "Mustafa Suphi", *Yeni Çağ*, Ocak, http://tustav.org/yayinlar/sureli_yayinlar/yeni_cag/yc_65_01.pdf
Second Congress of the Communist International (1977), "Theses on the national and colonial question", New Park Publications, https://www.marxists.org/history/international/comintern/2nd-congress/ch05.htm
Sewell, Rob (1988), "Counter Revolution Raises Its Head", *Germany: From Revolution to Counter-Revolution*, Londra: Fortress Books.
Stalin, J. (1920), "Kafkasya'da Durum", *Pravda*, 30 Kasım, Marxists' Internet Archive, https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1920/11/30.htm
— (1923), "The Twelfth Congress of the R.C.P (B.)", Marxists' Internet Archive, https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1923/04/17.htm
Subayev, N. A. (1992), "Mustafa Suphi Rusya'da", *Tarih ve Toplum*, Haziran.
— (2006), "Devrime Adanan Yürekler: Mollanur Vahidov ve Mustafa Suphi", *Mollanur Vahidov - Yaşamı ve Mücadelesi*, İstanbul: İleri Yayınları.
Sultan Galiyev (1995), "Mustafa Suphi ve Yapıtı", *Sultan Galiyev: Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası*, İstanbul: Sosyalist Yayınlar.

— (2005a), "Müslümanlar Arasında Dine Karşı Propogandanın Yöntemleri", *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Ankara: Elips Kitap.

— (2005b), "Tatarlar ve Ekim Devrimi", *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Ankara: Elips Kitap, s. 240-248.

— (2005c), "Sosyal Devrim ve Doğu", *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Ankara: Elips Kitap.

Suny, Ronald Grigor (2019), *Bakü Komünü (1917-1918)*, İstanbul: Aras Yayıncılık.

Süleyman Nuri (2002), *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine: Uyanan Esirler*, İstanbul: TÜSTAV.

Şener, Cemal (2000a), *Çerkes Ethem Olayı*, cilt I, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.

— (2000b), *Çerkes Ethem Olayı*, cilt II, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları (1999), cilt I, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Togan, Zeki Velidi (2015), *Hâtıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, 3. baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Toker, Metin (1971), *Solda ve Sağda Vuruşanlar*, Ankara: Akis Yayınları.

Tosun, Ersin (ed.) (2019), *Bilal Şen: Arşiv Çalışmaları*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.

Tunaya, Tarık Zafer (1988), *Türkiye'de Siyasal Partiler (1908-1918)*, 2 basım, cilt 1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

— (2000), *Türkiye'de Siyasal Partiler (İttihat ve Terakki)*, cilt 3, İstanbul: İletişim Yayınları.

Tunçay, Mete (1989), "Samim Kocagöz'ün Yazısı Üzerine", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Mayıs.

— (1991), "Mustafa Suphi Öldürülmeseydi Muhtemelen Bakan Olurdu", *Sol Kemalizme Bakıyor*, İstanbul: Metis Yayınları.

— (ed.) (1995), *Mustafa Suphi'nin Yeni Dünya'sı*, İstanbul: BDS Yayınları.

— (2000a), *Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925)*, İstanbul: BDS Yayınları.

— (2000b), "Belgeler", *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, İstanbul: BDS Yayınları.

— (2005), "1920'lerde Sol Hareket", *1920-21'ler Türkiyesi ve Mustafa Suphi'lerin Dönüşü*, İstanbul: TÜSTAV.

Woods, Alan (1979), "The Hungarian Soviet Republic of 1919 - The Forgotten Revolution", 12 Kasım, https://www.marxist.com/hungarian-soviet-republic-1919.htm

Yerasimos, Stefanos (2000), *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, İstanbul: Boyut Kitapları.

Zeidler, Manfred (1994), *Reichswehr und Rote Armee 1920-1933: Wege und Stationen einer ungewöhnlichen Zuzammenarbeit*, Münih: R. Oldenbourg Verlag.

A. İbrahimov 124
Abdülhamid (Sultan) 19, 20, 238, 264
Abdünnasır Kursavî 24
Abilov, İbrahim 287
Abukov, Batirbek 212, 214, 215, 218, 220, 223
Adnan (Adıvar) 334
Ahmet (TBKP kurucusu) 294
Ahmet Agayef (Ağaoğlu) 21
Ahmet Bedevi (Kuran) 36, 49
Ahmet Cevat (Emre) 269, 326, 327, 389, 390
Ahmet Ferit (Tek) 35, 382
Ahmet Muhtar (Mollaoğlu) 348
Akal, Emel 14, 42, 44, 52, 68, 124, 240, 275, 281, 286, 306, 320, 321, 324, 331, 333, 334, 372, 381
Akbulut, Erden 14, 274, 294, 336, 337
Akçura, Yusuf 21, 23, 26, 36, 48
Ali Cevdet 73, 74, 279, 280, 293
Ali Fuat Paşa (Cebesoy) 310, 311, 315, 316, 322, 328, 335, 337, 363, 364
Ali Rıza (Mevlevizade) 19
Ali Şükrü (Trabzon mebusu) 382
Alimov, Abid 290, 346
Angarski, Upmal 304, 339, 377
Arif Oruç 313, 376
Aslan, Yavuz 8, 58, 180, 193, 299, 319, 321, 353, 371
Atalay, Besim 335
Aydemir, Şevket Süreyya 195, 326

Bagirov, Ali Oruç 379
Baha Ali 292, 293
Baha Sait 285, 286, 288
Baha(ttin) Şakir 176, 177, 180
Bahattin Şakir 156, 161, 176, 195, 198, 200, 286, 302, 303
Barutçuzade Hacı Ahmet 372, 380
Batu Han 131
Baytar Ali Cevdet 279, 280
Bedri (İstanbul Polis Şefi) 156, 176, 177, 180, 302, 303
Bekir Sami (Kunduk) 177, 302, 305-308, 312
Belbeloviç, Ethem 54
Benningsen, Alexandre A. 25, 42, 90, 110, 114
Beytursunov, Ahmet 127
Bigi, Musa Carullah 24
Bouglé, Célestin 21, 22
Brinkey, Dénes 106
Buharin, Nikolay 147, 210

Burundukov, M. 115
Bünyadzâde, Dadaş 194

Caparidze, Prokofi 256
Carr, Edward H. 98, 103, 164, 170, 190, 386
Celal (Bayar) (Saruhan mebusu) 312, 334
Cemal Paşa 154, 156, 161, 169, 176, 180, 302-304, 337
Cengiz Han 131
Cevat (Dursunoğlu) 267
Cevdet Ali 274, 293
Chaqueri, Cosroe 209, 214, 231
Clemenceau, Georges 108

Çerkez Ethem 53, 294, 301, 311-314, 335, 337, 366-368, 371, 375-377
Çernov, Viktor Mihailoviç 63
Çiçerin, Georgiy 135-140, 170, 173-175, 205, 207, 209, 210, 219-221, 228, 272, 303-307, 328, 344, 345, 348, 349, 377
Çun, Fazıl 279

Damat Ferit 274
Denikin, Anton İvanoviç 207, 242, 271, 273, 275
Devletşin, Tamuberg 23, 44-46, 51, 53, 55, 56
Dr. Fuat (Sabit) 176, 285-289, 291, 299, 300, 302, 303, 323, 333, 353, 355-357, 359
Dumont, Paul 20, 34, 35, 320
Durkheim, David Émile 21
Dutov, Alexander 53, 121

Ebert, Friedrich 94, 95, 97
Efendiyev 126
Ehsan 211, 215, 218, 219
Eichon, Emil 95
Eliava, Şalva 200, 206, 214, 220, 297, 328
Engels, Friedrich 33, 87, 88, 100
Enver Paşa 10, 11, 38, 87, 145, 153-156, 160-163, 165-168, 172-176, 179, 180, 192-196, 198-201, 257, 260, 264, 284, 285, 298, 302-306, 311, 312, 315, 336, 342, 386
Ethem Nejat 279, 281, 293, 295-297, 342, 357, 361, 369, 375, 376, 386
Eyüp Sabri (Akgöl) (Eskişehir mebusu) 312, 335, 336

Ferdinand, Franz 37
Firdevs, İsmail 71, 126, 127
Fischer, Ruth 160
Frunze, Mihail Vasilyeviç 282
Fuad Selim Bey 162

Galip (Trabzon valisi) 274
Galip Kemali (Söylemezoğu) 272
Galiyev, Sultan 11, 15, 31, 47, 48, 52, 53, 57, 61, 64-66, 68-70, 73-78, 80, 82, 85, 90, 99, 100, 102, 105, 109, 110, 113-119, 121, 123, 124, 126-128, 130, 132, 147, 153, 155, 184, 185, 202, 216, 225, 237, 273, 289
Gaspıralı, İsmail 36
Gauck 208
bkz. Houshang 208
George, David Lloyd 137, 139, 162
Gorki, Maksim 101
Gökay, Bülent 182, 186, 274, 388
Grasis, Karl 64, 66

Hacı Şükrü (Aydındağ) (Diyarbakır mebusu) 311, 312
Hacıoğlu, Fatma Salih 338
Hacıoğlu, Salih 53, 250, 294, 310, 338, 376, 377
Hafız Mehmet 199
Hakkı Behiç (Bayiç) 312, 314, 334-337, 356, 376
Halil Paşa (Kut) 154, 156, 174-176, 180, 224, 285-288, 290, 302-306, 308, 328
Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 334
Hamit (Erzurum valisi) 368-374, 376, 380-382
Haydar Han 212, 220-224, 230, 231, 283
Haydarhanov 124
Herzen, Aleksandr Ivanovich 191, 192

Hilferding, Rudolf 33
Hilmi (TKP içi muhalefet) 286, 289, 353, 355, 356
Houshang 208
bkz. Gauck 208
Humann, Hans 163
Hüseyin Fevzi 172
Hüseyin Sait 293

Ironside, Edmund 225

İbrahim Tali (Öngören) 193-196, 302
İbrahimov, Galimcan 52, 54, 55, 70, 71, 216
İhsan (Topçu) 335
İleri, Rasih Nuri 16
İsmail Hakkı (Hilmi oğlu) 279
İsmail Hakkı (Kayserili) 200, 267, 296, 297, 326, 333, 378, 289
İsmail Hakkı (Tekçe) 382
İsmail Suphi (Soysallıoğlu) 335
İsmet Lütfi (Bombacı) 36, 76, 274, 293

Jaurès, Jean 15, 43

Kalinin, Mihail 128, 129
Kamenev, Lev 210
Kamenski 216, 217
Kapp, Wolfgang 157
Kara Vasıf 278, 279
Karabekir, Kâzım 201, 286-288, 291, 297-299, 301, 316, 323, 326, 328, 335, 341, 346, 353, 355-357, 359, 361, 362, 365-375, 381, 388
Karahan, Lev Mihailoviç 209, 219, 305, 306, 308
Károlyi, Mihály 106
Kayyum Nasırî 24
Kâzım (Dirik) 371
Kılıç Ali 335
Kiremitçi, Gavril Andeviç 267
Kolçak, Aleksandr 74, 75, 121, 122
Korkmazov, Celal 194, 200
Kozhanov, Ivan 208, 211, 214, 218
Kör Ali İhsan (İloğlu) 315, 334
Köstring, Ernst-August 164
Krasin (Kafkas Bürosu) 389
Krasin, Leonid 136, 138-140, 143
Kubayev 200
Kucek Han 136, 202-204, 207-211, 213-222, 228-232
Kun, Belá 106, 107, 186, 188, 189, 193, 196, 197, 199
Küçük Talat (Muşkara) 174, 285, 286, 288, 290

Latif 293
Le Play, Frédéric 28
Legran, Boris 347, 348, 357
Lenin, Vladimir İlyiç Ulyanov 33, 47, 49-52, 58, 63, 67, 68, 72, 81, 85, 87-89, 91, 92, 96, 97, 99-101, 105, 107, 109, 110, 112, 119, 120, 122-124, 127-131, 140-144, 147-152, 155, 159, 160, 166, 170, 185, 210, 217-219, 221, 222, 226, 228, 229, 245, 275, 276, 290, 307, 318, 329, 341, 344, 349-352, 384, 387
Liebknecht, Karl 92, 95, 96, 160
Litvinov, Maksim 136
Liyakof 203
Lominadze, Visariyonoviç 214
Ludendorff, Erich 157, 158
Lukaşeviç, V. 124
Luxemburg, Rosa 93, 94, 96, 97, 160
Lütfü Necdet 293

Mahmut Celaleddin 262
Mahmut Esat (Bozkurt) 335
Mahmut Şevket Paşa 35, 36
Makharadze, F. 216
Mamliyev, Sultanbeg 52
Manatov, Şerif 52-54, 56, 131, 250, 294, 310, 314, 316, 323, 334, 338
Mansurov, Burhan 68, 71
Marx, Karl 33, 87, 88, 190, 392, 393
Mdivani, Budu 214, 215, 219, 220, 222, 223, 288, 344, 345, 348, 357, 358, 361, 377, 379
Mehmet Emin 196, 290, 296, 297, 310, 313, 316-318, 361
Mehmet Şükrü (Koç) (Afyonkarahisar mebusu) 250

Memduh Şevket (Esendal) 316, 320, 322, 355, 359
Mikoyan, Anastas 124, 185, 214, 218, 219, 222, 223, 287
Minassian, Taline Ter 213
Molotov, Vyaçeslav 228
Moor, Karl 160, 164
Moşir 218, 224
Muhiddin (Birgen) 315
Muhittin Baha (Pars) (Bursa mebusu) 312
Mustafa Durak (Erzurum mebusu) 372, 374
Mustafa Hilmi 294, 338
Mustafa Hulusi (Afyon mebusu) 338
Mustafa Kemal 10, 12, 154, 155, 162, 166, 168, 173-175, 180, 181, 193, 242, 250, 274-276, 278, 286, 295-297, 301, 303, 304, 307, 309-328, 330, 334-337, 339, 341, 346, 348, 352, 353, 356-358, 362, 363, 365-375, 380-382, 385, 390, 391, 393
Muzaffer ed-Din Şah 202

Naneşvili, Viktor Ivanoviç 212
Narbutabekov 61, 81, 190, 192, 200
Nazım (Dr.) 161, 174
Nazım (Resmor) (Tokat mebusu) 250, 312-314, 334, 338, 366
Nazmi, M. 261, 262, 265-267, 296
Nerimanov, Neriman 124, 185, 200, 214, 219, 222, 224, 226, 228, 229, 256, 288, 328, 345
Nevres (Manavoğlu) 36
Noske, Gustav 94, 95
Nurettin Paşa (Sakallı) 314
Nuri (3. Fırka Kumandanı) 323, 380
Nuri Paşa (Killigil) 162, 194, 257
Nuşiveran, Ziynetullah 294, 338

Orjonikidze, Sergo 184, 185, 207, 209, 219, 222, 228, 288, 289, 344-348, 357, 377, 390
Osman (Nuri Özgen) (Lazistan mebusu) 302
Ostrovski 196

Ölçyan, Melik 256

Paramaz (Madteos Sarkisyan) 265
Pavloviç (Weltmann), Mikhail 183, 186, 188, 194, 200, 216, 217, 220, 223, 224, 292, 330, 331, 389, 390
Pearce, Brian 194
Pestkovski, Stanislav 76
Pieck, Wilhelm 95
Poznahirev, Vitali 103
Prens Sabahaddin 28
Price, M. Philips 161

Quelquejay, Chantal 25, 78, 110, 115, 225

Radek, Karl 93, 96, 97, 135, 136, 138, 140, 158, 160-162, 164-169, 182, 185-187, 193, 201, 298, 302-304, 386, 392, 393
Rahmetellin, Ishak 76, 77
Rahmetellin, Ismail 76
Rantzau, Bruckdorff (Kont) 171
Raskolnikov, Fyodor 207-209, 211, 217
Rauf (Orbay) 278, 393
Refet (Bele) 250, 278, 314, 335, 366, 393
Refik (Koraltan) 335
Reşit (Saruhan mebusu) 312
Rezulzade, Mehmed Emin 37
Rıskulov, Turar 126, 190
Rıza Han (Pehlevi) 155, 225, 226, 229-232
Rızaeddin bin Fahreddin 24
Rothstein, Theodore A. 225, 226, 228-231
Roy, Manabendra Nath 149, 151, 185, 186, 201, 245
Rozaliyev, Y. N. 15
Rüştü (Trabzon vali vekili) 318, 319, 334

Sabri (Trabzon valisi) 379, 380
Sacit (TKP içi muhalefet) 300
Sadrettin Celal (Antel) 279, 280, 292, 391, 392
Sadri Maksudi (Arsal) 21

Salih Efendi (Köprü Müfettişi) 36
Salih Zeki (Deyr-i Zor mutasarrıfı) 285, 287-292, 310, 342, 358
Sarre ailesi 163, 171
Scheidemann, Philipp 95-97
Seeckt, Hans von 158, 163-166, 170, 171
Selim Mehmedof 267
Sırrı (Bellioğlu) (İzmit mebusu) 312
Skaçko, Anatoli 186, 189
Sklianski, Efraim 170
Sorkin, G. N. 183
Stalin, Josef 46, 49-52, 55-57, 63, 65-68, 76, 78, 120, 122, 123, 127-131, 133, 204, 214, 219, 290, 291, 328, 334, 341-345, 347, 353, 359, 377, 378, 386, 387
Stasova, Elena 126, 185, 200, 219, 221-224, 281, 289, 292, 297, 298, 330-333, 345, 346, 353, 354, 357, 378, 386, 387
Stokes, Claude 347
Stolypin, Pyotr Arkadyevich 26, 43
Subayev, N. A. 39, 41, 48
Sultanzade, Avetis 28, 205, 206, 212, 213, 216, 220, 222-224, 283
Süleyman Aziz 262
Süleyman Necati 372
Süleyman Nuri 7, 180, 194, 200, 286-289, 291, 296, 299, 301, 323, 333, 346, 353-357, 389, 390
Süleyman Sami 292, 295, 296, 310, 313, 316-321, 324, 330, 342

Şamigulov 66
Şaumyan, Stepan 256, 257
Şefik Hüsnü (Deymer) 20, 279, 292, 293
Şeyh Servet (Akdağ) (Bursa mebusu) 250, 312, 313, 338, 339
Şihabeddin Mercanî 24

Tabatubai, Ziya 226
Taciyev 200
Takiyev, Zeynelabidin 253, 258, 260
Talat Paşa 77, 162, 165-168, 303, 312
Taslikov, A. 52
Tevfik (Çerkez Ethem'in kardeşi) 366
Tevfik Rüştü (Aras) 334
Toker, Metin 352
Topal Osman 372, 382
Topçubaşı, Ali Merdan 253
Troçki, Leon 81, 88, 107, 123, 129, 136, 146, 170, 171, 209, 210, 221
Tschunke, Fritz 169
Tunçay, Mete 8, 16, 18, 34, 35, 102, 103, 274, 294, 321, 323, 336, 337, 359, 363, 365, 374, 375

Vahidov, Mollanur 11, 44-48, 52-56, 63, 65-68, 70, 71, 74, 76, 77, 120, 122, 131, 204, 272, 294
Vanlı Kâzım (Kip) 279, 280, 292
Vedat Nedim (Tör) 279
Vrangel, Pyotr Nikolayeviç 224, 307-309

Woods, Alan 107

Yahya Kâhya 381, 382
Yalımov 76, 126
Yaralin 76
Yerasimos, Stefanos 274, 286, 311
Yumagulov 126
Yunus Nadi (Abalıoğlu) (İzmir mebusu) 312, 314, 334
Yusuf Kemal (Tengirşenk) 177, 178, 302, 307, 382
Yüzbaşı Yakup 286, 288, 289, 353

Zeki Velidi (Togan) 49, 52, 53, 62, 63, 67, 75, 121-123, 125, 127-130, 185, 290, 291, 294, 299
Zinovyev, Grigori 81, 98, 101, 160, 182, 185-187, 189, 191-193, 195, 198, 199, 295
Ziya Gökalp 18, 23

Ahmet Kardam

MUSTAFA SUPHİ

Karanlıktan Aydınlığa

Türkiye Komünist Partisi'nin kurucu lideri Mustafa Suphi'nin bir "şanlı tarihin" kurban-kahramanı olarak mitleştirilmesine karşılık, fikirlerinin ve izlediği politikanın belleklerden silindiğine, ona yönelik karalama ve karartma çabasının etkilerinin günümüze kadar uzandığına dikkat çeken Ahmet Kardam, bu kitapta Suphi'nin gerçek portresini çizmeye çalışıyor.

Mustafa Suphi'nin 1915 öncesindeki "milliyetçiliğinin" ve "Türkçülüğünün" nasıl bir içeriği vardı? Sovyet Rusyası'nda, 1918-1920 arasındaki üç yıllık mücadelesi sırasında sadece "propagandif nitelikte" yazılar mı yazmıştı, sadece bir "hareket adamı" mıydı, yoksa geliştirdiği kendine özgü görüşleri var mıydı? Bolşevik Partisi yönetiminden hangi konularda farklı görüşler savunuyordu? Komünist Enternasyonal onun örgütlediği TKP'nin kuruluş kongresini neden geçersiz saydı? Ankara hükümetine ve Mustafa Kemal'e bakışı nasıldı? Türkiye'de sosyalist devrimi nasıl tasavvur ediyordu? Somut olarak neler yapmış, nasıl eylemişti?

Sadece Türkiye solunun değil, Türkiye tarihinin önemli bir şahsiyeti hakkında, canlı ve düşündürücü bir politik-entelektüel biyografi.

THG
131055
SGO
131055 SGO

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-2993-1
9 789750 529931
KDV'DEN MUAFTIR